

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

ЦИВИЛИЗАЦИЯ
CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir: Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri; Filologiya elmləri; Sənətsünaslıq sahəsi.

Cild 6 №2 2017 (34)
Vol. 6 №2 2017 (34)
Том 6 №2 2017 (34)

BAKİ – 2017

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSIYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
B/m.Qasimov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Moskva)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Moskva)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həməzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllib Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasimov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d.,prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d., prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətşünaslıq sahəsi üzrə:

T.ü..f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu
Fəl.ü.f.d., dos.Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
Sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu
Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

TƏBRİK

Bakı Avrasiya Universiteti – 25

Düz 25 il öncə qəlbimizdə ümidlər dolu bir yola çıxdıq: al şəfqin yerini qaranlığa verməməsi üçün, aydın səmanın dumanı üstələməsi üçün, bir ziya nurunda minlərlə nadanlığın əriyib yox olması üçün, üçrəngli bayrağın daima uçalığında qalması, müstəqilliyin əbədi olması üçün, bütövlük, rifah və tərəqqi üçün - Azərbaycana xidmət üçün. Bu yol təhsil yolu idi. Ötən illər ərzində Sovetlər birliyi deyilən bir imperiyanın buxovlarından azad olaraq müstəqillik əldə etmiş, eləcə də torpaqları işğala məruz qalmış bir dövlətin gələcəyi olan gənc nəslin həyatının gedişini zamanın tələblərinə cavab verən dəyərlər istiqamətində dəyişmək istəyi ilə təhsil verərək, onların iç dünyasını zənginləşdirdik, buna uyğun düşüncələrini formalaşdırmağa çalışdıq. Bu yolda öhdəçiliyimiz miqyassız, zəhmətimiz ölçüsüz olduğu qədər nəticələrimiz də fərəhləndirici oldu: təhsil verdiyimiz hər bir gəncə vətənə və dövlətə xidməti sevdirdik, millətə faydalılıq ruhunu aşıladıq, mənəvi ucalığa çatmaları yolunda bir bələdçi olduq.

Nəticədə Azərbaycanın ictimai həyatının üzvi hissəsi kimi formalaşan bir universitet modeli yaratdıq: çətinliklərlə addım-addım irəlilədiyi yolun sonu məkana deyil, uğura istiqamətlənən ***Bakı Avrasiya Universiteti***.

Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru olaraq, ötən illər ərzində Universitetin yaradılması, yaşaması və fəaliyyətində zəhmətləri ilə şərəfli tarix yazan bütün əməkdaşları, professor-müəllim heyətini, dostları və doğmaları, Universitet məzunları və təhsilalanlarını, Sivilizasiyaçıları, bütünlükdə Azərbaycan təhsil cəmiyyətini Bakı Avrasiya Universitetinin **25 illik** yubileyi münasibəti ilə təbrik edir, davamlı olaraq Azərbaycan təhsil sisteminə yeniliklər gətirəcək uğurlara imza atmağını arzulayıram.

Rektor

Nazim HÜSEYNLİ

Fəlsəfə elmlər doktoru, professor

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ

Nazim HÜSEYNLİ <i>Azərbaycan ali təhsilində Boloniya prosesi: dünən, bu gün və sabah</i>	7
Adil YILMAYAN <i>Narkotikdən istifadə və cinayətkarlıq</i>	41
Kəmalə PƏNAHOVA <i>Musiqinin mistik aspektləri</i>	50
Nərgiz YAQUBOVA <i>Müasir insanın dəyər istiqamətləri</i>	59
Taleh ŞAHMƏMMƏDOV <i>Zorakı miqrasiyanın iqtisadi nəticələri</i>	63

TARİX

Xalid NİYAZOV <i>Dövlət informasiya siyasətinin qanunvericilik əsaslarının inkişafı</i>	68
Aqil ŞAHMURADOV <i>Azərbaycan-Rusiya əlaqələrində Xəzərin statusu məsələsi: əməkdaşlıq, yoxsa rəqabət ..</i>	75
Заур ГАЦАНОВ <i>Отражение скифских погребальных обрядов в средневековом степном памятнике в долине Улаан-Хэрэм в Монголии</i>	82
Afət RÜSTƏMBƏYOVA <i>Xarabagilanın parça nümunələri tarixi mənbə kimi (AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)</i>	94
Mürvət ƏLİYEV <i>XVIII əsrdə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil bölgələrinin siyasi həyatı haqqında</i>	106
Vidadi MURADOV <i>XVIII-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında xarici və tranzit ticarətin vəziyyəti</i>	113
Eldar SHAHGALDIYEV, Abbes BENMOUSSAT <i>About the History of Jewish Norms and Laws</i>	121
Гюнель АЛИЕВА-МАМЕДОВА <i>Экономические связи Азербайджана и США на современном этапе</i>	128
Zaur MƏMMƏDOV <i>Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrində teatr və kino sahəsində əməkdaşlıq (1990-2010)</i>	131
Murtəza HƏSƏNOV, Rauf ƏLİYEV <i>Təşkilati risk idarəetməsi: hava yolu şirkətlərinin risk strategiyası</i>	139
Земфира ШИХАЛИБЕЙЛИ, Севда ИБРАГИМОВА <i>Азербайджан как ключевое звено в проекте Великого Шелкового Пути</i>	151
Şubay NURUZADƏ <i>SSRI-də sosial, iqtisadi, siyasi böhranın son həddə çatması və müstəqil dövlətlər birliyinin yaranmasının obyektiv və subyektiv mahiyyəti (XX əsrin 90-ci illəri)....</i>	158

Мюжгян МЕХТИЕВА*Стратегические союзы как основа партнерства* 167**Mais ƏMRAHOV, Xalidə İBRAHİMOVA***İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial həyat* 173**Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Nadir QULİYEV***Müasir mərhələdə müharibənin yeni əlamətləri* 181**Pərviz SƏMƏDOV, Aysel BƏDƏLOVA***Donald Tramp, hakimiyyətə gəlişi və beynəlxalq münasibətlər* 186**Sahib VƏLİYEV***Müstəqilliyimizin, mədəniyyətimizin və mədəniyyətimizin inkişafı* 193**Hökümə ABBASOVA***Rotşildlərin "Bakı neft imperiyası" və onun süqutunun səbəbləri* 198**Şikar İBRAHİMOV***Rusiya-Ukrayna münasibətlərində böhran* 205**Şəbnəm Zeynalova***Avropa ittifaqında integrasiya proseslərinin inkişafının zəminləri və şərtləri* 210**FİLOLOGİYA****Səadət ŞIXIYEVA***Türk divan ədəbiyyatında musiqi terminləri (Nəsimi şeiri əsasında)*..... 219**Aygül HACIYEVA***Ruhi Bağdadi divanında qadın münasibətlərinin əsas faktoru* 237**Fəridə ALLAHVERDİYEVA***Sintaktik derivasiya* 242**Aynur MAMMADOVA***Mistakes and Feedback* 249**SƏNƏTŞÜNASLIQ****Bayram HACIZADƏ***XVII-XVIII əsrlər Avropa karikaturası* 256**Günəş CƏBRAYİLOVA***Milli özünüdərk qoruyucusu – dil* 263*Bizim müəlliflər* 271*Yazı qaydaları* 274*Правила написания* 276*Rules of writing* 278

UOT 371

AZƏRBAYCAN ALİ TƏHSİLİNDƏ BOLONIYA PROSESİ: DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH

Nazim HÜSEYNLI*

Açar sözlər: təhsil sistemi, təhsilin təşkili prinsipləri, təhsil islahatları, informasiya texnologiyaları, Boloniya təhsil sistemi

Giriş

XX əsrin son onilliklərindən etibarən sosial-iqtisadi həyat intensiv, sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Geniş vüsət almış elmi-texniki tərəqqi, yeni istehsal və mülkiyyət münasibətlərinin meydana gəlməsi, bazar iqtisadi əsaslarının formalaşması, iqtisadi, siyasi və s. mahiyyətli dövlətdaxili və beynəlxalq rəqabət meyillərinin güclənməsi, dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, integrasiya və ən nəhayət qloballaşma prosesləri kimi hərəkətverici amillər intensiv dəyişən cəmiyyət həyatının ən xarakterik təzahürlərinə çevrildi. Köhnə stereotiplərlə strukturlaşmış təhsil sisteminin yetirməsi olmaqla ümumbəşəri sərvət və mənəvi dəyərlərdən məhrum, texnokrat düşüncə sahibi olan insanın müasiri olduğu zamanın elmi-texniki nailiyyətləri qarşısında aciz qalmaması məqsədi məhz cəmiyyət həyatının bütün proqressiv (və hətta reqressiv dəyişikliklərinə) çevik, dinamik adaptasiya oluna, adekvat reaksiya verə bilən təhsil cəmiyyətinin, təhsil sisteminin qurulmasını daha da zəruri və labüd etdi. Qədim yunan filosofu Protaqora görə «İnsan hər şeyin dəyər ölçüsüdür» düsturu şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını şərtləndirən əsas atributlardan biri olmaqla, təhsil sisteminin məzmununda əsaslı dəyişikliklər aparılmasını cəmiyyətin qarşısında ən ciddi tələblərə çevirdi. Təhsil sistemi cəmiyyətin inkişafı prosesində aparıcı rol oynamaqla bərabər, müxtəlif məkanlarda və müxtəlif zaman kəsiklərində rəngarəng xarakterik xüsusiyyətlərə malik olsa da, həmişə davamlı inkişafa təkan verən və onun dayanıqlılığını təmin edən mühüm zəruri sahələrdən biri olmuşdur. Çünki cəmiyyətin inkişafını təhsil sahəsindən kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Başqa sözlə desək, hər bir ölkənin təhsil sahəsindəki siyasəti başqa sahələrdəki fəaliyyətlərindən üstün olmuşdur.

Hər bir cəmiyyətin inkişafı məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirinin dialektik vəhdətində reallaşır. Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi və xarakteri müəyyən məkanda insanlararası istehsal münasibətinin inkişaf səviyyəsini şərtləndirir. Bu ziddiyyətlərdə bir-birinə qarşı duran tərəflərin dinamik dayanıqlı inkişafı insan resursları ilə bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, bilik və bacarıqlarını istehsalat tətbiq etməyi bacarmayan insanla, biliksiz insan arasında elə ciddi fərq olmur. Hər bir cəmiyyət üçün o insan yararlı olur ki, aldığı biliyi birbaşa istehsalat tətbiq edə bilsin.

İnsan resursunun əhəmiyyətinin qabardılması eyni zamanda təbii ki, ictimai inkişafın əsasında duran məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu qanununun məntiqindən irəli gəlir. Cəmiyyətin bütün sferalarının inkişafının mənbəyi olmaqla məhsuldar qüvvələr, o cümlədən əmək potensialı və insan resursunun inkişafı həlliedici amillərdən birinə çevrilir. Bu baxımdan insana, onun inkişafına yönəldilən və cəmiyyətin bütün tələbatlarına cavab verə bilən

*Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor
e-mail: n.huseynli@bk.ru

təhsil dövlətin strateji marağıdır, strateji resursudur, dövlət üçün prioritet sahədir.

Köhnə təhsil sisteminin spesifikliyi

Vətəndaşları səmərəli fəaliyyətə hazırlamaq təhsil sistemi qarşısında duran ən ümdə məsələlərdən biri olmuşdur. Dövlətçiliyin təşkilində və iqtisadi sistemlərdə bu fəaliyyətin spektrləri bir-birindən prinsipial olaraq fərqlənmişlər. İqtisadi və siyasi maraqları maksimal şəkildə ödəmək üçün təhsil qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri onun forma və məzmununu təmin edən parametrlərin düzgün müəyyənəndirilməsi, həmçinin onların qarşılıqlı əlaqə və təsirini təmin edən mexanizm işlənilib hazırlanmasıdır. Bu kontekstdə bilik və səriştələr arasında elə bir üzvi əlaqələr qurulmalıdır ki, əldə olunmuş bilik iqtisadi, siyasi və sosial münasibətlər müstəvisində vətəndaşların bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə, öz növbəsində praktik vərdişlər yeni-yeni bilik sahələrinin mənimsədilməsinə xidmət etsin. Bu zaman həlli vacib olan belə bir sual ortaya çıxır ki, dövlətin, vətəndaşların və ictimai təşkilatların maraq dairələrini təmin edən milli təhsil sistemini hansı bazada qurmaq lazımdır?

Bu suala cavab verməmişdən əvvəl diqqəti cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklərə yönəldək. Bizi əhatə edən mühitdə (təbii, ictimai, sosial, siyasi və s.) sürətli, davamlı, kəsilməz dəyişikliklər baş verir. Təbii ki, bu cür dəyişikliklər insan şüurunda da öz əksini tapır. Başqa sözlə, durmadan artan məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi və xarakteri cəmiyyətdə insanlararası müxtəlif səviyyəli münasibətlərin dəyişməsinə səbəb olur. Onu da qeyd edək ki, məhsuldar qüvvələrin davamlı inkişafının kökündə bir tərəfdən, ölkədaxili, digər tərəfdən isə, xaricdən ölkəmizə gətirilən texnoloji üsul və vasitələr durur. Texnoloji üsul və vasitələrin istehsal münasibətlərinə tətbiqi müasir cəmiyyət qarşısında həlli vacib olan məsələlər qoyur. Bu məsələlərin həlli zərurətdən bir sıra suallar doğurur: Köhnə təhsil sisteminin mahiyyəti və məzmununu dərk etməklə cəmiyyət qarşısında qoyulan məsələləri dərk etmək olarmı? Müasir təhsil sistemi hansı prinsiplər əsasında qurulmalıdır ki, cəmiyyətin zərurətdən doğurduğu problemləri minimal zaman intervalında və keyfiyyətlə həll etmiş olsun? Yeni təhsil sistemi yaradılsa, onda köhnə və yeni təhsil sistemi arasında varislik əlaqəsi saxlanacaqmı, bu halda hansı səviyyələr və parametrlər saxlanacaqdır?

XX əsr təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri təhsilalanlara ümumi xarakterli biliyin mənimsədilməsi olmuşdur. Bu cür bilik məkan etibarilə dar çərçivədə mənimsədilmişdir. Məsələn, əski Sovetlər birliyində “Öyrətmək, öyrətmək və yenə də öyrətmək” prinsipi əsasında təşkil olunmuş təhsilə üstünlük verilmiş, təhsilverən-təhsilalan nisbəti subyekt-obyekt prizmasından həll olunmuş, təhsilverən və təhsilalanların azadlıqları məhdudlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı təhsil ideoloji bir vasitəyə çevrilmiş, təhsil proqramlarına lazımsız fənlər daxil edilmişdir. Bu təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, onun köynəyindən çıxmış hər bir şəxs uzun müddət istehsalatda müəyyən praktik vərdişlərə yiyələnirdi. Yəni nəzəriyyədən birbaşa praktikaya çıxış və əksinə praktikada toplanmış biliyin nəzəri ümumiləşdirilməsi aparılmamışdır. Sovet təhsil sistemində milli dəyərlər arxa plana keçmişdir. Bunun əksinə yapon təhsil sistemində üstünlük praktikaya birbaşa tətbiq olunan nəzəri biliklərin verilməsindədir ki, bu da Yaponiyanın iqtisadiyyatının güclü inkişafında öz əksini tapmışdır. Sovet təhsil sistemində təhsilalan və təhsilverən bərabərhüquqlu tərəflər kimi çıxış etmir, təhsilin subyekt-obyekt modelində tədris prosesi:

- müəhazirə və seminar qrupları formasında təşkil olunmuşdur;
- təhsil obyektinə həddən artıq çox yüklənmişdir;
- obyektlərin subyektləri seçmək imkanı məhdudlaşdırılmışdır;
- alternativlik şəraitində rəqabətə yol verilməmişdir;
- obyektlərin fərdiləşdirilməsi meylləri həddən ziyadə məhdudlaşdırılmışdır;

- təhsilin metod və formalarının variantları demək olar ki, yox səviyyəsindədir;
- subyektin nüfuzu subyekt-obyekt münasibətlərində aparıcı rola malik olmuşdur.

Subyekt-obyekt təhsil paradigmasının reallaşmasında əsas problemlərdən biri, öyrənilən fənlə, həm də peşə və sosial münasibətlər sahəsində savadsızlığın sürətlə inkişafına təkan vermişdir.

Yeni təhsil sisteminə keçidin zəruriliyi

XXI əsr bəşəriyyətin inkişafında yeni dövrə keçidin xarakterini müəyyənləşdirir. İlk onillikdən başlayaraq dünya təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər, bunlarla bağlı irəli sürülən yeni çağırışlar – keyfiyyətli təhsil, yeni texnologiyaların tətbiqi, dünya ölkələrinin təhsil sistemlərinin bir-birinə uyğunlaşdırılması, unifikasiyası, inteqrasiyası və s. nəzərə alınmadan istənilən ölkədə milli təhsilin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək qeyri-mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, BMT XXI əsri təhsil əsri elan etmişdir [37, 40].

Eyni zamanda məlumdur ki, sivilizasiyaların bir-birini əvəzləməsi, onların qarşılıqlı əlaqə və təsiri cəmiyyətin inkişafı tarixində də bir sıra transformasiyaların baş verməsinə səbəb olur. İndustrial cəmiyyətdən postindustrial cəmiyyətə keçid prosesində biliyin yaradılması və yayılması zərurətindən təhsil sistemlərinin istifadə və inkişaf meyli müəyyənləşir. Müasir insana yalnız predmet biliyi deyil, onlara metopredmet biliyi və baracağı tələb olunur. Hər hansı bir predmet haqqında biliyin əldə olunması zəruridir, ancaq kafi deyildir. Əldə olunmuş hər cür biliyin praktikaya birbaşa çıxışı olmalı, insanların praktik fəaliyyətlərində toplanmış materiallar nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməlidir. Sivilizasiyaların dinamik inkişafı müasir insanı “mən nə istəyirəm?”, “mən nə edə bilərəm?”, “mən kiməm?” suallarına cavab axtarışı qarşısında qoyur. Öz növbəsinə bu suallara cavab təhsil situasiyası və təhsilin məqsədi arasında münasibətlərin əsaslı dəyişikliyə məruz qaldığını diktə edir. Keçmiş dövrlərdə təhsil prosesində əsas məqsəd təhsilənlərə mahiyyət etibarilə nəzəri, həcm etibarilə isə ensiklopedik xarakterli geniş bilik verməkdən ibarət olmuşdur. Bu günə qədər təhsilənlər qarşısında əsas məqsəd bilik əldə etmək idisə, indi isə bu yalnız vasitədir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı təşkil edir və iqtisadi artımda intellektual əmək üstün xüsusi çəkiyə malikdir. Odur ki, BMT tərəfindən **davamlı insan inkişafı** məsələsi məhz Minilliyin Bəyannaməsinə daxil edildi (37). 2005-2014-cü illəri əhatə edən onillik tədris onilliyi elan olundu. Davamlı insan inkişafının iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni sahələrdə göstəricilərini aşkara çıxaran təhsil, iqtisadi, gender və ətraf mühit indikatorları ən ciddi önəm kəsb etdi. Bu baxımdan insanlara irqi, dini, cinsi və s. mənsubiyyətindən asılı olmayaraq öz potensial qabiliyyətlərini reallaşdırmaq üçün bərabər şans və bərabər imkanlar verilməsini ehtiva edən təhsil indikatorunun, əhəlinin savadlılıq səviyyəsi, təhsil alma faizi kimi göstəricilərin BMT tərəfindən ön plana çəkilməsi insan resurslarının inkişafının bütün dövlətlərin strateji proqramlarında yer almasına təkan verdi.

BMT-nin irəli sürdüyü Bəyannamənin məntiqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, təhsil təcrid olunmuş halda inkişaf edə bilməz, o tədrisən beynəlxalq təhsil məkanına inteqrasiya etməlidir. Təhsil sistemləri arasında olan ziddiyyətlər aradan qalxmalı, biri digərinə inteqrasiya etməli və unifikasiya olunmalıdır. Təhsilverən və təhsilənlərin qarşılıqlı münasibətlərində bərabər hüquqluluq təmin olunmalı, onların azadlıqları məsuliyyətləri ilə birgə verilməlidir. Daha doğrusu, təhsil sistemində yuxarıda qeyd etdiyimiz subyekt-obyekt münasibətindən birmənalı imtina olunmalı, təhsil subyekt-subyekt prizması fonunda inkişaf etməlidir.

Bu gün təhsil məkanında nə baş verir? Təhsil cəmiyyətin tələbatına adekvat cavab reaksiyası verə bilirmi? İctimai tələb və tələbatı uyğun təklif irəli sürə bilirmi? Bütün

ənənəvi təhsil və mədəni dəyərlərə ehtiramı yaddan çıxarmamaq, yaxşı nə varsa qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək, dəyərləndirmək və qiymətləndirməklə yanaşı, təbii ki, verilən sualın cavabı «yox» olacaqdır. Hətta ən müterəqqi, sivil, inkişaf etmiş dünya ölkələrində belə bugünkü təhsil səviyyəsinin real tələbatlar həddində dura bilmədiyi, insanların maddi və mənəvi rifah halının yaxşılaşdırılmasının ilkin mənbəyi kimi bu missiyanı yerinə yetirə bilmədiyi aydındır. Bundan çıxış yolu nədir? Təhsil müasirləşməli, yeniləşməli, təhsilin qurulması və səmərəli idarə olunması texnologiyası, tələbə nəzərən təklif nisbətində çıxış edən keyfiyyət tələbi qabaqlamalı, ən azından ona taraz səviyyədə çıxış edə bilən bir status kəsb etməlidir və s. Verilən cavablar müxtəlif ola bilər. Məsələnin formulə olunması nə qədər asandırsa, onun həlli yollarının, əsas məqsədə çatmağın üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi ümumelmi planda bir o qədər ciddi polemika doğuran problemdir. Nədən başlamalı? sualı təhsil sistemində yenidənqurma üçün son dərəcə aktual olan bir sualdır. Burada «Mənə dünyanın dayaq nöqtəsini verin, mən dünyanı qaldırım» məşhur, dahi deyimini xatırlatmaq yerinə düşərdi (40)

Təhsildə yenidənqurma proseslərinin başlanğıc nöqtəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi təhsil sisteminin əsaslı inkişafı üçün son dərəcə vacibdir. Təbii ki, qeyd edilənlərin təcrübədə gerçəkləşməsi və uğurlu nəticələrin alınması yeni təhsil sisteminə keçidi zəruri edən amillərdən oldu. Məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün Boloniya prosesi və onun təhsil hədəflərini qısa xülasə etsək yerinə düşər.

Boloniya deklarasiyasının tarixinə qısa baxış

1998-ci ildə Fransa, Almaniya, İtaliya və Böyük Britaniya təhsil nazirləri və 29 avropa dövlətlərinin nümayəndələri arasında 19 iyun 1999-cu ildə Boloniya (İtaliya) şəhərində razılıq imzalanır. Bu razılığın hazırlanması və yayılması ilə Boloniya prosesinin başlanğıcı qoyulur. Prosesin təşkilatçıları sonrakı illərdə Praqada (2001), Berlində (2005), Londonda (2007) görüşmüş və məsləhətləşmələr aparmışlar. Prosesin əsas məqsədinin 2010-cu ildə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu. 2005-ci ildən bəri 47 ölkə prosesə qoşulmaqla, Boloniya təhsil hədəfinə tərəfdar çıxıblar. Boloniya Monitoring Qrupunun üzvləri olan 47 ölkədən başqa bəzi beynəlxalq təşkilatlar (Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, Avropa Universitetlər Birliyi, Avropa Tələbələri Milli Birlikləri, UNESCO-CEPES və başqaları) da prosesə qoşulub. (35)

Boloniya prosesinin əsas prinsiplərini- ikipilləli ali təhsilə keçid; kredit sisteminin tətbiqi; təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi; tələbə və müəllim mobilliyinin genişləndirilməsi; ixtisasların və diplomların qarşılıqlı tanınması; diploma əlavələrin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədlərinə uyğunlaşdırılması; məzunların işlə təminatına nail olunması; Avropa təhsil sisteminin cəlbediciliyinin təmin edilməsi təşkil edir.

Boloniya prosesində başlıca məqsədlər- çeviklik; beynəlxalq rəqabətə davamlılıq; məşğulçuluq imkanlarını artırmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıda göstərilənlərə əməl etmək nəzərdə tutulurdu:

- İkipilləli təhsil sisteminin yaradılması;
- Qabiliyyət qiymətləndirmə sisteminin daxil edilməsi;
- Maneələrin aradan qaldırılması sayəsində çevikliyi artırmaq;
- Avropada birgə çalışmanın keyfiyyətinin artırılması;
- Ali təhsil sisteminin Avropada yayılmasının genişləndirilməsi;
- Ömür boyu təhsil;
- Tələbələrin təhsildə qərarların qəbul edilməsində yaxından iştirakı;
- Avropada ali təhsildə çərcivə şərtlərinin aktivliyinin artırılması;
- Avropada təhsil ilə elmi tədqiqat şərtlərinin birləşdirilməsi, doktorantura təhsilinin Boloniya prosesinə daxil edilməsi.

Boloniya prosesində irəli sürülmüş məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetiriləcək vəzifələr aşağıdakı kimi müəyyənləşmişdir:

- 1. Ali təhsil sferasında ixtisas eyniyyətinin tətbiqi;
- Ali təhsildə iki pilləli sistemə keçid (bakalavr və magistr);
- Tədris edilən kursların, proqramların, tədris yüklərinin vahidi (kredit) adı ilə qiymətləndirilməsinin tətbiqi və diploma əlavədə tədris proqramının öz əksini tapması (YUNESCO-nun işləyib hazırladığı nümunə əsasında);
- Tələbələrin, müəllimlərin, inzibati-idarəçilik işlərində çalışan əməkdaşların akademik çevikliyinə artırılması;
- Ali təhsildə keyfiyyətinin təmin olunması, uyğun sənədlərin və ixtisasların qarşılıqlı tanınması;
- Universitetlərə muxtariyyət təminatı;
- Doktoranturaya üçüncü ali təhsil pilləsi kimi baxmaq;
- Ali təhsilə «Avropa ölçüləri» prizmasından yanaşmaq (ümumavropa dəyərlərinə yönəlik ali təhsil);
- Avropa təhsilində cəzbediciliyin və rəqabətə qabiliyyətin artırılması;
- Ali təhsilin sosial rolunun gerçəkləşməsi (yəni, «bütün həyat boyu təhsil»).

Bunlardan əlavə, «ümumavropa təhsil məkanı» anlayışı ilə yanaşı, «ümumavropa araşdırma məkanı» anlayışı da tez-tez işlənməyə başlayıb ki, bunu da Boloniya prosesində sonuncu (11-ci) vəzifə kimi qəbul etmək olar.

Boloniya prosesinə qədər Azərbaycanda təhsilin inkişaf meyilləri

Təhsilin keyfiyyətinin qaldırılması nəinki Azərbaycanda, bütün dünyada cəmiyyətlər qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir. Bu problemin həlli təhsilin məzmununun modernləşdirilməsi, tədris prosesinin təşkilinin üsul və texnologiyalarının optimallaşdırılması məsələlərinin həlli ilə sıx əlaqədədir.

Azərbaycanda təhsilin inkişafı ilə bağlı global çağırışlara adekvatlığın təminatı imkanları öz başlanğıcını 1993-cü ildən götürür. Boloniya prosesinə qoşulanadək onun əsas prinsiplərindən biri olan ikipilləli ali təhsil artıq ölkəmizdə tətbiq olunurdu. Xalq təsərrüfatının tələbatına əsasən mütəxəssisin elmi, professional və ümumi hazırlığını dünya standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsi məqsədilə 1993-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin çoxpilləli strukturu haqqında müvəqqəti əsasnamə” təsdiq edildi (1). Əsasnaməyə əsasən bu strukturda inkişaf etmiş ölkələrdə ali təhsilin inkişaf təcrübəsindən, YUNESKO tərəfindən qəbul edilmiş təhsilin Beynəlxalq standartlarından istifadəyə və 1993/1994-cü tədris ilindən etibarən təhsil alan tələbələr üçün mövcud təhsil sistemi saxlanılmaqla, yeni çoxpilləli təhsil sisteminə keçidə başlanırdı (38).

1995-ci ildə “Ali təhsil müəssisəsi haqqında Əsasnamə” ilə ali təhsil müəssisəsi (ali kollec, institut, konservatoriya, akademiya, universitet), onun vəzifələri və strukturu müəyyənləşdirildi (2).

1995-ci ildən başlayaraq ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyası istiqamətində əsas Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu gün “uğur modeli” kimi qiymətləndirilən islahatlar kompleksinin həyata keçirilməsinə başlandı. Məhz, həmin ildən etibarən həyata keçirilən islahatlar kompleksi böhranlı situasiyaların aradan qaldırılması ilə nəticələndi. Bununla da Azərbaycanın iqtisadi inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinin təməli qoyuldu və bu proses paralel olaraq təhsil sektorunda da təsirsiz ötüşmədi.

1997-ci ildə ali təhsilin bakalavriat pilləsində ilk buraxılış olduqdan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin razılığı əsasında Təhsil Nazirliyinin 17.06.1997-ci il tarixli, 412 №-li əmri ilə ölkəmizin 23 dövlət, 9 özəl ali məktəbində ali

təhsilin ikinci – magistratura pilləsinə keçilməsinə icazə verildi. 1997-ci ildə “Ali təhsilin bakalavr pilləsi üçün təhsil haqqında dövlət sənədlərinin hazırlanması, doldurulması, qeydiyyatı alınması, saxlanması və verilməsi qaydaları” təsdiq edildi (6). Belə ki, ümumavropa dəyərlərinə yönəlik ali təhsil prizmasından yanaşılmaqla sənədin ümumi müddəalarında diploma əlavənin verilməsi təsbit olunurdu. Elə həmin ildə Azərbaycan Respublikası ali təhsil müəssisələri tələbələrinin bakalavr pilləsində dövlət attestasiyasını tənzimləmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikası ali təhsil müəssisələri tələbələrinin bakalavr pilləsində dövlət attestasiyası haqqında Əsasnamə” (3), ali təhsil müəssisələri bakalavr pilləsi tələbələrinin buraxılış işlərinin hazırlanması və müdafiəsi məsələlərini tənzimləmək məqsədilə “Ali məktəbin bakalavr pilləsində buraxılış işlərinin hazırlanması qaydaları” (5), eləcə də “Azərbaycan Respublikasında çoxpilləli ali təhsil sistemində magistr hazırlığı (magistratura) haqqında Əsasnamə” təsdiq edildi. 1998-ci ildə növbəti addım ali təhsilin magistratura pilləsi istiqamətində atıldı. Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təsdiq olunması və müdafiəsini nizama salmaq məqsədilə “Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təqdim olunması və müdafiəsi qaydaları haqqında”, eləcə də “Magistrlik dissertasiyasının müdafiəsi üçün ixtisaslaşdırılmış elmi şuralar haqqında” Əsasnamələr təsdiq edildi (7-8).

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın təhsil sistemində islahatlar haqqında müzakirələr getsə də, islahatın konsepsiyası, həyata keçirilmə mexanizmi olmadığından bu istiqamətdə işlər sistemik, planlı şəkildə aparılmamışdır. Yalnız 1999-cu ildə «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı» təsdiq olunduqdan sonra bütün təhsil sistemində, o cümlədən ali təhsil pilləsində islahatlar məqsədyönlü şəkildə aparılmağa başlandı. Proqrama müvafiq olaraq digər pillələrdə olduğu kimi, ali təhsildə də struktur dəyişiklikləri aparıldı, müəssisələrin şəbəkəsi optimallaşdırıldı, mütəxəssis hazırlığının strukturuna yeni ixtisaslar əlavə olundu. Təhsil müəssisələrinə xeyli müstəqillik, geniş səlahiyyətlər verildi. Ali məktəblər elmi şuraların, dövlət attestasiya komissiyalarının tərkibinin, öz daxili strukturunun müəyyənləşdirilməsi, Dövlət təhsil standartları əsasında ixtisaslar üzrə tədris planlarının hazırlanması və digər məsələləri də müstəqil həll etməyə başladılar (9).

Bundan əlavə, 1999-cu ildə tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni mexanizmin tətbiqinə eksperiment şəklində başlandı. Müasir tələblərə cavab verən, dərin təfəkkürə, pedaqoji və metodik ustalığa malik olan müəllim kadrları hazırlığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəllim kompetensiyasını müəyyənləşdirən profессиоqram, pedaqoji təcrübə haqqında qaydalar hazırlandı. Əyalət məktəblərini müəllim kadrları ilə təmin etmək məqsədilə mövcud ixtisas siyahısına (klassifikatora) qoşa ixtisaslar daxil edildi. Təhsil Nazirliyi Dünya Bankı ilə birgə Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi çərçivəsində «Müəllim hazırlığı» alt komponenti üzrə «Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası»nı, ibtidai sinif müəllimi hazırlığını təmin edən məzmunca tamamilə yeni kurikulum hazırladı və həmin sənədlər təsdiq olundu. İbtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə kurikulumun 3 pilot ali məktəbdə tətbiqinə başlandı.

Həmin illər dövlət tərəfindən təhsil sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində orta ixtisas təhsili müəssisələrinin müstəqil fəaliyyəti və inkişafı üçün hüquqi, iqtisadi zəmin yarandı, orta ixtisas təhsili şəbəkəsi xeyli təkmilləşdirildi. Belə ki, bir sıra orta ixtisas məktəblərinin ayrı-ayrı nazirlik, konsern və birliklərin tabeliyində olması bu sahənin işində müəyyən qədər pərakəndəlik yaradırdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında» 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə (11) bir sıra dövlət qurumlarının tabeliyində olan orta ixtisas təhsili müəssisələrinin Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilməsi orta ixtisas təhsilinin məzmununda köklü dəyişikliklərin aparılmasına, kadr hazırlığı strukturunun və təhsil

müəssisələri şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsinə geniş imkan yaratdı. Respublikada yeni tipli orta ixtisas təhsili müəssisələrinin - kolleclərin yaradılması sahəsində mühüm addımlar atıldı. Belə ki, bir sıra texnikumların birləşdirilməsi nəticəsində onların maddi texniki bazası, pedaqoji kadr potensialı və bu sahədə olan beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla yeni tipli orta ixtisas təhsil müəssisələri - kolleclər yaradıldı. Eyni zamanda, ölkədə təhsil komplekslərinin yaradılması sahəsində 2000-ci ildən başlayaraq müəyyən işlər görülür. Belə ki, bu fərmanla Milli Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində İncəsənət Kolleci, Milli Konservatorianın nəzdində isə Musiqi Kolleci təşkil edildi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23.12.2004-cü il tarixli 195 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində İnşaat Kolleci yaradıldı. Son illərdə orta ixtisas təhsili müəssisələrində kadr hazırlığının strukturunda və məzmununda zəruri dəyişikliklər aparıldı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 aprel 1999-cu il tarixli 72 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları”nın tərkib hissəsi olan “Ümumtəhsilin bazis tədris planı”nın tələblərinə uyğun olaraq Təhsil Nazirliyi tərəfindən orta ixtisas təhsilinin baza təhsil proqramlarının nümunəvi strukturu təsdiq olunaraq buna müvafiq tədris plan və proqramlarında lazımi dəyişikliklər aparıldı (10).

Respublikanın 6 ali məktəbinə daha geniş müstəqillik verildi və onlar fəaliyyətlərini özünüidarəetmə prinsipi əsasında qurmağa başladılar. Qeyd edilən dövrdə əldə olunan makroiqtisadi sabitlik, sənayedə və iqtisadiyyatın digər sahələrində aydın şəkildə müşayiət olunan yüksəliş təmayülləri, həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatların ilkin nəticələri aparılan siyasətin düzgünlüyünü və Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı yolunda inamlı addımlarla irəliləməsi gerçəkliyini təsdiq etdi. “Sabit inkişaf” dövrü kimi xarakterizə olunan 2001-2003-cü illər ərzində elm və təhsil sferasında həyata keçirilən islahatların qlobal çağırışlara uyğunlaşdırılması yönündə əsaslı dönüşün başlanğıcı qoyuldu.

Respublika Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanına müvafiq olaraq mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq təhsilin keyfiyyətinə nəzarət səlahiyyəti Təhsil Nazirliyinə verildikdən və Nazirlər Kabineti tərəfindən “Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin attestasiyası və akkreditasiyası haqqında əsasnamə” təsdiq edildikdən sonra qısa müddət ərzində təhsilin keyfiyyətinə nəzarət mexanizmi yaradıldı [11].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulanadək təhsilin pillə və səviyyələrini, eləcə də ayrı-ayrı funksional istiqamətləri özündə əks etdirən bir neçə dövlət proqramı qəbul edilmişdi.

Təhsil sferasında proqram xarakterli inkişaf elə ilk başlanğıcdan qeyri-müəyyən olanı prosesdən sərf-nəzər etdiyindən, bu prosesdə əsas cəhətlərdən biri məqsədin - təhsil sisteminin arzuolunan inkişaf səviyyəsinə nail olma vəziyyətinin formalaşdırılmasıdır. Eyni zamanda proqram yanaşması çərçivəsində cari vəziyyətin arzu edilən istiqamətdə dəyişmə tezliyini və yekun olaraq bütövlükdə cəmiyyətin hədəflənən nöqtəyə çatma «məsafəsini» riyazi dəqiqliklə qiymətləndirmə imkanı yaranır. Resurs potensialının konkret həcmində proqram-məqsədli yanaşmanın «ünvanlılığı», subyekt müəyyənliyi xarakterik xüsusiyyət kimi təzahür edir. Başqa sözlə, hədəflənən məqsədə çatma prosesinin subyekt, vasitə və üsulları, resurs təminatı və konkret zaman intervalı proqramda əksini tapır. Bu sırada «Məktəb tikintisi üzrə Dövlət Proqramı (2003-2007)», «Məktəb tikintisi üzrə Bakı-Abşeron Proqramı (2006-2008)», «Avadanlıqlarla təminat Proqramı (2005-2009)», «Dərsliklə təminat Proqramı (2003-2005)», «İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təminat Proqramı (2005-2009)», «Kadr təminatı Proqramı (2005-2009)» və s. dövlət proqramlarının tətbiqi və bunun nəticəsində əldə edilən uğurlar ölkə miqyasında təhsil mühitinin keyfiyyətə yaxşılaşmasında, keyfiyyət parametrlərinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. [44]

2005-ci ildən başlayaraq reallaşdırılan “Azərbaycan Respublikasında rabitə və

informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı'nın (Elektron Azərbaycan) praktiki tətbiqi əksər sferalarda olduğu kimi, təhsil sistemində, ələlxüsus ali məktəblərdə təhsil prosesinin təşkili, tənzimlənməsi və idarə edilməsi aspektində böyük irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Bütövlükdə, "rəqəmsal uçurum"un aradan qaldırılması, təhsilin pillə və səviyyələri arasında monolit bütövlüyün təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən dövlət başçısının 2004-cü il sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007)" xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Proqramın əsas məqsədi təhsil sferasının modernləşdirilməsi prosesini sürətləndirmək, təhsilin bütün pillə və səviyyələri arasında fasiləsizlik, monolit bütövlük yaratmaq, dünya (Avropa) təhsil sisteminə inteqrasiyanı vahid informasiya məkanında həyata keçirmək və yekun olaraq ölkədə informasiya cəmiyyətinin qurulmasına nail olmaqdan ibarət idi [13].

Azərbaycan Boloniya prosesində

2003-cü ildən sonra, Prezident cənab İlham Əliyevin Respublika rəhbərliyinə gəlməsi ilə ictimai, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatımızın bütün sahələrində yeni dövr – əsaslı islahatların dərinləşməsi, inkişafın sürətlənməsi və modernləşmə dövrü başladı. Təbii ki, bu proseslər təhsildən, xüsusilə ali təhsil sistemindən də yan keçmədi. Bu dövr ərzində təhsil sistemində həyata keçirilən əsaslı islahatlar nəticəsində milli təhsilin bütün pillələri və səviyyələri Məqsədli Dövlət Proqramları ilə əhatə edildi. Boloniya prosesinə qoşulmaq üçün 2004-cü ildən bir sıra təşəbbüslər etmiş **Azərbaycan**, nəhayət 2005-ci il may ayının 19-da Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda (34-35) Boloniya Bəyannaməsini imzalamaqla bu prosesə rəsmən qoşuldu, dünya və Avropa təhsil məkanına uğurla inteqrasiya olundu, qanunvericilik bazası yaradıldı – Təhsil haqqında Qanun qəbul edildi, onun maddi-texniki bazası əsaslı surətdə yenidən quruldu. Sözügedən proses bu gün də davam etdirilməkdədir.

Sosial-siyasi, iqtisadi, mənəvi, hüquqi, ideoloji və s. sferalarda aparılan modern dəyişikliklərin əsas strateji hədəfi insan kapitalının formalaşması və inkişafına istinadla ümummilli mənafehlərin tam və dolğun şəkildə ödənilməsinə istiqamətləndirildi və bu vəzifələrin həyata keçirilməsində təhsil prioritet sahə kimi müəyyənləşdirildi.

2005-2010-cu illər ərzində Azərbaycan insan inkişafı sahəsində 101-ci yerdən 67-ci pilləyə qalxaraq "orta insan inkişafı" qrupundan "yüksək insan inkişafı" qrupuna daxil olmuşdur. Yalnız onu demək kifayətdir ki, bu dövr ərzində Dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan vəsaitin həcmi 5,5 dəfə artaraq təqribən 1,4 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da Dövlət büdcəsinin xərc maddələri arasında hərbi xərclərdən sonra 2-ci yeri tutur [31, 5].

XXI əsrin ikinci onilliyini əhatə edən son illərdə ölkədə təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Təhsilin normativ hüquqi bazası təkmilləşdirilmiş, maddi-texniki təminatı istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları əsasında geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir. "Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb" layihə çərçivəsində 3 minə yaxın yeni məktəb ya tikilmiş və ya təmir olunmuşdur.

Azərbaycan Boloniya prosesinə qoşulduğu ilk gündən Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən dövlət və özəl ali təhsil müəssisələrinin qarşısında, Boloniya təhsil sisteminin tələblərinə uyğun olan müvafiq vəzifələr qoyulmuşdu. Bunlardan ən önəmlisi isə təhsilin kredit sisteminə keçilməsi idi ki, onun da aşağıdakı üstünlükləri var idi:

- Boloniya prosesinə qoşulmuş dövlətlər tərəfindən yaxud Azərbaycanda kredit sistemi ilə təhsil alan ali məktəb tələbələrinin diplomunun tanınması;
- hər bir tələbənin bu sistemlə mütəxəssis hazırlığını həyata keçirən istənilən xarici və yerli təhsil ocaqlarında təhsilini davam etdirmək hüququ;
- hər bir tələbənin fərdi tədris planının olması və onların bu planın tərtibində iştirakı;
- tələbənin fənn və müəllim seçimində müstəqilliyi;

- tədris prosesinə akademik məsləhətçilərin (tyutor) cəlb olunması və onların hər tələbəyə təhsil alma prosesində köməkliyi;
- tədris prosesinin bütün lazımi çap materialları və onların elektron versiyaları ilə təminatı;
- tədris müəssisəsini normativdə nəzərdə tutulmuş müddətdən tez və gec bitirmək imkanı və s.-ni göstərmək olar.

Azərbaycanın Boloniya sazişinə qoşulması subyekt-obyekt paradigmasının təhsil sistemində zəruri olan subyekt-subyekt paradigmasına keçid şərtlərini ortaya qoydu. Burada təhsilalan və təhsilverən bərabərhüquqlu tərəflər kimi çıxış edir. Subyekt-subyekt paradigması çərçivəsində tədris fəaliyyətinin məqsədi sosial səriştələrin (intellektual, şəxsi və əxlaqi keyfiyyətlər, bilik, bacarıq və səriştələrin məcmusu məzuna sosial və (və ya elmi) istehsal sahələrinin fəaliyyətlərində meydana çıxan istənilən situasiyadan çıxmağa şərait yaradır. Subyekt-subyekt modelində 1) universitetlərin muxtariyyəti; 2) təhsilverənin təşəbbüsü; 3) təhsilalanların təhsil fəaliyyətlərinin fərdiləşməsi; 4) təhsilalanların akademik mobilliyi; 5) tədrisin üsul və formalarının variantlığı təhsilin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi formalaşmalıdır. Bütün bunlar məzunun peşəkar mütəxəssis kimi formalaşmasına təminat verir. Təhsilə səriştəli yanaşma bilik ilə praktik bacarıq və vərdişlərin dialektik qarşılıqlı əlaqə və təsirinin dinamik inkişafını şərtləndirir (ətraflı təhlil "Təhsilə səriştəli yanaşma modernləşdirmə probleminin həlli vasitəsi kimi" yarım-başlığı altında şərh edilir - N.H.)

Təhsil dövlət siyasətinin prioritet sahəsi kimi: konsepsiyalar, proqramlar

Ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Milli təhsilin inkişaf strategiyası"nın Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilməsi təhsil sferasında köklü irəliləyişlərin əldə olunmasına, müqayisədəlməz keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu, təhsil islahatlarının daha da dərinləşməsi və onların sistemli şəkildə həyata keçirilməsi üçün real şərait yaratdı. Konsepsiyanın əsas mahiyyətini «Milli təhsilin inkişaf strategiyası» çərçivəsində milli-mənəvi dəyərlərin prioritetliyinin təmin edilməsi, təhsilin yeniləşməsi və modernləşdirilməsi, onun kompleks, sistemli inkişafına nail olunması, təhsil islahatlarının daha da dərinləşdirilməsi, dünya və Avropa təhsil sistemində inteqrasiyanın gücləndirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi təşkil edirdi. [42]

Boloniya prosesinin gedişi göstərir ki, təhsildə milli bütövlük probleminin həqiqi mənası təkcə tədrisin təşkili, idarəedilməsi, tədris planlarının, standartların məzmunu və tətbiqi qaydaları, tələbə biliyinin qiymətləndirilməsi və s. prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən Avropa təhsil məkanı ilə vahid məxrəcə gəlməkdən ibarət deyil. Prezident İlham Əliyev xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, məsələ öz mahiyyəti etibarilə həmin sistemli tamlığın gerçəkliyinin qəbulu və bu prizmadan təhsilin ən başlıca sfera kimi səciyyələndirilməsidir: *...Ən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görərik ki, o ölkənin inkişafında ən aparıcı rol oynayan neft-qaz deyil, bilikdir, elmi-texniki tərəqqidir, yeni texnologiyalardır. Bizdə də belə olmalıdır. Biz də buna hazırıq*"

Avropa təhsil məkanına inteqrasiya probleminə yanaşmada da əsas prinsip ümummilli mənafeələrin öncüllüyü prizmasından çıxış etməkdir. İnteqrasiya - milli bütövlüyün ləğvinə, yaxud zəifləməsinə deyil, inkişafına təkan verməlidir. Yəni, söhbət bərabərhüquqlu subyektlərin formalaşdırdığı ümumi təhsil məkanından gedir.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən təhsil sisteminin əsas inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi konkretləşdirmişdir: bütövlükdə təhsil sisteminin modernləşdirilməsi; təhsilin səviyyələri arasında üzvi bağlılığın möhkəmləndirilməsinə istinadla əldə edilən nəticənin effektivlik dərəcəsinin yüksəldilməsi; təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və tədris prosesinin müasirləşdirilməsinin paralel şəkildə aparılması; təhsil prosesində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş surətdə

istifadənin təminatı; təhsil sferasında dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və müsbət təcrübədən istifadə olunması; sistemli islahatların fasiləsiz olaraq həyata keçirilməsi; təhsil sferasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi; Boloniya prosesinə keçidin başa çatdırılması və tələbə mübadiləsinin intensivləşdirilməsi; Azərbaycan gənclərinin dünyanın aparıcı ali təhsil məktəblərində təhsil almalarının təmin edilməsi; yüksək səviyyəli peşəkar mütəxəssis-kadrların hazırlanması prosesinin keyfiyyət parametrlərinin dönmədən artırılması və s.

Ölkəmizin Boloniya prosesinə qoşulmasından keçən 12 il ərzində həmin prinsiplərin və götürülən digər öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətində xeyli iş görülmüş, sistemli, ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil Nazirliyində aparıcı mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu yaradılmış, “Azərbaycan Respublikası ali təhsil sistemində 2006-2010-cu illərdə Boloniya Bəyannaməsinin müddəalarının həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planı” hazırlanmışdır (15).

2005-ci ilə kimi magistraturaya qəbul ali məktəblər tərəfindən aparılıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.04.2005-ci il tarixli, 219 Nöli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası haqqında Əsasnamə”yə uyğun olaraq həmin ildən magistraturaya tələbə qəbulu TQDK tərəfindən həyata keçirilir (12). Sözügedən tədbirlər planında 1993-cü ildən həyata keçirilən ikipilləli ali təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi, bu məqsədlə istiqamətlər (ixtisaslar) üzrə dövlət standartlarının hazırlanması, kredit sistemi ilə bağlı mövcud dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələri tərəfindən verilən sənədlərin tanınması prosedurunun təkmilləşdirilməsi, ali məktəb məzunlarına verilən bakalavr diplomuna əlavənin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədlərinə uyğunlaşdırılması, ali təhsilin keyfiyyətinin, tələbə və müəllimlərin mobilliyinin təmin olunması və s. əsas fəaliyyət hədəfləri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri 2006-cı ildə “Bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin (istiqamətlər üzrə ali təhsilin dövlət standartlarının) strukturu”nun hazırlanıb təsdiq edilməsi oldu. Həmin standartlara uyğun hazırlanmış tədris planlarının 2006-2007-ci dər ilindən birinci kurslarda tətbiqinə başlandı [16].

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun hazırlanmış yeni standartlarda fənlərin, auditoriya saatlarının sayı azaldıldı (4140 saatdan 3300 saata endirildi). Tələbələr tərəfindən seçmə fənlərə ayrılan saatların miqdarı 5 faizdən 20 faizədək çoxaldıldı. Boloniya prosesinin tələbinə uyğun olaraq nəzəri həftələrin sayı 133-dən 115-ə, semestr üzrə auditoriya dərsləri 17-18 həftədən 15 həftəyə endirildi. İstehsalat və pedaqoji təcrübənin müddəti artırılaraq 18 həftəyə çatdırıldı. Humanitar fənlər bölümündə məcburi fənlərin sayı 10-dan 3-ə endirildi.

Boloniya prosesinin başlıca müddəalarından biri olan təhsilin keyfiyyətinin təmin olunması sisteminin yaradılması və onun Ümumavropa “təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması” sisteminə uyğunlaşdırılması sahəsində də müəyyən işlər görüldü. Ölkəmizdə ali təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə “Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin attestasiya və akkreditasiyası haqqında Əsasnamə”, attestasiya və akkreditasiyanın keçirilməsi üçün tələb və meyarlar hazırlandı, Təhsil Nazirliyində öncə akkreditasiya komissiyası, sonra akkreditasiya şöbəsi, 2015-ci ildən isə Təhsil Nazirliyinin tabeliyində Akkreditasiya və Nostrifikasiya İdarəsi yaradıldı.

Boloniya Bəyannaməsinə uyğun olaraq xarici ölkələrdə ali təhsil almış Azərbaycan vətəndaşlarının və Azərbaycanda yaşayan əcnəbilərin diplomlarının tanınması istiqamətində də ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir, bu məqsədlə Təhsil Nazirliyində daimi komissiya yaradılıb.

Əsas tələblərdən olan ali təhsildə kredit sisteminin tətbiqinə keçilməsi istiqamətində

atılmış ilk addımlardan biri “Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamə”nin hazırlanması və təsdiq olunmasıdır [17].

Kredit sistemi ilə bağlı normativ-hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində “Kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi haqqında müvəqqəti Əsasnamə” təsdiq olundu, “Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamə”də dəyişikliklər edildi [19].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il yanvarın 31-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Sərəncamı bu istiqamətdə aparılan işlərin sürətlənməsinə təkan vermişdir. Sərəncamın icrası istiqamətində atılan ən ciddi addımlardan biri Boloniya Bəyannaməsinin müddəalarını özündə əks etdirən “2009-2013-cü illərdə ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın hazırlanması olmuşdur [21; 28].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 22 may tarixli 295 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına integrasiyası, onun məzmununun Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, cəlbədiciyi və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi və sairidir.

Proqramın icrası üçün Təhsil Nazirliyində Fəaliyyət Planı hazırlanaraq təsdiq olunmuşdur. Proqramın həyata keçirilməsi, eləcə də Boloniya prosesinin müddəalarının reallaşdırılması istiqamətində 2009-cu ildən 8 ali məktəbdə yay semestri təşkil olunmuş, Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi “Ali təhsilin bakalavr pilləsi ixtisaslarının (proqramlarının) siyahısı”na əsasən ali məktəblərdə 150 ixtisas üzrə kadr hazırlığına başlanmışdır. Həmin ixtisaslar üzrə yeni nəsil dövlət standartları hazırlanmış və 2009/2010-cu tədris ilindən tətbiqinə başlanılmışdır.

Boloniya prosesinin tələblərinə uyğun olaraq magistr hazırlığının məzmunu və strukturunda da yeniləşmə aparılmış, “Magistr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələbləri” təsdiq olunmuşdur.

Təhsil qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi istiqamətində növbəti növbəti mərhələ 2009-cu ilin 19 iyun tarixində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 05 sentyabr 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu oldu [40].

Yeni Təhsil qanununun hazırlanmasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş vətəndaşların təhsil hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və “Boloniya prosesi” üzrə öhdəliklərdən irəli gələrək bu sferada sınaqlanmış mütərəqqi ümumbəşəri və milli meyarlar əsas götürülmüşdür.

Yeni Təhsil Qanunu təhsil sistemində fəaliyyətin təşkili, tənzimlənməsi və idarə edilməsi proseslərinin vahid qanunvericilik bazasının yaradılması və ölkədə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin hüquqi statusunun dəqiq müəyyən edilməsində, bütövlükdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onun Avropa və dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasında, Azərbaycan ali təhsilinin Boloniya prosesinə qoşulmasının sürətləndirilməsi və ali təhsil müəssisələrinin bu prosesin tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin artmasında mühüm rol oynadı.

Ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulmasını və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidin yeni təhsil modelinə tələbatını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 iyul 2011-ci il tarixdə imzaladığı “2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın hazırlanması haqqında Sərəncamını xüsusi qeyd etmək lazımdır [29]. Geosiyasi və geoiqtisadi reallığın sürətlə dəyişməsi fonunda

təhsil xidmətlərinin ixracı xüsusi önəm daşdığı kimi, qloballaşmaqda olan elm və təhsil məkanında aparıcı mövqelərə çıxış da bir o qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemdir. Boloniya mahiyyətə dinamik xarakterli və açıq proses olduğundan, yəni “ətrafda” baş verənlərə adekvat olaraq dəyişilmə, yeniləşmə zəruriliyi ilə dialektik vəhdət kəsb etdiyindən Prezidentin xüsusi göstərişi əsasında hazırlanmaqda olan yeni strategiyanın nə dərəcədə böyük əhəmiyyət daşdığı aydın şəkildə dərk ediləndir.

Son illər aparılan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə yüksək inkişafa nail olunmuş, əhalinin maddi rifahı xeyli yaxşılaşmış, yoxsulluğun səviyyəsi minimuma enmiş və Azərbaycan Respublikası orta gəlirli ölkələr sırasında yer tutmuşdur. Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın global sistemə uğurlu integrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir.

Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir.

Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir. Təhsilin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və maddi-texniki təminatı istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları əsasında geniş tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etməkdədir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” [31] Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktur malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur. Dövlət Strategiyasında təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsi, səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun, təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin və eləcə də müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulmasını nəzərdə tutan bir neçə əsas strateji istiqamətlər göstərilir.

2015-2024-cü illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir və 2015-2017-ci illəri əhatə edən tədbirlərin icrasına başlanılmışdır [32].

Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun yaradılma prosesində ali

təhsilin səviyyələri arasında əlaqələrin və varisliyin gücləndirilməsi, doktorantura səviyyəsi üçün elmi tədqiqatlar sahəsində yüksək hazırlığı və elmi-pedaqoji fəaliyyət üzrə mükəmməl səriştəyə yiyələnməni təmin edən müasir standartların hazırlanması və ekspertizasının (icraçı-Təhsil Nazirliyi) icra müddəti 2016-2017-ci illərdə, doktorantura səviyyəsi üçün standartların təsdiqi (icraçı-Nazirlər Kabineti) 2017-ci ilə nəzərdə tutulmuşdur.

Sənəddə həmçinin 12 illik ümumi təhsilin milli məzmunu, 12 illik ümumi təhsilə keçidi təmin etmək məqsədi ilə müvafiq qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin edilməsi, ümumi təhsil sisteminə keçid mexanizminə dair təkliflərin hazırlanması, eləcə də qiymətləndirilmə standartlarının hazırlanması və ekspertizası, bu təhsilin milli məzmun və qiymətləndirilmə standartlarının təsdiqi və təhsilin səviyyələri üzrə nümunəvi fənn kurikulumlarının hazırlanması öz əksini tapır [32].

İnsan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ondan səmərəli istifadə elmin və biliklə təmin olunan istehsal (xidmət) sahələrinin inkişafına, əmək məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə ciddi təsir göstərir. Hazırda Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində islahatlar aparılmaqdadır. Çünki, bu islahatların davam etdirilməsi orta və uzunmüddətli dövrdə təhsilin (xüsusilə təhsilin ixtisaslı kadr hazırlığı pillələrində) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, infrastrukturun və “elm-təhsil-istehsal” əlaqələrinin çevik idarəetmə mexanizminin qurulması, eləcə də şirkətlərin global dəyər zəncirinə qoşulmaqla dünya bazarlarına inteqrasiyası üçün əhəmiyyətlidir. Əminliklə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və sosial rifahın daha da artırılmasını təmin edəcəkdir [34].

Burada 3-cü strateji hədəf kimi qəbul edilən insan kapitalının inkişaf etdirilməsində təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, eləcə də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması əsas prioritetlərdəndir. Göstərilir ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində həyata keçiriləcək islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlər hərtərəfli dəstəklənəcəkdir. Bu, iki səviyyədə təmin ediləcəkdir:

1) insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi;

2) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması (34, 84).

Uğurlu haldır ki, Dünya İqtisadi Forumunun 2015-ci il üçün açıqladığı “İnsan Kapitalı İndeksi” hesabatında Azərbaycan 124 ölkə arasında orta sıralarda (63-cü) yer almaqla Türkiyə, Çin, İndoneziya və Küveyt kimi ölkələri qabaqlamışdır.

Sənəddə ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi əsas yerinə yetiriləcək tədbirlərdəndir. Çöstərilir ki, ali təhsil insan kapitalının formalaşmasında və inkişafında mühüm mərhələdir. Onun insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına təsiri özünü iki şəkildə büruzə verir: 1) insan kapitalının formalaşmasında birbaşa iştirak edən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması; 2) yeni biliklərin yaranmasında, tətbiqində və ötürülməsində bilavasitə iştirak.

Qeyd edilir ki, ali təhsil müəssisələrində hazırlanan mütəxəssislər dövlətin və şirkətlərin idarə olunmasında, daha çox əlavə dəyərin yaranmasında, iqtisadi artımda və

əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində fəal iştirak edirlər. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanda iqtisadi və sosial baxımdan daha səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması dəstəklənəcəkdir. Bunun üçün ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, global təhsil məkanına inteqrasiyası, ali təhsilli kadrlara tələbatın ödənilməsi, habelə ali təhsilin informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində islahatlar sürətləndiriləcəkdir. Hazırda Azərbaycanda gənclərin ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsi aşağıdır. Bu da uzaq perspektivdə ölkənin rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı inkişafına maneə törədə bilər [34, 87].

Yüksəkixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarının tələbinə və beynəlxalq ixtisas təsnifatına uyğunlaşdırılması, uzunmüddətli proqnozlaşdırma mexanizminin hazırlanması istiqamətində fəaliyyətlər, əmək bazarında diferensiallaşmış əməkhaqqı və stimullaşdırma sisteminin yaradılması üzrə mexanizmlərin hazırlanması dəstəklənəcəkdir.

Universitet klasterlərinin yaradılması “təhsil-tədqiqat-innovasiya” zəncirinin effektivliyini artırır. Bu baxımdan, ölkədə, ilk növbədə, bəzi ixtisaslaşmış universitetlərdə klasterlərin yaradılması təşviq ediləcəkdir. Ali təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi nəticəsində daha keyfiyyətli insan kapitalı və intellektual potensial formalaşacaq, əmək məhsuldarlığı artacaqdır.

Boloniya prosesinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun Azərbaycanın təklifləri:

- Avropa dövləti olan və onun əsas təşkilatlarına üzv qəbul edilən Azərbaycanın Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası bir zərurətdir və bu proses asanlaşdırılmalıdır. Bunun üçün nümunəvi orta ümumtəhsil və ali məktəb rəhbərlərinin, sahə ilə məşğul olan QHT-lərin təmsilçiliyi ilə İctimai Təhsil Şurasının yaradılması məqsəduyğundur;
- Boloniya prosesinin, xüsusən də kredit sisteminin tələbələrə müəllim seçmək, onun fəaliyyətini qiymətləndirməklə bağlı verdiyi imkanlardan kifayət qədər istifadə olunmalıdır;
- Akademik çeviklik problemi həll olunmalıdır. Akademik çeviklik prinsipi tələb edir ki, hər tələbə bir semestr başqa universitetdə, idealda isə xarici universitetlərin birində təhsil alsın. Müəllimlər isə Avropa universitetlərində dərs apara bilsin;
- Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat səviyyəsində olduğu kimi, tələbələrin magistratura səviyyəsində də köçürülməsi qaydaları tərtib edilməli və buna şərait yaradılmalıdır;
- Müştərk tədris proqramlarının, metodikaların və dərsliklərin hazırlanması məqsədmüvafiqdir.

Bu sahədə uğur qazanmaq üçün universitetlərin qabaqcıl mütəxəssisləri tədris-metodiki mərkəzləri yarada və sözügedən sahədəki boşluqları aradan qaldıra bilərlər. Dərsliklər sahəsində də ciddi işlər görülməlidir. Politologiya, Konfliktologiya, Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi, Beynəlxalq Münasibətlərin Proqnozlaşdırılması fənlərinin dərslikləri və onların proqramları hazırlanan zaman Azərbaycanın siyasi oriyentasiyası nəzərə alınmalıdır. Hazırda Azərbaycanda bu fənlər əsasən Rusiyada Avrasiyaçılıq ideologiyası əsasında hazırlanmış dərsliklərlə tədris edilir, ölkə isə Avro-atlantik məkana inteqrasiya olunur. Bu ziddiyyət ortadan qaldırılmalı, sözügedən sahədə proqram və dərsliklər hazırlanmalı, hazır olanların isə çapına imkan yaradılmalıdır;

Boloniya prosesinin əsas şərtlərindən biri də təhsilin keyfiyyətini, yəni təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası və xarici təhsil sənədlərinin tanınmasının və ixtisasların ekvivalentliyinin müəyyən edilməsini qiymətləndirən təşkilatın tam müstəqil olması məsələsidir. Azərbaycanda bu Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan Akkreditasiya və Nostifikasiya İdarəsi tərəfindən yerinə yetirilir;

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”ndan irəli

gələn tələbləri icra etmək, bakalavriat səviyyəsində qəbul olunduğu ixtisaslarda müvəf-fəqiyyətlə təhsil alan tələbələrə ikinci ixtisas üzrə də əlavə təhsil almaqla, rəqabətə-davamlı mütəxəssis kimi hazırlanması məqsədilə Universitetlərdə Daxili İki Diplom proqramlarının tətbiqinə imkan yaradılmalıdır;

- Universitetlərə müstəqillik (muxtariyyət) verilməsi;
- Müəllim heyətinin keyfiyyət təminatını yüksəltmək məqsədilə Universitetlər:
 - Əməkdaşların qiymətləndirilməsi nəticələrini, o cümlədən tələbələrə sorğu nəticələrini nəzərə alaraq, karyera artımına və professional inkişafa imkan verməli;
 - Əməkdaşlarının elmi fəaliyyətini və tədrislə tədqiqat arasında əlaqənin möhkəmləndirilməsini təşviq etməli;
 - Müasir təhsil texnologiyalarından mükəmməl istifadəni təşviq etməli.

Ümumiyyətlə, təhsil sahəsində Dünya kadr bazarına keyfiyyətli məhsul çıxarmaq, ifratçılığa varmamaq, milliliyi qoruyub saxlamaq, eyni zamanda rəqabətdə uduzmamaq üçün ali məktəblərin və təhsil mütəxəssislərinin əməkdaşlıq çərçivəsində fəaliyyəti zəruridir.

Təhsil islahatları

Yuxarıda qeyd etdik ki, Boloniya prosesinə qoşulduqdan sonra Azərbaycanın təhsil sistemində Boloniya Bəyannaməsinin müddəalarını özündə əks etdirən əsaslı islahatlar həyata keçirildi. Nəticədə milli təhsilin bütün pillələri və səviyyələri Məqsədli Dövlət Proqramları ilə əhatə edildi və proses davam etməkdədir. Təhsil ictimaiyyəti təhsildə yeniləşməyə, müasirləşməyə nail olmaq üçün davamlı islahatların aparılmasının labüd olduğunu düşünür. Təhsildə aparılan islahatlar təhsilin məzmun, struktur, funksional komponentlərinin yenidən qurulmasına gətirib çıxarmalı, onun bütün əsaslarını əhatə etməlidir. Bilavasitə təhsil sistemindəki islahatlar, fikrimizcə, 3 əsas: struktur, məzmun və funksional istiqamətləri əhatə etməlidir.

Struktur islahatları zamanı tədris sistemində aşağıdan yuxarıya idarəetmə aparatında əsaslı ixtisar aparılmalı, idarəetmə sadələşdirilməli, idarəetmə orqanlarına maksimum sərbəstlik verilməlidir.

Məzmun islahatlarında:

- Hesab edirik ki, elə ilk kursdan başlayaraq tələbələr ixtisas müəllim və professorlarına bağlamaq son dərəcə səmərəli nəticə verir. Müəllim-professorun dərs yükünün xeyli hissəsini təşkil edəcək bu bağlantı həm müəllimin, həm də tələbənin məsuliyyətini artırmaqla, fəaliyyətini səmərələşdirir. Bu proses birinci kursdan diplom işlərinin yazılışına qədər bütün mərhələləri əhatə etməlidir.

- Təhsilin bütün səviyyələri üzrə proqramlar qısa bir müddət ərzində ciddi surətdə yeniləşməli və dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmalıdır. Biz tədris proqramlarını müəllim və tələbələrimizin indiki səviyyəsinə endirməməli, əksinə müəllim və tələbələrimizin səviyyəsini yeni proqramlar səviyyəsinə yüksəltməliyik.

- Təhsil alan və təhsil verən arasında fəal əks-əlaqə münasibətlərinin qurulması, yaradıcı, sağlam təhsil atmosferinin yaradılması təhsil alanın passiv, seyrçi mövqedən əl çəkib, təlim forma və metodlarını, təlim şəraitini, hətta təhsil verəni (ali təhsil müəssisəsi və hətta müəllim) seçməkdə təşəbbüskar tərəfdaşa, təhsil obyektindən təhsil subyektinə çevirməsinə gətirib çıxarmalıdır. Ən təqdirolunan ünsiyyət modulları və interaktiv təlim alqoritmlərindən istifadə səviyyə və bacarığına malik pedaqoji potensialın formalaşması məzmun islahatlarının ən başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır. Aparılacaq islahatların son məqsədi təhsil proqramları və təhsil pillələrinin varisliyini təmin etməklə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına nail olmaqdır.

Ali məktəblərin tələbə kontingentinin formalaşdırılması məsələsi də həllini tələb

edən problemlərdəndir. Dünyanın bir çox ölkələrində tətbiq olunan ali məktəblərə qəbul imtahanlarının keçirilməsi praktikası dövrün tələblərinə cavab verir. Bu sahədə qəbul imtahanlarının mövcud olmadığı Almaniyanın təcrübəsi nümunə ola bilər. Yəni, orta təhsil pilləsini müəyyəndləşdirilmiş standartlar səviyyəsində bitirmiş hər bir şəxsə ali məktəbə daxil olmaq şansı verilməlidir və ali məktəbdə təhsillərini davam etdirmələri onların ali təhsildə göstərdikləri müvəffəqiyyətdən asılı olmalıdır. Ayrı-ayrı fənlər üzrə proqramları vaxtında yerinə yetirə bilməyən tələbələr üçün maliyyə və s. sanksiyaları tətbiq edilir. Tədris proqramlarını yerinə yetirə bilməyən tələbələr istisnasız olaraq ali məktəbdən xaric edilir.

Funksional islahatlarda:

- Vərdiş etdiyimiz ənənəvi mühazirə və seminar formaları çoxdan arxaikləşib. Fikrimizcə, mühazirələr heç də bu və ya digər fənnin bütün çalarları və xırdaqları üzərində qurulmamalı, fənnin fundamental müddəalarını, müasir elmi biliyin sahələr üzrə paradigmlərini açmalıdır. Mühazirədə müəllim və tələbə müzakirənin bərabərhüquqlu tərəfləri kimi çıxış etməlidir, tələbə müəllimə sualla müraciətlərində tam sərbəst olmalıdır. Seminarlar bir qayda olaraq elmi disput, dialoq, sual-cavab, mövqelər toqquşması şəklində keçirilməli, müəllim isə yalnız bu prosesi istiqamətləndirməlidir.

- Tədris prosesində təşkilati prinsiplərdən biri də tələbənin müstəqil işinin ön planı çəkilməsi olmalıdır. Bu, həm tələbənin fəal tənqidi təfəkkür qabiliyyətinin yaranması və inkişafı, həm də fikir plyuralizmi üçün yaxşı zəmin hazırlaya bilər.

Tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək və ona nəzarət etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin keçirilməsini zəruri hesab edirik.

- 1) Müəyyən qiymətləndirmə şkalası üzrə müəllimin müxtəlif keyfiyyətlərinin tələbə kontingenti tərəfindən qiymətləndirilməsi. Bunun üçün ali məktəblərdə artıq qurumların hesabına sosioloji xidmət yaradılmalı və qiymətləndirmə prosedurasının mexanizmi, meyarları, etalonları hazırlanmalıdır.

- 2) Professor-müəllim heyətinin fəaliyyətinin güzgüsü tələbədir. Məhz ona görə də bu və ya digər fənni tədris edən müəllimləri eyni gündə və eyni saatda, eyni predmetdən cədvələ salmaqla təhsil rəqabəti prinsipini həyata keçirmək lazımdır. Bu halda tələbələrə həmin müəllimlərdən hansının dərslində iştirak etmək azadlığının verilməsi zəruri şərtidir.

- Təhsil sistemində fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinə tam bərabər hüquqlar verilməli, bərabər imkanlar yaradılmalı və azad, sağlam rəqabətin həyata keçirilməsinə nail olunmalıdır.

Məktəbdə oxuyan bütün şagirdlərin bir sinifdə oxuması və eyni proqram əsasında təhsil alması ən azı xeyirsiz bir üsuldur.

Məlumdur ki, məktəbdə oxuyan hər bir uşaq təfəkkürünün tipinə, itiliyinə, mədəni səviyyəsinə, ailə tərbiyəsinə, məqsəd və həyat amallarına görə, əxz etdiyi biogenetik keyfiyyətlərinə görə bir-birindən az-çox dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlərin öyrənilməsi əsasında hər bir şagirdin tibbi-fizioloji, sosial şəxsiyyət keyfiyyətlərinin öyrənilməsi zəruridir. Bu məqsədlə hər bir məktəbdə həkimin, sosioloqun, psixoloqun və müxtəlif peşə nümayəndələrinin iştirakı ilə «peşə oriyentasiyası» xidməti yaradılmalıdır. Məktəbi qurtaran hər bir şagirdə bu xidmət tərəfindən verilən peşə xarakteristikası əsasında qiymətlər şkalasında müəyyən edilmiş təfəkkür tipi (humanitar, bədii, təbii-elmi, texniki, riyazi), peşə meyli və yönümü göstərilməklə onlar üç qrupa ayrılmalıdır:

- 1) Təfəkkür tiplərinə uyğun ali məktəblərə tövsiyə edilənlər.

- 2) Orta ixtisas məktəblərinə tövsiyə edilənlər.

- c) Təhsildə millilik prinsipini düzgün tətbiq etməklə, təhsilin müasirliyinə də nail olmaq olar. Bu o deməkdir ki, orta məktəbdə şagird öz ölkəsinin tarixini, coğrafiyasını, dilini, mədəniyyətini, fikir tarixini, ədəbiyyatını və s. mənimsəməklə beynəlxalq məkana

integrasiya etməli, yiyələndiyi biliyi praktikaya tətbiq etməli və onu vərdislərə çevirməlidir.

d) Dinin cəmiyyətin tarixində və indisində, xalqın həyatında oynadığı rolu müzakirə etmədən bir fikri qətiyyətlə bildirmək istərdik ki, din hər kəsin şəxsi qəlb, vicdan işidir. Lakin onun təhsil sisteminə nüfuz etməsi yolverilməzdir.

XXI əsrin təhsil modeli necə olmalıdır ?

Təhsildə hökm sürən texnokratik paradigma öz yerini humanist paradigmaya, təhsilin humanistləşməsinə və humanitarlaşmasına verməlidir, təhsilin əsas məqsədi insanlara hərəkətsiz, statik, ətraf aləmin sürətli inkişaf fonunda daimi köhnəlməyə məruz qalan biliklər məcmusu vermək yox, onun şəxsiyyət kimi hərtərəfli və fasiləsiz inkişafını təşkil etmək olmalıdır.

- XXI əsrin təhsil modeli fasiləsiz təhsil modelidir.

-Təhsil innovasiya texnologiyasının dinamik inkişafı, geniş tətbiqi sferasına çevrilməlidir.

- Elm və təhsil, elm və istehsalatın qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən xüsusi tipli layihələr həyata keçirilməlidir. Xüsusi təyinatlı, dövlət üçün strateji əhəmiyyətli istehsalat və xidmət sferasının inkişafına şərait yaradacaq elm və təhsil sahələri üçün dövlət proqramı hazırlanmalı, dövlət bu sahələrdə innovasiyaların sifarişçisi olmaqla mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ali məktəb elminə investisiya qoyuluşunu həyata keçirməlidir. Təhsil-elm-istehsalat triadası, təhsilin bazis funksiyasının düzgün qiymətləndirilməsi, xüsusi innovasiya əsaslı təhsil müəssisələri tipinin formalaşması gündəmə gətirilməlidir. Bu müəssisələrin əsas məqsədi dövlətin iqtisadi, siyasi, mədəni və beynəlxalq sferalarda rəqabət qabiliyyətinin güclənməsi kimi strateji vəzifəni həll etmək, elmin eksport edilməsini yox, elmin, ilk növbədə, vətənin inkişafına xidmət etməsi vəzifəsini reallaşdırmaq olmalıdır.

- Təhsili idarəetmə orqanlarının təhsilə nəzarət funksiyası təhsilin elmi-metodik təşkilinə rəhbərlik funksiyası ilə əvəz olunmalıdır. Təhsilə ictimai nəzarətə yer verilməlidir, belə ki, ictimai nəzarət bazar iqtisadiyyatı əsaslarına malik ölkədə əmək bazarının tələb-təklif çərçivəsində kəmiyyət və keyfiyyətə daimi təkamül kimi çıxış edəcəkdir.

- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət bütün təhsil müəssisələrinin inkişafının qarantı olmalıdır, çünki təhsil müəssisəsi dövlət üçün vətəndaş yetişdirmək kimi müqəddəs vəzifəni yerinə yetirir. Təhsil sektorunda mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təhsil müəssisələrinə bərabər imkanlar yaradılmalı, intellektual sahibkarlığın xüsusi forması olaraq özəl təhsil sferasının inkişafı üçün dövlət proqramı həyata keçirilməlidir. Bu, öz-özünü maliyyələşdirən, geniş mənada təhsil subyektlərinin özəl təhsil müəssisələrinin rolunun genişlənməsinə və deməli dövlət büdcə sistemində təhsil təyinatlı xərclərin səmərəli yönəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Dövlət bütün vətəndaşların deyil, yalnız az bir qismi xüsusi sosial statusa malik təbəqənin təhsil xərclərini öz üzərinə götürməlidir. Qalan vətəndaşların təhsil xərclərinin ödənişində müxtəlif: vasitəli və vasitəsiz metodlardan istifadə etmək mümkündür. Vasitəsiz metod təhsil müəssisəsi ilə təhsil alan (və ya onun qəyyumu, sponsoru və s.) arasında, vasitəli metod isə dövlət kreditləri vasitəsilə həyata keçirilən münasibəti əhatə edir. Bu halda Dövlət banklar vasitəsilə təhsil alan və təhsil müəssisəsi arasında maliyyə münasibətlərinin müvəqqəti tənzimləyicisi kimi çıxış edəcəkdir.

- Boloniya prosesi deklarativ xarakterdən real müstəviyə keçirilməli, vahid təhsil məkanı reallaşdırılmalıdır. Təhsilin ümumavropa ölçülərinin formalaşdırılması, iştirakçı ölkələrin dillərinin öyrənilməsi, təhsil mərhələlərinin və diplomların qarşılıqlı tanınması, təhsil sahəsində təcrübə və informasiya mübadiləsi aparılması məqsəd kimi irəli sürülmüşdür. Təhsilin Avropa ölçüsü dedikdə plüralizmi, dözümlülüyü, Avropa dəyərlərini

qəbul edən, Avropaya integrasiya prosesinin şüurlu iştirakçısına çevrilən Avropa tipli şəxsiyyətin və peşəkarın yetişdirilməsi nəzərdə tutulur. Liberal ideologiya, vicdan azadlığı, azad təhsil almaq hüququ, dinindən və irqindən asılı olmayaraq bərabərlik, insan hüquqlarına hörmət və s. ümumbəşəri dəyərlər harmonik Avropa təhsil sisteminin yaradılmasının baza prinsipləri kimi qəbul edilir.

- Yaşadığımız informasiya cəmiyyəti təhsildə informasiya-kompüter texnologiyalarından ən səmərəli istifadəni tələb edir. Bu gün elektron təhsil, distant təhsil tədrisin ən aparıcı formalarını təşkil etməlidir.

- ali məktəblər arasında elmi, mədəni və tədris əlaqələri genişlənməlidir

- modernləşdirmə probleminin həllində təhsilə səriştəli yanaşmanın tətbiqi mütləqdir.

Təhsilin modernləşdirilməsinin sosiomədəni amilləri:

1) Əhalinin yüksək həyat tərzini və milli təhlükəsizliyini təmin edən, Azərbaycanın dayanıqlı sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının əsasını təşkil edən təhsilin qurulması;

2) vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və demokratik hüquqi dövlətin möhkəmləndirilməsi;

3) yüksək rəqabət qabiliyyətli və investisiya qoyuluşuna malik olan, dünya iqtisadiyyatına integrasiya edən, inkişaf edən bazar iqtisadiyyatının dinamikliyinə uyğun kadrların təminatı;

4) təhsil, mədəniyyət, incəsənət yüksək texnologiya və iqtisadiyyat sahələrində günü-gündən inkişaf edən Azərbaycanın statusunun möhkəmləndirilməsi.

Ölkənin modernləşdirilməsi təhsilin modernləşdirilməsinə əsaslanır. Yəni təhsil sistemi “yaşamaq uğrunda çalışmaq” strukturundan, “dinamik inkişaf edən” sistem-strukture keçməlidir. “Dinamik inkişaf edən” sistemin modelinə aşağıdakı komponentlər daxil olmalıdır:

- təhsilənlərdə özünəməxsus sərbəst yanaşma və qabiliyyətin formalaşması və inkişafı;

- hüquqi mədəniyyətin (əsas hüquqi qanunları və normaları bilmək, dövlətin hüquqi sistemlərinin imkanlarından istifadə etmək bacarığı) yüksək səviyyəsini formalaşdırmaq və öz hüququnu bilmək bacarığı;

- yaradıcılıq sahəsində qabiliyyətini inkişaf etdirmək və əməkdaşlığa hazır olmaq;

- başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, səbirli olmaq və tolerantlıq göstərmək;

- məzmunu uyğun kompromislər axtarmaq və tapmaq, dialoqlar aparmağı bacarmaq. Buna əsaslanan təhsil “özündə bilik, bacarıq və vərdislər” sistemi yox, “informasiya, kommunikasiya, hüquqi, intellektual və s. sahələrdə fəaliyyət üçün səriştələr” sistemi formalaşdırılmalıdır. Başqa sözlə, “özünə təhsil sistemi” “başqaları üçün təhsil”ə çevrilməlidir.

Belə olan halda, müasir təhsilin standartlarında kommunikasiyanın (informatika, xarici dillər, mədəniyyətlərarası münasibətlərin qarşılıqlı anlaşılması) mühüm yeri və rolu nəzərə alınmalıdır:

- yeni biliyin alınmasında rolu olmayan fənlər və məlumatlar tədris planından çıxarılmalıdır. Təhsilin hər bir səviyyəsinə daxil edilmiş fənlər ilə sonrakı səviyyələrə daxil olan fənlər arasında genetik və funksional qarşılıqlı əlaqələr təmin edilməlidir. Başqa sözlə, təhsilin aşağı səviyyəsinə daxil olan fənlər blokundan növbətiyə çıxışlar olmalıdır. Bununla yanaşı, təhsilin bütün səviyyələrində təhsilənlərdə bilik və praktik vərdislər, fiziki tərbiyə və sağlamlıq komponentləri qarşılıqlı əlaqə və təsirdə verilməlidir. Fundamental, tətbiqi biliklə praktik vərdislərin optimal əlaqəsinə nail olmağa, tədris prosesini təkcə biliyi toplamağa yox, həm də düşüncə, təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafına və praktik vərdislərin aşılmasına istiqamətləndirməli, təkcə faktlar toplamaq yox, həm də onlar arasında zəncirlər əlaqəsinin qurulması və ümumiləşdirilməsinə nail olmaq

üçün prosedur və texnologiyalar öyrətmək, alınmış nəzəri biliyi müxtəlif növ praktikum, interaktiv və kollektiv formada işlərə tətbiq etmək, ən başlıcası isə öyrənilmiş materialları gündəlik həyatın problemləri ilə uzlaşdırmaq təhsilverənlər qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

- təhsilalanlarda sərbəst işləmək qabiliyyətini aşılaman təlim metodlarından istifadə etmək.

- təhsilalanlarda sosial mühitə fəal adaptasiyanı təmin edən fənlərin (fəlsəfə, məntiq, psixologiya, informatika, sosiologiya, hüquq, yeni siyasi sistemlərin əsasları, menecment və marketinqin əsasları və s.) tədris standartlarına daxil edilməsi.

- təhsilin bütün səviyyələrində təhsil alanların "açıq təhsil" proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək, onlarda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üsullarını aşılamaq.

- ölkə təhsil sistemini beynəlxalq təhsil sisteminin standartlarına uyğunluğunu təmin etmək.

- təhsilin bütün səviyyələrində minimum iki təbii xarici dili mənimsəməklə yanaşı, idrak-kommunikasiya prosesini qurmaq üçün istifadə olunan informasiya texnologiyalarının da dillərini bilmək.

- təhsilverən variativliyindən təhsilalan variativliyinə keçidi təmin etmək. Başqa sözlə, təhsilalanın təhsilverən seçimlərinə şərait yaratmaq.

- təhsilin bütün səviyyələrində sosial-humanitar və mədəni dəyərlərə nail olmağı gücləndirmək.

- təhsilin bütün səviyyələrində onun məzmununda sistemli dəyişikliklər aparmaq mexanizmini yaratmaq

Bunlara nail olmaq üçün təhsilalanlar aşağıda göstərilən müəyyən səriştələrə yiyələnməlidir:

- nəticəsi bilik formasında çıxış edən idrak fəaliyyəti sahəsindəki təcrübə;

- nümunə üzrə fəaliyyət göstərmək bacarığı formasındakı məlum fəaliyyət üsullarının həyata keçirilməsində toplanılmış təcrübə;

- problem situasiyalarda səmərəli həllin qəbulunu bacarmaq formasında qeyd olunan yaradıcılıq fəaliyyətindəki təcrübə;

- şəxsiyyət oriyentasiyaları formasındakı emosional-mədəni dəyərlər münasibətlərinin həyata keçirilməsindəki təcrübə.

Təhsilə səriştəli yanaşma

Təhsil fəlsəfi-kulturoloji fenomen olmaqla yanaşı, həm də dövlət siyasətinin əsas atributlarından biri və obyektidir. Bu baxımdan təhsilə müxtəlif yanaşma tərzləri formalaşmışdır: 1) təhsil fərdlərdə peşə və sosial qabiliyyətləri formalaşdıran sosial institut kimi; 2) şəxsiyyətin mədəniləşdirilməsi və sosiallaşdırılması prosesi kimi; 3) konkret mədəniyyətdə idrakın və aləmin formalaşması vasitəsi kimi; 4) şəxsiyyətin mahiyyət xassələrinin fəallaşması, insanların potensialının artırılması istiqamətində fəaliyyətin genişləndirilməsi. Təhsil bir tərəfdən dünyanın modelinin qurulması, digər tərəfdən isə idraki vasitə kimi götürülməlidir.

Səriştə (səriştəlilik) ali təhsil sisteminin səviyyə və profillərində akademik və professional yanaşmanı təsvir edən dildir. Bəzən səriştənin dilini təhsilin nəticələrinin adekvatlığını təmin edən dil kimi başa düşürlər. Ümumavropa TUNİNG layihəsində səriştə **bilik** və **anlam** (akademik sahədə nəzəri bilik, bilmək və anlamaq qabiliyyəti), **fəaliyyət göstərmək üçün bilik** (konkret situasiyalara biliyin operativ və praktik tətbiqi), **mövcud olmaq üçün bilik** (sosial münasibətlərdə həyatın mövcudluğunu təmin etmək) ehtiva edən termin kimi müəyyənləşdirilir.

Səriştəlilik kredit formatlı dövlət təhsil standartları əsasında təhsilin nəticələrinin yenidən layihələşdirilməsini tələb edir və ali təhsil müəssisələrində qazandığı bilik və təcrübəyə əsaslanan şəxsiyyətin fəaliyyətə ümumi qabiliyyəti və hazırlığıdır. Başqa sözlə, səriştə müəyyən sahələrdə müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərmək üçün bilik, bacarıq və şəxsi keyfiyyətlərin tətbiqi qabiliyyətidir. Səriştələrə yiyələnmək üçün aşağıdakılar yerinə yetirilməlidir: *bilmək və anlamaq, intellektual vərdişlər, praktik vərdişlər, açar vərdişlər*.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə 1997-ci ildə “Avropa regionunda ali təhsilə aid olan kvalifikasiyaların tanınması haqqında” Lissabon konvensiyasında təhsilə səriştəli yanaşmanın əsası qoyuldu (35). Sənəddə göstərilirdi ki, təhsilin əsas məqsədi:

- təhsilənlərdə özünü təşkil qabiliyyəti və sərbəstlik verilməsinin durmadan inkişafı;
- əsas hüquqi normaları bilmək və dövlətin hüquqi sistemlərindən istifadə etmək bacarığı;
- müxtəlif fəaliyyət sahələrində yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı və əməkdaşlığa hazırlıq meylinin tərəqqisi;
- başqalarının fikrinə hörmətlə yanaşaraq səbirliliyə və tolerantlığa üstünlük vermək;
- dialoq aparmağı bacarmaq, məzmunlu kompromisləri axtarmaq və tapmaq.

Bu göstərilənlərə nail olmaq üçün “özündə təhsil” “bizim üçün təhsil”ə çevrilməlidir. Başqa sözlə, təhsil fəaliyyətinin nəticələri özündə bilik, bacarıq və vərdişlərdən yox, intellektual, vətəndaş-hüquqi, kommunikasiya, informasiya və başqa sahələri özündə ehtiva edən açar səriştələrin məcmusundan ibarət olmalıdır.

Boloniya deklarasiyasına görə, tədris fəaliyyətinin formalaşması prosesində tədrisdə bilik və səriştələrə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən yanaşma tərzlərində istifadə etmək məqsədəuyğundur: instrumental, şəxsiyyətlərə, sistemli.

Müəyyən sahələrdə uğurlu nəticələr əldə etmək üçün səriştələri bilik, bacarıq və şəxsi keyfiyyətlərə əsaslanan qabiliyyət kimi müəyyənləşdirmək təhsildə normativ yanaşmanın mahiyyətini təşkil edir. Belə ki, təhsil prosesində təhsilənlər ümummədəni (universal) və peşə, sosial-texnoloji, araşdırıcı, idarəedici və sosial layihələşdirici səriştələrini özündə formalaşdırmalıdır.

Bununla yanaşı, təhsilə alternativ yanaşma tədris prosesində aşağıda göstərilən səriştələrə yiyələnməyi şərtləndirir:

- 1) peşə səriştələri (koqnitiv, yəni, baş verənləri anlamaq);
- 2) ümumi səriştələr (yeni proqramlara bilik və bacarıqlarını yönəltmək, mədəniyyətin ümumi səviyyəsinə və baza bacarıqlarına yiyələnmək);
- 3) sosial səriştələr (xarici dilləri bilmək, yeniliklərin planlaşdırılması, layihələşdirilməsi və axtarış qabiliyyəti, əldə olunmuş biliyin praktikaya tətbiqi, ideyaların irəli sürülməsi, nəzəri və sosial tolerantlıq qabiliyyətlərinə malik olması)

Yuxarıda göstərilən səriştələr əsasında formalaşan və inkişaf edən təhsilənlər aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

- 1) ümumiləşdirilmiş tədris-idraki maraq (təhsilənlərin idraki marağı xarici tələblərdən asılı olmamalı, öyrənilən materialdan kənara çıxmalı və məsələlər sisteminin ümumi həllini seçmək imkanına malik olmalıdır);
- 2) yeni-yeni məqsədlər üçün məsələlərin sərbəst qoyuluşu qabiliyyətinə yiyələnməlidir (tələbə sərbəst şəkildə yeni-yeni idraki məsələlər qoymalı və onun həllinə nail olmalıdır);
- 3) tədris fəaliyyəti prosesində əldə olunmuş materialların ümumiləşdirilməsini aparmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır (tələbə yeni-yeni məsələlərin qoyuluşu və həllinə prinsiplər prizmasından yanaşmalıdır);
- 4) özünə aktual yanaşmanın tətbiqi qabiliyyəti (yeni məsələ həll edərkən tələbə özünün səhvlərini sərbəst şəkildə aşkar edir);

5) öz fəaliyyətlərinə, aktual-adekvat proqnostik hərəkətlərinə qiymət vermək qabiliyyəti.

Bəzi müəlliflər ümummədəni səriştələrdə aşağıda adları çəkilən səriştələri ayırırlar:

a) ümummədəni (mədəniyyətin ümumi səviyyəsinə uyğun baza bacarıqlarına yiyələnmək, yeni proqramları cəld mənimsəmək bacarığı); b) sosial-ümummədəni (xarici dilləri bilmək, tədqiqat yeniliklərinin layihələşdirilməsi, planlaşdırılması və tədqiqi qabiliyyəti, əldə olunmuş biliyin praktikaya tətbiqi qabiliyyəti); c) peşə-ümummədəni (koqnitiv (baş verənləri anlamaq), sosial-mühəndis, maarifçilik). Ümummədəni səriştələrin formalaşması birincisi, sosial biliklərə tolerantlıq, ikincisi, sosial-mədəni şərtlərdə baş verənlərə adaptasiya qabiliyyətini aşılır. Sosial-ümummədəni səriştələr 1) insanların sosial fəaliyyətlərində, sosial biliklərin yerinin və rolunun anlaşılması; 2) müxtəlif sosial biliklərin dillərinin anlaşılması və sosial həyatın real faktları baxımından onları interpretasiya etmək qabiliyyəti; 3) sosial problemlər, onların həlli yolları və sosioloji biliklər əsasında reallaşması həllinin məzmununun əhəmiyyətliyi haqqında istənilən insanı (sosial qrupu) inandırmaq qabiliyyəti; 4) sosial yanaşma, nəzəriyyə və ayrı-ayrı müddəalardan istifadə edərək sosial problemləri həll etmək qabiliyyəti; 5) sosial məqsədlər üçün aparılmış sosioloji tədqiqatların nəticələrindən praktik fəaliyyətlərdə istifadə etmək bacarıqları formalaşdırır. Ümumpeşə mədəni səriştələrə isə peşə fəaliyyəti sahəsində sosial biliyin yeri və rolunu anlamaq aiddir.

Avropa ali təhsil sistemində ayrı-ayrı ixtisas sahələri üzrə standartlar hazırlanarkən səriştələrin dörd modeli əsas götürülmüşdür. Bu səriştə modellərindən hər biri ali təhsil müəssisələrinin tələbələrini əmək bazarında işə düzəlmə imkanının qiymətləndirilməsi və tələbənin nailiyyətlərinin tanınmasının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ali təhsildə planlaşma və təşkilətməyə müxtəlif yanaşma üsullarının məzmununu təşkil edir. Burada **şəxs parametrinə** əsaslanan səriştə modelinin əsasında insanların mənəvi, əxlaqi və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı durur. **“Akademik qabiliyyət”** parametri **tədqiqatçılıq fəaliyyətinə** aid olan səriştənin əsasında durur. **Məsələnin həllinə** əsaslanan səriştə modelində insanların standart prosedur və əməliyyatları (əmək prosesinin vasitəsilə öyrənmə) yerinə yetirməsi durur. Təhsil proqramlarının əsasında məsələ və proseslərin təhlili, həmçinin iş yerində həlli tələb olunan məsələlərin həllində insanların qarşılaşdıqları çətinliklərin qiymətləndirilməsi durur. İnsanlar təhsil proqramları və qiymətləndirmə metodları vasitəsilə müəyyən bacarıqlar toplusu bazası əsasında konkret məsələləri həll edirlər. Bu yanaşmanın müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, müəyyən iş yerində ortaya çıxan konkret tapşırıqların yerinə yetirilməsində öyrənməyə sərf olunan vaxtı qısaldır, zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, təhsil proqramları həddən ziyadə dar olur.

Boloniya deklarasiyasının tələblərinə uyğun innovasiyaların tətbiqi əsasında Təhsil Standartları formalaşarkən “bilik, bacarıq və yeniliklər” arasındakı münasibətlər düzgün qurulmalıdır. Təhsilverən (subyekt) – təhsilalan (subyekt) (bundan sonra subyekt-subyekt) paradigması çərçivəsində həyata keçirilən təhsildə məqsəd təhsilalanın peşə bilik və vərdislərə yiyələnməsindən ibarət olmalıdır.

Ümumi səriştələr 3 formada çıxış edir: 1) **instrumental**; 2) **şəxslərarası**; 3) **sistemli**

Instrumental səriştələr özündə koqnitiv qabiliyyəti, ideyaların anlamı və istifadəsi qabiliyyəti, ətraf mühiti anlamaq və ifadə etmək qabiliyyəti, həllin qəbulu prosesində strategiyaları müəyyənləşdirmək və buna uyğun zaman seçimi etmək qabiliyyəti, texnika və kompüter texnologiyalarını tətbiq etmək qabiliyyəti, informasiya ilə işləmək qabiliyyəti, lingvistik və kommunikativ yeniliklərə yiyələnmək qabiliyyətini ehtiva edir. Bu səriştə konkret halda aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarət olmalıdır: 1) təhlili və sintez etmək qabiliyyəti; 2) təşkil və planlaşdırma qabiliyyəti; 3) ümumi baza biliklərinə malik olmaq; 4) peşəyə uyğun baza biliklərinə malik olmaq; 6) elementar kompüter yeniliklərini bilmək; 7) müxtəlif mənbələrdən alınmış informasiyanı təhlil etmək (lazımsız informasiyanı atmaq, zəruri olanları təhlil etmək); 8) problemi həll etmək qabiliyyəti.

Şəxslərarası sərişlər: 1) tənqid və özünü tənqid qabiliyyəti; 2) komandada işləmək qabiliyyəti; 3) şəxslərarası ünsiyyət qabiliyyəti;

Ali təhsilin birinci səviyyəsi (bakalavr) üçün xüsusi sərişlər: 1) fənlərin əsasları və tarixini nümayiş etdirmək qabiliyyəti; 2) mənimsədilmiş biliyi məntiqi və ardıcıl təqdim etdirmək qabiliyyəti; 3) əldə olunmuş yeni informasiyanı kontekstləşdirmək və onun izahını vermək qabiliyyəti; 3) nəzəriyyənin inkişafını və tənqidi təhlilini anlamaq və istifadə etmək qabiliyyəti; 4) fənlər və fənlərarası ümumi strukturu anlayaraq nümayiş etdirmək qabiliyyəti; 5) nəzəri biliyin eksperiment və müşahidələr nəticəsində alınmış nəticələrini anlamaq qabiliyyəti.

Ali təhsilin magistr səviyyəsi üçün olan xüsusi sərişlər: 1) tədqiqatın yeni üsul və texnikalarını anlamaq və onları şərh etmək qabiliyyəti; 2) nəzəriyyə və praktikanın inkişafına tənqidi yanaşmaq qabiliyyəti; 3) qeyri-müəyyən tədqiqat sahələrinin metodlarını bilmək və onun nəticələrini izah etmək qabiliyyəti; 4) müəyyən predmet sahəsinə müvafiq olan fənlərdə orijinal fikirləri irəli sürmək qabiliyyəti; 5) məsələləri həll edərkən orijinallığa və yaradıcı yanaşmağa üstünlük vermək qabiliyyəti; 6) peşə səviyyəsində sərişəyə yiyələnmək qabiliyyəti.

Sistemli sərişlər özündə sistemdə hissə və tamın birgə mövcudluğunu dərk etmək, sistemdə hər bir ünsürün yerini qiymətləndirmək və sistemin təkmilləşdirilməsində dəyişiklikləri planlaşdırmaq və yeni sistemləri yaratmaq qabiliyyətidir. Konkret halda sistemli sərişlərə aşağıdakılar daxildir: 1) biliyin praktikaya tətbiqi qabiliyyəti; 2) tədqiqatçılıq qabiliyyəti; 3) öyrənmək qabiliyyəti; 4) yeni situasiyalara adaptasiya qabiliyyəti; 5) yeni ideyaları irəli sürmək qabiliyyəti; 6) liderlik qabiliyyəti; 7) başqalarının mədəniyyətini, adət-ənənələrini anlamaq qabiliyyəti; 8) azad fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti; 9) layihələrin işlənilib hazırlanması və idarə olunması qabiliyyəti; 10) təşəbbüslər irəli sürmək qabiliyyəti; 11) keyfiyyət məsuliyyəti; 12) müvəffəqiyyət iradəsi.

Sərişlər aşağıdakı kimi də təsnif edilə bilər:

1. Dəyər-məna sərişləri. Bu sərişə təhsilənlərin dünyagörüşü sahəsinə aid olur, təhsilənlərin ətraf mühiti görmək və anlamaq, burada öz yeri və rolunu dərk etmək, öz fəaliyyətlərində məqsəd və mənanı seçməyi bacarması və həlli qəbul etməyi seçməsi nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bu sərişə təhsilənlərin bütün həyat fəaliyyətində onun təhsil trayektoriyasını müəyyənləşdirmək, təhsilənlərin təhsil və digər fəaliyyətlərində özünü müəyyənləşdirmək mexanizmini təmin edir.

2. Ümummədəni sərişlər. Təhsilənlərin müxtəlif fəaliyyət sahələrində bilik və təcrübəyə yiyələnir, insanların və bəşəriyyətin əxlaqi dəyərlərini təşkil edən milli və bəşəri mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini dərk edir, elm və dini baxışların ailə, sosial və digər ictimai qurumlarda yeri və rolunu müəyyənləşdirir.

3. Tədris-idraki sərişlər. Obyektiv gerçəkliyin dərki ilə əlaqədar olan məntiqi, metodoloji və ümumtədris ünsürlərini özündə ehtiva edən azad idraki qabiliyyətdir.

4. İnformasiya sərişləri. Real obyektlər (televizor, maqnitofon və s.) və informasiya texnologiyalarının (elektron poçt, internet və s.) köməkliliyi ilə zəruri olan informasiyaların sərbəst şəkildə axtarmaq qabiliyyətini formalaşdırır.

5. Kommunikativ sərişlər. Bu sərişlər zəruri dillər haqqında bilik, uzaqda olan insanlar və hadisələrlə ünsiyyət qurmağı özündə ehtiva edir.

6. Sosial-əmək sərişləri. Vətəndaş cəmiyyətində bilik və təcrübənin vəhdətinə nail olmaq

7. Şəxsi keyfiyyətin təkmilləşdirilməsi.

İstehsal fəaliyyətləri üçün sərişə modeli nəticələrin əldə olunmasının əhəmiyyət-liliyini göstərir. Məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan motivləşdirmə və strategiyanın qiymətinə əsaslanan təhsil proqramları olmalıdır. Buna əsaslanan təhsil proqramlarında qiymətlər bildiklərinə yox, etdiklərinə, nəticələrin uzun müddətli olduğuna yox, məqsədə

nail olmağın səmərəliliyinə əsaslanır. Məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan təhsil proqramları motivləşdirmə və strategiyanı qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Bu baxımdan yanaşsaq, təhsilənlərin daha çox sərbəst yaradıcılığa meyilli olurlar.

Səriştəli yanaşmanın 3 qrupa ayrılabilir: 1) baza vərdişləri; 2) bazis təsnifləşdirilməsi; 3) açar səriştələr. “Bazis vərdişlər”ə, “şəxsiyyət və şəxsiyyətlərarası keyfiyyətləri, bilik və bacarıqlarda ifadə olunan: kommunikativ bacarıqlar və qabiliyyətlər, yaradıcılıq, düşüncə qabiliyyəti, komandada işləmək qabiliyyəti, sərbəst işləmək qabiliyyəti, özünü dərk və özünü qiymətləndirmə kimi keyfiyyətlər və s. aid edirlər.

Açar səriştələrə daxildir: kompüterlərdə işləmək; verilənlər bazalarından və banklardan istifadə etmək; ekologiya, iqtisadiyyat və biznesi bilmək və anlamaq; maliyyə biliklərinə yiyələnmək: transfer qabiliyyətlərinə malik olmaq; hüquqi biliklərə malik olmaq; patent lisenziya sahəsini bilmək; intellektual qabiliyyəti müdafiə etməyi bilmək; müxtəlif mülkiyyət formalarında müəssisənin fəaliyyət göstərməsinin normativ bazalarını bilmək; məhsullarının və texnologiyaların təqdimatını bacarmaq; rəqabət və işsizlik şəraitində mövcudluğun prinsiplərini bilmək; fəaliyyət sahəsini və peşəni dəyişməyə psixoloji hazırlığı aşılamaq; xarici dilləri bilmək; sanitar-tibbi biliyə malik olmaq.

Açar səriştələrdə şəxs keyfiyyətlərinə, bilik və bacarıqlarına əsas diqqət yetirilir.

Açar səriştələrin strukturuna daxildir:

müxtəlif mənbələrdən toplanılmış informasiyalar və əldə olunmuş biliyin mənimsənilmə üsuluna əsaslanan sərbəst idrak-kommunikasiya sahəsindəki səriştəlilik; vətəndaş və cəmiyyət sahəsindəki səriştəlilik; sosial əmək fəaliyyətindəki səriştəlilik; məişət sahəsindəki səriştəlilik; maddi və mədəniyyət dəyərləri sahəsindəki fəaliyyət səriştələri.

Təhsilə səriştəli yanaşma akademik yanaşmanı nəinki təkzib edir, hətta onu genişləndirir və tamamlayır. Səriştəli yanaşma bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun formalaşır. Onun qarşısında duran əsas məqsəd insanlarda ünsiyyət münasibətlərinin formalaşması, məsələ və problemlərin həlli, diskussiya və disputlar aparmaq, layihələri yerinə yetirmək qabiliyyətlərini formalaşdırmaqdır.

Təhsilə səriştəli yanaşma tərzinə keçid üçün aşağıdakılara nail olmaq zəruridir:

- Təhsilə ölkədaxili və dünya səriştəli yanaşmanın təhlili;
- Azərbaycan məktəblərində təhsilin məzmununun ənənəvi prinsiplər əsasında qurulması və səriştəli yanaşma nisbətinin təhlili;
- Təhsilin müxtəlif səviyyələrində və müxtəlif predmet materialları əsasında mənimsənilməyə səriştəli yanaşmanın işlənilib hazırlanması;
- Təhsil-prosesin təhsil-nəticə fəaliyyət formasında interpretasiyası;
- Səriştəli yanaşmada tədris nailiyyətinin məzmununun qiymətləndirilməsi üsullarının işlənilib hazırlanılması.

Təhsil standartlarına yeni yanaşma.

Təhsilin bütün səviyyələri üçün müasir standartlar hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

1) təhsilin formal-bilikdən şəxsiyyət-fəaliyyət paradigmasına keçid;

2) təhsilin bütün səviyyələrində alternativlərin sayının çoxaldılması yolu ilə tədrisin variativliyinin gücləndirilməsi.

Təhsilin bütün səviyyələri üçün ümumi fənlər blokunun formalaşması:

- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı
- Ortaq türk dili və ədəbiyyatı
- Xarici dil və dillər
- Riyaziyyat
- İnsan və cəmiyyət
- Təbiətşünaslıq
- İnformasiya-kommunikasiya

- İdrak-kommunikasiya
- Mədəniyyətşünaslıq
- Fiziki tərbiyə
- Tibbi biliklərin əsasları və mülki müdafiə

İxtisaslar üzrə təhsil standartları hazırlanarkən biliyin insan fəaliyyətlərinin əsas atributu kimi formalaşması nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, təhsilənlərdə təhsil prosesinin nəticəsi aşağıda göstərilən tələblərə cavab verməlidir: bu və ya digər məsələləri həll etmək; bu və ya digər səviyyələrdə və bu və ya digər formalarda kommunikasiyalar aparmaq; bu və ya digər münasibətlərin qanunauyğunluğunu təhlil etmək; bir-birindən fərqli siniflərə aid olan situasiyalara və məsələlərə mənimsədilmiş informasiyaların tətbiqi; bu və ya digər problem situasiyalarla bağlı informasiyaların sərbəst tapılması; nəyisə etmək bacarığı; nəyisə təsvir etmək bacarığı; bu və ya digər obyektləri müqayisə etmək bacarığı.

Baza tədris planları aşağıda göstərilən meylləri tətbiq etmək imkanlarını yaratmalıdır:

- Təhsilin variativliyinin artırılması və şəxsi oriyentirlərin müəyyənləşdirilməsi. Bunun əsasında subyekt (təhsiləni) – obyekt (təhsiləni) münasibətindən subyekt (təhsiləni) – subyekt (təhsiləni) münasibətinə keçid durur. Təhsiləni-təhsiləni tərəfləri arasındakı münasibət onların fəal fəaliyyətlərinə əsaslanır. Bu cür münasibətlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün alternativ seçim imkanı yaradılmalıdır;

- Tədris prosesinin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması;
- Millilik və beynəlmiləçilik parametrlərinin təhsilin məzmununda əksini tapması;
- Təhsilin məzmunu və formasında fəal şəkildə bilik əldə etmək, onun qısa zaman intervalında praktikaya çıxışını təmin etmək və bu istiqamətdə praktik vərdislər və bacarıqları formalaşdırmaq mexanizmini vermək. Başqa sözlə, təhsilin məzmun və formasını mədəniyyətdaxili və mədəniyyətlərarası münasibətlərə inteqrasiya etdirmək;

- Təhsilənlərdə ölkədaxili və dünya haqqında təsəvvürləri təhsilin məzmununu inteqrasiya etmək yolu ilə yaratmaq, tədris prosesinin təşkilinə inteqrativ yanaşmanı gücləndirmək;

- Təhsilin bütün səviyyələri üçün dərs yükü hazırlanarkən auditoriya, təhsilənin iştirakı ilə auditoriyadankənar və təhsilənlərin sərbəst yaradıcılığına əsaslanan auditoriyadankənar dərs saatlarının nisbəti təhsilənlərin yaradıcılıq fəaliyyətinə geniş imkan yaratmaq istiqamətində tərtib olunmalıdır. Başqa sözlə, tədris saatlarındakı invariantlığı aşılaman meyllər azaldılmalı və bu əsasda tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi gücləndirilməlidir.

- Tədris olunan fənlərin anlayışlar aparatı dəqiq müəyyənləşdirilməli, fənlərin məzmununda əsas konsepsiyalara üstünlük vermək meylləri inkişaf etdirilməlidir

- Təhsilənlərin dil hazırlığını gücləndirmək;
- Sosial fənlər sahəsində təhsilənlərin hazırlığını gücləndirmək;
- Təhsilənlərdə geniş həcmli informasiya mədəniyyətini formalaşdırmaq;

Strategiyanın tələblərinə cavab verəcək təhsilin məzmununda yeni keyfiyyətlərə nail olmaq üçün təhsilin məzmunu haqqında müasir ümumnəzəri təsəvvürlərin yaradılmasından başlamaq lazımdır.

Təhsil məzmunu bilik və insanların sosial təcrübəsinin vəhdətini inikas etdirməlidir. Bu, dörd struktur elementdən ibarətdir: 1) idrak-proses və idrak- nəticənin dialektik qarşılıqlı əlaqə və təsirinə əsaslanan idraki fəaliyyət təcrübəsinin nəticələri bilik formasında çıxış etməli; 2) məlum fəaliyyət üsullarının həyata keçirilməsində toplanmış təcrübə nümunəyə uyğun fəaliyyəti bacarmaq formasında əksini tapmalıdır; 3) yaradıcılıq fəaliyyətində toplanmış təcrübə problemlə situasiyalarda səmərəli qərarları qəbul etmək bacarığı nümayiş etdirmək formasında inikas olmalıdır; 4) emosional-dəyər münasibətlərinin həyat keçirilməsində əldə olunmuş təcrübə şəxsi oriyentasiyalar formasında əks olmalıdır.

Cəmiyyətin inkişaf tempi mövcud təhsil sisteminin kəsilməz şəkildə modernləşdirilməsini tələb edir. Belə şəraitdə müasir təhsil sistemi yeni, aktual ideyalara əsaslanan yanaşma tərzlərinin meydana çıxmasını zəruri edir.

Bu gün həlli vacib olan məsələlərdən biri təhsildə cəmiyyətin təşkili və fəaliyyəti formalarının sivilizasiya sistemi ilə tranzit əlaqəsinin səriştəli yanaşma modelinin işlənilməsi və tətbiqi problemidir. Təhsildə ayrı-ayrı komponentlərin bir-birində ayrılması tarixən biliyin istehsalın texnoloji proseslərinə tətbiqi, həmçinin sosial qrupların həyatında rasionallıq və irrasionallığın uyğunluğunun ölçüsünün axtarışı zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur. Başqa sözlə desək, təhsilin diferensiasiya olunmasının kökündə insanların əmək şəraiti və mənəvi sahədə fəaliyyətlərinin sorğuları durmuşdur.

Millətlərin, xalqların, etnosların və ayrı-ayrı fərqlərin mədəniyyət dəyərləri ənənələrinin məzmununun zənginləşməsi və həcmnin genişlənməsi, mədəniyyət texnologiyalarının dünyagörüşü əsaslarının formalaşması, hər bir fəaliyyəti yaradıcı proses kimi götürmək, fəaliyyətin istənilən növünə dəyərlər prizmasından yanaşmaq, idrakın məqsədi kimi təbiət və cəmiyyət qanunlarına rəşional nail olmağı anlamaq biliyin fikirdən ayrılmasını şərtləndirən əsas atributlardandır.

İnsanların dünyada baş verən proseslərə məhsuldar şəkildə adaptasiya olunması, təhsildə məqsədlərə nail olmaq, həmçinin onun öz təhsilində lider kimi formalaşmasında məqsədəuyğun şəkildə şəxsiyyət və cəmiyyət tərəflərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirinə əsaslanan integrativ münasibətləri yaratmaq təhsilin məzmun və formalarında dəyişikliklərə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində yayılanlıq şəraitində həllin qəbulunu şərtləndirən səriştəliliyə əsaslanan yeni paradigmanın formalaşmasını zərurətini irəli sürür.

Təhsilə səriştəli yanaşma modernləşdirmə probleminin həlli vasitəsi kimi götürülür.

Səriştəlilik modeli ənənəvi “nəyi bilmək?” paradigması ilə perspektivdə “necə bilmək?” yanaşmasını sintezləşdirir və bununla da təhsilin nəzəri və praktik tərəflərində dəyişikliklərə səbəb olur. Müasir dövrdə tətbiq olunan innovasiya praktikası təhsilin özünün təbiətini dəyişməyə xidmət edir: “təhsil sistemi” anlayışı “təhsil məkanı” anlayışı ilə əvəz olunur.

Təhsildə səriştəli yanaşmanın əsas meyarı təhsilin insanların yaradıcılıq məqsədlərinin reallaşması kimi qəbul edilməsidir.

Təhsil sistemi insan potensialının inkişafına xidmət etməlidir. Təhsil istehsalın xüsusi sahələrindən biridir, onun məhsulu xüsusi statusa malik olur. Təhsil istənilən ölkədə insanın şüurunu onun həmin ölkə daxilində və xaricində işləməyə və yaşamağa hazırlayır. Ölkə qarşısında duran əsas məsələlərdən biri vətəndaşların təhsil məqsədinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu əsasda təhsil sisteminin strukturunu müəyyənləşdirən təlimin məzmunu və üsulları formalaşır. Bu belə də olmalıdır, çünki dövlət təhsilə ölkənin sürətli inkişafının və öz vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəlməsi üsulu kimi baxır. Vətəndaşlarının ölkənin iqtisadi inkişafına çevik və səmərəli daxil olmasını, ölkənin daxili və xaricində istehsal münasibətlərinə az xərclərlə vətəndaşların adaptasiya olunmasını və bu əsasda ortaya çıxan sosial problemlərin məhsuldar həlli dövlət qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Sistemli təşkil olunmuş təhsil hər zaman cəmiyyətin dayanıqlı inkişafının təminatçısı olmuşdur. Bu gün yeni standartlar hazırlanarkən təhsil prosesinə səriştəli yanaşmanın reallaşması və tətbiqi nəzərə alınmalıdır.

İnsanın həyat sağlamlığının aid olduğu səriştələr

- Sağlamlığı qorumaq: Sağlam həyat tərzini normalarına riayət etmək (siqaret, alkoqol və narkomanıyanın təhlükələri haqqında biliklərə nail olmaq; şəxsi gigiyena qaydalarını bilmək və ona riayət etmək; həyat tərzini müəyyənləşdirərkən azadlıq və məsuliyyəti dərk etmək; bədəni fiziki cəhətdən inkişaf etdirmək və onun norma və qaydalarına riayət etmək)

- Həyatın mənası oriyentiri; Varlıq və həyat dəyərləri; mədəniyyət dəyərləri (heykəltaraşlıq, rəssamlıq, incəsənət, musiqi, ədəbiyyat); İstehsal vərdişlərinə yiyələnmək; Elmi dəyərlərə yiyələnmək; Azərbaycanın və türk dünyasının mədəniyyətlərinin və sivilizasiyasının tarixini bilmək;

- İnteqrasiya sərişələri : biliyin sistem daxilində strukturlaşdırılmasını bilmək ; biliyin həyat fəaliyyətinə tətbiqinin situasiyalı-adekvat həllini bilmək; toplanmış biliyin genişləndirilməsi və ümumiləşməsinə dərk etmək;

- Vətəndaşlıq sərişələri: vətəndaşların hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən normaları bilmək; özünə əminlikdə, öz qürurunda və vətəndaşlıq borcunun yerinə yetirilməsində azadlıq və məsuliyyətə əməl etmək; Azərbaycanın Dövlət atributlarını müəyyənləşdirən simvollarını (gerb, bayraq, himn) bilmək və onunla fəxr etmək;

- Şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirmə, özünü nizamlama və özünü inkişaf etdirməklə bağlı kompetensiyalar: həyatın mənası; peşə inkişafı; dil, nitq və fikir fəaliyyətinin inkişafı; Azərbaycan dili mədəniyyətinə yiyələnmək; Bir neçə xarici dili mənimsəmək;

Sosial münasibətlərdə insanların bir-birinə qarşılıqlı əlaqə və təsirinə aid olan sərişələr

- Sosial qarşılıqlı əlaqə və təsir sərişələri: cəmiyyətdə, icmada, kollektivdə, ailədə, dostlar arasında, şərikli münasibətlərdə ziddiyyətlərə yol verməmək və yaranmış ziddiyyətləri aradan qaldırmaq; başqa insanlarla (etnik qruplar, millətlər, din, status, cins) münasibətlərdə əməkdaşlığa, bir-birinə hörmətlə yanaşmağa, bir-birini qəbul etməyə, tolerantlığa üstünlük vermək; insanlararası sosial münasibətlərdə mobilliyi şərtləndirən qayda və normaları bilmək və onlara riayət etmək.

- Ünsiyyətdə sərişəlilik: şifahi, yazılı, dialoq və monoloqda mətnlərin qavranılması, anlaşılmasına diqqət yetirmək; adət-ənənələri, etikətləri müəyyənləşdirən qaydaları bilmək və əməl etmək; mədəni ünsiyyətin prinsiplərini bilmək və ona əməl etmək ; işgüzar yazışma qaydalarını bilmək və ona əməl etmək ; kargüzərlik qaydalarını bilmək və əməl etmək; biznesin təşkilinin ümumi prinsiplərinə yiyələnmək, biznesin dilini bilmək və bunlara əməl etmək; xarici dillərdə ünsiyyəti qurmaq.

İnsan fəaliyyətinə aid olan sərişələr

• İdrak fəaliyyəti ilə bağlı sərişələr: idraki məsələlərin qoyuluşu və həlli, problemli situasiyaların aradan qaldırılması, yayılanlıq şəraitində həllin qəbulu, intellektual fəaliyyətin prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi.

• Fəaliyyət sərişələri: işgüzar oyunlar, təlimlər, əmək; fəaliyyətin üsul və vasitələri; müxtəlif fəaliyyət sahələrində planlaşdırma, lahiyələndirmə, modernləşdirmə və proqnozlaşdırma sahəsində tədqiqat işləri aparmaq.

• İnformasiya texnologiyalarına aid olan sərişələr: informasiyaların alınması, işlənilib hazırlanması və ötürülməsi.

Əgər bunları aktual sərişəlilik kimi qəbul etsək, onda aşağıda göstərilən xarakteristikalar onun tərkib elementinə çevrilməlidir:

- Sərişəliliyin tətbiqinə hazırlıq;
- Sərişəliliyin məzmununu özünə ehtiva edən biliyə nail olmaq;
- Müxtəlif standart və qeyri-standard situasiyalarda sərişəliliyin tətbiqi təcrübəsi;
- Sərişəliliyin məzmununa və onun obyektinə münasibət;
- Sərişəliliyin tətbiqi prosesi və nəticələrinin psixoloji tənzimlənməsi;

Bu baxımdan tədris prosesinə yanaşsaq, görürük ki, mənimsədilmiş bilik və dərk olunmuş sərişələr təhsilin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Təhsilin nəticələri “nə-nə vaxt-necə-harada-nə vaxt” düsturuna uyğun formalaşmalıdır. Başqa sözlə, sərişəli yanaşma tərzii təhsilin nəticələrinin modelləşdirilməsini və onların keyfiyyət normaları kimi təqdim olunmasıdır.

Bir sıra Avropa ölkələrində professional təhsil və ona hazırlıq “səriştələr əsasında təhsil” düsturu ilə ifadə olunmuşdur.

Səriştəyə qoyulan tələblər akademik hazırlıq və peşə hazırlığı formatında çıxış edir.

Bundan başqa, müəyyən səriştəyə yiyələnmək üçün aşağıdakı tələblər ödənilməlidir: kompüterlə işləmək bacarığı; xarici dili bilmək; ümumi hazırlıq (universallıq, baza biliyinin ümumi inkişaf səviyyəsi); ünsiyyət vərdisləri (şəxsi keyfiyyətlər, şəxsi səmərələr (“şəxsiyyət birincidir, professionallıq ikincidir”)); komandada işləmək bacarığı; liderlik; tələbləri nümayiş etdirməyə hazırlıq, maksimal mobillik, mühitə maksimal adaptasiya; sistemli şəkildə düşünmək, anlamaq; sonsuz həcmə malik informasiya işləyib hazırlamaq və onlar içərisində ən başlıcasını seçmək; biliyi praktikaya tətbiq etmək bacarığı; daim biliyini artırmaq bacarığı (istənilən sahədə biliyinin təkmilləşdirilməsini bacarmaq); karyera müvəffəqiyyəti (korporativ mədəniyyət, insanları idarə etmək, idarəetmə qabiliyyətinə malik olmaq, stress və zamanı idarə etmək); qeyri-səlis şəraitdə həllin qəbulu bacarığı (danışıqlar aparmaq, təqdimatları səmərəli keçirmək, kütləviləşmiş çıxışlar etmək, məqsədyönlü hərəkətlərə üstünlük vermək); yeni layihələr vermək; keyfiyyətli məhsul əldə etmək bacarığına yiyələnmək.

Sosial-şəxsi səriştələr: humanitar və sosial elmlərin əhəmiyyətini anlamaq; mədəniyyət, elm və istehsalın əhəmiyyətini anlamaq; sağlam həyat tərzinin zəruriliyini anlamaq; öz ölkəsinin vətəndaşlarının sosial funksiyalarının əhəmiyyətini anlamaq; özünün sosial öhdəliklərinə dayanıqlı pozitiv münasibətlər göstərmək bacarığı; əxlaqi tənzimləmə formalarında sosial hadisələr və əsas qanunauyğunluqlar haqqında təsəvvürlərə malik olmaq; etik normaları bilmək; hüquqi normaları bilmək; təfəkkür mədəniyyətinə yiyələnmək; sosial təcrübəyə nail olmaq, qoruyub saxlamaq qabiliyyəti və mədəniyyətin bazis dəyərləri haqqında biliyə yiyələnmək; fiziki cəhətdən təkmilləşməyə nail olmaq; müxtəlif növ peşə və sosial sahələrdə humanitar və sosial elmlərin üsullarını istifadə etmək bacarığı; ekoloji və sosial layihələrin işlənilib hazırlanmasında etik və hüquqi normaları nəzərə almaq bacarığı; real sosial və siyasi həyata münasibət məsələsinin həllində ümummədəni dəyərlər baxımından özünün mövqeyini əsaslandırmaq və ifadə etmək bacarığı; öz sosial funksiyalarını yerinə yetirərkən əməkdaşlıqdakılarla dialoqa hazır olmaq bacarığı; özünün topladığı təcrübəyə tənqidi yanaşmaq qabiliyyəti; sosial münasibətlər bazasında formalaşmış mədəniyyətə yiyələnmək qabiliyyəti; müxtəlif fəaliyyət sahələrində əldə olunmuş nəticələri yazılı və şifahi formada təqdim etmək qabiliyyətinə malik olmaq; beynəlxalq münasibətlər arenasında özünün peşə fəaliyyətini zənginləşdirmək və genişləndirmək məqsədilə təhsilini durmadan davam etdirmək qabiliyyətinə malik olmaq. Göstərilənləri həyata keçirmək üçün hər bir vətəndaş 1) humanitar və sosial elmlər sahəsində baza biliyi və onun nəticələrinin peşə və sosial fəaliyyətə tətbiqini; 2) sağlam həyat tərzinin əsaslarını; 3) mədəni dəyərlərin baza əsaslarını anlamaq və qorumağı; 4) vətəndaşlığı; 5) humanistlik oriyentirlərini; 6) sosial cavabdehliyin prinsip və etik dəyərlərinə qarşı nəzakətli davranışı; 7) hüquqi mədəniyyətin əsaslarını; 8) təfəkkür mədəniyyətinə yiyələnməyi; 9) beynəlxalq mühitdə fəaliyyətin əsaslarını; 10) sosial- mədəni dialoqlara hazırlığı; 11) özünün peşə və sosial təcrübəsinə tənqidi yanaşmaq qabiliyyətini; 12) yazılı və şifahi kommunikasiyanın inkişafının əsaslarını bilməlidir.

Səriştələr aşağıdakı parametrlərdən ibarət olmalıdır: **elmi təsəvvürlər** (“anlamaq”, “malik olmaq”); **qabiliyyət** (“sahib olmaq”, “bacarmaq”, “yiyələnmək”); **hazırlıq** (“hazır olmaq”); **cəhd etmək** (“bilmək”); **təkmilləşdirməyə cəhd etmək** (“istifadə etmək”, “nəzərə almaq”, “əsaslandırmaq”, “cəhd etmək”).

“Səriştəyə əsaslanan model”in qurulmasında aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) milli dil sahəsində səriştə; 2) xarici dillər sahəsində səriştə; 3) riyazi-fundamental, elm və texnika sahəsində səriştə; 4) kompüter səriştəsi; 5) tədris səriştəsi; 6) vətəndaş,

şəxsiyyətlərarası, mədəniyyətlərarası və sosial səriştələr; 7) yayılanlıq şəraitində səriştələr; 8) mədəni səriştə.

Təhsilin təşkili prinsipləri

1. ***Təhsil mühitinin formalaşdırılması.*** Təhsil mühiti - təhsilalan (şagird, tələbə, magistrant, doktorant və s.), təhsilverən (müəllimlər, hami şəxslər və s.), tədris-köməkçi heyət və valideyn komponentlərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirinin reallaşdığı məkandır. Təhsil mühiti formalaşarkən təhsilalan-təhsilverən-valideyn münasibətlərinin liberallaşmasını şərtləndirən amillər nəzərə alınmalıdır. Burada təhsilalan və təhsilverənlərin alternativlərinin sayı çox olmalıdır ki, uğurlu nəticələr əldə edilsin: a) təhsil sisteminin struktur səviyyələrindən asılı olmayaraq, təhsilin bütün pillələrində təhsilalan təhsilverəni seçmək imkanına malik olmalıdır; b) təhsilverənlərə imkan yaradılmalıdır ki, təhsilalanların psixoloji hazırlığını, məntiqi düşüncə qabiliyyətini, nəzəri bilikləri mənimsəmə dərəcəsini, praktik vərdişlərə yiyələnmə bacarığını, ideyalar irəli sürmək qabiliyyətini araşdırsın. Təhsilalan-təhsilverən- valideyn münasibətləri onların bir-birinə qarşılıqlı hesabatlarını tələb edir. Təhsil mühiti təhsil – proses və təhsil – nəticənin dinamik inkişafına əsaslanır.

2. ***Sistemlilik.*** Məktəbəqədər təhsildən başlayaraq təhsilin sonrakı struktur səviyyələrinin iyerarxiyalarına yüksəlmə prosesində sistemə daxil olan alt sistemlər və ünsürlər arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlər təmin olunmalıdır. Təhsilin iştirakçıları (təhsilalan, təhsilverən, valideyn və s.) bərabərhüquqlu tərəflər kimi çıxış etməlidir. Bu prinsipə görə təhsilin məzmununu təşkil edən parametrlər (təhsilin bütün səviyyələri üzrə Dövlət Standartları, fənn proqramları, kurikulumlar, sillabuslar və s.) elə təqdim olunmalıdır ki, onların bir-birinə qarşılıqlı əlaqə və təsiri təmin edilsin. Çünki təhsilə daxil olan parametrlərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri sistemin bütövlüyünün təminatçısı olmaqla, onun dayanıqlı inkişafını şərtləndirir.

3. ***Varislilik.*** Təhsilin müxtəlif səviyyələri üzrə Dövlət Standartları hazırlanarkən klassik, modern və postmodern təhsil formaları arasında genetik və funksional əlaqələr gözlənilməlidir.

4. ***Vəhdətlik.*** a) təhsil prosesində nəzəri bilik, praktik bacarıq və vərdişlər vəhdətdə götürülməli, nəzəri və praktik fənlər arasında tarixən yaranmış sədlər aradan qaldırılmalı, nəzəriyyədən praktikaya çıxış birbaşa təmin olunmalı, praktik bacarıq və vərdişlərin ümumiləşdirilməsi meylləri inkişaf etdirilməlidir; b) təhsilin məzmununu təşkil edən ayrı-ayrı fənn blokları (ən ümumi, ümumi, ümumixtisas, xüsusi və s.) daxilində, həm də onlar arasında genetiklik gözlənilməlidir.

5. ***Yaradıcılıq meyllərinin inkişafı.*** Təhsilin aşağı səviyyəsindən yuxarı səviyyəsinə doğru hərəkət edən zaman ayrı-ayrı fənlərdə irəli sürülmüş versiyalara tənqidi münasibətlər aşılmalı, alternativ fikirlərin irəli sürülməsinə şərait yaradılmalıdır. Təhsilalan-təhsilverən münasibətlərinin dinamik inkişafında hər iki tərəfin yaradıcılıq meyllərinin aşılması həmin münasibətlərin tənzimləyicisi kimi çıxış etməlidir.

6. ***Ümumidən xüsusiyyə yüksəlmə.*** Dövlət Standartları hazırlanarkən ümumi fənlər şəbəkəsindən getdikcə ixtisas fənlər blokunun xüsusiləşməsi istiqamətində hərəkət edilməlidir.

7. ***Sosiallaşma.*** Təhsil alanlar müəyyən bir ixtisas sahəsi üzrə mütəxəssis hazırlanmaqla yanaşı bir şəxsiyyət – vətəndaş kimi də formalaşırlar. Bu işdə onlara yardımçı və dəstək verən təşkilat və birliklər arasında əlaqələr qurulmalıdır.

8. ***Millilik.*** Ümumbəşəri biliyi ehtiva edən fənlərin tədrisi ilə yanaşı, birbaşa Azərbaycanla bağlı olan bilik sahələrinə: Azərbaycan dili, tarixi, mədəniyyəti, coğrafiyası sahəsində olan nailiyyətlərə üstünlük verilməlidir.

9. ***Alternativlik.*** Cəmiyyətdə, xüsusilə də təhsildə inkişaf alternativlik şəraitində baş verir. Alternativlik bir-birinə əks mövqedə duran tərəflərin mübarizəsini şərtləndirir. Məlumdur ki, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi hər cür inkişafın mənbəyidir. Azərbaycan

təhsil sistemində bu gün alternativ təhsil müəssisələri mövcuddur. Lakin onlar arasındakı rəqabət mahiyyətdən irəli gəlir, formal xarakter daşıyır.

10. **Dövlət dəstəyinin göstərilməsi.** Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, təhsilalanlara dövlət dəstəyinin göstərilməsi zəruridir.

11. **Diferensiallaşma.** Təhsilalan və təhsilverənlər alternativlərinin mahiyyəti üzrə inkişafı üçün diferensial qaydada yanaşma tərzini təmin etmək zəruridir. Təhsilalanların təhsil haqqının ödənişi prosesində və təhsilverənlərin əmək haqqının müəyyənləşdirilməsində bilik və bacarıq, istedad və qabiliyyət, o cümlədən digər parametrlər nəzərə alınmaqla diferensial yanaşmanı tətbiq etmək lazımdır.

12. **Beynəlxalq əlaqələrin qurulması.** Dünyada qloballaşma prosesinin sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olan qapalı təhsil sistemləri açıq təhsil sisteminə çevrilir, onlar arasında tarixən mövcud olan ciddi sərhədlər aradan qaldırılır. Qabaqcıl beynəlxalq təhsil müəssisələrinin təcrübələri öyrənilir, müəllim və tələbələrin qarşılıqlı mübadiləsi reallaşır, ali təhsil müəssisələri arasında münasibətlər zəminində diplomların qarşılıqlı tanınması həyata keçirilir. Dünyanın qabaqcıl ali məktəblərinin təhsil və idarəetmə sahəsindəki yeniliklərinin milli xüsusiyyətlərimizi nəzərə alınmaqla tətbiq olunması, elm və təhsillə bağlı beynəlxalq layihələrdə fəal iştirak edilməsi, dünyada qəbul olunmuş dərslər və dərslər vəsaitlərinin tərcümə və nəşr edilməsi qarşıda duran prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Nəticə

Sovetlər birliyinin dağılması Azərbaycan təhsil məkanında köhnə təhsil sisteminin spesifikliyi nəzərə alınmaqla yeni təhsil sisteminə keçidin zəruriliyini imperativlərlə ortaya qoydu.

Daxili və xarici əlaqələrdə alternativlər arasındakı münasibətlərin zənginləşməsi və genişlənməsi məzmun və forma etibarilə rəqabətə dözümlü strukturların yaradılmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində, məhsuldar qüvvəyə çevrilən insanın dünyagörüşündə, təfəkkür tərzində milli dəyərlərə və dövlət atributlarına hörmətlə yanaşmasına, qloballaşma prosesində müəyyən sosial qruplarda işləmək vərdişlərinə yiyələnməsinə, bir sözlə, əldə olunmuş hər cür biliyin praktikaya birbaşa çıxış vərdişlərinə yiyələnmək bacarığının əldə olunmasına və insanların praktik fəaliyyətlərində toplanmış materialların nəzəri ümumiləşmələrə məruz qalmasına dəlalət edir.

Boloniya prosesinin əsas prinsip və məqsədlərinə nail olmaq üçün sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir.

İnsan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ondan səmərəli istifadə elmin və biliktutumlu xidmət sahələrinin inkişafına, əmək məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə ciddi təsir göstərdiyindən bu sahədə davamlı şəkildə islahatların aparılmasını zəruridir.

XXI əsrin təhsil modeli səriştəliliyə əsaslanan, fasiləsiz təhsil modelidir. Təhsil innovasiya texnologiyasının dinamik inkişafı, geniş tətbiqi sferasına çevrilməlidir. Elm və təhsil, elm və istehsalatın qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən xüsusi tipli layihələr həyata keçirilməlidir.

Təhsilin modernləşdirilməsinin sosiomədəni amilləri gözlənilməlidir. Yeni nəsil təhsil standartları ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin istifadəsinə əsaslanan səriştəlilik modelinin standartı kimi hazırlanmalıdır. Bu baxımdan təhsilə səriştəli

yanaşma modernləşdirmə probleminin həlli vasitəsidir.

Məzmun islahatları təhsilin interaktivliyini və integrativliyini, sistemlilik və tamlığını, şəxsiyyətyönlülük və varisliyini, struktur islahatları çoxpilləlilik və çox-səviyyəliliyi əhatə etməli, funksional islahatlar çevikliyi təmin etməlidir. Məzmunca yeniləşmə şəxsiyyətə öz bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini reallaşdırmağa, özünütəhsil, özünütərbiyə və eləcə də təhsil müəssisələrində təhsil alma yolu ilə potensialını inkişaf etdirmək imkanları yaratmalıdır.

Təhsilin təşkilində təhsil mühitinin formalaşdırılması, sistemlilik, varislilik, vəhdətlilik, yaradıcılıq meyllərinin inkişafı, ümumidən xüsusiyyəyə yüksəlmə, sosiallaşma, millilik, alternativlik, dövlət dəstəyinin göstərilməsi, diferensiaslaşma, beynəlxalq əlaqələrin qurulması kimi prinsiplərə əməl edilməlidir.

Təhsil insan ömrünün bütün mərhələlərində davam etməlidir. Dəyişən dünya təhsilin də dəyişkənliyini zərurətini irəli sürür və ali təhsil müəssisələrinin məzunlarında təşəbbüskarlıq, innovasiyalıq, mobillik, dinamik və konstruktivlik meyllərinin olmasını tələb edir. Gələcək mütəxəssis özünün bütün həyatı boyu təhsil almasına cəhd etməli, yeni texnologiyaları mənimsəmək və onlardan istifadə etməyi anlamaq, yayılanlıq şəraitində sərbəst qərarlar qəbul etmək bacarığına, sosial və gələcək peşə sahələrinə adaptasiya olunmaq, komandalarda işləmək və problemləri həll etmək, stress situasiyalarına hazır olmaq və ondan tezliklə çıxmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu cür sosial və peşə aktivliyinə malik olan şəxsin tərbiyəsi tamamilə yeni üsul, metod və iş metodlarını işləyib hazırlamağı gündəmə gətirir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin çoxpilləli strukturu haqqında müvəqqəti əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 399 sayılı əmri. 07.05.1993
2. Ali təhsil müəssisəsi haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 72 sayılı qərarı. 30.03.1995
3. Azərbaycan Respublikası ali təhsil müəssisələri tələbələrinin bakalavr pilləsində dövlət attestasiyası haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 54 sayılı əmri. 27.01.1997
4. Azərbaycan Respublikasında çoxpilləli ali təhsil sistemində magistr hazırlığı (magistratura) haqqında əsasnamə” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 15 sayılı qərarı.13.02.1997
5. Ali məktəbin bakalavr pilləsində buraxılış işlərinin hazırlanması qaydaları” Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 152 sayılı əmri. 13.03.1997
6. Ali təhsilin bakalavr pilləsi üçün təhsil haqqında dövlət sənədlərinin hazırlanması, doldurulması, qeydiyyatı alınması, saxlanması və verilməsi qaydaları. Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin 476 sayılı əmri. 15.07.1997
7. Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təqdim olunması və müdafiəsi qaydaları haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirinin 202 sayılı əmri. 20.04.1998
8. Magistrlik dissertasiyasının müdafiəsi üçün ixtisaslaşdırılmış elmi şuralar haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 742 sayılı əmri. 10.11.1998
9. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.15.06.1999
10. Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartlarının tərkib hissəsi olan “Ümumtəhsilin bazis tədris planı». Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirinin 72 sayılı əmri.26.04.1999
11. Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 13.06. 2000
12. Azərbaycan Respublikasının Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 06.04.2005
13. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 21.10.2005
14. Respublikanın ali təhsil müəssisələrində tədrisdə kredit sisteminin eksperiment şəklində tətbiqi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 15 sayılı əmri. 15.01.2006
15. Azərbaycan Respublikası ali təhsil sistemində 2006- 2010-cu illərdə Boloniya deklarasiyasının müddəalarının həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planı. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 15 sayılı əmri. 16.01.2006
16. Bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 251 sayılı əmri. 18.04.2006
17. Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 264 sayılı əmri. 20.04.2006
18. Respublikada bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinə uyğun istiqamətlər (ixtisaslar) üzrə yeni nəsil dövlət təhsil standartları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 639 sayılı əmri. 04.08.2006
19. Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 941 sayılı əmri. 23.07.2007
20. Respublikanın ali təhsil müəssisələrində tədrisin təşkilində kredit sistemi ilə bağlı eksperimentin genişləndirilməsi və davam etdirilməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 983 sayılı əmri. 24.08.2007
21. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. 31.01.2008
22. Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi haqqında müvəqqəti əsasnamə» Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 231 sayılı əmri. 20.02.2008
23. Avropa Şurası, Avropa Komissiyası və YUNESKO/CEPES-in yaratdığı birgə işçi qrupu tərəfindən hazırlanmış «Diploma əlavə»nin modeli əsasında «Ali təhsil haqqında (bakalavr/magistr) diploma Əlavənin nümunəsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 990 sayılı əmri. 08.08.2008
24. Kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin fənlər üzrə imtahanları haqqında müvəqqəti Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 1059 sayılı əmri. 11.09.2008
25. Kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi haqqında müvəqqəti Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 1060 sayılı, 11.09.2008
26. Respublikanın ali təhsil müəssisələrində tədrisin təşkilində kredit sisteminin tətbiqi ilə bağlı eksperimentin genişləndirilməsi və davam etdirilməsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 1137 sayılı əmri. 10.10.2008
27. 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı» Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarları. 2008
28. 2009-2013-cü illərdə ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 937 sayılı əmri. 10. 06.2009
29. 2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 11.07.2011
30. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 29.12.2012
31. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 24.10.2013.
32. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 19.01. 2015
33. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6.12.2016.

Rus dilində

34. Башмакова Н.И. Мировые тенденции развития высшего образования в XXI веке: видение ЮНЕСКО и практика реформ// Высшее образование сегодня №1, 2007, с. 28-30.
35. Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры: http://dod.miem.edu.ru/NPT/NPT_00/deklar.htm
36. Декларация о Европейском пространстве высшего образования Будапешт-Вена, 12 марта 2010 г.
37. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций Принята резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года
38. Программный документ "Реформа и развитие высшего образования" (ЮНЕСКО) разработан в 1995 г.
[education.sfedu.ru>docstation/com...article/138/n](http://education.sfedu.ru/docstation/com...article/138/n).
[education.sfedu.ru>docstation/com...article/138/n.i](http://education.sfedu.ru/docstation/com...article/138/n.i)

İnternet resursları

39. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2009.
http://vet.edu.gov.az/upload/files/tehsil_qanunu.pdf
40. Arximedın məşhur kəlamıbelmathematics.by stati...dajte-mne-tochku-opory...mir<http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=83&id=654>
41. <http://edu.gov.az/az/page/299?page=11>
42. <http://ann.az/az/?p=28257>
43. ru.wikipedia.org
44. www.e-qanun.az

Summary

Nazim Huseynli

Bologna process in the higher education system of Azerbaijan:yesterday, today and tomorrow

The collapse of the Soviet Union set forth imperatively the necessity of transfer to a new education system in consideration of specificity of the old educating system in the educational space of Azerbaijan.

Enrichment and extension of relations between alternatives in the domestic and foreign relations led to formation of competitive structures by content and form. This, in its turn, proves that, the humans turned to a productive force treat the national values and state attributes respectfully in their outlook and way of thinking, that they have mastered the skills of working in certain social groups in the globalization process, that they have acquired the ability to apply their skills directly in practice and that the materials gathered in their practical activity are subject to theoretical generalizations.

To achieve the main principles and purposes of the Bologna process, there is a need to take new steps and conform the quality indicators of general education to the European standards for the education system of the modernized Republic of Azerbaijan to respond to the calls for development of human capital. To improve the quality of education, it is necessary to rebuild the education management system, develop the human resources in this field and enhance the reputation of profession of teaching. Enhancement of the quality of human capital and effective use of it has a significant influence on the development of science and knowledge-intensive service fields, labor productivity and competitiveness, so it necessitates conducting of reforms in this field constantly.

Education model of the XXI century is a continuous model based on competence. The education should turn into the dynamic development and wide applied sphere of development innovation technology. Special types of projects should be performed to provide the mutual relations of science and education and science and industry.

Socio-cultural factors of modernization of education should be followed. New education standards should be made as a standard of competence model based on the using of credit system in the higher educational institutions. In this respect, a competent approach to education is a means of settlement of the problem of modernization.

Content-related reforms should cover the interactivity, integration, systematic character and

inheritance, the structural reforms should include multilevelness and the functional reforms should provide flexibility. Renewal of content should enable the person to realize his science, skills and capabilities and to develop his potential through self-education, self-discipline and getting education in the educational institutions.

In the organization of education, it is necessary to observe such principles as the formation of an educational environment, the development of systematization, inheritance, unity, creative inclinations, the desire from general to private, socialization, nationalization, alternativety, provision of state support, differentiation, and the construction of international relations. The education must continue in every step of human's life. The changing world dictates the need for changes in education and requires the presence of initiative, innovation, mobility, dynamism and constructiveness in university graduates. The future specialist must strive for knowledge throughout their life, must learn new technologies and use them, be able to make decisions, adapt to social and future professional sectors, work in teams and solve problems, be prepared for stressful situations and be able to quickly leave them. The upbringing of a person who has a social and professional activity makes it necessary to develop absolutely new methods.

Kew words: education system, rules of organization of education, educational reforms, the information technologies, the Bologna system of education

Резюме

Назим Гусейнли

Болонский процесс в высшем образовании Азербайджана: вчера, сегодня и завтра

Распад Советского союза императивно выявил необходимость перехода на новую систему образования, с учетом специфичности старой системы образования на азербайджанском образовательном пространстве.

Обогащение и расширение межалтернативных отношений во внутренних и внешних связях по своей форме и содержанию становится причиной возникновения конкурентоспособных структур. Это в свою очередь является аргументом того, что превращающийся в производственную мощность человек, в своем мировоззрении и способе мышления относится с уважением к национальным ценностям и государственным атрибутам, приобретает навыки работы в определенных социальных группах в процессе глобализации, одним словом, приобретает умение непосредственно применять на практике полученные знания и теоретически обобщает материалы, собранные в практической деятельности людей.

Для достижения основных принципов и целей Болонского процесса в быстроразвивающейся Азербайджанской Республике есть потребность на новые шаги в направлении удовлетворения призыва системы образования относительно развития человеческого капитала и согласование показателей качества общего образования с европейскими стандартами. Для улучшения качества образования необходимо реконструировать систему управления образованием, развивать человеческие ресурсы и повышать авторитет профессии преподавателя. В силу того, что повышение качества человеческого капитала и эффективное использование им оказывают серьезное воздействие на развитие науки и наукоемких систем обслуживания, повышение производительности труда и конкурентоспособности, в этой отрасли нужно проводить продолжительные реформы.

Образовательная модель XXI столетия является непрерывной, и основывается на опыте. Образование должно превратиться в сферу динамичного развития инновационных технологий и их широкого применения. Необходимо реализовывать специальные проекты, обеспечивающие взаимодействие между наукой и образованием, наукой и производством.

Нужно соблюдать социально-культурные факторы модернизации образования. Образовательные стандарты нового поколения должны быть составлены как стандарт модели компетентности, основанной на применении кредитной системы в ВУЗах. С этой точки зрения компетентный подход к образованию является средством решения проблемы модернизации.

Реформы содержания должны охватывать интерактивность и интегративность, систематичность и целостность, личностную ориентировочность и наследование образования, а структурные реформы – многоступенчатость и многоуровневость, функциональные реформы должны обеспечивать гибкость. Обновление по своей сути должно создавать для личности возможности реализовать свои знания, умения и навыки, развивать свой потенциал путем самообучения, самовоспитания и получения образования в учебных заведениях.

В организации образования нужно соблюдать такие принципы, как формирование

образовательной среды, развитие систематичности, наследования, единства, творческих наклонностей, стремление от общего к частному, социализация, национальность, альтернативность, оказание государственной поддержки, дифференциация, построение международных отношений. Образование должно продолжаться на всех этапах жизни человека. Меняющийся мир диктует необходимость изменений в образовании и требует в выпускников ВУЗ-ов инициативности, инновативности, мобильности, динамичности и конструктивности. Будущие специалисты должны на протяжении всей жизни стремиться к знаниям, должны усваивать новые технологии и пользоваться ими, уметь принимать решения, адаптироваться к социальным и будущим профессиональным отраслям, работать в команде и решать проблемы, быть готовыми к стрессовым ситуациям и уметь быстро выходить из них. Воспитание таких личностей, обладающих социальной и профессиональной активностью, делает необходимым разработку абсолютно новых методов и способов.

Ключевые слова: *система образования, принципы организации образования, образовательные реформы, информационные технологии, Болонская система образования*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 343:575

NARKOTIKDƏN İSTİFADƏ VƏ CİNAYƏTKARLIQ

Adil YILMAYAN*

Açar sözlər: Narkotik maddələr, maddə istifadəsi, cinayət, zorakılıq

Giriş

Yalnız Türkiyə yox, həmçinin, dünyanın bütün ölkələri narkotik maddə fəlakəti ilə qarşı-qarşıyadır. Bu qorxunc xəstəliyə yoluxan insanlar başqa gəncləri narkotikə qurşandırır gündəlik dozaları havayı təmin etmək istəyirlər. Yeni aludə olanlar digər gəncləri də narkotik aludəçisinə çevirir və beləliklə, fəlakət zənciri geniş miqyas alıb bütün dünyanı əhatə edir. Qədim zamanlardan ümitsiz, peşman, zəif, kədərli, çıxılmaz və ya şən əhval-ruhiyyədə olan insanların narkotik maddələrdən istifadə etdiyi müşahidə olunmuşdur. Demək olar ki, hər cəmiyyətdə bir çox insan reallıqdan uzaqlaşmaq, çətinliklərdən qurtulmaq üçün Narkotik Maddə istifadə edir və onun mənfi təsirlərinə baxmayaraq həmin maddələri təmin etməyə davam edirlər [1, s.111].

Türkiyədə gənc əhalinin sayı çox olduğu üçün narkotik aludəçiliyi məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, narkotik aludəçisi olan şəxslərin orta yaş həddi bütün dünyada olduğu kimi Türkiyədə də getdikcə aşağı düşməklə yanaşı, narkotik asılılığının artması əhali sayının artmasından daha sürətli şəkildə baş verir [2, s.1]. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin narkotikdən asılılıq nisbəti artarsa yaranacaq ictimai depressiyanın öhdəsindən gəlmək mümkün olmaya bilər. Bu cür insanlar ictimai normalar kimi çıxış edən adət və ənənəyə qarşı çıxmaq, oğurluq və cinayət törətməkdən çəkinmirlər [3, s.1].

Narkotik aludəçisinin tez-tez cinayətkarlıq törətməsi narkotikdən istifadə ilə cinayətkarlıq arasında güclü bir əlaqə olduğu qənaətinə gətirib çıxarır. Narkotikdən istifadə edən gənclərin ölkədəki digər insanlarla müqayisədə daha çox cinayət törətdiyi məlumdur [4, s.274]. Bu işdə məqsəd narkotikdən istifadə edən gənclərin cinayətkarlıqla olan əlaqələrinə qarşı inzibati qərar qəbul edən şəxslərin diqqətlərini yönəldib vaxtında lazımi tədbirlərin görülməsidir.

Tərif və əsas anlayışlar

-Narkotik sözü psixotrop maddə, psixoaktiv və yuxu dərmanı kimi müxtəlif mənalarda çıxış etmişdir [5, s.70]. Narkotik ingiliscə Narcotics, yunanca Narke (yuxu) [6, s.374], başqa dillərdə Narkotik və ya Narkotik Maddə [7, s.7-8], beynəlxalq hüquqi və texniki sənədlərdə isə Toksik (Zəhərli) Maddə, Narkotik Maddə kimi ifadə olunur. "Narkotik psixotrop təsirli, beynəlxalq müqaviləyə əsasən qəbul edilmiş, müəyyən siyahıda qeydiyyatda və qanunvericilikdə yer alan sintetik və ya təbii formada olan maddə halındadır."

-Narkotik dərmanlar: Tibb elmində Psixoaktiv Dərman olaraq adlandırılır. Bu növ dərmanların orta xüsusiyyətləri asılılıq yaratmasıdır [7, s.7-8; 8].

-Bəzi Psixoaktiv dərmanların xəbərdarlıq, hərəkətlilik, canlılıq yaratması, yuxu gətirmədən sakitləşdirici təsiri, ağrı kəsicilik və ya başqa səbəblərlə tibb sahəsində müalicə məqsədilə istifadə olunarkən vaxt keçdikcə bu cür dərmanlar həkim nəzarətindən kənar istifadə edilərək narkotiklər kimi insanda psixi asılılıq yaradır, hətta insanı öldürə də bilər [1, s.128-129].

* BDU-nun Sosiologiya kafedrasının doktorantı
e-mail:adilyilmayan@hotmail.com

Babaoğlu asılılıq yaradan maddələrin bütövlükdə Narkotik adı altında cəmləşdiyini və bu sözün yalnız inzibati və hüquqi anlayış kimi qəbul edilməsini, yəni cəza və polis tədbirlərindəki Jarqon İfadə olaraq istifadə oluna biləcəyini söyləmişdir [9, s.66]. Narkotik maddə, ümumilikdə, tibbi sahədə istifadə olunan termin olsa da hüquqi anlayış hesab oluna bilər. Əgər bu cür maddələr qərarlaşdırılan müalicə dozasından əlavə, zərərli şəkildə, təsadüfi, bihuş olmaq məqsədilə istifadə edilərsə bu anlayış “Narkotik Maddə Problemi” içərisində dəyərləndirilməlidir. Bu halda Narkotik Maddə ifadəsi hüquqi xarakter qazanacaqdır [10, s.7].

-Narkotik anlayışı. İngilis dilində “drug” olaraq ifadə edilən narkotik sözü həm qanuni, həm də qeyri-qanuni dərmanları əhatə edir. Dövrümüzə qədər gəlib çıxmış bu anlayış qarışıqlılığında nəyin (narkotik, xəbərdəedic, psixotik, psixoaktiv) maddə olduğu, nəyin olmadığı hələ də dəqiq müəyyən edilə bilmir [11, s.5]. Bütün dünya ölkələri Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Psixoaktiv Maddə terminini mənimsəmiş və onun açıqlaması “Normal sağlamlığın davam etdirilməsi üçün (qida kimi) lazımlı olmayan, bioloji funksiyaları və formanı dəyişdirən hər hansı bir maddə və ya maddə qarışığıdır.” şəklində ifadə edilmişdir [12, s.227].

- Narkotikdən sui-istifadə. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı narkotikdən sui-istifadəni “qəbul edilən tibbi təcrübəyə uyğun olmayan, yaxud əlaqəsi olmayan, tez-tez və ya vaxtaşırı dərman istifadəsi” (WHO, 1969, s. 6) kimi tərif edir. Bu tərif kokain, eroin, əsrar kimi qeyri-qanuni maddələrin istifadəsini əhatə etdiyi kimi solventlər, reseptli dərmanlar, siqaret və alkoqol kimi qanuni maddələrdən sui-istifadəni də əhatə edir [13, s.10].

- Narkotikdən asılılıq anlayışı ilə əlaqədar müxtəlif təriflər mövcuddur. Bunlardan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və Amerika Psixiatriya Assosiasiyası “Narkotik asılılığı sintetik və ya təbii bir maddənin təkrarən istifadəsi nəticəsində yaranan zəhərlənmə halıdır.” ilə “Bir şəxsin psixoaktiv maddə istifadəsinə nəzarət edə bilməməsi və mənfi nəticələrini bilməsinə baxmayaraq istifadə etməyə davam etməsi nəticəsində yaranan koqnitiv, biheviorel və psixoloji simptomların cəmidir” şəklində ifadə etmişdir [13, s.12].

- Asılılığı olan şəxs qəbul etdiyi maddənin psixoaktiv təsirlərini yenidən sınamaq, həmçinin yoxluğunun verdiyi problemlərdən qurtulmaq üçün tez-tez, yaxud perodik olaraq narkotik qəbul etmək ehtiyacı duyan şəxsdir [13, s.13]. -Zorakılıq: Bir şəxs və ya icmanın fiziki və əxlaqi bütövlüyünə, mülkiyyətinə, mədəni və simvolik dəyərlərinə qarşı hər hansı bir fərd, qrup ya da təşkilat tərəfindən verilən zərər, yaxud fiziki, psixoloji ağrı kimi ifadə edilir. Zorakılıq ziddiyyətli mənafeləri olan tərəflər arasındakı sosial münasibətdən qaynaqlanıb (Acet, 2005: 75) anlaşılmazlıq və qarışıqlıq nəticəsində meydana gəlir [4, s.328].

- Cinayət: Cəmiyyətin normalarından kənara çıxan, cəmiyyətə zərər verdiyi və təhlükəli olduğu qanunvericilər tərəfindən qəbul və müəyyən edilən fəaliyyətlərə cinayət deyilir [14, s.16].

Narkotikdən istifadə və cinayətkarlıq

Müxtəlif səbəblərə görə kənddən şəhərə köçmək məcburiyyətində qalan əhali (ailələr), sosial struktur və iqtisadi durumlarına uyğun yerlərdə məskunlaşırlar. Bu ailələr introvert, adət-ənənəyə bağlı qalan, şəhər mühitinə yad olub, nə şəhərli, nə də kəndli olaraq qala bilirlər. Bu prosesi yaşayan ailələrin uşaqları isə şəhər həyatı ilə çox tez tanış olur, onun tələb etdiyi rəngli, həyəcanlı həyat tərzini sevib asanlıqla onu mənimsəyirlər. Uşaqlar bu həyatı yaşamaq üçün cəhd göstərir və özləri üçün qənaətbəxş olmayan ailələrindən yavaş-yavaş uzaqlaşırırlar. Bu vəziyyətdəki uşaq və gənclər evdən kənarda rastlaşdıqları hər cür təsirə, yenilik və dəyişikliyə uyğun və hazır hala gəlirlər. Uşaq və gənclərin xarici mühitdə yaranan dostluqları davranış pozğunluğu göstərən, yanlış standart və normaları olan yaşadları ilə qurulmuşdursa, şəhər mühitinin gətirdiyi

yeniliklərin qəbul edilməsində çətinliklər yarana bilər. İnsanda bilik, təhsil, ənənə çatışmazlığı gənci macəranın gətirə biləcəyi narkotik istifadəsi və oğurluq kimi problemlərə qarşı müdafiəsiz qoyur [15, s.98].

Tədqiqatlar şəhər mühitində yaşayan uşaq və gəncləri cinayətkarlıqla əlaqələrinin rayon və kənd yerlərində olanlara nisbətən daha çox olduğunu göstərir. İstanbul Tibb fakültəsi Xalq Sağlamlığı Fundamental Elm sahəsinin keçirdiyi tədqiqata əsasən haqqında əməliyyat aparılmış uşaq və gənclərin 92.6%-i şəhərdə, 7.4%-nin isə kənd ərazisində yaşadığı müəyyən olunmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə, bunun səbəbi şəhərlərin uşaq və gənclər üçün daha cazibədar görünməsi və böyük şəhərlərdə qaçmaq və kamuflyaj olmaq şansının daha yüksək olmasıdır [16]. Ən çox cinayətdə iştirak və narkotikdən istifadəyə başlamaq yeniyetməlik dövrünə təsadüf edir.

Yeniyetmə yavaş-yavaş ailəsindən ayrılır, özünü yaxşı ifadə edə biləcəyi dost qrupuna qoşulur, onun üçün qrupun norma və dəyərləri həyatı əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bu mərhələdə öz problemlərinə həll yolları axtaran yeniyetmə və ya gənc əgər qrupda narkotikdən istifadə halı varsa istər-istəməz narkotik maddələrlə tanış olur və istifadəyə başlaması ilə nəticələnən yeniliklər yaranır [15, s.97]. Bu məzmununda ekoloji faktorlar psixoaktiv maddələrdən istifadənin geniş yayılması və cinayət törətməkdə çox mühüm rol oynayır [17, s.12]. Narkotik maddələrdən istifadə əsasən siqaret və spirtli içki kimi qanuni maddələrdən başlayaraq qeyri-qanuni maddələrə doğru istiqamətlənir [18, 19].

Təcrübədəki müxtəlifliklərə baxmayaraq narkotik maddələrdən istifadə etmək, istehsal etmək, satmaq, təmin etmək, demək olar ki, bütün dünyada cinayət hesab olunur. Bunun əsas səbəbi isə insan sağlamlığına ziyan vurməsi və narkotikdən istifadəyə başlanılmasının cinayətkarlığa təkan verməsi ehtimalının olmasıdır [19, s.77]. Narkotikə aid cinayətkarlıqlarda narkotikdən istifadə edən şəxs qısa müddət ərzində Satıcı Mövqeyinə keçir. Narkotik aludəçilərinin əksəriyyəti aqressiv olmur, lakin narkotiki təmin etmək üçün oğurluq, fahişəlik, adam öldürmək və s. bu kimi cinayətkarlıqlara asanlıqla yönəli bilər [20, 116].

Asılılığı olan şəxs yalnız özünə yox, əhatəsinə də ziyan vurur. Narkotikdən istifadə edənlər ictimai normalar olan adət-ənənələrə qarşı çıxmağa və cinayət törətməyə meyilli olub qəsbkarlıq, oğurluq kimi mənfi davranışları törətməkdən çəkinmirlər [3, s.1]. İntihar, cinayət, qəsbkarlıq və bunu kimi davranışların əsasında narkotikin dayanması kimi, bir çox öldürücü xəstəliyin yayılmasında da ən böyük faktor yenə narkotik və ondan asılı şəxslərdir [21, s.31].

Üniversitetdəki gənclərin narkotik və alkoqola qarşı olan münasibətini araşdırmaq məqsədilə Ahmet Yesevi Beynəlxalq Türk-Qazax Universiteti Çimkent Nümunəsi adlı fəaliyyətinə 710 tələbə qoşulmuşdur. Tələbələrin 71.7%-i qız, 29.3%-i isə oğlan olmuşdur. Onların 17%-i alkoqol və narkotikə görə cinayət törətmişdir. Tələbələrin 75%-i 19-22 yaş arasında olmuş, 177-i cinayət törətmişdir. Həmçinin, onların 72.7%-nin qız olduğunu nəzərə alsaq bu nəticənin nə qədər ciddi və təhlükəli olduğu daha asan müşahidə olunacaqdır [2, s.11].

Narkotikdən Asılı Şəxsin Cinayətkarlığa Yönməsi Narkotikdən istifadə etməklə cinayət törətmək arasında güclü əlaqə vardır. Narkotik aludəçisinin tez-tez cinayət törətməsi bu qənaətə gətirib çıxarır. Narkotikdən istifadə edən gənclərin əhalinin digər segmentinə nisbətən daha çox cinayət törətdiyi qeyd olunmuşdur [4, s.274]. Alkoqolun da bir "maddə" olduğunu qəbul edərək onun cinayət və təcavüzkarlıqla birbaşa əlaqəsi olduğu müəyyən edilmişdir. Dünyanın bir çox ölkəsində aparılan tədqiqatlara əsasən qətl hadisələrində də alkoqolun böyük təsirinin olduğu qeyd olunmuşdur.

Yol qəzalarında alkoqolun təsiri 50%-ə yaxındır. Narkotikdən asılı şəxslərdə qanunazidd davranışlar və cinayət törətmə halları yüksəkdir [4, s.275]. Avropa və Amerikada aparılan bir çox tədqiqatda narkotik asılılığı ilə cinayətkarlıq arasındakı əlaqə

analiz edilmiş (27-31), sistematik bir fəaliyyətə 30 tədqiqat da əlavə olunmuş, bütün bu tədqiqatlarda narkotikdən istifadə ilə cinayətkarlıq arasında əlaqə olması irəli sürülmüş və cinayət törətmək ehtimalının narkotikdən istifadə edənlərdə etməyənlərə nisbətən 3-4 dəfə çox olduğu aydınlaşdırılmışdır. Xüsusilə də opiatdan istifadə edənlərin digər qruplara nisbətən daha yüksək nisbətdə hüquqi problem yaşadıkları müşahidə olunmuşdur [22, s.7].

Türkiyədə keçirilən tədqiqatlar da bu fərziyyələri təsdiq edir. AMATEM-də müalicə edilən 1679 xəstəyə aid aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, onların 59.7%-i ən azı bir dəfə həbsxanada olmuşdur. Digər bir tədqiqatda müəyyən olunmuşdur ki, narkotik aludəçilərinin cinayət törətmə nisbəti 77% olaraq müəyyən olunmuşdur [4, s.274]. Cinayətlərin xarakterinə nəzər salınsa onların 51%-nin Narkotik Maddə Saxlama, digərlərinin isə narkotik asılılıqlarının ehtiyacları üçün oğurluq və yaralama kimi cinayətlər törətdikləri müəyyən olunmuşdur [23, s.23]. İstanbulda cinayət törətmək səviyyəsinin yüz min nəfərdə 186,73 olduğu müşahidə edilmişdir. 2180 narkotik aludəçisindən 1878 nəfəri ən azı bir dəfə cinayət törətmişdir. Cinayət səbəbilə həbsxanaya girmək nisbəti olduqca yüksəkdir [23, s.23].

Alkoqol və narkotikdən istifadənin cinayət törətmək ehtimalını artırdığı, 15-18 yaş qrupundakı xarakter və təşkilatlanma baxımından daha ağır cinayətlərin törədildiyi müşahidə olunmuşdur. Narkotikdən istifadə edənlərin öz aralarında yaratdıqları submədəniyyətə əsasən qrupda cinayətə qarşı mənfi rəftar olmadığı üçün narkotik aludəçiləri yenidən maddə ala biləcəkləri pulu tapa bilmək üçün qeyri-qanuni davranışlar sərgiləyirlər. Həmçinin, narkotikdən istifadə də hüquqazidd davranış olub cinayət kontekstində dəyərləndirilir [23, s.23-24].

Narkotikdən istifadə gəncləri cinayət törətməyə istiqamətləndirir. Çəktəblərdə və məktəb həyətlərində baş verən cinayətlər padaqoqlara, valideynlərə, şagirdlərə mənfi təsir göstərir [24, s.359]. Gənclərdə böyümə və inkişaf dövrü özü ilə bəzi təhlükələri gətirir. Yeniyetmələrin ölümlərində cinayət, qəza və intihar kimi faciəvi səbəblər 80%, alkoqol və dərman istifadəsi isə 50% təşkil etmişdir. Narkotikdən istifadə edən şəxslərin istifadə etməyənlərə nisbətən üç dəfə artıq intihara təşəbbüs etdikləri müşahidə olunmuşdur. Psixoaktiv dərmanlardan istifadə edənlərdə hər yaş qrupu üçün normal əhaliyə nisbətən intihar nisbətinin beş qat artmaqda olduğu qeyd olunmuşdur [25, s.4, 9].

Asılılığın başlamasından müalicəsinə qədər davam edən prosesdə cəmiyyətə təsir edən mənfi tərəfləri çox böyükdür. Asılılığın gətirdiyi sosial və iqtisadi çətinlik nəticəsində insanlar qeyri-qanuni fəaliyyətlər həyata keçirir və cinayət törədirlər [5, s.11]. Ceza və Təvki Evləri (CTE) tərəfindən aparılan tədqiqatlara əsasən narkotikdən istifadə edən şəxslərin beş il ərzində "istifadəçi mövqeyindən satıcı mövqeyinə keçdikləri" təsbit edilmişdir [26, s.50]. CTE Baş Katibliyinin 2008-ci ildə keçirdiyi tədqiqatda 3472 nəfərdən 2524-nün (73%) əvvəllər narkotik maddələrdən istifadə etdiyi müəyyən olunmuşdur [26, s.46].

Narkotikdən İstifadə və Yol Qəzaları Aparılan tədqiqatlara əsasən Türkiyədə baş verən yol qəzalarının 70%-i, cinayətlərin 85%-i, təcavüzlərin 50%-i, zorakılıq hallarının 50%-i, həyat yoldaşına qarşı zorakılıq hallarının 70%-i alkoqolun təsiri nəticəsində baş vermişdir. İntihar hadisələrində alkoqoldan istifadə edənlərin sayı, intihar edən, lakin alkoqoldan istifadə etməyənlərin sayından 58 dəfə çoxdur [27, s.88]. Yol qəzalarında digər maddələrdən istifadənin rolu da bu baxımdan əsas götürülə bilər. Maddələr insanın mühakimə gücünü pozub maşın sürmək bacarığını azaldır. Həmin şəxsin cəsarətli davranışında, reflekslərində və ya ayıq qalma potensialında azalma halları yaranır [4, s.276].

Ümumi əhali arasında insanın özünə xələl gətirmə ehtimalı 1% olduğu halda, alkoqoldan asılı şəxslərdə bu nisbət 7-21%-ə qədər yüksəlir [25, 6, 10]. Yolda qızalarında narkotik maddələr probleminə alkoqol əsas yeri tutur. Yalnız İstanbulda yol qəzalarında dünyasını dəyişənlərin sayı, qətlə yetirilənlərin sayından çoxdur. İstanbulda Ədliyyə Tibb

araşdırmasını tələb edən ölüm hallarının dördü birini yol qəzaları təşkil edir [5, s.304].

Beynəlxalq fəaliyyət və təcrübələrə əsasən alkoqol qəbul edib maşın sürmək hal hazırda yol təhlükəsizliyinə təsir edən ən mühüm faktorlar olaraq müəyyən edilmişdir. Avropa Birliyi ölkələrində sürücülərin 5%-i və ya daha az hissəsi alkoqolun təsiri ilə yaranan yol qəzalarından qaynaqlanan ciddi və ölümcül halların təqribən 20%-nə səbəb olur [4, s.276]. Fransa statistikasına əsasən yol qəzasında dünyasını dəyişən insanların 57%-nin qanından spirt çıxmış, onların 11%-nin, həddindən artıq içki qəbul edib qəza törədərək dünyasını dəyişdiyi məlum olmuşdur [5,s.304]. Fransada Kolin (Colin) və Promun (PEROME keçirdikləri tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, sürücülərin 79%-i alkoqolun təsiri ilə yol qəzası törətmişlər. Şənbə, Bazar və tətil günlərində yol qəzasının daha çox olması alkoqolun təsiri nəticəsindədir [5,s.305].

ABŞ-da aparılan bəzi tədqiqatların nəticəsinə görə maşın sürərkən yaralanma ilə nəticələnən yol qəzalarının 19%-i, ölümcül qəzaların isə 22%-i alkoqolun təsiri nəticəsində baş verdiyi müəyyən olunmuşdur [4, s.276]. Narkotikdən İstifadə və Ailə Narkotik istifadəsi və ailəyə aid ədəbiyyatlara nəzər salınsa görmək olar ki, ailədə asılılığı olan bir şəxsin olması ailənin digər üzvlərinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Alkoqoliklərin həyat yoldaşlarında alkoqol dəyərlərin yüksək olması ailədə mübahisə, dava, qısqanclıq, xəyanət, yaralama və öldürmə ilə müşahidə oluna bilər. Əsrar, eroin, LSD istifadə edənlər ənənəvi ailə strukturundan fərqli həyat tərzini keçirirlər.

Digər insanlara nisbətən alkoqolik valideynlərdə uşaqlarına qarşı cinsi istismar və zorakılıq halları daha çox olur [4, s.279]. Narkotik Maddələr və Cinayətkarlıq-Zorakılıq Əlaqəsi Narkotik aludəçiliyi bir çox ölkədə fəlakət halını almışdır. Dünyada ən çox istifadə olunan narkotik maddələr əsrar, tiryək, morfin, eroin, kokain və psixotrop maddələrdir. Narkotik aludəçiləri nizamlı iş qüvvəsindən məhrum olduqları üçün qeyri-qanuni yollardan istifadə edirlər. Narkotik maddələrdən asılı insanlar bu maddələri və ya onu əldə edə biləcəkləri pulu tapmaq üçün müxtəlif cinayətkarlıqlar törədirlər [7, s.119].

Man və Uitni U testi (Mann-Whitney U Testi) vasitəsilə iki azad qrupun müqayisəsinin təhlilində müəyyən etmişlər ki, Psixoaktiv maddə istifadə edənlərin etməyənlərə nisbətən fiziki zorakılıq tətbiq etmək, istismar, aqressiya və cinayət törətmək halları daha yüksəkdir [28, s.92].

Narkotikdən istifadə etmək yalnız cinayətin yox, həmçinin, zorakılığın əsas səbəblərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Amerikada Qorman və Uaytın apardıqları tədqiqat da bu fikri dəstəkləyir. Keçirilən korelyasiya analizində müəyyən olunmuşdur ki, narkotikdən istifadə edən insanların narkotikdən istifadə etməyən insanlara nisbətən müxtəlif istismar, fiziki zorakılığa məruz qalmaq və fiziki zorakılıq tətbiq etmək hallarının daha çox olduğu və bunun da Uayt ilə Hanselin həyata keçirdiyi fəaliyyət nəticəsində əldə etdikləri uzunmüddətli narkotik istifadəsinin zorakılığı yaratması barədə olan fikirləri ilə paralellik təşkil edir [28, s.93].

Türkiyə Cəza Qanununda narkotik maddələrdən istifadə və təmin edilməsinin cinayət halına gətirilməsinin əsas səbəbi insana zərər verməsi ilə yanaşı, cəmiyyətin gələcəyinə, ortaqlarına və ümumi sağlamlığa zərər vuracağı barədə narahatlıqdır [1, s.112-113]. Tiryək və onun növlərinə aludə olan insanlar hər dəfə istifadə etdikləri narkotikin miqdarını artırmaq ehtiyacını hiss edirlər. Beləliklə də tiryək istifadə edənlər ehtiyac duyduqları narkotik maddəni təmin etmək üçün əxlaqazidd və qeyri-qanuni yollara baş qoşmaq, şəxsiyyətini alçaltmaq, oğurluq, dilənmək və zorakılığa əsaslanan cinayətləri törədirlər. İntihar və ölüm də gözlənilən sonluqlardır [1, s.119].

Əsrardan istifadə edilməsi nəticəsində evdə iqtisadi çətinliklər yaranır. Dünya onlar üçün zindan halını alır, bu zindandan xilas olmaq üçün və yaşadıkları çətinliyi aradan qaldıracaq əsrarı təmin edə bilmək üçün hər şeyi edirlər. Həmin şəxslərin əxlaqı pozulur,

onlar yalan danışır, oğurluq edir, hətta ağır cinayətlər törədirlər. Cəzaçəkmə müəssisələrində əsrar əldə etmək üçün cinayət törədən insanlar həddindən artıq çoxdur [1, s.125].

Marixuanadan istifadə etmək gəncləri deviant davranışlar sərgiləməyə təşviq edir. Onlara aid olsa da, olmasa da bir çox parad, mitinq, iclas və ictimai hərəkətlərə qatılırlar. Özlərinə verilən təhsildən də narazı olduqlarını bildirirlər [5, 272]. Amfetamin – LSD maddələrini istifadə edən insanlarda fəvqəladə qavrayış formalaşır, reallıqla qeyri-adilik bir-birinə qarışır. Yuxu vəziyyətindəki şəxsin təlqinə məruz qalaraq cinayət törətmə ehtimalı artır [24, s.22] Bundan istifadə edən insanlar bu dərman üçün “Speed Kilis” yəni, “Öldürücü Sürət” ifadəsindən istifadə edirlər. Bu ifadə Amfetamin istifadə edən və zorakılığa meyilli gənc qruplarının şüarı kimi çıxış edir. Xüsusilə də, Metamfetamin istifadə edən şəxslərdə ölüm və zorakılıq paralel şəkildə inkişaf edir, onlar dərmanın təsiri ilə təcavüzkar olur və bu təsirə tab gətirə bilməyib dünyalarını dəyişirlər.

1969-cu ildə “Narcotics and dangerous drug division”ın San Fransiskoda həyata keçirdiyi tədqiqat Amfetaminə aludəçilik edənlərin və dərmanın sui-istifadəsinin zorakılığa və cinayətə gətirib çıxardığını irəli sürmüşdür [5, s.296]. Tiryək törəmələrinin ilk istifadə olunmağa başladığı vaxtlar zorakılığa çox da rast gəlinmir. Güclü asılılıq yaradan maddə olduğu üçün ondan istifadəni dayandıran zaman narkotik aludəçisində məhrumluq göstəriciləri yaranır. Bu zaman narahatlıq, gərginlik, nəzarət etmək çətin olan zorakılıq halları müşahidə olunur. Bu haldan xilas olmaq üçün tiryək və onun törəmələrini təmin etmək məqsədilə müxtəlif cinayətlərə gətirib çıxaran təcavüzkarlıqlar müşahidə olunur [5, s.302].

Barbituratlar və digər yuxu dərmanları; bu qrupa aid dərmanların ümumi olaraq zorakılığın qarşısını aldığı qəbul edilmiş, əvvəldən bəri təcavüzkar və narahatlığı olan xəstələr üçün bu məqsədlə istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, bu dərmanların təsiri ilə yaranan təcavüzkarlıqlar da mövcuddur. Onlar daha çox məhrumluğun göstəricisi kimi meydana gəlir. Həmin şəxslər əks təsirli dərmanların təsiri ilə əsəbi və hirsli olur. Təcavüzkarlıq tez-tez müşahidə olunur. Bu qrup dərmanlar psixodinamikası baxımından özünə yönələn zorakılıq kimi qəbul edilən intihar təşəbbüslərində dünyada ən çox istifadə olunan dərmanlardır [5, s.302].

Narkotikdən İstifadə ilə Cinayətkarlıq və Hippilər Bütün dünyada hippilər əcaib, qərribə geyim və mövqeləri ilə bütün cəmiyyət və əxlaq normalarına qarşı çıxan insanlar olub yaxşı və gözəl şeyləri, sənət abidələrini yandırmaqdan xoşbəxtlik hissi duyurlar. Həmin müddət ərzində hippilərin özlərinə və əhatələrinə vurduqları ziyan artmağa başlamışdır. Əsasən eroin, əsrar və s. növlərdə olan narkotik maddələr və LSD-nin təsiri ilə yeni dünya daxilində xoşbəxtlik axtaran bu gənclərin Avropaya atdıqları ilk addım böyük fəlakətlə başlamışdı.

Avropa mətbuatında “Bandol Hadisəsi” adlanan bu fəlakətin, xüsusilə Fransada yaratdığı əks-səda Hippilərin təhlükəli tərəflərini sübut etdi. Bu ilk təhlükə təbilindən sonra Los Ancelesdə 1969-cu məşhur rəssam Şeron Teyt və dörd dostunun bir Hippidəstəsi tərəfindən qətlə yetirilməsi, xoşbəxtlik üçün meydana gələn Hippidəstəsinin artıq insan həyatını təhlükəyə soxan deviasiya göstərdiyini sübut etmişdir [5, s.243, 272].

Türkiyədə də “Üsyankar gənclik” mövqeyini mənimsəyən həmin qruplar olmuşdur. Çoxu cinayət törətməyə meyilli və polislə problemli olurlar. Avtomobil oğurluğu, narkotikdən istifadə etmək, adi oğurluq, təcavüz, dava, cinsi cinayətlər və evdən qaçmalar bu ərəfəyə keçidi yaradır [5, s.243]. Milli və Beynəlxalq Narkotik istifadəsi və Cinayətkarlıq Bünövrəsində Narkotik Hədə-Qorxusu Cəmiyyətinin sağlamlığı ilə yanaşı, sülh və əmin-amanlığı da əsaslı şəkildə pozan milli və beynəlxalq əlaqəli, yüksək gəlir təmin edən və ümumilikdə təşkilatlar yaratmaq məqsədi ilə törədilən narkotik maddə cinayətləri dövlət orqanlarının diqqətini özünə yönəldir və ölkələrin daxili və xarici təhlükəsizlik siyasətlərində vacib gündəm təşkil edir [29, 11-12].

Narkotik maddə ticarəti başda Mafiya olmaqla bəzi dövlətlərin Kəşfiyyat Orqanlarına qədər geniş bir əhatənin mənfəət umduğu sektor halındadır. Narkotik aludəçiliyi bir dəfə istifadə edəndə asılılıq yaradan, yenidən təmin etməklə istifadə etmək üçün satışında iştirak etmək halında qalmaqla yoluxucu xəstəlik kimidir [3, s.4]. Bu xüsusiyyətlərinə əsasən dövlətlər bu nemətdən pay götürmək üçün müharibə etməyi belə qəbul etmiş, lakin xalq sağlamlığı və ölkə iqtisadiyyatındakı ciddi sarsılmalarının anlaşılması ilə qadağan olunmuş, demək olarki, bütün dünyada hüquqi cinayət hesab olunmuşdur [30, 61-62].

Başqa sözlə ifadə etsək narkotik asılılıq sözügedən maddələrin bir tərəfdən qanunların müdafiəsində istehsal olunan və istehlak edilən bir meta olması, digər tərəfdən qeyri-qanuni rent iqtisadiyyatının obyektı olması xarakteri ilə davamlılığını təmin edir [31, S.190]. Həmçinin, “Çirkli pulların təmizlənməsi” kimi problemlər meydana çıxır [3, s.4].

Bütün ölkələrdə dəyişən nisbətlərdə olmaqla hər biri narkotikin mənfəi istiqamətlərdə təsirinə məruz qalır. Bu problemlər zorakılıq, cinayət, yoluxucu xəstəliklər və sosial strukturda yaranan tənəzzüldür [32, s.358]. Təşkilat fəaliyyətləri: Təşkilatların fəaliyyəti təhlil olunduğu zaman onların hamısının küçə satıcısı olaraq fəaliyyət göstərdikləri və narkotik maddə ticarətindən haqsız iqtisadi gəlir əldə etdiyi müşahidə olunur. Bu tip təşkilatları “mafiya” tipi cinayət təşkilatlarından ayıran əsas xüsusiyyət isə “Cəbr və Zorakılıq” tətbiq etməklə haqsız gəlir əldə etməməkdir [33, s.48].

Həyata keçirilən fəaliyyətlərdə təşkil olunmuş cinayətin tərfi qeyri-qanuni fəaliyyətlərlə əlaqələndirilmiş və “narkotik maddə ticarəti” bu fəaliyyət növlərindən biri kimi ifadə edilmişdir [33, s.43]. Narkotik maddələrin istifadə edilməsi, emal olunması, təmin edilməsi və satılması cinayət hesab olunduğu üçün dünyanın hər yerində narkotik maddələr ətrafında təşkilati cinayətkarlıq vəziyyəti yaranmışdır. Xüsusilə beynəlxalq ticarətin və turizmin inkişafı, ölkələrarası əlaqələrin inkişafı nəticəsində narkotik maddə ticarəti artmış və sürətlə yayılmışdır. Narkotik zəhərlərinin xammalına nəzarət etmək, onların emal və ticarətini bir formaya bağlamaq dövlətlərin sərhədlərini keçən millətlərarası bir məsələ olmuşdur. Bununla da beynəlxalq sahələrdə mübarizə təşkilatları yaradılmış və müqavilələr vasitəsilə əməkdaşlıq təmin edilmişdir [24, s.23].

BMT-nin hesabatına əsasən hal-hazırda narkotik maddə iqtisadiyyatı dünya ticarətinin 8%-ni təşkil edir. Çirkli pul spekulyativ kapitalla eyni dövriyyəni istifadə edir [29, s.11-12]. Türkiyədə Yeraltı İqtisadiyyatının böyüklüyünün Milli Gəlirin 30%-i qədərində olduğu, bunun üçdə ikisinin narkotik maddə başda olmaqla qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlər vasitəsilə təmin olunduğu təxmin edilir [34, s.204-207]. Türkiyədə narkotik maddə ilə əlaqədar cinayətlərə görə həbs edilən şəxslər EMCDDA-nın təsnifatına əsasən “narkotik qanunu cinayətləri”ndə tərif edilən kriteriyalara uyğun tərkib ilə ‘istifadə edən, satıcı, daşıyan və saxlayan’ olaraq dörd əsas kateqoriya”da müzakirə edilmişdir [26, s.50].

Nəticə

Gənclər arasında narkotik maddələrdən istifadə və cinayətkarlıq bütün dünya və Türkiyədə cəmiyyətləri narahat edən vacib sosial problem olub gün keçdikcə daha da genişlənir. Təbii olaraq İnzibati qərar qəbul edən şəxslər bu təhlükəyə qarşı; 1- Narkotikdən istifadə və cinayət əlaqələrinə qarşı ölkə miqyasında hazırlanacaq layihələrlə narkotik maddənin tələb və təklif ticarəti nəzarət altına alınaraq cəmiyyətdən eliminasiyasının təmin olunması, 2- Bütün cəmiyyətə veriləcək təhsildə cəmiyyət və gənclərin narkotikdən istifadə və cinayətkarlığına qarşı xalq və amplitudanın maarifləndirilib həssaslaşdırılması, 3- Narkotikdən istifadə və cinayətkarlığa qarşı milli və beynəlxalq təşkilatlarla koordinasiya və əməkdaşlıq daxilində mübarizə aparılmasının müsbət nəticələr verəcəyi düşünülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Akbulut İ. Ülkemizde uyuşturucu maddeler sorunu. İHFM. C.55. Sayı: 3, İstanbul. 1997
2. Buğdaycı G. Üniversite öğrencilerinin sigara alkol ve madde kullanımı ve madde kullanımını etkileyen sosyal kültürel ve ekonomik süreçler: Sakarya üniversitesi örneği. Yüksek Lisans Tezi. 2008
3. Gülşen, B., Yavuz A. Y., Küçük K., Oral H. Sigara, Alkol ve uyuşturucu madde bağımlılığı danışman: Dr. Nejmi Zağyapan. 2016. <http://tip.baskent.edu>.
4. Güçlü S., Öztürk A., Baygal A., vd. Sosyal Problemler Sosyolojisi: Dünyadan ve Türkiye’den Örnekler. Bölüm: 1, Editör: Nurşen ADAK vd., Desen Ofset A. Ş. Ankara. 2009
5. Köknel Ö. İnsanlık tarihi boyunca dünyada ve Türkiye’de uyuşturucu madde sorunları. Gelişim Yayınları, İstanbul. 1976
6. Dönmezer S. Kriminaloloji. İstanbul. 1984
7. Sevil H. T. Uyuşturucu bağımlılığı tanımlar- sorunlar- çözümler. SABEV Yayınları. Ankara: 1998.
8. İzgü E. Uyuşturucu ve psikotrop ilaçların tanımı, uyuşturucu ve psikotrop ilaç düzenlemeleri semineri. 20 Ocak 1986, Ankara.
9. Babaoğlu A. N. Uyuşturucu ve tarihi bağımlılık yapan maddeler. Kaynak Yayınları. İstanbul. 1997
10. Günel Y. Uyuşturucu madde suçları. Ankara. 1976
11. Maisto S. A., Galizio M. ve G. J. Cannors. Drug Use and Abuse: A Comprehensive Introduction, Seventh Edition. Belmont: Thomson Wadsworth. 2008. s 121.
12. WHO. 1981, s.227
13. Işık M. Madde Kullanımı ve Stratejik İletişim. SAGE Yayıncılık. Ankara. 2013
14. Alpay N., Karamustafalıoğlu N., Kükürt R., Karaman HE. Madde kullanan hastaların gençlik dönemlerindeki hal ve gidiş bozuklukları. Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Dergisi. 1998; 11(1): 5-8.
15. Başkurt. İ. Gençlik, Madde Bağımlılığı ve Korunma Yolları: (Psiko-Sosyal Bir Yaklaşım). İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 8, İstanbul. 2003
16. Sabah Gazetesi, 26.01.2003.
17. Evcin U. Lise Gençlerinin Vakit Geçirdiği Ortamların Madde Kullanımı Davranışı Üzerindeki Etkileri: Bayrampaşa örnekleme. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. 2011
18. Güler A. Ege Üniversitesi Hazırlık Sınıfı Öğrencilerinde Tütün, Alkol, Madde Kullanımı ve Sosyo-Ekonomik Düzey Etkisi. Doktora Tezi, İzmir. 2008
19. İçli T. Uyuşturucu Madde bağımlıları ile Sosyolojik Bir Çalışma. H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, 02/02/1984. (İçli, <http://caginpolisi.com.tr/70/8-9>) 1984s. 77-85
20. Tülin İçli. Uyuşturucu Madde Suçlarında Bazı Sosy Al Faktörler * 1985H. Ü. Ed. Fak. Derg. Cilt 3, Sayı 2.
21. Bilka, Bilge Kadın Araştırma Merkezi. Uyuşturucu Raporu. 2008 Hazırlayanlar: Genç Bilka, Şeyma Öz, Saliha Bayat, Fatma Zehra Arslan, Melike Akgül, Seda Nur Deniz. www.bilka.org.tr <http://www.bilka.org.tr> (Erişim Tarihi: 12/05/2016) www.gazetehaber.net
22. Asan Ö., Tikir B., Okaylı T., Göka E. Bir Amatem Birimine Başvuran Alkol ve Madde Kullanım Bozukluğu olan Hastaların Sosyodemografik ve Klinik Özellikleri. Bağımlılık Dergisi, 2015. cilt: 16.
23. Türkiye Genç İşadamları Demeği, 2000’li Yıllara Doğru Türkiye’nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar: Madde Bağımlılığı. Simge Ofis Matbaacılık, Aralık, 1996.
24. Özmen, F., Kubanç, Y. Liselerde Madde Bağımlılığı: Mevcut durum ve önerilere ilişkin okul müdürleri ve öğretmenlerin bakış açıları. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/3, Winter, Ankara. 2013
25. Demirhan, H. Denizli İli, Tavas İlçe Merkezinde Yer Alan Ortaöğrenim Öğrencilerinde Sigara, Alkol Ve Uçucu Madde Kullanımı. Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üni. Sağlık Bilimler Enstitüsü, Halk Sağlığı A.B.D., Denizli. 1999
26. Çali H. H. Türkiye’de Kentsel Mekânda Mağdursuz Suç Örneği Olarak “Uyuşturucu ve Uyarıcı Madde Kullanma” Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16 (1). 2012
27. Soysaldi M. Gençliğimizi Tehdit Eden Zararlı Alışkanlıklar: Sigara, Alkol Ve Uyuşturucu. ISSN: 1306-3111 e-Journal of New World Sciences Academy, 2007. Volume: 2, Number: 2 Article Number: C 0006 .
28. Altuner D., Engin N., Gürer C., Akyay İ., Akgül A. (2009) Madde Kullanımı ve suç ilişkisi: kesitsel bir araştırma. Tıp Araştırmaları Dergisi: 7 (2), s. 87 -94

29. Ergül E. Türkiye’de uyuşturucu ve uyarıcı maddeler suç politikası. Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdür Yardımcısı. <http://www.gumrukkontrolor>. (Erişim Tarihi: 08.11.2015),
30. M. Ahmet., Subaşı Şule, Ö. Kültegin, G. Mevlüt. Uçucu ve Uyuşturucu Madde Bağımlılığında Deri Bulguları. T Klin J Dermatol, 11: 61-67. 2001
31. Kaya B., Özcan M. E. Uçucu Bağımlılığı ve Kötüye Kullanımı: Epidemiyoloji, Risk Grupları ve Önleme Programlarının Gerekliliği. Klinik Psikiyatri. 1999, C.2.s.189-196.
32. Ünüvar N., Madde Kullanımı ve Bağımlılığı ile Kaçakçılığının Önlenmesi Alanlarında Tespit Edilen Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Ankara: TBMM Meclis Araştırma Komisyonu “Raporu”, 2008.
33. Karakaya, M. Uyuşturucu Madde Ticareti Yapan Suç Örgütlerinin Yapıları ve Suç Faaliyetleri: Erzurum Örneği: Erzurum KOM Şube Müdürlüğü. Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi. 2013.Cilt 4, Sayı 1, ss. 43-60.
34. İnce, H., Beyaz ahtapot- Türkiye’de narko-dolar savaşları. İstanbul, 2002, s.204-207.

Abstract

Adil Yilmayan

Drug consumption and crime

Narcotic/substance use and crime-related issues have become a problem in the world and Turkey and are becoming increasingly widespread especially among the young people. There is a strong relationship between narcotic/substance use and commit an offense. Those people who get this terrible sick addict the youngs in order to get a daily free dosage. Addicted person harms not only to himself/herself but also the environment. These people tend to violate the customs, norms and commit an offense and do not hesitate for negative behaviours such as robbery and murder. Besides the community health, narcotic crimes, which are essentially violating peace and sincerity, both nationally and internationally linked, highly profitable and being created for organizations, engage the public authority very closely and constitute an important agenda item for the internal and external security policies of countries. The aim of this study is to draw attention of the administrative decision-makers on the relationships between narcotics and crime and to take necessary measures on time. Key words: Narcotics / substance, substance use, crime, violence.

Key words: *Narcotics / substance, substance use, crime, violence*

Аннотация

Адил Йылмаيان

Наркопотребление и преступность

Наркотические / психоактивные вещества и проблемы, связанные с преступностью, стали большой проблемой в мире и Турции и становятся все более широко распространенными, особенно среди молодежи. Существует сильная взаимосвязь между наркотическими средствами и употреблением психоактивных веществ и совершением преступления. Те люди, которые приучают к этим ужасным средствам молодых, делают это, чтобы получить ежедневную бесплатную дозу. Зависимый человек вредит не только самому себе, но и окружающей среде. Эти люди склонны нарушать обычаи, нормы и совершать правонарушения, и не стесняются отрицательного поведения, таких, как грабеж и убийство. Помимо общественного здоровья, наркотические преступления, которые по существу нарушают мир и взаимосвязь как на национальном, так и на международном уровне, высокоприбыльные и создаваемые для организаций, тесно связаны с государственными органами и представляют собой важный пункт повестки дня для внутренней и внешней политики по безопасности страны. Цель этого исследования - привлечь внимание административных лиц, принимающих решения, к взаимоотношениям между наркотиками и преступностью и своевременно принять необходимые меры.

Ключевые слова: *Наркотические вещества, употребление психоактивных веществ, преступность, насилие*

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseyinli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 13

MUSIQININ MİSTİK ASPEKTLƏRİ

Kəmalə PƏNAHOVA*

Açar sözlər: musiqi, incəsənət, mistika, muğam, səma, vəcd

Giriş

Musiqi və dini şüurun, eyni zamanda mistik düşüncənin münasibəti məsələsi bəşəriyyət tarixində ən mürəkkəb problemlərdəndir. Hətta bəzi estetiklərin fikrincə dini vəhy, mistik ilham olamadan dünya musiqi mədəniyyətinin möhtəşəm əsərləri meydana gələ bilməzdi. İbtidai icma dövründə incəsənətin bir növü olan musiqi və din ictimai şüurun müstəqil formaları kimi çıxış etməmiş, sinkretik şəkildə mövcud olmuşlar. Bir çox musiqi formaları mistik- dini həyat təcrübəsi ilə bağlı olmuşdur.

Əslində musiqi incəsənətin digər növlərindən öz mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. O dinləyicidən qəbul edilməsi üçün müəyyən estetik hazırlıq tələb edir. Musiqinin gücü onun emosional təsir gücünə malik olmasıdır.

Qədim mənbələr musiqinin mistik rolu barədə

Musiqinin meydana gəlməsi haqqında elmdə müxtəlif mövqelər mövcuddur. Bəzi alimlər musiqinin yaranmasını qədim insanların əmək fəaliyyəti zaman ortaya çıxan səsçixarma prosesi ilə əlaqələndirirlər. Digər mövqenin tərəfdarları musiqinin yaranmasının dinlə əlaqəli olmasında israr edirlər.

Teosofik xarakteri daşıyan bir çox musiqi-tarixi və estetik əsərlərdə, həmçinin bir sıra dini traktatlarda din-“musiqinin anası”, dini ayinlər isə mahnı və instrumental musiqi sənətinin beşiyi kimi təsdiq edilmişdir. Bununla bağlı bir sıra alimlər oxuma sənəti və musiqini “qurban”, “dua”, “dini ibadət” ilə yanaşı qoyaraq onlara dini sitayişin öz təbiətində kök salmış universal xarakterli formalar kimi baxırlar.

İncəsənətin, xüsusilə də musiqinin ilahi başlanğıca malik olması haqqında ideya təkcə mifoloji mənbələrdə deyil, həmçinin bir sıra müasir sənətşünas-filosofların (S.Bulqakov, P.Florenski, T.Tasyuki, Y.Betti, U.Şendorf, B.Kreçe və b.) əsərlərində əksini tapmışdır [3, 8].

Qədim dövrlərdə əksər xalqların ayinləri bu mərasimləri müşayət edən musiqilərə malik olmuşlar. Burada məqsəd isə ritual rəqslər və uzun sürən musiqi sədaları altında ekstaz vəziyyətinə nail olma olmuşdur. Xüsusilə dini ayinlər məhz musiqi ilə müşayət olunmuşdur. Dini ayinlərin kütləvi formada icrası zamanı insanların emosional həyəcanları xüsusilə güclənirdi. İnsanların birbaşa psixikasına təsir edərək, qeyri-adi güclü emosional təsir vasitəsi olan musiqi bu ayinlərin təsir gücünü asanlaşdırır, onlarda fəvqəltəbii aləmlə əlaqəyə nail olmaq kimi mistik hisslərin yaranmasına sanki vasitəçi olurdu.

Ümumiyyətlə, bütün dini-fəlsəfi nəzəriyyələrdə dünyanın yuxarı və aşağı səviyyəli məkan bölgüsü verilmişdir. Bu bölgüyə görə aşağı hissədə qara, şər qüvvələr, yuxarıda isə işıqlı qüvvələr üstünlük təşkil edir. Lakin kainatın quruluşunun əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, bütün qüvvələr öz qatından yalnız aşağı səviyyəyə enə bilirlər, yuxarı isə tanrının icazəsi olmadan heç bir qüvvə qalxa bilməz. Çünki bütün mövcudatı hamı üçün eyni olan ilahi qanunlar idarə edir. Bəlkə bu qanunauyğunluğa görə musiqi səsləri özünün ahəngdarlığına və təmizliyinə müvafiq olaraq işıqlı qüvvələr səviyyəsinə yüksəldilmiş,

* Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə kafedrasının dosenti
e-mail:kamalapanahova@mail.ru

sonradan isə qara qüvvələrə qarşı mübarizədə iştirak etmək üçün yenidən aşağı endirilmişdir. Məhz musiqi ilahi sirlərdən biri kimi mövcud olaraq ona insanlarla tanrı, mikrokosmla makrokosm arasında əlaqəyaradıcı vasitə hüququ verilmişdir [3, 19].

Musiqi digər incəsənət növlərindən fərqli olaraq gerçəkliyin real predmetlərində maddiləşmir. O bütövlükdə mənəvi xarakter daşıdığı üçün bu mənəvi məzmunun həm də mistik istiqamət daşması mümkün olur. Musiqidə insanın konkret-hissi obrazının təcəssümünə ehtiyac olmaması, gündəlik həyat proseslərindən uzaq olması onun müəyyən şəraitdə bu dünyadan ayrılaraq ilahi varlıqla əlaqə yaratmağa can atan mistikin hisslərinə təsir vasitəsi kimi də qəbul edilməsini təmin edir.

Musiqinin insan həyatında rolu barədə hələ antik dövrdə müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Platon “Dövlət” dialoqunda müdrik insanın yetişdirilməsində gimnastika və poeziya ilə bərabər musiqinin rolunu da nəzərə çatdıraraq, qeyd edir ki, musiqi insan ruhunun dərinliklərinə daha çox girir və daha güclü təsir edir; ritm və harmoniya gözəllik qaynağı olub, düzgün tərbiyə olunan insana gözəllik, düzgün tərbiyə almayana isə əksinə - eybəcərlik bəxş edir. Bu sahədə necə lazımdırsa elə tərbiyə alan cürbəcür xətalara, çatışmazlıqlara və ya təbii qüsurlara çox tez duyur. Onun qıcıqlanması və ləzzət alması düzgündür, o, gözəlliyi tərifləyib bütün ruhu ilə qəbul edəcək, onunla qidalanacaq və qüsursuz olacaq [7, 109].

Dini musiqinin insana təsirindən bəhs edən Platon göstərir ki, əgər insan musiqi sənətinin fleytanın səsi kimi onu heyran etməli olduğunu və şirin, incə və qəmli ladların qulaqlarından qıfda axan kimi onun ruhuna süzülməli olduğunu güman edirsə; əgər o, bütün ömrünü dini şərqlərin təsirindən sevinərək kədərli divarlar arasında keçirirsə, ruhu qızğındırsa, onda bir müddət döyülə bilən dəmir kimi yumuşalır və onun faydasız və sərt mənəviyyəti indi onun üçün faydalı ola bilər [7, 119].

Platon təsvir etdiyi ideal dövlətdə ancaq ali musiqi əsərlərini – tanrıların şərəfinə himnləri və hərbi marşları saxlamağı tövsiyə edir.

Musiqi təmiz mənəvi məzmunla malik olduğu üçün bu məzmunla məhz mistik xarakter vermək asandır. Musiqidəki obrazın məzmunu obyektiv olsa da, bu digər incəsənət növlərində olduğundan az aşkardır. Musiqili obrazda ümumi çox zaman fərdi vasitəsilə təzahür edir. Musiqi əsərinin obyektiv məzmununun qavranılmasındakı bütün bu subyektivləşdirilmə və fərdiləşdirilmə müəyyən sosial şəraitdə musiqinin qavranılmasında fərdini mütləqləşdirərək, onun obyektiv məzmununa mistik mənə verməyə imkan verir. Musiqi, xüsusilə müxtəlif dinlərə məxsus ayinlərin icrası zamanı insanı dünyəvi həyatdan ayırır və səmavi sferalara, tanrıya yüksəldir. Onun yaratdığı ekstaz insanı psixoloji cəhətdən sonsuzluqla, ilahi ilə birləşdirir. Müəyyən təlimlərdə musiqi insanı gündəlik qayğılardan, dünyəvi həyatdan uzaqlaşdıraraq göylərə, ilahi varlığa yüksəldir.

Şimali Asiyada Altayda yaranan şaman ayinləri musiqi ilə müşayiət olunurdu. Işıq tanrısı Ülgen (Göy Tanrı) və Qaranlıq tanrısı Erliyin idarəsi altında olan dünyada insanların tanrılar ilə əlaqəsini şamanlar təmin edirdilər. Şamanlar tanrılar, ruhlar və insanlar arasında əlaqə yaradaraq xəstəliklərə çarə tapır, verilən qurbanları tanrılara çatdırır, qoruyucu ruhlara çağırır, pis ruhlara qovurdular. Hər kəsin öhdəsindən gələ bilməyəcəyi tanrılara çatmaq yolu isə əsasən rəqs və musiqidən keçirdi.

Qədim sivilizasiyanın beşiyi hesab edilən Hindistanda yaranan mifik və dini abidələrdə muqinin insan və təbiətə mistik təsiri barədə məlumatlar yer almışdır.

Musiqi magiyası-qədim hind mifologiyasının tez-tez rast gəldiyimiz motivlərindən biridir. Induizm abidələrindən olan Bhaqavata-Puranədə allah Krişnanın mifik biografiyasının təsvirində belə bir epizoda rast gəlirik. İlahı naxırçının fleytasının sehri altında bütün canlılar əsir olur, hətta Yamuna çayının suları dayanaraq geriye axır [2, 29].

Qədim hind müdriklərinə görə insanın ən böyük istəyi Allahla qovuşmağıdır, bunun üçün isə Allahı özündə, özünü isə Allahda dərk etmək zəruridir. Bu işə kömək edə bilən

iki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan vasitələr isə məhəbbət və musiqidir. Ancaq Allaha məhəbbət vasitəsilə insan qəlbi Allaha yaxınlaşır və ona qovuşur. Yalnız ilahi musiqinin sirlərinə yiyələnəndən sonra ürək Allaha sevgi üçün açıq olur. Allaha məhəbbətsiz musiqini nə başa düşmək, nə də yaratmaq olar. Musiqisiz də Allahı sevmək, ona yaxınlaşmaq və qovuşmaq qeyri-mümkündür [2, 32].

Hind dini-fəlsəfi mənbələrinə əsasın musiqi insan ruhunun yaradıcı qüvvə ilə vəhdət vəziyyətinə çatmasına kömək edən vasitə kimi mistik bir funksiya yerinə yetirir. Musiqinin belə bir mistik rolu haqqında fikirlər həmçinin Çinə məxsus fəlsəfi – dini mənbələrdə nəzərə çarpır.

III-VI əsrlərdə Çin musiqi mədəniyyətinin inkişafının xarakterinə geniş yayılmış daoist-buddist dünyagörüşünün təsiri böyük olmuşdur. “Bambuk meşəsinin yeddi müdrikindən “biri olan Tszi Kan (III əsr) tsin (tsitra) haqqında əsərində musiqini anlamağın fərdi, mistik sahəsinin Konfutsi ehkamına qarşı çıxaraq qeyd edirdi ki, musiqi daosun ali ifadəsi olub insanı əbədi, ulu olana qovuşdurur və özünün heç nə olması hissəsindən azad edir [2, 53].

Qədim dövrlərdən başlayaraq, rəqs melodiyları müxtəlif dövrlərdə hər bir xalqın adətini, məişətini, inanc və mistik hisslərini ifadə etmişdir.

Azərbaycan rəqs sənətinin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. İbtiaii insanlar əllərini bir-birinə və ya daş parçalarını qayaya vuraraq əldə edilən ahəngdar səs sədaları altına rəqs etmişlər. Bunu eramızdan əvvəl IV-II minilliklərə aid edilən Qobustan qaya təsvirləri arasında yallıya bənzər rəqs səhnələrinin həkk olunması və Cingirdahın ətəyində yerləşən “Qaval daş” təsdiq edir. Qaya rəsmlərində rəqsləri qadınlar ayrılıqda, cüt və kollektiv, başına buynuzlu maska keçirmiş şəkildə, keçi və bir neçə heyvan ətrafında, əlləri yuxarı qaldıraraq tullanmaqla icra edirlər. Bu səhnələr maldarlıqla məşğul olan insanların ayin mərasimlərini təcəssüm etdirir [1, 111].

Belə bir fikir irəli sürülür ki, Zərdüştiliyin abidəsi olan “Avesta”da da musiqi elementləri mövcud olmuşdur. Belə ki, muğların (maqların) qurbankəsmə mərasimlərində oxuduqları tanrılara aid nəğmələr “Avesta”nın ən qədim hissələrindən olan Qataların məğzini təşkil etmişdir. Qataların mətnləri qafiyəli poetik xarakter daşımışdır. Onların vokal oxunması barədə də məlumatlar mövcuddur.

Musiqidən həzzalma bizim təfəkkürümüzdə yaranan estetik emosiyadır. Musiqi insana düşüncəsindən asılı olmayaraq fikrini cəmləməyə və meditasiya etməyə imkan yaradır. Musiqi formalı olanla formasız arasında körpü rolunu oynayır. Musiqi bütün varlıqda vibrasiya edən rezonans yaradır. Vibrasiyaların harmoniyası nəticəsində insan ruhuna bilavasitə təsir edir.

Tarixə müraciət etsək görürük ki, dini rəqs fəaliyyəti kilsə və məbədlərin divarları arasında həyata keçirilirdi. Buna kimi ritual rəqs tanrının taxtı ətrafında göy sferalarında rəqs edən mələkləri simvolizə edən müqəddəs dairələrin çəkildiyi birbaşa yerdə ifa olunurdu. Bu ideya dairəvi hərəkətlərlə müşayiət olunan bir çox rəqslərin əsasında durur. Müqəddəs və magik rəqs istənilən sivilizasiyanın mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Şamanlar və musiqi xadimləri rəqs musiqisi əsasında trans vəziyyətinə çatırlar. Ritual rəqs həmişə ruh və hərəkətin sintezi olmuşdur. Ezoterik təlimlərin əksəriyyətində bildirilir ki, bizim hər birimiz mikrokosmos - Kainatda makrokosmosun miniatyur əksiyyəti. Buna görə də biz onun bütün enerji növlərinə maliklik. Müqəddəs rəqs - onların stimullaşdırılması və xarici aləmə deyil, daxili aləmə, şüurun daha dərin səviyyələrinə yönəldilməsidir [15].

İslam bölgəsinə xas musiqidə mistik elementlər

İslam dininin yayıldığı bölgədə isə musiqinin mistik mahiyyətinə toxunularkən, ilk növbədə muğam və sufilərin icra etdikləri səma xatırlanılır. Məlumdur ki, İslam dinini

qəbul etmiş xalqlar arasında musiqinin haram buyrulub-buyrulmaması barədə müzakirələrin daima olmasına və indi də davam etməsinə baxmayaraq, Quranda musiqinin haram buyrulması və ya təqdir edilməsinə rast gəlinilmir. Bu problemə münasibət bildirənlər isə əsasən hədislərə əsaslanırlar.

Musiqinin dəyərində dair mübahisələrdə müxtəlif müəlliflər iştirak edirdi. Bəziləri musiqinin əhəmiyyətini tamamilə inkar edirdilər (asketlər xətti-İbn Abd Dunya, 894-cü ildə vəfat edib), digərləri mistik ekstazı gücləndirdiyi üçün musiqiyə tərəfdar çıxırdılar (əl-Xucviri, 1072-ci ildə vəfat edib; əl-Qəzali, 1111-ci ildə vəfat edib; onun qardaşı Məcdəddin Əhməd, 1126-cı ildə vəfat edib). Onların arasında Q.Farmerə görə mübahisədə adi, gündəlik, dünyəvi mövqe ifadə edərək, qızıl mərkəz mövqeyi tutanlar da var idi. Belə ki, "Ecazkar boyunbağı" traktatının müəllifi İbn Abd Rabbihi musiqiyə şüura öz-özlüyündə təsir etməyi bacaran vasitə kimi baxırdı [11, 321].

Təbii ki, musiqinin xarakter xüsusiyyətlərindən biri kimi – "adi insan hisslərinin ümumi və universal dilində danışmaq" bacarığı onu böyük ictimai qüvvəyə çevirmişdir. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq İslam özünün spesifik ibadət formasını yaradarkən onun tərtibatında musiqidən istifadə edir. Özü də İslamın ibadət formasının tərtibat tipinin digər dinlərdən fərqli və təkraredilməzliyi – sözlə musiqinin, xüsusilə də, səslə oxumanın üzvi surətdə bağlılığı olmuşdur. Şübhəsiz, hər bir dini strukturda ibadətin müəyyən bədii tərtibat tipi konkret ictimai-tarixi və milli xüsusiyyətlərdən irəli gəlir. Bu baxımdan səslə oxuma da nəinki Ərəbistanda, ümumiyyətlə, Şərqdə daima ilahi sənət hesab edilmiş, bütün müqəddəs mətnlər (Avesta, Riqveda, Talmut və b.) səslə oxunmuşdur [3, 45].

Məlum olduğu kimi muğam İslam Şərqində yaranmış mənəvi mədəniyyətin bu bölgənin fəlsəfi fikri ilə bağlı olan musiqi incisidir. Muğam, onun kökləri, aşladığı mənəvi təsir barədə bir çox tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Muğamın janr xüsusiyyətlərinə Orta əsrlərdə İslam Şərqində meydana gələn sufizm fəlsəfi cərəyanı ilə birbaşa bağlı olan qəzəl ədəbiyyatı güclü təsir etmişdir. Buna görə də muğamın məhz X-XI əsrlərdə bu iki amillə qarşılıqlı təsirindən təşəkkül tapması barədə mülahizələr mövcuddur. Bu isə mənəvi fəaliyyətin müxtəlif sferalarında estetik təcrübənin vəhdətinə dəlalət edir. Bu vəhdətin əsasında isə məhz mənəvi fəaliyyətin müxtəlif bədii formalarının mistik sufi düşüncəsi ilə qarşılıqlı təması durur.

Tədqiqatçı alim Z.Quluzadənin muğama verdiyi tərif maraqlıdır. Muğam vəhdət fəlsəfəsinin təzahürü və idrakı kimi" məqaləsində tədqiqatçı alim yazır: "Muğam (ya muğamların cəmi muğamat) – musiqi janrı olaraq İslam Şərqi mədəniyyətində yaranmış kanonlaşmış ənənəvi, çoxçalarlıqlı ilə səciyyələnən musiqi təfəkkürü sistemi, varlığın vəhdəti ahənginin fəlsəfəsinin musiqidə təzahürü və bu vəhdətin pilləvari, bir-birini əvəz edən məqamlar vasitəsilə idrakı yoludur.

Yarandığı ilk dövrlərdə muğam insanın varlığın vəhdətini dərk etməklə bərabər özünü də bu vəhdətin ayrılmaz hissəsi kimi hiss və dərk etmək, "ürək gözü" ilə özünü Vahidlə bir görmək cəhdini əks etdirirdi. Muğam insanın yoxluqdan (o biri dünyadan) varlığa (yaşadığı dünyaya) gəlməsini və bu dünyadan yenə də yoxluğa (o biri dünyaya) qayıtması arzu və cəhdini, İlk Başlanğıcdan ayrılaraq İlk Başlanğıca qayıdışı, dünyəvi həyatda naqislikdən mənəvi kamilliyə, Vahidlə (Allahla) vəhdətə cəhdinin musiqidə əksini tapmış yolu idi. Muğam-dövrədir (sikldir) və burada yalvarış, dua, mərasimin məqsədi: -batini mənası insana onun vaxtı ilə Allahla birlikdə olduğu və itirdiyi cənnətin ona qaytarılmasıdır" [6, 35].

Muğam musiqisi müəyyən psixoloji vəziyyətin, daxili emosional mühitin yaranması ilə nəticələnir. Çox zaman bu vəziyyət ekstaz halına gətirib çıxarır. G.Abdullazadə "Qədim və Orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti" əsərində yazır: "Məqamın ekstatik təranələrində humanist dünyagörüşün qübbələrindən biri-insanın ülviliyyətə yüksəlmək, haqqa çatmaq, məhəbbət, azadlıq və yaradıcılıq istəyi öz əksini tapır. Başqa qütbə isə

müşahidə və meditativlik, insanın dərinliyə meyl etməsi durur. Bu müvafiq melodiyalarda –kədərli, qəmli, ürəkdən gələnlərlə əks olunur. İnsanı Allah hesab etmək olmaz, lakin o, ilahi təbiətə malikdir. İnsanda ilahi olanı axtarmaq sufi mistik humanizminin pafosunu təşkil edir. Musiqidə ilahilik axtarmaq, Allaha doğru yol açan musiqini yaratmaq və ondan istifadə etmək-sufi musiqi praktikasının və musiqi estetikasının üç göstəricisi bunlardır [2, 165].

Bu musiqi janrının adı olan məqamın (məqamətin) təriqəti keçərkən sufinin əldə etdiyi məqamlardan götürülməsi barədə fikirlər əslində onların eyni mənəvi amala xidmət etdiyini ifadə edir. Hal və məqam sufinin mənəvi vəziyyətini ifadə edən iki formadır. Məqam sufinin öz əziyyəti nəticəsində əldə etdiyi, ona tabe olan, dayanıqlı bir mərhələdirsə, hal anı olaraq İlahidən yetişən, keçici olan, yüksək ekstaz səviyyəsinə çatmanı ifadə edən mənəvi vəziyyətdir. Get-gedə yüksələn məqamlara çatan sufiyə kamilliyə gedən yolda kömək edən, ona mistik halların varid olmasına səbəb olan, vəcdə gətirib, məqsədinə çatmaqda kömək edən vasitələrdən biri də məhz muğamdır.

Muğamın insanı mənəvi təmizləyə, saflığa, kamilliyə istiqamətləndirməsi cəhdi – bu funksiyası dəyişməz olaraq qalır. Muğam dövr və məkanından asılı olmayaraq həm ifaçı, həm də dinləyicinin şüuru və təhtəlşüuruna, genetik və qan yaddaşına təsir edərək onları vəcdə gətirir və vəhdət ahənginin sonsuzluq və əzəmətinə qovuşdurur [6, 37].

S.Bağırova muğam dəstgahında təşəkkül dialektikasını emosional-etik müstəvidə təcəssümünü xarakterizə edir: "Dəstgah özünəməxsus vahid emosional-etik konsepsiyadır. Onun əsasını insan ruhunun bir növ, inkişafı "proqramı", keçdiyi mənəvi yol ideyası təşkil edir ki, bu da son nəticədə şəxsiyyətin ruhən təmizlənməsinə və kamilləşməsinə gətirib çıxarır. Burada insanın mənəvi inkişafı şəxsiyyətin sosial təzyiqlərdən qurtulması və insanın öz daxili "mən"ini tapmaqla həqiqətə çatması kimi başa düşülür. Bu, bir növ ruhun səyahətidir və bu mənəvi yol qəlbin yaşadığı müəyyən emosional təcrübə və iztirablar vasitəsilə sınaqması yoludur [4, 49].

Bu emosional-etik konsepsiyada növbəti mərhələ narahatlıq, həyəcan, gərginlik hisslərinin yaranması ilə bağlıdır. Belə ki, məhz bu cür emosional durumlarda insan xarici aləmlə ünsiyyətini (bu hisslərin gücündən asılı olaraq tam və ya müəyyən dərəcədə) itirir, əhatəsində olduğu insanların onun davranışına qarşı reaksiyasını unudur və tədricən diqqəti daxilində baş verən ruhi-mənəvi proseslərdə cəmləşir. Bu prosesin kulminasiyası isə Şur, Bayatı-Şiraz, Segah, Humayında olduğu kimi insanın özünəqapanması, öz qəlb ağrıları, iztirabları ilə yaşaması və ya Rast, Çahargahdakı kimi narahat, həyəcanlı duyğuların yüksək həddə çatması ilə bağlıdır. Mənəvi yolun bu yüksək mərhələsi ətraf aləmdən tamamilə təcrid olma, diqqətin daxili həyəcanlar üzərində maksimal sürətdə cəmlənməsi ilə səciyyələnir [4, 49].

İnsan bütün keşməkeşli həyatdan paklığa, həqiqətə nail olur. Eyni zamanda ilahi sevgisinə çatmış olur [5, 107].

Muğama dair əksər tədqiqatçıların qənaəti bundan ibarətdir ki, adından da göründüyü kimi bu musuqu sənəti sufi fəlsəfəsi ilə bağlı olmuş, sufilərin Allaha qovuşmaq, kamilləşmək yolunda keçdikləri məqamları təcəssüm etdirərək, ilahiyyə qovuşmaq yolunda bir vasitə rolunu oynamışdır. Muğamlarda ifa olunan qəzəllərin mənalarında sufi fəlsəfəsinin prinsiplərinin əks olunması da buna dəlalət edir.

İslam Şərqiində musiqi ruhu hərəkətə gətirən qüvvə kimi nəzərdən keçirilirdi. Sufilər də əsas diqqəti insan ruhunda baş verən dəyişikliklərə yönəldikləri üçün musiqiyə onlar tərəfindən bu hərəkəti doğuran səbəb kimi önəm verilirdi.

İslam aləmində musiqiyə xas mistik funksiya ilə həm də sufi fəlsəfi cərəyanında bəzi təriqətlərin Allaha qovuşmaq vasitəsi kimi baxdıqları səmada rastlaşırıq. Ərəb dilində "eşitmək" mənasını ifadə edən bu terminlə xüsusilə mövləvilik təriqətində sufilərin musiqi dinləyərkən vəcdə gəlib hərəkət etmək, hərlənmə şəklində həyata

keçirilən ayinləri nəzərdə tutulurdu.

Bir çox sufilər səmanı «nəfsin qidası» adlandırırdılar. Səma ayaq üstə, səssiz, dönərək baş verən bir zikrdir. Hər bir dönüşdə səmazənlər “Allah” deyərək zikr edirlər. Səmada iştirak etmə güclü emosional həyəcan, mistik hal, «pərdənin açılması» olan kəşf və «varlığın həqiqətlərinin seyr edilməsi» ilə müşayiət olunan İlahi ilə bilavasitə əlaqə olan vəcd doğurur. Səma onun iştirakçıları tərəfindən Allah həqiqətlərinin başa düşülməsi və mənimsənilməsi kimi mistik bir prosesə sanki təkan verən bir vasitə kimi qəbul edilirdi. Ona həm də yüksək mənəvi-ruhi halların və mistik düşüncənin yeni formalarının əldə edilməsi vasitəsi kimi baxılırdı. Səmanı Quranı böyük insan izdihamlarında avazla oxumaq adətinin təbii inkişafı hesab etmək olar. Bu qulaq asanlar arasında güclü emosiyalar doğururdu. Səma həyata keçirilərkən dəfi və neyi məqbul hesab edirdilər. Səma insanın Allaha üz tutaraq ağıl və eşq ilə yüksəlməsini, öz nəfsinin əsarətindən qurtararaq kamilləşməsini və bu kamil insan vəziyyətində başlanğıc vəziyyətinə geri dönməsini ifadə edir. Məhz bu mərhələlərdən keçən insan ruhən kamilləşmiş, bütün yaradılmışlara sevgi ilə baxan bir bütövə çevrilmiş olur.

Sufizmdə musiqi Allah ilə ünsiyyətdə istifadə olunan vasitələr arsenalına daxil edilmişdir, o səmanın ritual hissəsidir. Bununla belə o kəskin şəkildə şifahi ənənənin ərəb-fars klassik musiqisindən fərqlənir, ənənəvi musiqidən çox, etnik musiqi ilə ümumi cəhətlərə malikdir: forma və fakturanın həddən artıq mürəkkəbləşməsi qavramanı çətinləşdirir və şüuru sönmək lazım gəldiyi bir vaxtda “işləməyə” məcbur edir [12, 310].

Əbu Həmid əl-Qəzali “İhya ulum əd-din” (“Dini elmlərin dirçəldilməsi”) əsərində göstərir ki, səmanın birinci dərəcəsi – eşidilənin başa düşülməsi və onun qulaq asana çatan mənaya yönəldilməsidir (müncər edilməsidir). Başa düşülmə ekstaza gətirir, ekstaz isə bədənin hissələrini hərəkətə gətirir [9, 97]. Burada üç mərhələdən bəhs edən əl-Qəzali tərəfindən birinci mərhələ olan-başa düşülmə qulaq asanın vəziyyətinin müxtəlifliliyinə uyğun olaraq fərqləndirilir. İkinci mərhələ- başa düşülmə ilə səmadır, lakin bu zaman eşidilən görünən və ya görünməyən varlığın obrazına müncər edilir. Bu gənclərə və ya istək əhlinə məxsus səmadır [9, 97].

Əbu Həmid əl-Qəzali səmanın üçüncü mərhələsi haqqında yazır: “Üçüncü mərhələ- eşidilənin Böyük Allahla ünsiyyətdə öz halları ilə qovuşdurulmasıdır. Bu müridlərin, xüsusilə yeni başlayanların səmasıdır. Müridin sözsüz ki, öz niyyətinin obyektı olan məqsədi var. Müridin niyyəti – Allahı dərk etmək, Onunla görüşmək, gizli seyr vasitəsilə Ona çatmaq, örtüyün açılmasıdır. Onun niyyətinin əsasında getdiyi yol, durmadan əməl etdiyi davranış, öz davranışında keçdiyi vəziyyət durur [9, 97].

Əli ibn Osman əl-Cüllabi Əl-Hücviri “Gizlinin açıqlanması” əsərində yazır: “Sufi məclislərindəki səma - Tanrıdan axıb-tökülən emanasiyanın (varid olanın) qəbul edilməsidir [14, 410]. Zun-Nun Misirli deyir: Səma- ürəyi Allahı tapmağa yönəldən həqiqətin (varid əl-həqq) enməsidir. Ruh ilə qulaq asan Allaha çatır (tahaqqəqa), hissi ilə qulaq asan bidətçi olur (təzəndəqə) [14, 406].

Hüsri deyir ki, səma uzunmüddətli və fasiləsiz olmalıdır. Bu mülahizə Eşqə fasiləsiz daxili cəmlənməyə yaxınlaşdırır. İnsan belə yüksək mərhələyə çatdıqda aləmdəki hər bir obyektədən mənəvi həqiqətləri eşidir [14, 408].

Sufi təliminə görə kamil insanın Allaha qovuşmasında poeziya, musiqi və rəqs köməkçi vasitələr rolunu oynayır. İnsanın mistik vəcd halına gəlməsində musiqinin əvəzedilməz rolu barədə hələ Orta əsrlərin görkəmli alimləri özlərinin musiqidən bəhs edən traktatlarında geniş bəhs etmişlər.

Əbdürrəhman Cami “Musiqi haqqında traktat” əsərində musiqinin insanı mistik ekstaz vəziyyətinə gətirən əlamətlərini nəzərə çatdıraraq, yazır: “İncə bir ton qəflətən ruha təsir etdikdə, ruha həzz verir və bu hədsiz incə hadisədən ruh ekstaz vəziyyətinə düşür. Lakin ruh tonun qəbul edilməsindən alınan həzzi hiss etməyə ancaq müvəffəq olduqda,

bu ton vida üzünü qeyb örtüyünün altında gizlədir, ruh ayrılığın ümitsizliyində sıxılır ki, yenidən ümitsizlikdən başqa tonun meydana gəlməsindən törəyən şövq halına keçsin. Bu ton yoxa çıxmış həmin bundan əvvəlki ton olaraq, kompazision vahidliyə daxil olur” [10, 15].

Əbdülmömin Səfiyəddin “Beycətül-ruh” (“Ruhun şadlığı və ya ruhu şad edən”) risaləsində musiqi elminin insan bədəninə olan nisbəti və təsiri haqqında danışır və Şeyx ər-Rəis, yəni Əbu Əli Sinaya əsaslanaraq insan bədəninin bir hissəsi olduğunu söyləyir, elə bir hissəsi ki, ürəkdən sinəyə axıb insanı vəcdə gətirir, ruhlandırır, düşündürür [8, 227].

V.D.Konenin musiqinin mistik vəcdə səbəb olması barədə fikirləri də maraq doğurur: “İndiyə kimi Avropada qeyd-şərtsiz üstünlük təşkil edən “bədən” ritmi “ruhun” təzahürünün xarici formalarını nizama salır və psixiki başlanğıcı rəşadətə nəzarətdə saxlayır. Özünün musiqi təbiətinə görə o ciddi təşkil olunmuş fiziki hərəkətə əsaslanaraq inkişaf edir. Avropaya aid olmayan xalqlarda geniş yayılmış “ruhi” ritm psixikaya elə bir istiqamətdə təsir edir ki, rəşadət başlanğıcı onda zəifləyir və fərd trans vəziyyətinə keçir. Bu cür ritm - Şərq dinlərində ayinlərin icrasının əsas elementlərindən biridir” [13, 50].

Fikrini davam etdirən müəllif həmçinin əlavə edir ki, bi nəzəriyyənin işlənmə və sübut dərəcəsi bizim mövzudan kənardır. Bununla belə bizə görməyə müəssər olan tropik Afrika, Kuba, Laos, Əndəlus və s. xalqlarının rəqs rituallarından əldə olunan bilavasitə təəssürat belə bir fikri təsdiqləyir ki, bu musiqiyə xas olan bir qısa ritmik motivin nəzarət olunmayan emosional vəziyyətin bütün şiddətlənən hisslərlə təkrarlanmaları tədricən mütəşəkkil şüuru ikinci plana sıxışdırır. Blyuzların ritmini tamamilə “ruhi” kareqoriyaya aid etmək olmaz, çünki blyuzların ciddi xarici strukturu “ritmik intizamsızlığa” yol vermir. Lakin ekstaz hissi doğuran uzunmüddətli ostinat təkrarçılıq daxili ehtiras vəziyyətini gücləndirir, bu da sonda təmlinlilik və özünənəzarət sərhədlərini adlamağa məcbur edir. Əgər trans vəziyyətinə keçid baş verməsə də, hər halda intuitiv qeyri-şüurunin buxovsuzluğu aydın hiss olunur [13, 50].

İnsanın orqanizmi bir cür təkrarlanan hərəkətlərə adətən eyni cür reaksiya verir. Bu sakral mətnlərin ucadan oxunması, ya da bədən hərəkətləri olsun, ya da sonuncuların seyr edilməsi, ya da eyni cür təkrarlanan səslərin eşidilməsi olsun-istənilən halda insan quruyub qalma, təsir vəziyyətinə düşür, onu idarəolunmayan ehtiras bürüyür. Buna oxşar ekstaz vəziyyətləri onları doğuran musiqinin yeknəsəngliyi və ritmikliyi nəticəsində güclü olur (burada ifanın sürəkliliyi axırıncı rol oynamır – bu cür oyunlar bəzən günlərlə davam edir) [12, 310].

Nəticə

Musiqi əsərlərinin təsiri hər bir insanın fərdi xüsusiyyətlərindən, onun dünyagörüşünün səviyyəsindən asılıdır. Musiqi əsərləri insan düşüncəsinin sehrli aləminə təsir edərək, onda müəyyən həyəcan, hiss, emosiyaların yaranmasına səbəb olur. Musiqi obrazının obyektivliyi incəsənətin digər növlərinə məxsus olan əsərlərdəki obrazların obyektivliyindən az aşkar olduğu üçün ondakı ümumi fərdi vasitəsilə aşkarlanır. Məhz musiqinin qəbul edilməsindəki bu subyektivlik və fərdilik onun məzmununun mistik xarakter kəsb etməsinə səbəb ola bilər. Musiqiyə xas olan mistik elementlər özünü xüsusilə mistik təlimlərin mahiyyətini təşkil edən İlahi qüvvə ilə vəhdətə çatma prosesinə vacitəçilik etməsində büruzə verir.

Musiqi mövcud olduğu dövrdən insana ən güclü emosional və psixiki təsir mənbəyi olmuşdur. Musiqinin maddi aləm ilə fəvqəltəbii aləm arasında əlaqələndirici rol oynaması, qədim ayinlərdən başlayaraq, əsasən insanı sehirləyən, rahatlaşdıran, bəzilərinə isə hətta vəcdə gətirən elementlərin olması barədə fikirlər onun müəyyən şəraitdə mistik səciyyə daşması barədə düşüncələrə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva S. Azərbaycan musiqisi və təsviri sənət. Bakı, "Oğuz eli", 2010, 416 s.
2. Abdullazadə G. Qədim və Orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti. Tarixi-fəlsəfi təhlil. Bakı, "Qartal", 1996, 292 s.
3. Babayeva Ə. Azərbaycanda İslam və musiqi. Bakı, "Nurlan", 2001, 177s.
4. Bağirova S. Azərbaycan muğamı. Məqalələr, məruzələr, tədqiqatlar. II cild. Bakı, Elm, 2007, 152 s.
5. Hacıyeva M. Azərbaycan muğam fəlsəfəsi. Bakı, "Şərq-Qərb", 2016, 200 s.
6. Quluzadə Z. Muğam vəhdət fəlsəfəsinin təzahürü və idrakı kimi // Концептуальные проблемы исследования социокультурного развития (конец XX-начало XXI вв.), ч. II, Баку, «Текнур», 2009, 398 с.
7. Platon. Dövlət. Bakı, Təbib, 1999. 358 s.
8. Səfərova Z. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı, "Azərnəşr", 2006, 544 s.

Rus dilində

9. ал-Газали, Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. Москва, Наука, 1980, 376 с.
10. Джами, Абдурахман. Трактат о музыке. Ташкент, Издательство АН Узбекской ССР, 1960, 111 с.
11. Джани-заде Т. Хал-макам как принцип искусства макама. // Суфизм в контексте мусульманской культуры. Москва, Наука, 1989, 341с.
12. Иноземцев И.Л. Хушхал-хан Хаттак о мусульманской музыке. //Суфизм в контексте мусульманской культуры. Москва, Наука, 1989, 341 с.
13. Конен В.Д. Блюзы и XX век. Москва, Музыка, 1980, 80 с.
14. аль-Худжвири, Али ибн Усман. Раскрытие скрытого за завесой. Старейший персидский трактат по суфизму. Москва, «Единство», 2004, 504 с.

İnternet resursları

15. <http://spiritdance.narod.ru/magicdance.html>

Summary

Kamala Panahova

Mystical Aspects of Music

The article studies the relation between music and mystical thinking. Unlike the other types of the arts, music is not materialized in real subjects. Since it has a fully spiritual nature, it is also possible that such an immaterial content has a mystical direction. It is noted that, since the music has been founded, it was the strongest emotional and psychological impression resource for human. Thoughts on the bridging role of music between material and supernatural worlds, and its bewitching, relaxing and sometimes inspiring elements starting with the ancient rites, give rise to the ideas about the mystical nature of music.

Key words: music, the arts, mystics, mugham, sky, inspiration

Резюме

Кямала Панахова

Мистические аспекты в музыке

В статье рассматривается отношение между музыкой и мистическим мышлением. В отличие от других видов искусств, музыка не материализуется в реальных предметах. Поскольку она имеет полностью духовный характер, также возможно, что такое невещественное содержание имеет мистическое направление. Отмечается, что с возникновения музыки, она была самым сильным источником эмоционального и психологического влияния для человека. Мысли о связывающей роли музыки между материальными и сверхъестественными мирами и ее чарующих, расслабляющих и для некоторых вдохновляющих элементах, начиная с древних обрядов, порождают идеи о мистическом характере музыки.

Ключевые слова: музыка, искусство, мистика, мугам, небо, вдохновение

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 101.1:316; 13

MÜASİR İNSANIN DƏYƏR İSTİQAMƏTLƏRİ

Nərgiz YAQUBOVA*

Açar sözlər: dəyər, dəyər istiqamətləri, müasir insan

Dəyərlər probleminə Antik dövrlərdə belə diqqət yönəldilirdi, amma bu problemin nəzəri işlənməsi XIII əsrdən başlayır və XIX-XX əsrlərdə intensivləşir. İlk dəfə varlığı, şeyləri, reallıqda olanları və olmalı olanları, dəyərlər dünyasını biri-birindən İ. Kant ayırır. Daha sonra neokantçılar aksiologiyani və ya dəyərlər haqda təlimi yaratdılar. Məhz neokantçıların fəlsəfəsinin təsiri ilə dəyər probleminə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən müraciət aktivləşdi.

Hər bir cəmiyyət sosial tənzimləmə rolunu oynayan özünəməxsus dəyərlər toplusuna malikdir. Dəyərlər cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən tendensiyalara əsasən qruplaşdırılır. Üstünlük təşkil edən dəyərlərə əsasən də həmin cəmiyyətin idealları, məqsədləri formalaşır. Hər mədəniyyətin öz idealları yaranır, çiçəklənir və ölür. Bunların şəxsiyyət səviyyəsində qəbul edilməsi şəxsiyyətin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Hər bir şəxsin həyatında can atmalı olduğu məqsəd olmalıdır. Əgər bu məqsədlər bir neçədirsə uğrunda digərlərini qurban verə biləcək olanları, onun üçün əhəmiyyətli olduğunu seçir və öz dəyər istiqamətlərini (orientirlərini) müəyyənləşdirir.

Orientasiya prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. 1. Cəmiyyətin dəyərlərinin şəxsiyyət tərəfindən mənimsənilərək, dünyanın ümumi dəyər obrazının yaranması 2. Dəyərlərin mənimsənilməsi nəticəsində şəxsiyyətin formalaşması. Bu mərhələdə özünüqiymətləndirmə, özünütanıma əsasında insanın “mən” obrazı yaranır. 3. Şəxsin öz dəyər sistemi, ierarxiyası formalaşır. Özünüdərk etmə nəticəsində dəyər orientirləri gələcəyə yönəlir və gələcək həyat perspektivləri formalaşır.

Dəyər orientirləri strateji həyati məqsədlər kimi insanın təfəkküründə əks olunan ideallardır. Oturaqlı dəyər orientirləri insanın şəxsiyyət kimi yetkinliyindən xəbər verir. Bu özünü insanın davranışında və fəaliyyətində biruzə verir. Dəyər orientirləri davranışı müəyyənləşdirərək ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibəti müəyyən edir. Öz dəyər orientirlərini dərk edərək insan dünyada yerini axtarır, fəaliyyətin məqsədini və mənasını düşünür. Müxtəlif dövrlərdə insanların və sosial birliklərin dəyər orientirləri müxtəlif olub. Dəyər orientasiyasının müxtəlifliyi və dinamikası iqtisadi, siyasi və digər sahələrlə sıx bağlıdır.

Sosial-tarixi dövr bu və ya digər dəyərlərin mövcudluğunu, davamlılığını müəyyən edir, onların təbii seçimini həyata keçirir. Bu cür dəyərlər ictimai və fərdi düşüncədə sosial həqiqət, həyatın mənası kimi möhkəmlənir. Müasir sivilizasiya digər tarixi dövrlər kimi yeni düşüncə mədəniyyətini doğuran öz prioritetlərini və standartlar sistemini ayırır.

İnsana müasir tələbləri əvvəlki dövrlərin tələblərindən fərqlərini anlamaq üçün XX əsrin əvvəllərində mövcud olan ənənəvi cəmiyyətin ideal insanını nəzərdən keçirək. Ənənəvi cəmiyyətin ideal sayılan insanının əsas cəhəti əvvəlki nəsillər tərəfindən formalaşdırılmış mövcud qaydaya, nizamə bağlılıq idi. Fərd özünü nəslə, xalqa, ölkəsinin tarixi ilə eyniləşdirərək özünü bütünün, vahid sosiomədəni orqanizmin bir hissəsi kimi görürdü. Bu insan yenilikləri mövcud nizam üçün təhlükəli, dağıdıcı hesab edərək həmişə onlara çox ehtiyatla yanaşır. Ənənəvi cəmiyyətin insanı sosial qrup tərəfindən müəyyənləşdirilən davranış qaydalarına riayət edir. Davranışın yazılmış və yazılmamış qaydaları insanların hər bir addımını idarə edir. Hərəkətləri ənənə tərəfindən müəyyən edilən insana

* Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, doktorant
e-mail: yaqubovanargiz@mail.ru

böyüklərə yaşına və cəmiyyətdə mövqeyinə görə tabe olmağı öyrədirlər. Tabe olmaq, sözə qulaq asanlıq müsbət keyfiyyətlər hesab olunur. Ənənəvi insan uşaqlıqdan əldə etdiyi fəaliyyət üsulları və davranışları ömrü boyu saxlayır. Buna görə də ənənəvi cəmiyyətdə dəyişikliklər çox gec, həm də düşünülmüş şəkildə baş verirdi. İctimaiyyət insana öz hissəsi kimi yanaşır, insan da cəmiyyət qarşısında böyük məsuliyyət hiss edir, onun qarşısında cavab verir və gərəkli olarsa həyatını cəmiyyətin qorunması üçün qurban verməlidir.

Müasir dövr isə başqa tip insanları yetişdirilməsini tələb edir. Artıq insan müstəqilliyə və böyüdüüyü mədəniyyətdən ayrılmaq imkanına malikdir. Müasir insan ölkədən ölkəyə keçdikcə yeni mədəniyyətlərlə tanış olaraq onlara uyğunlaşır. Dünyagörüşünün genişlənməsi nəticəsində həm öz, həm də digər mədəniyyətlərə tənqidi münasibət göstərə bilir. Öz xalqından uzaqlıq həm də yeniliklərə açıq olmaq deməkdir. İndi dinamiklik, bir yerdə ilişib qalmamaq yüksək qiymətləndirilir. Müasir dünyada fəaliyyəti müəyyənləşdirəcək dəqiq qaydalar yoxdur. Hər kəs davranış stilini seçir, hər kəs öz hərəkətlərinə görə özü cavabdehdir. Müasirlik müstəqilliyi müsbət qarşılayır. Müasir dünya yaradıcılığı, yeniliyi, yeni mühitə tez uyğunlaşmağı yüksək qiymətləndirir. Buna görə uşaqlıqda qazanılmış adətlərə stereotiplərə sadiqlik daha çox çatışmazlıq kimi qarşılanır. İnsan həyatına bir neçə dəfə sənətini ixtisasını dəyişməyi bacarmalıdır düşüncələrini yeniləməlidir və onun hərəkətləri və mühakimələri konkret şəraitə uyğun olmalıdır. Müasir cəmiyyət öz vətəndaşlarında qurbanlar tələb etmir. İnsan özü özünün qarşısında məsuliyyət daşıyır. Ö öz uğuruna və uğursuzluğuna görə özü cavabdehdir, etdiyi hərəkətlərin məsuliyyətini özü daşıyır.

Müasirlik qızgın elmi-texniki tərəqqi və tarixi zamanın sürətlənməsi ilə xarakterizə olunur. Müasirliyin xüsusiyyətləri dünya mədəniyyətinin əvvəlki inkişafı nəticəsində hazırlanaraq cəmiyyətdə tədricən inkişaf edib, insana yeni tələblər çoxdan, hələ avropa kapitalizminin yarandığı vaxtda yaranıb. Amma o vaxt bu sistemli deyildi, kütləvi xarakter daşıyırdı, hal-hazırda isə cəmiyyətin hər bir fərdinə yönəlib. İntibah dövründən sonra cəmiyyətdə dinin təsirinin zəifləməsi, həyatın sənayeləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin artması ilə şəxsiyyətin özünüəinamı artdı, o fərdi mövcudluğun sonlu olduğunu anladı. Zamanın geridönməzliyinin anlaşılması insanın həyata və ölümə olan münasibətini də dəyişdi. O artıq hər şeyə ancaq bu dünyada nail olmanın mümkünlüyünə inanır. Müvafiq olaraq kapitalist dövrün fərdi ömrü ərzində ehtiyaclarını mümkün qədər çox ödəməyə can atmağa başladı. Bu dövr yaxınlaşan individualizm, egoizm, utilitarizm ilə bağlı olaraq ictimai kapitalist münasibətlərin və şəxsi maraqların artması ilə müşayiət olunur. Bu dövrdə insanın mövcudluğu üçün vasitələr onun fəaliyyətinin məqsədi və mənası olur. İnsan nəyisə istədiyi üçün yox, başqalarından geri qalmamaq üçün tələsir. O daima digərlərinə və özünə hörmətə layiq olduğunu sübut etməlidir. Yeni dövrdə şəxsiyyət barədə təsəvvürlər, şəxsi maraqların artmasının təsiri, hərəkətlərinin motivləri və həyat prioritetləri açıq şəkildə hələ XVII əsrdə T.Hobbsun konsepsiyasında göstərilib. O göstərir ki, insan ictimai varlıq deyil, əksinə “insan insanın canavarıdır” və “hamının hamıya qarşı müharibəsi” cəmiyyətin təbii halıdır. Bu vəziyyətin kökü isə yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində insanlar arasında ümumi rəqabətdir. “İnsan həyatı qaçış yarışı ilə müqayisə oluna bilər, hər bir iştirakçının yeganə məqsədi və yeganə mükafatı – öz rəqiblərindən öndə olmaqdır.” [2, s.257] Kapital yığımı insanın individuallığını, daxili mənəvi potensialını, insanın öz dəyərini ikinci plana keçirir. Mənəvi istehlak sahəsində ona tətbiq olunan və manipulyasiya obyektinə çevirən uydurma dəyərlərin təsirinə düşür.

“Mən”in maddi “mənim”ə endirilməsi kapitalizm insanının özünüdəyərliyinin qaçılmaz şərti olur. XX əsrin insanı bir sıra elmi kəşflərin, texniki vasitələrin sahibi oldu və eyni zamanda XX əsrin sonunda şəxsiyyətin degradasiyası güclənir. Bunun əsas səbəbi dünyada materialist dünyagörüşünün təsdiqlənməsi oynadı. Müasir cəmiyyət şəxsiyyətə

deyil, kütləyə orientasiya edir. Elə insan formalaşır ki, onun üçün digər insanlara orientasiya xarakterikdir, daimi həyat məqsədlərinin və ideallarının olmaması səbəbindən digərlərindən seçilməmək üçün öz davranışını digərlərinin davranışına bənzədir. Belə insanın cəhətləri kütləvi düşüncənin stereotiplərinə əməl etmək, individuallığın olmaması, manipulyasiyaya meyllilikdir.

Məhz buna görə XIX-XX əsrin insanına sabitlik, istilik, səmimiyyət çatışmazlığı müşahidə olunur. Bazar iqtisadiyyatı və kütləvi mədəniyyət biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq insanın dəyər istiqamətlərini formalaşdırır. TV və KİV yalançı dəyərlərlə insana hedonizm və istəklərdə sərhədsizlik aşılayır. İnsanlar təkcə fiziki ehtiyaclarını ödəmək üçün yeni yollar yaratmırlar, onlar həmçinin fiziki mövcudluq üçün vacib olmayan amma çox arzulanan yeni ehtiyaclar yaradırlar. Özlərini əmin edirlər ki, bunsuz yaşaya bilməzlər. Əşyavilik, özünü məmnun etmə hissi, “sahib olmaq” arzusu insanlar üçün həyatın mənasına çevrilib. O maddi qayğılarla yaşadığına görə həyatın mənasını övlad böyütmək, ev tikmək, daha çox pul qazanmaqda görür. İnsanlar insanın necə olması haqda anlayışı itirir. Diqqət yalnız imicə, xarici görünüşə və madiyyata yönəlir. Dəyərlərin dəyişilməsi nəticəsində insanlar haqda onun necə olması haqda deyil, onun nəyi olması barədə mühakimə yürüdürlər. Cəmiyyətin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsi yeni davranış modelləri tələb edir. Kəsib ol amma dürüst ol, təmiz vicdan hər şeydən üstündür kimi ifadələr vaxt puldur, nəyin bahasına olursa olsun uğur qazanmaq prinsipləri vacib olur. E. Fromm “Olmaq və ya sahib olmaq?” əsəri bu səbəbdən müasir cəmiyyət üçün aktual xarakter daşıyır, burada qedonizmin analizi verilir. Bu problemin həlli istehlakçı orientasiyadan imtina edərək “malik olmaq” prinsipinə “olmaq” prinsipini qoyur. Burada tələbatlar və dəyərlər probleminə maddi və mənəvi, individual və ictimai arasındakı barışmaz ziddiyyət problemi kimi baxılır.

Məlum olduğu kimi dəyərlərin sabilliyini qoruyub saxlayaraq, onların bir dövrdən digərinə ötürülməsi, yeni nəsillərin yetişdirilməsi ailə və məktəbdən başlayır. Lakin müasir dövrdə ailə, məktəb əsl mədəniyyətin yetişdirilməsi funksiyasını tam yerinə yetirə bilmir, onlar bir çox səbəblərə görə kütləvi mədəniyyət ilə rəqabət apara bilmirlər. Müasir kütləvi mədəniyyət müasir gəncliyin əsas dəyər mənbəyidir, məhz o insanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sosial institutların mənəvi tərbiyə sahəsindəki boşluğu öz nəticəsini – mənəvi boş insanın üzə çıxardır. “İnsan üçün dini olmayan dəyərlər sistemi mütləq deyil, nisbidir. Buna görə də ən yaxşı halda təsirsizdir. Bu gün yüksək mədəniyyətin dəyərlər sisteminin vacibliyini ümumiyyətlə qəbul etməyən kütləvi mədəniyyət tərəfindən sıxışdırılması gedir, nəticədə mənəvi relyativizm asanlıqla nihilizmə çevrilir.” [3, s.3-12]

Müasir dövrün digər xüsusiyyəti olan həyat ritminin sürətlənməsi nəticəsində insanların da fikirləri, məqsədləri, arzuları sürətli və qısamüddətli olur. Bu dövrün insanını dəyişkənlik, qeyri-sabitlik fərqləndirir. Dünyada “aniliyə cəhdin xeyrinə əbədi davam ediciliyə laqeydlik bəyannaməsi” elan edilir. “Axıcı müasirlik” Z. Bauman bizim dövrü belə adlandırır. “Maye” müasirliyi bir yerdə dayanmayan və xəbərdarlıqsız hərəkət etməkdə azad olan şəxslər idarə edir. “Keçicilik”, “anilik”, “qısamüddətlik”, “hərəkətlilik” bu dünyanın vəziyyətidir. Uzunmüddətli münasibətlər qısamüddətliyə, davamlı ailə həyat müvəqqəti birbəyaxşıya keçir, fundamentallıq dərinlik dayazlıqla əvəz olunur. Bauman görə müasir cəmiyyətə bu cəhətlər xasdır. 1. İnsan tərəfindən sosial proseslərə nəzarətin itirilməsi 2. Nəzarət edə bilmədikləri dəyişikliklər və yaşamalı olduğu qeyri müəyyənlik qarşısında acizlik 3. Və buradan insanın uzunmüddətli məqsədli həyat strategiyalarını planlaşdırmağa və nail olmağa bacarmaması və onların o qədər də yüksək nəticəli olmayanla əvəzlənməsi. [1, s.131-136]

Deyə bilərik ki, hər bir şəxsə əvvəlcədən hər iki istək (olmaq və malik olmaq) istəyi var. Amma bu istəklərdən hansının üstün olması yalnız fərdin psixi və sosial ətrafın

xüsusiyyətlərindən ,həmçinin həmin cəmiyyətdə hakim olan əxlaqi normalar və dəyərlərdən deyil,şəxsin öz seçimidən də asılıdır.Şəxsiyyətin formalaşması sosial mühitdən asılıdır və cəmiyyət buna görə məsuliyyət daşıyır, amma şəxsiyyət təkcə xarici şəraitin məhsulu deyil. Odur ki, cəmiyyətin hansı istiqamətdə inkişafı, hansı dəyərlərin üstün olacağı insanların özlərindən asılıdır və hər bir şəxs buna görə məsuliyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бауман З. Текучая современность. СПб: Питер 2008. 240 с.
2. Гоббс Томас .Избранные сочинение .М.,1926. 720 с.
3. Киселев.Г.С Смыслы и ценности нового века // Вопросы философии. № 4. 2006.

Summary

Yaqubova Nargiz

Value landmarks of modern human

The modern human value landmarks are investigated in the article. The value landmarks of people and social associations were different in different periods. Which requirements are imposing to modern people and in which condition these values are formed have been mention in article/ It is noted that, scientific-technological progress, approval of materialist worlwiev, the acceleration of life rhythm, market economics, mass culture are the main factors forming value landmarks.

Key words: *value, value landmarks, modern human.*

Резюме

Якубова Наргиз

Ценностные ориентации современного человека

В статье исследуются ценностные ориентации современного человека. В разные периоды ценностные ориентации людей и социальных знаний были разными. Указывается на следующие факты: какие требование ставились перед человеком современного периода и в каких исторических условиях они формировались. Рассказывается о том, что научно-технический прогресс, утверждение материалистического мировоззрения, ускорение жизненного ритма, рыночная экономика, массовая культура являются основными критериями формирования ценностных ориентаций.

Ключевые слова: *ценность, ценностные ориентации, современный человек.*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 316.334.55/56

ZORAKI MIQRASIYANIN İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

Taleh ŞAHMƏMMƏDOV*

Açar sözlər: miqrasiya, məcburi miqrasiya, zorakı miqrasiya, iqtisadi nəticə

Giriş

Miqrasiya prosesi demoqrafik dəyişikliklərlə, habelə bir sıra ciddi sosial-iqtisadi, siyasi və s. nəticələrin meydana gəlməsi ilə müşayiət olunur. Ümumi miqrasiyanın tərkib hissəsi kimi zorakı miqrasiya hadisəsi özünəməxsus demoqrafik, sosial-iqtisadi, siyasi, əxlaqi-psixoloji, ekoloji və s. nəticələrə gətirib çıxarır. Zorakı miqrasiyanın nəticələri təzahür formasına və cəmiyyətə təsir imkanlarına görə ümumi miqrasiya prosesinin nəticələri ilə eyni deyildir. Burada bir amili xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, zorakı miqrasiyanın qeyd olunan nəticələri özünün müəyyən əlamətləri və xarakteri ilə ümumi miqrasiya prosesinin nəticələrindən fərqlənir. Bu fərq ilk növbədə onun baş vermə səbəbləri, xarakterik xüsusiyyətləri və daha ağır, həm də əsasən neqativ nəticələr ortaya çıxarması ilə əlaqədardır.

Zorakı miqrasiyanın ümumi miqrasiyadan fərqli cəhətləri və iqtisadi proseslərə təsiri

Qeyd etdiyimiz kimi, zorakı miqrasiyanın ümumi miqrasiyadan başlıca fərqi onun mütərəqqi xarakter daşıyamamasındadır. Zorakı miqrasiya cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları ilə bilavasitə bağlı olmayıb, ziddiyyətlərin kəskinləşməsi üzündən meydana gələn toqquşmalardan törəyən hadisədir. Zorakı miqrasiya ümumi miqrasiya prosesindən fərqli olaraq müəyyən mənada təbii səbəblərlə bağlı deyil, əsasən, subyektiv amillərdən törəndiyi üçün ondan doğan nəticələr də daha çox problem xarakteri daşıyır. Məlumdur ki, miqrasiya prosesi məhsuldar qüvvələrin inkişafı, eləcə də cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi ilə bilavasitə bağlı olub, bu inkişafa təsir edən amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Avropa ölkələrinə, Şimali Amerika qitəsinə və bir sıra inkişaf etmiş digər ölkələrə insanların uzun onilliklər boyu davam edən miqrasiyasını buna misal göstərmək olar. B.S.Xorev və V.N.Çapek “Əhali miqrasiyasının öyrənilməsi problemləri” [9] kitabında yazırlar: “Miqrasiya istehsal qüvvələrinin inkişafının nəticəsi və istehsal münasibətlərinin məcmusu olub, öz növbəsində bütün ölkədə və onun ayrı-ayrı regionlarında sosial, iqtisadi və demoqrafik inkişafın intensivliyinə təsir edən prosesdir” [9, 8]. Lakin ümumi miqrasiyanın növlərindən biri kimi zorakı miqrasiya haqqında eyni fikirləri söyləmək mümkün deyildir. Ümumiyyətlə, zorakı miqrasiya müəyyən mənada dağıdıcı hadisələrdən törəndiyinə görə onun nəticələri də mütərəqqi xarakter daşıya bilməz. Zorakı miqrasiyanın baş verməsi əsasən hərbi münaqişələr, siyasi ziddiyyətlər və deportasiyalarla bağlı olduğuna görə o, özü ilə bərabər baş verdiyi regionda və cəmiyyətdə bir sıra ciddi problemlər də yaradır. Bu problemləri eyni zamanda, onun nəticələri də adlandırmaq mümkündür.

Beləliklə, zorakı miqrasiyanın əsasən siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi-psixoloji, əxlaqi, ekoloji və sair nəticələrini qeyd etmək olar. Ona görə də zorakı miqrasiyanın əsasən iqtisadi nəticələrini müvafiq faktlar əsasında yığcam şəkildə nəzərdən keçirəcəyik.

Zorakı miqrasiyanın baş vermə səbəbləri onun nəticələrini də digər miqrasiya növlərindən fərqləndirir. Miqrasiyanın bu növü ümumi miqrasiyadan nəticələrinin ağır məqamları və travmaları ilə seçilir. Zorakı miqrasiya baş verdiyi ölkənin iqtisadiyyatına

* Bakı Dövlət Universiteti, Sosiologiya kafedrasının dissertantı
e-mail: shahmemmedli@mail.ru

ağır maddi ziyan vurması ilə səciyyələnir. Bu, həm hadisənin baş verdiyi ərazidə meydana gələn dağıntılar nəticəsində vurulan maddi ziyan, həm də əmlakını itirmiş zorakı miqrantların saxlanması məqsədilə dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitin büdcə yükünün artırılmasında təzahür edir. Zorakı miqrasiya hadisəsi baş verdiyi bölgənin iqtisadi həyatında da ciddi dəyişikliklərin ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Burada nümunə olaraq hazırda dünyanın ən gərgin münaqişə bölgələrindən olan Suriyada baş verənlər nəticəsində milyonlarla məcburi miqrantın Türkiyəyə sığınmasının ölkənin iqtisadi həyatına ciddi təsir etməsini vurğulamaq olar. Türkiyə suriyalı qaçqınların maddi yükünü demək olar ki, təkbəşinə öz üzərinə götürmüşdür. 2011-ci ildən 2014-cü ilin dekabr ayınadək bu məqsədlə dövlət tərəfindən 4,5-5 milyard dollar vəsait xərclənmişdir ki, bunun da cəmi 3%-i başqa ölkələrdən gələn yardımlar hesabına olmuşdur. 1 sentyabr 2015-ci ilə olan məlumata görə, suriyalı qaçqınlar üçün ölkənin müxtəlif bölgələrində 20-dən artıq düşərgə yaradılmış, o cümlədən 10 vilayətdə 47.488 çadır, 11.857 konteyner olmaqla bütövlükdə 59.295 məskunlaşma yeri təmin edilmişdir [13]. Təbii ki, bütün bunlar böyük maliyyə vəsaiti hesabına yaradılmışdır. Buraya qaçqınların kütləvi şəkildə yerləşdikləri inzibati ərazilərdə ucuz işçi qüvvəsinin meydana gəlməsini, ticarətə təsirini və s. əlavə etsək, zorakı miqrasiyanın iqtisadi təsirləri haqqında daha aydın təsəvvür formalaşar.

Zorakı miqrasiyanın iqtisadi nəticələri barədə digər faktlardan bəhs etməzdən əvvəl bir nüansa aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Bir sıra ədəbiyyatlarda məcburi miqrasiya miqrasiyanın əsas növlərindən biri kimi qeyd edilir və zorakı miqrasiya ilə eyniləşdirilir [7, 22-29]. Burada bir xüsusiyyəti vurğulamaq vacibdir ki, zorakı miqrasiya öz xarakterinə görə məcburi miqrasiya növünə daxil edilə bilər, lakin onunla tamamilə eyniləşdirilməsi doğru olmazdı. İlk növbədə onu qeyd edək ki, məcburi miqrasiya zorakı miqrasiyadan daha geniş anlayışdır və zorakı miqrasiyanı da özündə ehtiva edir. Bu iki anlayış arasındakı fərqlilik özünü, əsasən məcburi miqrasiya ilə zorakı miqrasiyanın baş vermə səbəblərində, miqyasında və ortaya çıxan nəticələrində göstərir. Məcburi miqrasiya hər zaman zorakılıq üsulları ilə müşayiət olunmaya bilər. Məsələn, insanlar təbiət hadisələri üzündən (zəlzələ, quraqlıq, sel və s.) yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur ola bilərlər, lakin bu, müəyyən mənada obyektiv səbəbdir və özündə güc yolu ilə köçürülmə xüsusiyyətini ehtiva etmir. Digər tərəfdən, məcburi miqrasiya bir çox hallarda epizodik xarakter daşıya və kütləvi olaraq baş verməyə bilər. Zorakı miqrasiya isə insanların bilavasitə zorakılıq vasitəsilə daimi yaşayış yerlərini tərk etməsi hadisəsidir (hərbi təcavüz, deportasiya).

Nəzərə almaq lazımdır ki, məcburi miqrasiya miqyasına görə də zorakı miqrasiyadan fərqlənir. Məsələn, 2012-ci il may ayının 7-də Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsində baş verən 7 ballıq zəlzələ nəticəsində Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarında meydana gələn dağıntıları (bu məqsədlə dövlət tərəfindən əhaliyə 36 916,56 min manat yardım edilmişdir) [16] və yaxud 2010-cu ilin yaz aylarında Kür çayının daşması ilə əlaqədar Zərdab, Salyan, Hacıqabul, Neftçala və s. rayonlarda həyata keçirilən əhəlinin qismən yerdəyişməsi faktlarını buna misal göstərmək olar (hadisə zamanı ümumilikdə 3375 ev zərər görmüş, 1500 yeni ev tikilmiş, dövlət tərəfindən 7424 ailəyə 6 milyon 547 min manatdan çox maddi yardım edilmişdir) [17]. Bu hadisələr zamanı əhəlinin qismən məcburi yerdəyişməsi prosesi getmişdir. Lakin bu hadisələr özünün coğrafiyasına və sosial-iqtisadi, eləcə də digər nəticələrinə görə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində baş verən zorakı (məcburi) miqrasiya hadisəsi ilə müqayisə edilə bilməz. Zorakı miqrasiya insanların fiziki varlığını təhdid etməklə yanaşı, ortaya çıxan sosial şərtlərin ağırlığı, iqtisadi zərərin miqdarı, siyasi proseslərə təsiri, cəmiyyətdə mənəvi-psixoloji gərginliyin artması hallarına görə daha fərqli və ağır nəticələrə səbəb olur. Zorakı miqrasiya obyektiv deyil, subyektiv səbəblər nəticəsində baş verən hadisədir.

Zorakı miqrasiyanın iqtisadi nəticələrinin fəqrlı xüsusiyyətləri

Beləliklə, subyektiv amillərdən törəyən zorakı miqrasiyanın baş verməsindən meydana gələn ən ağır problemlərdən biri onun sosial-iqtisadi nəticələridir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, zorakı miqrasiyanın baş verdiyi bəzi dövlətlərin və regionların təmsalında aparılmış iqtisadi statistika problemin ağırlığını açıq nümayiş etdirir.

Təəssüflə qeyd edək ki, zorakı miqrasiyanın ağır nəticələrini yaşayan dövlətlərdən biri kimi Azərbaycan bu problemdən ən çox əziyyət çəkən ölkələrdəndir. 1991-ci ildə müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan yeni dövlət quruculuğunun çətinlikləri ilə yanaşı, Ermənistanın əsassız torpaq iddiaları və hərbi təcavüzü ilə qarşılaşdı. Bu təcavüz nəticəsində ölkəmiz Ermənistandan qovulan 250.000 nəfərə qədər qaçqının və Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonların işğalından sonra 700.000-ə qədər məcburi köçkünün ağır yükünü öz üzərinə götürməyə məcbur oldu.

Zorakı miqrasiya probleminin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin detallarına toxunmadan daimi yaşayış yerlərini zorla tərk etməyə məcbur olan insanların həyat şəraitinin təmin edilməsinin ölkə iqtisadiyyatındakı yükünü bir neçə statistik rəqəmdə aydın görmək mümkündür. Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin hesabatlarında qeyd olunur ki, 1993-2016-cı illər ərzində Azərbaycan dövləti qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həlli məqsədilə ümumilikdə 6,2 milyard manat vəsait xərcləyibdir. Eyni zamanda bu istiqamətdə xərclənən vəsaitin həcmi 1993-2003-cü illər arasında 90 dəfə, yemək xərcləri üçün müavinət 60 dəfə, kommunal xidmət xərcləri isə 120 dəfə artırılıbdir [11].

2001-2016-cı illər ərzində Dövlət Neft Fondundan və digər mənbələrdən ayrılmış vəsait hesabına bütün sosial-texniki infraqururura malik 95 müasir qəsəbə salınmış, 50 min ailə və ya 250 min nəfər qaçqın və məcburi köçkün üçün normal mənzil-məişət şəraiti təmin edilmişdir. Ümumiyyətlə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına ümumilikdə 800 milyard dollara yaxın ziyan dəymişdir [11].

Hazırda dünyanın ən gərgin münaqişə ocaqlarından bir olan Suriyada 2012-ci ildən başlayan hərbi münaqişələr nəticəsində milyonlarla insan zorakı miqranta çevrilmiş, daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuşlar. 2013-cü ilədək münaqişə Suriya sənayesinə 2.2 milyard ABŞ dolları həcmində ziyan vurubdur. Özəl sənaye sektoru 1.5 milyard, ictimai sənaye sahəsi isə 700 milyon dollar ziyana düşübdür [12]. Əlbəttə, bu, münaqişənin Suriya iqtisadiyyatına vurduğu ziyanın yalnız cüzi bir hissəsidir. Lakin bu rəqəmlər zorakı miqrasiya hadisəsinin iqtisadi proseslərə təsiri və müvafiq ölkənin iqtisadiyyatında ortaya çıxardığı nəticələr haqqında müəyyən təsəvvürlər formalaşdırır. Zorakı miqrasiyanın digər miqrasiya proseslərindən fərqli cəhətlərindən biri həm onun qısa zaman ərzində, həm də əksər hallarda insanların öz əmlaklarını itirməsi ilə baş verməsidir. Onun ağır sosial problemlər və iqtisadi çətinliklərlə müşayiət olunması da məhz bu cəhətlərlə bağlıdır. Hazırda inkişaf etmiş güclü iqtisadiyyata malik olan Avropa İttifaqı ölkələrinin zorakı miqrantların sosial problemlərinin həllində çətinliklərlə üzləşməsi göstərir ki, miqrasiyanın bu növünün ortaya çıxardığı nəticələrin aradan qaldırılması o qədər də asan olmayan problemdir. Zorakı miqrantların qarşılaşdıqları sosial və iqtisadi problemlərin həll edilməsi qısa zaman, əlavə olaraq hər bir ölkənin sosial-iqtisadi siyasətində öncədən planlaşdırılmayan əlavə maddi vəsait tələb edir. Bütün bunlar problemin aktuallığını nümayiş etdirir və zorakı miqrasiya hadisəsinin nəticələrinin elmi-sosioloji müstəvidə tədqiqinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan çətinliklə olsa da, ölkə ərazisində məskunlaşan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərini həll etməyə bütövlükdə nail olmuşdur. Bunun üçün ilk növbədə hüquqi əsaslar və qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Zorakı miqrantların sosial müdafiəsi məqsədilə Azərbaycan hökuməti bir sıra dövlət

proqramları qəbul edib həyata keçirmişdir (1998, 2004-cü illər). Bundan başqa Azərbaycan Prezidenti bununla bağlı 96 fərman və sərəncam imzalamış, Nazirlər Kabineti tərəfindən 368 qərar, Milli Məclis tərəfindən isə 34 qanun qəbul olunmuşdur. Beləliklə, məcburi köçkünlər üçün zəruri olan həyat şəraitinin yaradılması məqsədilə normativ hüquqi baza ilə yanaşı, geniş sosial infrastruktur layihələri də həyata keçirilmiş, məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi lazımı səviyyədə təmin edilmişdir [11]. Lakin bu proses ölkəmizin iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etdiyi dövrdən sonra ilk illərdə, yəni 1990-cı illərin ortalarında qaçqınların - zorakı miqrantların saxlanması məqsədilə hər il dövlət büdcəsindən 20 milyard manat vəsait ayrılmışdır [4]. Qeyd edək ki, bu vəsait müstəqilliyini yeni bərpa edən Azərbaycan Respublikası üçün böyük məbləğ olub və o dövürki büdcə üçün ağır yük hesab olunurdu.

Hazırda dünyanın və regionun ən gərgin münaqişə ocaqlarından olan Suriyada milyonlarla insan həm ölkə daxilində, həm də ölkədən kənarda zorakı miqranta çevrilmişdir. Onların təqribən 3 milyonu Türkiyə Respublikasına sığınmışdır. Beləliklə, Türkiyə bu hadisənin törətdiyi bir sıra sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşməli olubdur. 2014-cü ildən bəri suriyalı zorakı miqrantların sosial təminatı Türkiyənin dövlət büdcəsinə 4.5 milyard dollara başa gəlir. Bu isə, təbii olaraq, ölkə iqtisadiyyatında müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olubdur [15].

Yeri gəlmişkən bir məsələni xüsusi qeyd etmək vacibdir ki, həyata keçirilən tədbirlər, sərf edilən maddi vəsait zorakı miqrasiyanın ağır nəticələrinin aradan qaldırılması üçün kifayət deyildir. Zorakı miqrasiyanın yaratdığı problemlərin yetərli həlli yalnız onun yaranmasına səbəb olan amillərin - münaqişələrin, hərbi toqquşmaların aradan qaldırılması və zorakı miqrantların daimi yaşayış yerlərində məskunlaşması halında mümkündür. Bütün bunlar isə xeyli vaxt, vəsait, çoxşaxəli fəaliyyət tələb edir, müxtəlif dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların əlbir əməkdaşlığını zərurətə çevirir.

Nəticə

Məqalənin məzmunundan çıxış edərək zorakı miqrasiyanın iqtisadi proseslərə təsiri və onun özünəməxsus iqtisadi nəticələri haqqında aşağıdakı qənat hasil olmuşdur:

1. Zorakı miqrasiya özünün nəticələrinə görə ümumi miqrasiyadan fərqlənir. Bu fərq onun baş vermə səbəbləri ilə bilavasitə bağlıdır.

2. Ümumi miqrasiya əsasən məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları ilə bağlı olduğu halda, zorakı miqrasiya daha çox subyektiv qanunlarla əlaqədar olaraq baş verir.

3. Zorakı miqrasiya hadisəsi təbiəti etibarilə dağıdıcı olduğu üçün onun nəticələri də ağır maddi-mənəvi xarakterilə səciyyəvidir.

4. Zorakı miqrasiyanın iqtisadi nəticələri özünün ağırlığı, baş verdiyi dövlətin və regionun sosial-iqtisadi həyatına ciddi mənfi təsirlərilə xarakterizə olunur. Zorakı miqrasiya baş verdiyi dövlətin iqtisadi həyatına güclü dağıdıcı təsir göstərir.

5. Azərbaycan Respublikası Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində zorakı miqrasiyanın ağır şərtlərilə qarşılaşan dövlətlərdən biridir. Azərbaycan xalqı bu təcavüz nəticəsində məcburi köçkün, qaçqın, zorakı miqrant həyatının ağır şərtləri altında yaşamağa məcbur olmuşdur. Hazırda Suriyada baş verən hərbi toqquşmalar üzündən dünyada miqyasına görə ən böyük zorakı miqrasiya hadisələrindən biri baş verir. Bu proses böğənin bir sıra ölkələrinin iqtisadi həyatında ciddi fəsadlar törədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəşibov E. M. Miqrasiyanın əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2014. 239 s.
2. Abdullayev F. Müasir Azərbaycan dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. Bakı: "Elm və təhsil", 2009, 327 s.
3. Əliyev Ə. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2007, 287 s.
4. Nəcəfov V. Qaçqınlara kim necə kömək etməlidir// "Azərbaycan" qəzeti, 1994, 23 noyabr.
5. Müasir mərhələdə demoqrafiya siyasəti. Bakı: "Elm", 1986, 461 s.
6. Вынужденные мигранты в государствах СНГ: Поиск согласованных решений в рамках Содружества. М.: 1997, 183 с.
7. Авербух И. С. Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. М.: Наука, 1979, 511 с.
8. Миграциология. М.: МГУ, 1989, 619 с.
9. Проблемы изучения миграции населения. М.: "Мысль", 1978, 397 с.
10. Социальные проблемы миграции. М.: 1976, 375 с.
11. www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/3.html
12. www.kur-ia.com
13. www.yesillervesolgelecek.org/belgeler
14. www.milligazete.com.tr/haber/Suriyedeki_savasin_aci_bilancosu/296057
15. [://www.ekopangea.com](http://www.ekopangea.com)
16. <http://www.fhn.gov.az/index.php?aze/pages/256>
17. http://fhn.gov.az/newspaper/?type=view_news&news_id=1334

Резюме

Талех Шахмамедов

Экономические последствия насильственной миграции

В статье речь идет о месте насильственной миграции в общем миграционном процессе, с его схожими и различными аспектами. Насильственная миграция по характеру отличается от принудительной миграции, что проявляется в его причинах и результатах. Отмечая последствия насильственной миграции, надо подчеркнуть тяжелые экономические результаты. Насильственная миграция, существующая в государстве и регионе, характеризуется наличием серьезных экономических проблем. На примере Азербайджана, Турции и Сирии. Из-за военных конфликтов на территориях этих стран и вокруг регионов случаи насильственной миграции оказали серьезное негативное влияние на экономическую жизнь этих стран.

Ключевые слова: миграция, вынужденная миграция, насильственная миграция, экономические результаты

Summary

Taleh Shahmammadov

Economic results of violent migration

The article dealt with the identifying the place of violent migration in the general migration process and issuing comparison of its similar and different aspects with the forced migration. The violent migration is distinguished from the forced violation by its characteristic features. These features specially reveal itself in the causes and results of the violent migration. While mentioning consequences of the violent migration, we must specially underline the severe economic consequences of the violent migration. The violent migration is characterized by creating serious problems for state and region that it took place. As an example of this, we can give Azerbaijan, Turkey and Syria. The violent migration that resulting from military conflicts is taking place in these territories and its surrounding regions has the serious negative impacts on economy of these countries.

Key words: migration, forced migration, violent migration, economic results

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllib Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

T A R İ X

UOT 32:316.77; 32:070; 32.049.5; 32:316.65

DÖVLƏT İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN QANUNVERİCİLİK ƏSASLARININ İNKİŞAFI

Xalid NİYAZOV*

Açar sözlər: informasiya sahibi, informasiya hüququ, informasiya təhlükəsizliyi, fikir, söz və mətbuat azadlığı, terrorçuluq

Giriş

Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu seçmiş dövlət kimi ötən 25 ildə kütləvi informasiya vasitələrinin, geniş mənada, hər bir fərdin söz, məlumat, informasiya azadlıqlarının təminatı istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirmişdir. Həmin tədbirlər bugünün özündə də sürətlə davam etdirilir, informasiyalı – açıq cəmiyyətin formalaşdırılması məqsədilə beynəlxalq təcrübə dərinədən öyrənilir, milli qanunvericilik yeni dövrün tələblərinə adekvat olaraq təkmilləşdirilir. Dövlət məlumat azadlığının həyata keçirilməsinin əsas təminatçısı qismində çıxış edərək hüquqi tənzimləmənin köməyi ilə informasiyanın hüquqi rejimini, məlumatın axtarılmasının, əldə olunmasının qaydalarını, bütövlükdə məlumat azadlığından istifadə qaydalarını müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, bu azadlığın həyata keçirilməsinə mane olmağa görə hüquqi məsuliyyət tədbirləri tətbiq edir.

İnformasiya siyasətinin hüquqi tənzimlənməsi

İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquqi aktlar içərisində “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı mühüm yer tutur. Göstərilən Fərmana uyğun olaraq ölkədə informasiya proseslərinin mühafizəsi, sabitliyi və fasiləsizliyi, dövlət orqanlarının informasiya ehtiyatlarının qorunması, bu sahədə təhdidlərin qarşısının alınması, təhlili və qabaqlanması üçün dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturu subyektlərinin, onların istifadəçilərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, kibertəhlükəsizlik sahəsində risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması, ümummilli hazırlığın və maarifləndirmənin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Departamentinin bazasında Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi yaradılmışdır [1, 3].

Dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, hesabatlılığın təmin edilməsi, qərarların qəbulu və idarəçilikdə ictimaiyyətin iştirakının genişləndirilməsi, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün Azərbaycan Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. Sənəddə İnformasiya əldə edilməsinin asanlaşdırılması, dövlət orqanlarının öz fəaliyyəti barədə ictimaiyyətə müntəzəm məlumat verməsi, normativ hüquqi aktların vahid elektron bazasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində

* AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: xalid-555@mail.ru

ictimaiyyətin iştirakının genişləndirilməsi, elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətində, vergi nəzarəti və yoxlamaları prosesində, mineral ehtiyatların hasilatı ilə məşğul olan sənaye sahələrində şəffaflığın artırılması, açıq hökumətin təşviqi üçün görülən tədbirlərlə bağlı maarifləndirmənin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [2].

Konstitusiyaya əsasən qəbul edilib onun demokratik müddəalarını daha da inkişaf etdirərək konkretləşdirən və informasiya, fikir və söz, mətbuat azadlığının hüquqi əsasını təşkil edən qanunlara aşağıdakıları aid etmək mümkündür: “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, “Televiziya və radio yayımı haqqında”, “Məlumat azadlığı haqqında”, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”, “Elektron sənəd və elektron imza haqqında”, “Telekommunikasiya haqqında”, “Dövlət sirri haqqında”, “Rabitə haqqında”, “Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında”, “Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında” və s.

Uzun müddət mətbu nəşrləri qeydiyyatı alan yeganə qurum Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi olmuşdur. Lakin 1996-cı il fevralın 6-da “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında” Qanun qəbul edildikdən sonra bu sahədə müəyyən dəyişiklər baş verdi. Belə ki, mətbu nəşr əvvəlcə Ədliyyə Nazirliyində qeydə düşməli, daha sonra fəaliyyət göstərmək üçün MİN-in xüsusi razılığını – lisenziyasını almalı idi. “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” yeni qanun qüvvəyə mindikdən sonra mətbuatın fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusi lisenziya almaq, xüsusi dövlət qeydiyyatından keçmək kimi sivil dünyada qeyri-demokratik qəbul edilən qaydalar aradan götürüldü.

Lakin bu Qanun əsas etibarı ilə mətbuatın fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə yönələrək, elektron informasiya vasitələrinin yuridik əsaslarına qismən toxundu, onun əsas cəhətlərini ehtiva etmədi. Yalnız 2002-ci il oktyabrın 8-də elektron informasiya vasitələrinin fəaliyyətini nizamlayan, teleradio fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, Azərbaycan Respublikasının teleradio sistemini, teleradio yayımı sahəsində dövlət tənzimlənməsini, yayım üçün xüsusi razılığın – lisenziyanın verilməsi qaydalarını, teleradio yayımının təşkili proseduru, eləcə də yayımçının hüquq və vəzifələrini və s. özündə əks etdirən “Televiziya və radio yayımı haqqında” Qanun qüvvəyə mindi. Elektron informasiya vasitəsinin hüquqi bazasını təşkil edən həmin Qanun elektron jurnalistikasının sürətli tərəqqisinə böyük yollar açmışdır [3].

25 iyun 2002-ci il tarixdə “Televiziya və radio yayımı haqqında” Qanun qəbul edildikdən sonra “Milli Televiziya və Radio Şurası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 oktyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə bu sahədə tənzimləyici funksionarı həyata keçirən qurum kimi Milli Teleradio Şurası yaradıldı. Şuranın əsas vəzifələri televiziya və radio yayımlarının fəaliyyətini tənzimləmək, onların müstəqilliyini və yayım zamanı ictimaiyyətin maraqlarını qorumaq, televiziya və radio yayımı haqqında qanunvericiliyə əməl edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir [4].

30 sentyabr 2005-ci il tarixdə “İnformasiya əldə etmək haqqında” qanun qəbul edildi. Bu qanunun qəbul edilməsi ölkədə jurnalistlərin və sadə vətəndaşların informasiya əldə etmək azadlığının daha dolğun təminatı istiqamətində irəliyə doğru atılmış böyük addım idi.

Qanunun əsas məqsədi 1-ci maddədə ifadə olunmuşdur. Həmin maddəyə görə, qanunun yaradılması və tətbiqində məqsəd dövlət işlərinin, başqa ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, cəmiyyətin, ayrı-ayrı vətəndaşların hərtərəfli və dolğun nəzarətinə şərait yaratmaqdır. Nəzarətin demokratik, hüquqi dövlət və açıq cəmiyyət prinsiplərinə uyğun olaraq tam və dolğun həyata keçirilə bilməsi üçün qanun hər kəsin ictimai informasiyanı maneəsiz və bərabər əsaslarla əldə etməsini təmin etməyə xidmət edir. Açıq cəmiyyət prinsipləri tələb edir ki, bütün cəmiyyət və ayrı-ayrı fərdlər onları idarə edən, onların gündəlik yaşamına təsir edən qurumların nə iş gördükləri barədə yetərincə məlumatlı olsunlar, insanlar bu qurumların işlərinə, planlarına, iş qaydalarına tənqidi yanaşa və lazım

gəldikdə onlara təsir edə bilsinlər. Açıq cəmiyyət yalnız yüksək demokratik dəyərlərin olduğu yerdə mümkün ola bilər [5, 134].

“İnformasiya əldə etmək haqqında” qanunun üstün cəhətlərindən biri məhz hansı informasiyanın açıqlana bilməsi məsələsidir. Bu, Qanunun 29-cu maddəsində qeyd olunur. Digər üstünlüklərindən biri isə informasiya sahibinin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsinin qanunda dəqiq göstərilməsidir. Informasiya sahibi cəmiyyətin maraqlarını daha asan və daha operativ şəkildə təmin etmək, çoxsaylı informasiya sorğularını azaltmaq məqsədi ilə malik olduğu, ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində yaradılmış, yaxud əldə olunmuş bir sıra informasiyaları açıqlamalıdır [6, 74].

İnformasiya sahibi cəmiyyətin maraqlarını daha asan və daha operativ şəkildə təmin etmək, çoxsaylı informasiya sorğularını azaltmaq məqsədi ilə malik olduğu, ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində yaradılmış, yaxud əldə olunmuş aşağıdakı informasiyaları açıqlamalıdır: ümumiləşdirilmiş statistik məlumatlar, o cümlədən cinayətlərin və inzibati xətlərin ümumiləşdirilmiş statistikası; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin fəaliyyətləri ilə bağlı hazırlanmış təlimatlar; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin fəaliyyəti barədə hesabatlar; ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin rəhbər orqanlarında çalışanların adları və soyadları, elektron poçt ünvanları; dövlət və bələdiyyə satınalmalarının şərtləri, nəticəsi, barədə məlumatlar; ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin fəaliyyətinə dair hesabatlar, onların gəlirləri və xərcləri barədə məlumatlar; dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin icrası barədə hesabatlar; ətraf mühitin vəziyyətinə, ətraf mühitə ziyan vurulmasına və təhlükəli ekoloji təsirlərə dair məlumatlar və s.

İnformasiya sahibinin vəzifəli şəxsləri informasiyanı əldə etmək işini təşkil etməməyə, informasiya verməkdən qanunsuz imtinaya görə hüquqi məsuliyyət daşımalıdırlar. AR CM-də kompyuter informasiyası sahəsində münasibətlərin cinayət-hüquqi mühafizəsi ilə bağlı normalar “Kibercinayətlər” adlanan 30-cu fəsildə təsbit edilmişdir. Həmin normalar aşağıdakı hərəkətləri ictimai təhlükəli əməl elan edərək kriminallaşdırır və onların törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir:

- kompyuter sisteminə qanunsuz daxil olma (271-ci maddə);
- kompyuter məlumatlarını qanunsuz ələ keçirmə (272-ci maddə);
- kompyuter sisteminə və ya kompyuter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə (273-cü maddə);
- kibercinayətlərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsi (273-1-ci maddə);
- kompyuter məlumatlarının saxtalaşdırılması (273-2-ci maddə).

Azərbaycan Respublikası İXM-nin “İnformasiyadan istifadə edilməsi, onun yayılması və mühafizəsi qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər” adlanan 32-ci fəslində informasiya münasibətləri sahəsində aşağıdakı hüquqpozmalara görə inzibati məsuliyyət müəyyən edilmişdir:

- informasiya ehtiyatlarından istifadə qaydalarının pozulması (371-ci maddə);
- ətraf mühitə dair informasiyanın verilməsinin qanunazidd məhdudlaşdırılması (372-ci maddə);
- məxfiləşdirilmiş məlumatların məxfiliyinin açılması haqqında sorğuya mahiyyəti üzrə baxmaqdan boyun qaçırılması (373-cü maddə);
- informasiya əldə etmək haqqında qanunvericiliyin pozulması (374-cü maddə);
- fərdi məlumatlar haqqında qanunvericiliyin pozulması (375-ci maddə);
- gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələri satış məqsədi olmadan qanunsuz əldə etmə (377-ci maddə);
- dövlət sirri ilə işləməyə buraxılışı olmayan şəxsin dövlət sirrindən istifadə ilə bağlı vəzifəyə təyin edilməsi (378-ci maddə) və s.

“Dövlət sirri haqqında” qanun Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi, mühafizəsi və istifadə edilməsi, onların məxfiləşdirilməsi və ya məxfiliyinin açılması ilə əlaqədar yaranan münasibətləri

tənzimləyir. Qanun dövlət hakimiyyəti orqanlarının və vəzifəli şəxslərin məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və mühafizəsi sahəsində səlahiyyətlərini, dövlət sirri təşkil edən məlumatların siyahısını, məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsinin və məxfiləşdirilməsinin prinsiplərini, dövlət sirrinə aid edilməyən və məxfiləşdirilməyən məlumatları, məlumatın məxfiləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, müəssisə, idarə və təşkilatlarının həmin məlumat üzərində mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasını, dövlət sirri təşkil edən məlumat daşıyıcılarının rekvizitlərini, məlumatların məxfiliyinin açılması qaydasını, dövlət sirri təşkil edən məlumat daşıyıcılarının məxfiliyinin açılması qaydasını təsbit edir, habelə dövlət sirri təşkil edən məlumatlar barəsində sərəncam verilməsi, dövlət sirrinin mühafizəsi, dövlət sirrinin mühafizəsi tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi, dövlət sirri haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, dövlət sirrinin mühafizəsinin təmin olunmasına nəzarət və s. ilə bağlı müddəaları müəyyən edir.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsi təhqiqat və istintaq zamanı toplanmış məlumatların yayılmaqdan qorunması qaydalarını müəyyən edir.

Vəkil sirri, notariat sirri, həkim sirri, statistika sirri, bank sirri, jurnalistin informasiya qaynaqlarının gizliliyi peşə sirri sayılır və bu sahədə münasibətlər müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Qanunvericiliyin təkmilləşmə məsələləri

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun “Qanunun təsir dairəsi” adlanan 1-ci maddəsində göstərilir ki, “...bu Qanun informasiyanın yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması əsasında informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, informasiya sistemləri, texnologiyaları, onların təminat vasitələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması, informasiyanın mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir və informasiya proseslərində iştirak edən subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir”.

Göründüyü kimi, qanun böyük ölçüdə məhz informasiya münasibətlərini tənzimləyir. Lakin təəssüflər olsun ki, həmin qanunun “Əsas anlayışlar” adlanan 2-ci maddəsində informasiya münasibətlərinin leqal anlayışı verilməmişdir.

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” qanun ideal anlamda informasiyadan daha çox informasiya ehtiyatlarına, sənədləşdirilmiş informasiyaya həsr edilmişdir. Onun tənzimləmə predmetinə kifayət qədər müxtəlif obyektlər daxil edilmişdir. Həmin obyektlərə aşağıdakılar aiddir:

- informasiyanın yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması əsasında informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması;
 - informasiya sistemləri, texnologiyaları, onların təminat vasitələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması;
 - informasiyanın mühafizəsi;
 - informasiya proseslərində iştirak edən subyektlərin hüquqlarını müəyyən edilməsi.
- Təhlil edilən qanunun 3-cü maddəsində informasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:
- milli informasiya fəzasının formalaşdırılması;
 - informasiyalaşdırma üzrə fəaliyyətin başlıca istiqamətlərinin təyini və meydana çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi;
 - informasiya ehtiyatları, sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri üzərində mülkiyyətin bütün formalarının inkişafına, informasiya məhsulları və xidmətləri bazarının formalaşmasına yardım edilməsi;
 - dövlət informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması və mühafizəsi üçün zəruri olan şəraitin yaradılması;

- ərazi informasiya şəbəkələrinin yaradılması, onların beynəlxalq informasiya şəbəkələri ilə uzlaşması, qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi üçün lazımı təşkilati, hüquqi, texniki siyasətin təyin edilməsi;

- informasiya fəzasında milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

- informasiya prosesləri, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi sahəsində hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi və s. [7].

19 iyun 1998-ci il tarixli “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu məlumat azadlığının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanuna əsasən məlumat azadlığının təmin edilməsi, məlumatın açıqlığı və onun mübadilə edilməsinin azadlığı, məlumatın obyektivliyi, tamlığı və həqiqiliyi, məlumatın axtarılmasının, əldə edilməsinin, istifadə olunmasının, yayılmasının və qorunmasının qanuniliyi, hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrinin saxlanması, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin qorunması kimi müttərəqqi prinsiplər əsasında həyata keçirilir.

“Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə terror aksiyaları ilə bağlı cəmiyyətə lazımi informasiyaların verilməsi ilə bağlı məsələlər də tənzimlənilir. Belə ki, Qanunun 11-ci maddəsinə əsasən, terror əleyhinə aparılan əməliyyatlar zamanı terror aktları barəsində ictimaiyyətə məlumatlar əməliyyat qərargahının rəhbərinin və ya əməliyyat qərargahının ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə məsul nümayəndəsinin müəyyən etdiyi formada və həcmdə verilir. Aşağıdakı məlumatların yayılmasına yol verilmir:

1) terror əleyhinə əməliyyatların aparılması taktikası və texniki üsulları haqqında;

2) terror əleyhinə aparılan əməliyyatlar zonasında və ya bu zonanın hüdudlarından kənarda olan insanların həyatına və sağlamlığına təhlükə yaradan və terror əleyhinə əməliyyatların aparılmasına əngəllik törədən məlumatlar haqqında;

3) terrorçuluğa bəraət qazandıran və ya onların təbliğinə xidmət edən məlumatlar haqqında;

4) terror əleyhinə aparılan əməliyyatlarda iştirak edən, habelə bu əməliyyatların aparılmasına kömək edən şəxslər haqqında [8].

Media hüququ mütəxəssislərinin fikrincə, terror xəbərlərinin media vasitəsilə olduğu kimi cəmiyyətə təqdim edilməsinin həm faydalı, həm də zərərli tərəfləri mövcuddur. Belə məlumatların ictimaiyyətə faydası aşağıdakılardır: cəmiyyət sərbəst və senzurasız xəbər almaq imkanı əldə edir, belə hadisədən sonra dövlət əleyhinə yayıla biləcək şaiyələr və digər təxribatların qarşısı alınır, insanlarda dövlətin güc strukturlarına etimad, inam daha da möhkəmlənir, media azad şəkildə hadisələri işıqlandırır. Terrorun olduğu kimi cəmiyyətə təqdim edilməsinin zərərli tərəflərinə isə aiddir: hadisənin əks sədası digər cinayətkar qrupları həvəsləndirir, belə xəbərlərin daha çox diqqətdə saxlanması terrorçuların qəhrəman obrazını yarada və onlara səhvlərini aradan qaldırmaq, istifadə etdikləri taktikanı gözədən keçirmək üçün mənbə ola bilər.

Digər tərəfdən, davam edən terror hadisələrinin mediada canlı yayımlanması yolverilməzdir. Canlı yayım əsasən terrora son qoymağa çalışan güc strukturları bölmələrinə yaxın sahələrdən aparılır. Əgər terrorçular telekanalları izləmə imkanlarına malikdirlərsə, terror daha uzun sürə, daha dəhşətli nəticələrə gətirə bilər. Eyni zamanda, terror xəbərlərində əsas vurğunun dövlətin hadisənin qarşısına keçməyə çalışan güc strukturlarının nöqsanlarının üzərinə qoyulması təhlükəlidir. Bu, cəmiyyətdə xaosa sürüklənməyə, inamsızlıq fikrinin formalaşmasına səbəb ola bilər [6, s.103].

Terrorçuluq tək-cə ayrı-ayrı dövlətləri deyil, bütövlükdə beynəlxalq birliyi daima gərginlikdə saxlayan global təhdid faktorudur. Müasir dövrdə terrorçuluğun formaları və bəşəriyyət üçün zərərli təzahürləri sürətlə dəyişir. Onun partlayış və dağıntılarla xarakterizə olunan ənənəvi növləri ilə yanaşı informasiya terrorçuluğu da geniş tətbiq edilməyə başlamışdır. Lakin “Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” qanunda informasiya terrorçuluğu ilə bağlı xüsusi müddəalar təsbit olunmamışdır. Halbuki, informasiya terrorçuluğu da şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin maraqlarına sarsıdıcı zərbələr vura bilər və bəzən bunun

ağır nəticələrini (məsələn, kiber hücumlar nəticəsində dövlətin iqtisadi sisteminə, dövlət informasiya resurslarına və s. vurulan zərəri) aradan qaldırmaq dağıntıların vurduğu zərəri aradan qaldırmaqdan daha çətin və problemlidir. Qanunda terrorçuluğun bu növü də göstərməli və onun anlayışı, onunla xarakterik mübarizə yolları, bütövlükdə isə bu sahədə yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimi xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır.

Informasiya münasibətlərini tənzim edən qanunvericilik aktları sırasına “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununu da aid etmək olar. Çünki, qanunda reklama verilən leqal anlayışdan da göründüyü kimi, reklam özü əslində informasiyadır (belə ki, qanunun 2.0.1-ci maddəsinə görə reklam – reklam istehlakçısının diqqətini reklam obyektinə müxtəlif vasitə və üsullardan istifadə olunmaqla istənilən formada cəlb etmək, marağını formalaşdırmaq və saxlamaq, əmtəəni bazarda tanıtmmaq və satışını stimullaşdırmaq məqsədi ilə yayımlanan məlumatdır). Ona görə də informasiyanın hüquqi rejimi ilə bağlı bir çox məsələlər reklamla bağlı münasibətlərə də aiddir. Qanunun ikinci fəslə reklam yayımlanması vasitələrinin xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, “Informasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun “Qanunun təsir dairəsi” adlanan 1-ci maddəsinin təhlili göstərir ki, qeyd edilən qanun böyük ölçüdə məhz informasiya münasibətlərini tənzimləyir. Lakin təəssüflər olsun ki, həmin qanunun “Əsas anlayışlar” adlanan 2-ci maddəsində informasiya münasibətlərinin leqal anlayışı verilməmişdir.

“Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” qanunda informasiya terrorçuluğu ilə bağlı xüsusi müddəalar təsbit olunmamışdır. Halbuki, informasiya terrorçuluğu da şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin maraqlarına sarsıdıcı zərbə vura bilər və bəzən bunun ağır nəticələrini (məsələn, kiber hücumlar nəticəsində dövlətin iqtisadi sisteminə, dövlət informasiya resurslarına və s. vurulan zərəri) aradan qaldırmaq dağıntıların vurduğu zərəri aradan qaldırmaqdan daha çətin və problemlidir. Qanunda terrorçuluğun bu növü də göstərməli və onun anlayışı, onunla xarakterik mübarizə yolları, bütövlükdə isə bu sahədə yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimi xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır.

Dövlət informasiya siyasətinin qanunvericilik əsaslarının formalaşması və inkişafı prosesi bütövlükdə siyasi sistemin və cəmiyyətin ümumi inkişaf xətti ilə paralel irəliləyən və biri digərini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirən dialektik prosesdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Informasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (26 sentyabr 2012-ci il) // Azərbaycan, 2012, 27 sentyabr, № 216, s. 3.
2. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti / <http://az.strategiya.az/index.php?do=xəber&id=6148>.
3. Səfərov R.E. Kütləvi informasiya vasitələrinin təşkili və fəaliyyətinin konstitusion-hüquqi tənzimlənməsi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri, Elmi məqalələr məcmuəsi, 9-cu buraxılış. Bakı, 2004.
4. “Milli Televiziya və Radio Şurası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 oktyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı / <http://e-qanun.az/framework/1133>
5. Novruzova A. İnformasiya əldə etmək hüququnun müasir dövrdə aktuallığı // Strateji Təhlil, 2014, № 4 (11), s. 133-141.
6. Məcidli S.T. Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikasının media qanunvericiliyi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 392 s.
7. <http://e-qanun.az/framework/3525>
8. <http://e-qanun.az/framework/3855>

Резюме

Халид Ниязов

Развитие законодательных основ государственной информационной политики

Государство, выступая в качестве гаранта реализации свободы информации, посредством правового регулирования определяет правовой режим информации, правила поиска и приобретения сведений, а также использования свободы информации. Помимо этого, применяет меры юридической ответственности, направленные на устранение препятствий на пути к осуществлению этой свободы.

С целью повышения прозрачности деятельности государственных органов, обеспечения подотчетности, расширения участия общественности в процессе принятия решений и управления, использования новых информационных технологий были приняты различные отраслевые нормативно-правовые акты.

В Законе «О борьбе с терроризмом» не были закреплены специальные положения, связанные с информационным терроризмом. Однако следует учитывать, что информационный терроризм может нанести сокрушительный удар по интересам человека, общества и государства.

Ключевые слова: *владелец информации, информационное право, свобода мысли, слова и печати, информационная безопасность, терроризм*

Summary

Khalid Niyazov

Development of the legislative framework of state information policy

The state, acting as a guarantor of the implementation of freedom of information by means of legal regulation defines the legal regime of information, search rules and the acquisition of information and the use of freedom of information. Moreover, it applies the measures of legal responsibility focused on the elimination of the obstacles to the exercise of this freedom.

In order to increase transparency of public authorities, ensure accountability, expand public participation in the process of taking a decision and management, use of new information technologies various industrial laws and regulations were adopted.

In the “Anti-Terrorism Law” special provisions related to information terrorism were not fixedly attached. However, it should be noted that the information terrorism may deliver a fatal blow to a human, society and the state’s interests.

Keywords: *the owner of the information, information law, freedom of thought, speech and press, information security, terrorism*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327;339.9

AZƏRBAYCAN-RUSİYA ƏLAQƏLƏRİNDƏ XƏZƏRİN STATUSU MƏSƏLƏSİ: ƏMƏKDAŞLIQ, YOXSA RƏQABƏT?

Aqil ŞAHMURADOV*

Açar sözlər: Xəzər dənizi, hüquqi status, "Əsrin müqaviləsi", dəniz dibi, orta xətt

Giriş

Müasir dövrdə Xəzər dənizinin statusu məsələsi istər regional, istərsə də beynəlxalq müstəvidə kifayət qədər geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər regionunda yeni reallıqlar meydana gəldi və dəniz beş müstəqil dövlətin - Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran – münasibətlər sisteminə daxil oldu. Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, dənizin təbii resurslarından istifadə, təhlükəsizlik və ekoloji məsələlərin həlli ilə bağlı bu günə qədər davam edən və məntiqi sonluğunu tapmayan danışıqlar və müzakirələr başladı. Azərbaycan və Rusiya istər regionda gedən proseslərdə, istərsə də mövcud problemlərin həlli istiqamətində aparılan danışıqlarda fəal iştirak edirdilər. Bu iki ölkə arasındakı münasibətlər özünün bir çox məqamlarına görə diqqəti cəlb edir və elmi tədqiqat obyektini kimi maraq doğurur. Bu da öz növbəsində müraciət olunan mövzunun aktuallığına dəlalət edir. Belə ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı Azərbaycan və Rusiyanın tutduqları mövqenin işıqlandırılması, bir tərəfdən, ümumilikdə regionda gedən proseslərə, digər tərəfdən isə, bu ölkələr arasında təşəkkül tapmış ikitərəfli münasibətlərə müəyyən qədər aydınlıq gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Problemin tarixindən

Dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsi olan Xəzər özünün geosiyasi vəziyyətinə və malik olduğu təbii ehtiyatlara görə tarixən diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ orta əsrlərdə Osmanlı dövlətinin yaranması və güclənməsi, xüsusilə də 1453-cü ildə sultan II Mehmetin İstanbulu ələ keçirməsi Xəzər dənizinin geoiqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini xeyli artırmışdı, çünki osmanlılarla rəqabət aparan Avropa dövlətləri Şərqi ölkələri ilə ticarətdə Osmanlı imperiyasından yan keçən yollar axtarmağa başladılar. Belə alternativ yollardan biri məhz Volqa-Xəzər su yolu idi. Qeyd olunan su yolunun istismarı Bakı limanının da əhəmiyyətini xeyli artırmışdı. XVI əsrin 50-ci illərində Qazan və Həştərxan türk xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalından sonra Volqa-Xəzər su yolu tamamilə bu ölkənin nəzarətinə keçdi.

I Pyotr-un 1722-1723-cü illəri əhatə edən Xəzər yürüşündən sonra dənizinin statusu məsələsi meydana gəldi. Xəzər dənizi ilə bağlı sonrakı illərdə imzalanmış müqavilələr dənizində Rusiyanın üstünlüyünü daha çox təmin edirdi. Məsələn, 1723-cü ildə Rusiya ilə Səfəvilər dövləti arasında imzalanmış Peterburq müqaviləsinə [1, s. 109-120] görə Xəzər dənizinin qərb sahilləri, Dərbənddən Mazandarana qədər olan ərazi Rusiyanın nəzarəti altına keçmişdi. Rusiya və İran arasında imzalanmış 1813-cü il Gülistan müqaviləsi [1, s. 429-444] və 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi [1, s.489-508] ilə isə dəniz tamamilə Rusiyanın hərbi-siyasi nəzarətinə keçdi. Sonuncu iki müqaviləyə əsasən Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ Rusiyaya verilmişdi.

Sovet Rusiyası Xəzər dənizinə olan inhisar hüququndan imtina etmədi. 1920-ci ildə V.İ. Lenin hökuməti Xəzər dənizini sovet Rusiyasının mülkü hesab edirdi [2, s. 199].

* ADU, Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi
e-mail:agil1965@mail.ru

Xəzərin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı müəyyən məqamlara 1921-ci ildə sovet Rusiyası ilə İran arasında imzalanmış “Dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə”də də toxunulmuşdu. Müqavilənin şərtlərinə görə İran Xəzərin cənub hissəsindən istifadə etmək hüququ əldə etmişdi. Buna baxmayaraq, dənizdə təhlükəsizliyin təmin olunması yenə də Rusiyanın səlahiyyət dairəsinə daxil idi. Müqavilənin altıncı maddəsinə görə hər-hansı üçüncü dövlət Rusiyaya hücum üçün İran ərazisindən istifadə edərdisə, bu zaman Rusiya ora qoşun yeritmək hüququnu özündə saxlayırdı [3, s. 169-170]. Bu maddəni müqaviləyə daxil etməkdə əsas məqsəd Rusiya və İranın Xəzər dənizinə digər dövlətləri buraxmamaq maraqlarından irəli gəlirdi. 1921-ci il müqaviləsində dənizin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsi yer almamışdı.

Xəzər dənizinə üçüncü ölkəni buraxmamaq məsələsi SSRİ ilə İran arasında imzalanmış digər müqavilələrdə (“Ticarət, dənizçilik və məskunlaşma haqqında” 1935-ci il müqaviləsi və “Ticarət və dənizçilik haqqında” 1940-cı il müqaviləsi) də vurğulanmışdı. Məsələn, 1940-cı il müqaviləsində tərəflərin Xəzərə SSRİ və İran dənizi kimi baxdıqları qeyd olunur [3, s.171]. Ümumiyyətlə, SSRİ və İran arasında imzalanmış bu müqavilələrdə Xəzərin statusu məsələsi problem olaraq qoyulmur, dənizdən istifadənin tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlər daha çox diqqət mərkəzində saxlanılır.

1970-ci ildə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi tərəfindən Xəzər dənizi Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında sektorlara bölündü. Həyata keçirilmiş bu bölgüyə əsasən dənizin 19%-i Azərbaycana, 16%-i Rusiyaya, 29%-i Qazaxıстана, 22%-i Türkmənistana verilmişdi. İran isə dənizin 14%-dən istifadə edirdi. 1991-ci il yanvarın 18-də SSRİ Neft və Qaz Sənayesi Nazirliyinin qəbul etdiyi qərara əsasən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı karbohidrogen ehtiyatlarının axtarışı, hasilatı, bu işə xarici şirkətləri cəlb etmək hüququ Azərbaycanın özünə verilmişdi [4, s.104].

Problemın müasir vəziyyəti

Hesab etmək olar ki, SSRİ dövründə Xəzərlə bağlı məsələlər həlli çətin olan problem kimi gündəlikdə olmamışdı. SSRİ-nin süqutundan sonra isə dənizin həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi əhəmiyyəti xeyli artdı, o, təkcə region ölkələri deyil, həm də dünyanın aparıcı dövlətlərinin müzakirə obyektinə və mübarizə meydanına çevrildi. Dənizin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsində sahilyanı ölkələrin hər birinin öz milli maraqlarından çıxış etmələri ümumi razılaşmanın əldə olunmasına mane olur.

1996-cı il noyabrın 12-də sahilyanı ölkələrin nümayəndələrinin Aşqabad görüşündə dənizin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı razılaşma əldə olunmuşdu. Bu razılaşmaya əsasən dənizlə bağlı yeni konvensiya hazırlanana qədər mövcud hüquqi rejim öz qüvvəsini saxlamalı idi [5, s.669].

Hal-hazırda Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi üç səviyyədə aparılır:

1. Dövlət başçıları səviyyəsində;
2. Xarici işlər nazirləri səviyyəsində;
3. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın işlənməsi üzrə xarici işlər nazirləri müavinlərinin xüsusi işçi qrupu səviyyəsində

Dövlət başçıları arasında bu vaxta qədər dörd sammit keçirilmişdir. Birinci sammit 2002-ci ilin aprelində Aşqabadda, ikinci sammit 2007-ci ilin oktyabrında Tehrandə, üçüncü sammit 2010-cu ilin noyabrında Bakıda, sonuncu sammit isə 2014-cü ildə Həştərxanda baş tutmuşdu. Bu sammitlər zamanə gəmiçilik, balıq ovu, ekologiya və s. məsələlər haqqında müəyyən razılaşmalar əldə olunsada, dənizinin hüquqi statusu haqqında yekun Konvensiyanı razılaşdırmaq mümkün olmamışdır.

Həştərxan sammitinin yekunu olaraq qəbul edilmiş Memoranduma əsasən dəniz sahilindən 15 mil məsafəni sahil zolağı əhatə etməli, bu zolağın və ona bitişik 10 millik

ərazidəki su və bioloji resurslar üzərində sahilyanı ölkələrin suverenliyi təmin olunmalı və yerdə qalan su səthi isə ümumi istifadəyə verilməlidir. Dəniz dibinin və ehtiyatlarının bölgüsü beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında aparılmalıdır [4, s.112]. Sonuncu sammitdən kifayət qədər vaxt keçməsinə baxmayaraq, Memorandumda müəyyənləşdirilmiş müddəaları həyata keçirmək istiqamətində hər hansı bir nəzərəcarpacaq addım atılmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərin hüquqi statusunun qeyri-müəyyən olaraq qalması sahilyanı ölkələr tərəfindən dənizdə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsinə müəyyən çətinliklər törətsə də, ümumilikdə buna mane ola bilməmişdir. Bunu Azərbaycan və Qazaxıstanın həyata keçirdikləri enerji layihələri əsasında sübut etmək olar.

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsi Azərbaycan-Rusiya ikitərəfli münasibətlərində də əhəmiyyətli yer tutur. Ümumilikdə, bu problem çərçivəsində mövcud olan əlaqələri iki dövrə bölmək olar. Birinci dövr Rusiyada B. Yeltsinin hakimiyyəti illərini əhatə edir və daha çox rəqabət xarakteri daşıyır. V. Putinin hakimiyyətə gəlməsi ilə başlayan ikinci dövrdə isə əməkdaşlıq meylləri üstünlük təşkil edir.

1993-1994-cü illərdə Azərbaycan Respublikası, 1970-ci il bölgüsü ilə Xəzər dənizində onun üçün ayrılmış sektorda karbohidrogen ehtiyatlarını istismar etmək məqsədilə Qərb ölkələrinin aparıcı neft şirkətləri ilə danışıqlar aparırdı. Xəzər hövzəsi üzərində nəzarəti itirmək istəməyən Rusiya hər vasitə ilə bu danışıqlara mane olmaq istəyirdi. Belə vasitələrdən biri də dənizin hüquqi statusu məsələsi idi. 1994-cü il sentyabrın 12-də Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı nota Yeltsin hökumətinin mövqeyini aydın göstərir: "...Xəzərə münasibətdə birtərəfli hərəkətlər qeyri-qanunidir və pozulmuş qayda-qanunu bərpa etmək üçün zəruri saydığı tədbirləri həyata keçirmək hüququnu özündə saxlayan Rusiya Federasiyası tərəfindən tanınmayacaqdır...". Həmin il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra Rusiya xarici siyasət idarəsi Azərbaycana qarşı sanksiyalar tətbiq etməyi tələb edirdi [6, s.309-310].

Ümumiyyətlə XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Azərbaycan-Rusiya əlaqələrində vaxtaşırı olaraq meydana gələn gərginliklərlə müşayiət olunurdu. Bu özünü təkcə Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı məsələdə deyil, həm də Yeltsin Rusiyanın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində birincinin tərəfini saxlamasında və onu qeyri-qanuni silahlandırmasında, Azərbaycanın şimalında "Sadval", cənubunda isə "Talış Muğan Respublikası" kimi separatçı qüvvələri dəstəkləməsində, Azərbaycanın guya Çeçenistana hərbi yardım göstərməsi kimi uydurma iddiaları əsas götürərək, 1994-cü il dekabrın 19-da Azərbaycanla sərhədləri bağlamasında özünü göstərirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan özünün xarici tərəfdaşları ilə birlikdə "Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsi istiqamətində ardıcıl addımlar atmış və eyni zamanda Rusiya ilə münasibətlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq istiqamətdə inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu bildirmişdi.

Regionda yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar sonda Kremli özünün Xəzər siyasətində müəyyən dəyişikliklər etməyə vadar etmişdi. 1996-cı ildə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində Xəzər məsələləri üzrə işçi qrup yaradılır. Bu qrup dənizin statusu, onun bioloji və mineral ehtiyatlarından istifadə, burada hasil olunan neftin nəqli ilə bağlı təkliflər hazırlamalı idi [7, s.72]. Bununla yanaşı, Kreml Xəzərin bölünməsi məsələsində də artıq fərqli mövqe nümayiş etdirirdi. Belə ki, Rusiya XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Xəzərin hər-hansı bir formada milli sektorlara bölünməsi ideyasını mənfi qarşılayırdısa, əsrin sonlarına doğru dəniz dibinin sektorlara bölünməsi, su səthinin isə ümumi istifadədə qalması ideyasını müdafiə edirdi. Xəzər dənizinin dibinin bölüşdürülməsi ideyası Azərbaycan və Qazaxıstan tərəfindən də müsbət qarşılanırdı.

2000-ci ildə Rusiyada Vladimir Putinin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan –

Rusiya münasibətlərində müsbətə doğru müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Buna baxmayaraq, Rusiyanın Xəzər siyasətini stabil və ardıcıl hesab etmək olmaz. Kreml Xəzər hövzəsi regionunda cərəyan edən proseslərə adekvat olaraq, tez-tez mövqe dəyişikliyinə yol verir. Məsələn, 1998-ci ildə Xəzər dibinin şimal sərhədində dəniz dibinin bölünməsinə dair Rusiya və Qazaxıstan arasında saziş imzalanması məlum faktdır, yəni Moskva bu sazişlə dəniz dibində sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə öz razılığını bildirmişdi.

2001-ci il martın 12-də imzalanmış Rusiya-İran Birgə Bəyanatı qeyd olunan sazişlə ziddiyyət təşkil edir, çünki Bəyanat müəllifləri dənizin hüquqi statusu müəyyənləşənə qədər burada heç bir sərhəd tanımadıqlarını bildirirdilər. Azərbaycan və Qazaxıstan belə davranışa öz etirazlarını bildirir, bunun əvvəllər sahilyanı ölkələr tərəfindən imzalanmış razılaşmalara zidd olduğunu diqqətə çatdırırdılar [8, s.77].

Xəzəratrafi ölkələrin dövlət başçılarının 2002-ci il aprelin 23-24-də Aşqabadda keçirilmiş birinci sammitində Rusiya dənizin dibini orta xətt prinsipi ilə bölməyi, su səthini isə ümumi istifadədə saxlamağı təklif etdi. Moskvanın təklif etdiyi bu bölgüyə əsasən dənizin 20%-i Rusiyaya, 29,5%-i Qazaxıstana, 21%-i Azərbaycana, 17%-i Türkmənistan, 12,5%-i isə İrana çatmalı idi. Problemin bu həll variantı Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan tərəfindən müsbət qarşılasa da, İran və Türkmənistan onu qəbul etməkdən imtina etmişdilər [4, s.106].

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsində Azərbaycan özünün sabit mövqeyi ilə seçilir. Belə ki, rəsmi Bakı status məsələsinin meydana gəldiyi andan Xəzəri beynəlxalq sərhəd gölü kimi təsnifləndirir və onun "sərhədlərinin delimitasiyasında ekvidistansiya prinsipi - dövlət ərazisinin bir hissəsi sayılmaqla dənizin orta xətt üzrə beş milli sektora bölünməsinə təklif edir" [4, s.111]. Yəni, Azərbaycan dənizin orta xətt prinsipi üzrə sovet dövründə aparılmış bölgüsünü saxlanmağı təklif edir. 2001-ci il avqustun 1-də MDB dövlət başçılarının Soçi sammitində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev də Xəzərin mövcud bölgüsünün dəyişdirilməsinə lüzum olmadığını bildirmişdi [5, s.680].

Azərbaycanı fərqləndirən cəhət dənizin ona aid olan sektorunu öz ərazisinin bir hissəsi hesab etməsidir. Bu məqam Azərbaycan konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 11-ci maddəsində bildirilir: "Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir. Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir" [9].

2001-ci ilin yanvarında Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Bakıya rəsmi səfəri zamanı Xəzər dənizi dibinin milli sektorlara bölünməsi barədə Rusiya və Azərbaycan arasında razılıq əldə olundu [5, s.673], 2002-ci il sentyabrın 23-də isə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Moskvaya səfəri çərçivəsində Azərbaycan və Rusiya arasında Xəzər dənizinin dibinin həmsərhəd hissələrinin və təkinin bölüşdürülməsi haqqında razılaşma imzalandı. Razılaşmada dəniz dibinin həmsərhəd hissələrindən keçən bölüşdürücü xəttin coğrafi koordinatları müəyyənləşdirilmişdi. Həmin ərazilərdə olan təbii ehtiyatlardan istifadə isə transsərhəd yataqların istismarı zamanı tətbiq olunan praktikaya əsaslanmalıdır [10, s.72]. Oxşar razılaşmalar Rusiya və Qazaxıstan, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında da imzalanmışdı.

2003-cü il mayın 14-də Xəzər dənizinin dibində həmsərhəd hissələrə aid fərqləndirici xətlərin kəsişmə nöqtələri haqqında Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan arasında üçtərəfli saziş imzalandı. Sazişə uyğun olaraq, Rusiya və Azərbaycanın hər biri dəniz dibinin 19 %-nə, Qazaxıstana isə 29 %-nə sahib oldu [4, s.112]. XXI əsrin ilk illərində imzalanmış bu sazişlərlə Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan arasında Xəzərin statusu ilə bağlı problem müəyyən qədər öz həllini tapdı.

Artıq qeyd olunduğu kimi, Rusiya Xəzər dənizinin su səthinin sahilyanı ölkələrin ümumi istifadəsində qalmasında israr edir. Belə vəziyyət Kremlin strateji maraqlarına cavab verir. Məlumdur ki, Xəzər dənizində ən böyük hərbi donanma Rusiyaya məxsusdur və dəniz akvatoriyasının beş hissəyə bölünməsi bu donanmanın hərəkət və manevr imkanlarını kifayət qədər məhdudlaşdırır bilər.

Azərbaycanın Rusiya ilə, o cümlədən sahilyanı digər ölkələrlə münasibətlərində təhlükəsizlik məsələləri mühüm yer tutur. Rəsmi Bakı bu sahədəki siyasətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il sentyabrın 11-də təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasının dəniz təhlükəsizliyi strategiyası"na [11] uyğun olaraq həyata keçirir. Strategiyada Azərbaycanın Xəzər dənizi regionundakı milli maraqları, strategiyanın məqsəd və prinsipləri, dəniz təhlükəsizliyi mühitinə daxili və xarici təhdidlər müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanın Xəzər dənizi regionundakı milli maraqlarına aşağıda göstərilənlər daxildir:

- dənizdə sülh şəraitinin təmin olunması və dənizdən qanunvericilik çərçivəsində istifadə;
- Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub hissəsindən və oradakı sərvətlərdən dövlətin istifadə imkanları;
- dənizdə Azərbaycan Respublikasının əleyhinə yönəlmiş hər hansı diskriminasiya aktının qarşısının alınması;
- Xəzər dənizinin sərvətlərindən istifadəyə və onların tədqiqinə aid olan beynəlxalq hüquqi problemlərin əlverişli şəkildə tənzimlənməsi;
- sosial-iqtisadi inkişaf məqsədi ilə Xəzər dənizinin təbii sərvətlərindən məqsədyönlü istifadə olunması və onların inkişaf etdirilməsi;
- dənizdə effektiv nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılması, bu şəbəkəyə nəzarət və onun təhlükəsizliyinin təmin olunması.

Dəniz Təhlükəsizliyi Strategiyasının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi və milli maraqları əleyhinə yönəlmiş, dənizdə mövcud olan və gələcəkdə ehtimal olunan təhdidlərin qarşısının alınması üçün bütün səyləri birləşdirməkdən ibarətdir. Strategiyanın əsaslandığı prinsiplər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, o cümlədən BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş prinsiplərə, xüsusilə müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə hörmət, bir-birilərinin daxili işlərinə qarışmamaq və dövlətlərin əməkdaşlığı;
- Dəniz Təhlükəsizliyi Strategiyası məsələlərində müvafiq dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti;
- Xəzər dənizindən sülh məqsədi ilə istifadə;
- Xəzər dənizində Azərbaycan Respublikasının siyasi və iqtisadi maraqlarının təmin olunması;
- Xəzər dənizində Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı altında üzən gəmilərə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi.

Xəzər dənizinin statusunun müəyyən edilməsinə dair hövzə dövlətləri arasında ümumi razılığın əldə olunmaması və enerji təhlükəsizliyi dəniz təhlükəsizliyi mühitinə təsir göstərən əsas amillərdir. Dəniz təhlükəsizliyi mühitinə yönəlmiş əsas xarici təhdidlərə aşağıdakılar daxildir:

- Xəzəryanı dövlətlərin hərbi-dəniz imkanlarının artması. Qüvvələr və döyüş imkanları balansının Azərbaycan Respublikasının xeyrinə olmayan şəkildə dəyişməsi;
- Azərbaycanın daxili işlərinə xaricdən istənilən potensial müdaxilə, təbii ehtiyatlarına və dəniz kommunikasiya xətlərinə çıxış və istifadə imkanlarının məhdudlaşması;
- Azərbaycan Respublikasına qarşı dənizdə ərazi iddialar;

- dövlətlərarası münaqişələr, dənizdə döyüş əməliyyatları və onların genişlənməsinin mümkünlüyü;
 - Azərbaycan Respublikasının dəniz sərhəd rejiminin pozulması, dəniz-sərhəd mübahisələrinin gərginləşməsi;
 - Xəzər dənizinin Azərbaycana mənsub ərazi sularında təbii sərvətlərdən qeyri-qanuni istifadə;
 - müxtəlif ölkələrin hərbi-siyasi ambisiyaları kontekstində nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarının, onların komponentlərinin və nəqli vasitələrinin, müasir hərbi texnologiyaların dənizdə qanunsuz yayılması;
 - terrorçu təşkilatlarının, dəniz quldurlarının və digər cinayətkar qrupların fəaliyyəti;
 - qonşu dövlətlər tərəfindən silahların qanunsuz yayılması üzrə beynəlxalq müqavilə və sazişlərin birtərəfli şəkildə pozulması.
- Daxili təhdidlər isə bunlardan ibarətdir:
- terrorçu qrupların niyyətləri kontekstində nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarının, onların komponentlərinin və nəqli vasitələrinin, müasir hərbi texnologiyaların dənizdə qanunsuz yayılması;
 - terror təşkilatlarının, dəniz quldurlarının və digər cinayətkar qrupların fəaliyyəti;
 - dənizdə qeyri-qanuni daşımalar, qaçaqmalçılıq və insan alveri;
 - qeyri-qanuni balıq ovu və sərvətlərdən qeyri-qanuni istifadə;
 - dəniz mühitinin qurudan, nəqliyyat vasitələrindən və dənizdə quraşdırılmış qurğulardan çirkləndirilməsi.

Nəticə

Dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsi olan Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı məsələnin illərlə müzakirə olunmasına baxmayaraq, bu məsələni tam şəkildə həll etmək, yəni dənizin statusu haqqında yekun Konvensiyanı hazırlamaq mümkün olmamışdır. Bunun əsas səbəbi məsələyə münasibətdə sahilyanı ölkələrin hər birinin öz milli maraqlarını ön plana çıxarmasıdır. Xəzərin hüquqi statusu məsələsi Azərbaycan–Rusiya münasibətlərində də əhəmiyyətli yer tutur. SSRİ-nin süqutundan sonrakı ilk illərdə Rusiya regionu tamamilə öz nəzarətində saxlamağa cəhdlər etmiş, bu səbəbdən də dənizin sahilyanı ölkələr arasında sektorlara bölünməsi ideyasına neqativ yanaşırdı. Sonrakı dövrdə regionda cərəyan edən proseslərin təsiri altında Moskva öz mövqeyini dəyişmiş və dəniz dibinin bölünməsi, akvatoriyanın isə ümumi istifadədə saxlanılması ideyasını müdafiə etməyə başladı. Nəticədə, Xəzər dənizinin dibinin həmsərhəd hissələrinin bölüşdürülməsinə dair Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan arasında sazişlər imzalandı, bununla da dənizin şimal hissəsində əməkdaşlıq və təhlükəsizlik üçün hüquqi baza yaradıldı. Hal-hazırda Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsində Azərbaycanın mövqeyi “Azərbaycan Respublikasının dəniz təhlükəsizliyi strategiyası”na uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y. M., Şükürov K. K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Bakı: Regionların inkişafı ictimai birliyi, 2009, 512 s.
2. Əliyev A. Sahilyanı dövlətlərin Xəzər siyasəti // Tarix və onun problemləri, 2009, № 1-2, s. 192-201
3. Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра (вопросы теории и практики) // Центральная Азия и Кавказ. 2000, № 3(9), с. 164-176

4. Hacızadə E.M. Xəzər hövzəsi regionunun iqtisadi potensialı və ixrac infrastrukturu // Azərbaycanın vergi jurnalı. 2015, № 4 (124), s. 93-128
5. Həsənov Ə. M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005, 752 s.
6. Чернявский С. И. Новый путь Азербайджана. М.: Книга и бизнес, 2002, 352 с.
7. Семедов С. Международно-правовой статус Каспийского моря // Обозреватель – Observer, 2009, № 4, с. 70-79
8. Семедов С. Международно-правовой статус Каспийского моря // Обозреватель – Observer, 2009, № 4, с. 70-79
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Elektron resurs: http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_a.pdf
10. Чернявский С. И. Десять лет истории Азербайджана: 2003-2013 годы. М.: ФИЛИНТА, 2013, 400 с.
11. Azərbaycan Respublikasının dəniz təhlükəsizliyi strategiyası. Elektron resurs: <http://www.president.az/articles/9290>

Резюме

Шахмурадов Агиль

Вопрос о статусе Каспийского моря в азербайджано-российских отношениях: сотрудничество или конкуренция ?

Вопросы, связанные с правовым статусом Каспийского моря, занимают особое место в структуре азербайджано - российских отношений, сформированные в период после распада Советского Союза. Азербайджан выступает за секторальное деление Каспийского моря. В 90-е годы XX в. Кремль, который выступал против раздела моря на национальные сектора, использовал вопрос о правовом статусе Каспийского моря как средство давления на Азербайджан и таким образом пытался предотвратить использование углеводородных ресурсов моря со стороны республики вместе с иностранными нефтяными компаниями. После прихода к власти В. Путина Россия предпочла сотрудничать с Азербайджаном в вопросах о статусе. Стороны пришли к соглашению о разделе морского дна и сохранение акватории в общем пользовании.

Keywords: *Caspian Sea, legal status, "Contract of the Century", the seabed, the middle line*

Summary

Shahmuradov Agil

The question of the status of the Caspian Sea in Azerbaijan-Russian relations: cooperation or competition?

Issues related to the legal status of the Caspian Sea, have a special place in the structure of the Azerbaijani - Russian relations, formed in the aftermath of the Soviet collapse. Azerbaijan supports the sectoral division of the Caspian Sea. In the 90 years of the twentieth century. The Kremlin, which is opposed to dividing the sea into national sectors, used question of the legal status of the Caspian Sea as a means of pressure on Azerbaijan and thus tried to prevent the use of hydrocarbon resources of the sea with foreign oil companies. After Putin's coming to power, Russia has chosen to cooperate with Azerbaijan in the issue of the status. The parties came to an agreement on the division of the seabed and the preservation of the water area in general use.

Ключевые слова: *Каспийское море, правовой статус, "Контракт века", морское дно, средняя линия*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94 (3)

**ОТРАЖЕНИЕ СКИФСКИХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ В
СРЕДНЕВЕКОВОМ СТЕПНОМ ПАМЯТНИКЕ В ДОЛИНЕ УЛААН-
ХЭРЭМ В МОНГОЛИИ**

Заур ГАСАНОВ*

Ключевые слова: скифы, тюрки, дракон, шаманизм, подвешиваемая чаша

Введение

В 2011 г. совместная казахско-монгольская экспедиция раскопала в Центральной Монголии уникальный мавзолей периода раннего средневековья. Один из руководителей этого проекта К. Сарткожаулы любезно предоставил мне снимки мавзолея и его инвентаря, а также его статью в которой дается описание раскопок и их результатов, а также мнение об этническом происхождении мавзолея [см.: 20]. Мавзолей находится на возвышенности Майхан-уула, в долине Улаан-хэрэм (Красная стена), в 210 км западнее Улан-Батора. В передней стороне мавзолея насыпан искусственный холм, наружная часть которого вкруговую огорожена арыком. По мнению К. Сарткожаулы данная особенность свойственна захоронениям тюрков раннего средневековья.

Под насыпью был обнаружен длинный коридор, который вел в мавзолей. На стенах коридора и внутри самого мавзолея имелись росписи, изображающие драконов (с тигровыми головами, по мнению К. Сарткожаулы), людей с лошадьми и собакой, а также флагов, Священного Дерева и птиц. Внутри мавзолея были найдены различные глиняные скульптуры людей и лошадей технология производства которых, как отмечает К. Сарткожаулы, резко отличается от китайской [20]. Скульптуры всадников имеют остроконечные головные уборы. В мавзолее были обнаружены сожженные останки погребенного.

Помимо всего этого в мавзолее были также найдены золотые изделия. Это золотая корона с растительным орнаментом, золотой сосуд с кольцом, золотая пряжка ремня, золотой перстень, золотые крестообразные украшения одежды, золотые гвозди, и многое другое. По мнению К. Сарткожаулы, его конструкция, вещевой набор и элементы искусства представленные в нем имеют тюркское происхождение [20].

Некоторые образцы искусства представленные в мавзолее выглядят так, как будто они выполнены китайскими мастерами. В частности так выглядят фрески на стенах коридора и мавзолея. Однако тщательное изучение образов на этих фресках и вообще всего инвентаря и обряда мавзолея позволило К. Сарткожаулы прийти к выводу, что он имеет степное (тюркское) происхождение [20]. Мне в свою очередь хотелось бы привести дополнительные свидетельства раннего степного происхождения инвентаря и обряда погребения, а также образов представленных в искусстве мавзолея. В качестве основы идентификации будут использованы археологические материалы степных кочевых племен I тысячелетия до н.э., а также сообщения о них в античных источниках.

* Институт Археологии и Этнографии НАНА
e-mail:zaurmail@gmail.com

Ров и вал

В передней части мавзолея насыпан искусственный холм, наружная часть которого вкруговую огорожена арыком. К. Сарткожаулы отмечает, что данная особенность свойственна захоронениям тюрок раннего средневековья [20]. Однако данный признак начинает прослеживаться в намного более ранний период. Ограждение насыпи кургана арыком прослеживается на примере курганов ранних скифов, у которых функцию арыка исполняет небольшой ровик и вал, окружающие курган по контуру. Данная черта прослеживается в курганах скифов Северного Причерноморья, Северного Кавказа и Азербайджана (курганы Мингечаура) [2, с.90]. С.А.Скорый перечисляет данный признак в списке 24 этнических признаков ранних кочевников (скифов) Приднепровья. Он считает этот признак этническим показателем племен пришедших с востока [21, с.45-53, табл. I; см. также: 6, с.519-527]. К. Сарткожаулы отмечает, что данная конструкция (арык) могла исполнять функцию защиты от дождя и снега [20]. Мы соглашаемся с данным выводом. Возможно, что в каких то первичных регионах Евразийской степи эти арыки действительно имели какое то практическое значение. Возможно по мере продвижения в новые регионы традиция сооружения арыков (ров и вал) вокруг насыпи кургана продолжала свое существование в виде рудимента.

Коридор

Длинный коридор (табл. I: 3) мавзолея (42 м.) повторяет концепцию дромоса в захоронениях скифов Северного Причерноморья. Как отмечает В.С.Ольховский "Длина дромоса во многом определялась социальным положением человека". Длинные дромосы встречаются только в богатых захоронениях скифов [18, с.31]. Итина и Яблонский отмечают, что коридорообразные дромосы типичны для сакского могильника Тагискен в Казахстане. Они также отмечают, что в сакское время захоронения с дромосами более типичны для восточных регионов степи, чем для западных [14, с.36-37]. Обряд захоронения с дромосом по всей видимости берет свое происхождение в бегазы-дандыбаевской культуре Центрального Казахстана (см.: табл. I: 2) (в предсакский период) в завершающий этап позднебронзового века [17, рис. 38, 52, 57, 59, 62].

Огонь, Мировое Дерево и птицы

В мавзолее в Улаан-Хэрэме были найдены "выжженные останки" погребенного. В соответствии с А.И.Тереножкиным традиция разжигания огня, в верхней части деревянной погребальной камеры, была широко распространена среди скифских культур Евразии. По мнению Тереножкина после разжигания костер сразу засыпался землей. В результате этого останки погребенного обугливались [23, с.19-20]. В.В.Отрошенко определил, что эта же традиция прослеживается и в культурах срубной культурно-исторической общности, из которой происходят киммерийцы. В соответствии с Отрошенко дым погребального огня помогал погребенному в его путешествии в иной мир [19, с.10-11].

По всей видимости данный ритуал следует объяснять тем фактом, что огонь разожженный в центре кургана, представляет собой модель культурного Центра Вселенной. Огонь очага у тюркских народов Сибири, практикующих шаманизм, является одним из аналогов Центра Вселенной. Из этнографических материалов нам известно, что во время своих ритуалов сибирские шаманы часто разжигают огонь рядом с имитацией Мирового Дерева. Этот огонь помогает шаманам путешествовать в другие миры [16, с.59-60, 125, 138].

Также следует отметить, что А. И. Тереножкин проследил, что деревянных

гробницах с дромосом, скифов и саков, часто засвидетельствован огненный ритуал [23, с.19]. В мавзолее в Улаан-Хэрэме прослеживаются те же черты коридор-дромос и "выжженные останки" погребенного.

Другим маркером Центра Вселенной в шаманизме урало-алтайских народов являются Мировое Дерево и птицы. Как отмечают открыватели мавзолея в Улаан-Хэрэме на фресках мавзолея имеются изображения Мирового Дерева и птиц стремящихся ввысь (табл. I: 4-5). Открыватели мавзолея совершенно правильно рассматривают эти образы как тюркские символы путешествия погребенного в иной мир. В шаманизме тюркских народов Сибири дерево олицетворяет космическую ось. Между священным деревом и огнем существует тесная взаимосвязь, олицетворяющая слившиеся в единое целое представления о богине, хозяйке очага (От ене) и священном дереве – космической оси. В целом огонь Мировое Дерево и птицы олицетворяют одно и то же – Центр Мира. Разжигание огня рядом с деревянными конструкциями (бревно, дерево или коновязь), олицетворяющими священное дерево, прослеживается в ритуально мифологической практике тюрков южной Сибири [16, с.59-60, 125].

В соответствии с мнением многих исследователей в шаманизме тюркских народов Южной Сибири Мировое Дерево часто бывает представлено коновязью. [16] Образцы коновязи очень трудно проследить в скифской археологии, поскольку погребения скифов очень часто бывают полностью сооружены из деревянных срубов. Но некоторые из них сооружены не из дерева, а из камня. В этих курганах мы можем проследить следы столбов (коновязь). К примеру, в келермесском кургане №24 были обнаружены следы от трех деревянных столбов. По мнению Л. К. Галаниной, это следы коновязей [5, с.68].

Таким образом Мировое Дерево изображенное на фреске мавзолея в Улаан-Хэрэме в скифских погребениях представлено в виде коновязи. Что касается изображений птиц, то они встречаются повсеместно скифо-сакском зверином стиле.

Крестообразные (ромбовидные) изделия

В мавзолее были найдены крестообразные золотые украшения на одежде (табл. II: 1). Крестообразный орнамент появляется в очень ранний период истории, однако свое массовое распространение получает в киммерийско-скифский период. Данный орнамент обозначает концепцию Центра Вселенной в шаманизме и тенгрианстве тюрко-монгольских народов [более детально см.: 7, с.22-37].

Крестообразное золотое украшение из мавзолея в Улаан-Хэрэме очень напоминает по своей форме четырехлепестковые (крестообразные) бронзовые бляшки-розетки из захоронений VIII-VII вв. до н.э. Данные бляшки характерны для киммерийских находок новочеркасского типа (табл. II: 5-6, 8), а также для раннескифских находок (табл. II: 4) [5, с.128]. Бляшки данного типа, идентичные как по форме, так и по манере крепления (петелька для крепления) [12, с.66], были найдены в мингечаурских курганах (табл. II: 3) [2, табл. XL]. Разница между сопоставляемыми изделиями заключается лишь в том, что крестообразное украшение из мавзолея имеет заостренные концы, в то время как киммерийские и скифские крестообразные бляшки имеют округлые концы. Крестообразные изделия также прослеживаются в археологии саков (табл. II: 7) [4, табл. XVIII: 33].

Дракон

На стенах коридора мавзолея есть изображения драконов (табл. I: 1, 3). Образ дракона нельзя ограничивать лишь китайской культурой. Этот образ имел важное значение для степных кочевых народов начиная с древнейших времен. В частности он был распространен у скифов. Как нам известно из сообщения Арриана скифы использовали знамена (штандарты) в виде шестов с установленными на них драконами с устрашающими змеиными телами. Арриан пишет: Скифские значки являют собой драконов соответствующего размера, прикрепленных к шестам. Они делаются из сшитых окрашенных лоскутьев, [причем] головы и все тело вплоть до хвостов уподобляются змеиным с тем, чтобы воспроизвести их как можно более страшными. Затея [состоит] в том, что пока кони стоят смирно, ты можешь видеть только свисающие книзу разноцветные лоскутья, но при скачке они от ветра надуваются так, что становятся очень похожими на [этих] животных, а при быстром движении даже издают свист от сильной воздушной струи, проходящей сквозь [них]. Эти значки не только доставляют удовольствие либо ужас своим видом, но становятся полезными для разделения [стадий] движения и для того, чтобы разные подразделения не натыкались друг на друга [1, 35, 2-7].

Еще одно свидетельство того, что образ дракона занимал важное место в культуре скифов приведено в «Аргонавтике» Валерия Флакка. В этой работе говорится о том, что предводитель скифов Колакс собрал «вокруг себя воздушных драконов, отличие матери Оры, и с обеих сторон противопоставленные змеи сближаются языками...» [28, VI, 48-68].

Образ дракона также был распространен у киммерийцев. Нам это становится известно из ассирийских источников, в которых царя киммерийцев Тугдамме (Лигдамис греческих источников) называют "творением Тиамат" [9] В.К.Афанасьева отмечает, что богиня Тиамат в аккадской мифологии является персонификацией первозданной стихии и по мнению исследователей изображалась в виде дракона [3]. По всей видимости у киммерийцев также были знамена с изображениями драконов.

Подвешенная чаша и пояс

В мавзолее были найдены золотая пряжка ремня и золотой сосуд с кольцом на боковой части (табл. III: 3, 5). По всей видимости данное кольцо использовалось для подвешивания. Традиция подвешивания сосуда или чаши на ремне ведет свое происхождение от скифской традиции, о которой пишет Геродот. Скифский Геракл оставляет своим сыновьям, наряду с луком, пояс с висящей на его конце золотой чашей. Скифский Геракл поставил условие, кто из сыновей сможет опоясаться им, тот и станет царем [8, IV, 10]. Археологическое подтверждение этого мифа найдено в кургане Аржан-2 в Туве – это миниатюрный золотой сосуд, в форме скифского котла с коническим поддоном, который подвешивался при помощи золотой цепочки прикрепленной к его поддону (табл. III: 1-2). В соответствии с К. В. Чугуновым данный сосуд был подвешен на пояс погребенного царя [25]. Традиция подвешивания сосудов на поясах продолжала свое существование и в намного более поздние периоды и распространилась вплоть до Венгрии, где эти сосуды назывались "чанак". Данная традиция имеет ярко выраженное степное происхождение.

Треугольники выполненные техникой зернения

Золотой перстень найденный в мавзолее имеет на своих боковых частях орнамент в виде треугольников (табл. IV: 4). Этот орнамент исполнен с помощью круглой зерни. В археологической литературе данную технику называют "техника

зернения". Исполнение треугольников и конусов с помощью техники зернения было широко распространено в раннескифский период. В скифском кургане Аржан-2 серьги и кольца изготовленные техникой зернения имеют форму усеченного конуса (табл. IV: 3) [24, с.386-395]. В мингечаурских скифских погребениях серьги изготовленные той же техникой зернения имеют форму простого треугольника [2, с.16]. В кургане Аржан 2 вместе с серьгами были обнаружены изделия круглой формы, с изображенными на них треугольниками с помощью техники зернения [26, табл. 72: 1].

Глинянные фигурки с остроконечными шапками

Глинянные фигурки воинов широко известны из китайских царских захоронений. Однако в мавзолее в Улаан-Хэрэме (в отличие от китайских) представлены фигурки пехотинцев а всадников с одеждой и головными уборами степного происхождения (табл. III: 4, IV: 1-2). Короткие куртки кавалеристов, ведут свое происхождение от курток киммерийцев, скифов и саков. Конические головные уборы (шапка с заостренным концом) являются продолжением киммерийско-скифо-сакской традиции в степном мире средневековья. Эта форма одежды хорошо известна по изображениям скифов на сосудах. К примеру изображение скифа, натягивающего тетиву на лук, на золотом сосуде из Куль-Оба [13, с.217]. Керамические изделия с изображениями мужчин с коническими головными уборами встречаются в скифской среде. Одна из них была обнаружена в г. Гяндже в Азербайджане. Основываясь на форме головного убора и детализации изображения Е. Крупнов провел параллель между этой находкой и изображениями скифов на сосуде из кургана Куль-Оба и воронежском серебряном сосуде. Он приходит к выводу, что данное изделие изображает скифа или сака и датируется V-IV вв. до н.э. [15, с.370-371].

Золотые гвозди

В мавзолее в Улаан-Хэрэме было обнаружено 55 золотых гвоздей. Данная находка свидетельствует о наличии какой то деревянной конструкции, которая крепилась с помощью этих гвоздей. Бронзовые гвозди были обнаружены в Малом кургане скифов в Азербайджане [11, с.22-30]. Использование золотых и бронзовых гвоздей было также засвидетельствовано в погребении племенного вождя в Борсунлинском кургане, который предшествует периоду прихода скифов в Азербайджан. В этом кургане, который имеет ярко выраженное степное происхождение, погребенный вождь лежал на деревянном помосте, украшенном бронзовыми пластинами. В помост были вбиты золотые и бронзовые гвозди [10, с.3-4].

Выводы

В заключении хотелось бы выразить надежду, что представленные мною данные помогут еще больше укрепить выводы авторов раскопок о древнетюркском происхождении этого мавзолея. В целом весь набор находок и обряда указывает на степное происхождение этого мавзолея.

В целом данное открытие является еще одним подтверждением преемственности тюркской цивилизации от киммерийской-скифо-сакской. Здесь мы представили лишь несколько кратких свидетельств этой преемственности. Тема преемственности археологических памятников тюркского периода от археологических культур скифо-сакского периода является очень перспективным направлением науки. Исследователям данного направления следует придавать важное значение не только вещевому составу, но и обряду погребения, который является важным индикатором мировоззрения. Однако при исследовании этого вопроса, следует

обратить внимание на то, что между периодом киммерийцев скифов, саков и средневековых тюрков существовали промежуточные археологические культуры посредством которых и были переданы черты обряда и образцов искусства ранне-железного века средневековым тюркским народам. Без привлечения материалов этих промежуточных культур исследование преемственности культуры тюрков средневековья от археологических культур скифо-сакского периода не будет полным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арриан. Тактическое искусство // С. М. Перевалов. Тактические трактаты Флавия Арриана. Москва: Памятники исторической мысли, 2010, с. 149-173.
2. Асланов, Г. М., Ваидов, Р. М., Ионе, Г. И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН Азерб, 1959, 190 с.
3. Афанасьева, В. К. Тиамат. // С. А. Токарев. Мифы Народов Мира: Энциклопедия, т 2. Москва: Сов. Энциклопедия, 1982, 505 с.
4. Вишневская, О. А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э.: по материалам Уйгарака. Москва: Наука, 1973, 160 с.
5. Галанина, Л. К. Келермесские курганы: царские погребения раннескифской эпохи. том I. Москва: Палеограф, 1997, 316 с.
6. Гасанов, З. Г. Погребальный обряд как основа выявления собственно скифских курганов Азербайджана. // W. Blajer (ред.). Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa: Joanni Chochorowski dedicatae. Krakow: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Profil-Archeo, 2012, с. 519-527.
7. Гасанов, З. Крестообразный орнамент как маркер «центра мира» в шаманизме киммерийцев и скифов. *İncəsənət və mədəniyyət problemləri*, 2011, №3, с. 22-37.
8. Геродот. История. Стратановский, Г. А. Ленинград: Наука, 1972, 600 с.
9. Гимн Ашшурбанипала богу Мардуку. // Иванчик, А.И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII веках до н.э. Москва: 1996.
10. Джафаров, Г. Ф. Борсунлу – погребение племенного вождя. Баку: Элм, 1986, 12 с.
11. Иессен, А. А. Из Исторического Прошлого Мильско-Карабахской Степи. // Труды Азербайджанской Археологической Экспедиции, Т. II, 1956-1960 гг. Москва-Ленинград: Наука, 1965, с. 11-36.
12. Ильинская, В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова Думка, 1968, 268 с.
13. Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. Киев: Наукова Думка, 1983, 379 с.
14. Итина, М. А., Яблонский, Л. Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). Москва: РОССПЭН, 1997, 187 с.
15. Крупнов, Е. Глиняная головка “Скифа” из Закавказья. Вестник древней истории, 1940, № 3-4, с. 370-371.
16. Львова, Э. Л., Октябрьская, И. В., Сагалаев, А. М., Усманова, М. С. Традиционное Мировоззрение Тюрков Южной Сибири: пространство и время, вещный мир. Новосибирск: Наука, 1988, 225 с.
17. Маргулан, А. Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1991, 358 с.
18. Ольховский, В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII-III вв. до н.э.). Москва: Наука, 1991, 256 с.
19. Отрошенко, В. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры). // В. М. Зубарь (ред.). Обряды и верования древнего населения Украины. Киев: Наукова Думка, 1990, с. 5-17.
20. Сарткожаулы, К. Древнетюркский подземный мавзолей (провизорное краткое описание). Материалы межд. научной конф.: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы» Посвященной 20-летию независимости

- Республики Казахстан и 20-летию института Археологии им. А. Х. Маргулана, Алматы: 2011, с. 283-287.
21. Скорый, С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. Киев: (издательство не указано), 2003, 161 с.
 22. Тереножкин, А. И. Киммерийцы. Киев: Наукова Думка, 1976, 224 с.
 23. Тереножкин, А. И. Скифская Культура. // П. Д. Либеров, В. И. Гуляев. Проблемы скифской археологии. Москва: Наука, 1971, с. 15-24.
 24. Чугунов, К. В. Серьги раннескифского времени Саяно-Алтая (происхождение традиции и типологическое развитие). // Ю. Кирюшин, А. Тишкин. Исторический опыт хозяйственного освоения Западной Сибири. Кн. 1. Сборник научных трудов. Барнаул: Изд. АГУ, 2003, с. 386-395.
 25. Чугунов, К. В. Сосуд Гестии или чаша Геракла? Размышления по поводу одного шедевра. // In Situ: к 80-летию проф. А.Д.Столяра. СПб.: Изд-во С-Петербургского университета, 2006, с. 200-207.
 26. Çugunov, K. V., Parzinger, H., Nagler, A. Der skythenzeitliche Fürstengraban Aržan 2 in Tuva. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2010, 330 с.
 27. Nawroth, M. Der Goldfund von Vetersfelde: vom Schwarzen Meer in die Lausitz. // W. Menghin H. Partzinger. Im Zeichen des Goldenen Greifen: Königs Gräber der Skythen. Munich: Prestel, 2007, с. 318-327.
 28. Valerius Flaccus. Argonautica. / Trans. Mozley J.H. – Cambridge–London: Harvard University Press, 1934, 480 с.

Подписи к рисункам.

Таблица I: (1, 3-5) Мавзолей в Улаан-Хэрэме [Сарткожаулы, рис. 2-3, 8, 10]; (2) Бегазы-дандыбаевская культура [Маргулан, рис. 38].

Таблица II: (1) Мавзолей в Улаан-Хэрэме [Сарткожаулы, рис. 19-1]; (2) Феттерсфилд в Восточной Европе [Nawroth, Taf. 1]; (3) мингечаурский курган № IV (скифы) [Асланов и др., табл XL: 12]; (4) курган № 8 у хут. Поповка (скифы) [Ильинская, табл. XLVI: 10]; (5, 6, 8) киммерийский орнамент Северного Причерноморья и Кавказа [Тереножкин 1976, рис. 92, 94]; (7) сакские курганы Уйгарака [Вишневская, табл. XVIII: 33].

Таблица III: (1-2) Курган Аржан 2 [Çugunov и др., табл. 78: 7а, b]; (3-5) Мавзолей в Улаан-Хэрэме [Сарткожаулы, рис. 12, 16, 19-3].

Таблица IV: (1-4) Мавзолей в Улаан-Хэрэме [Сарткожаулы, рис. 11-1, 18]; (2) глиняная головка скифа из Азербайджана [Крупнов, фото 1]; Курган Аржан 2 [Çugunov и др., табл. 72: 1].

Таблица I

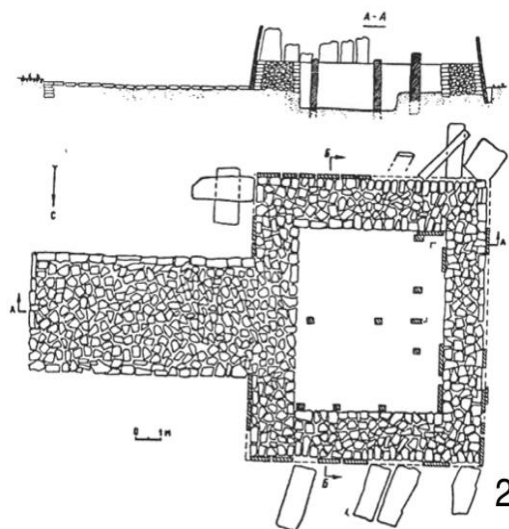

Таблица II

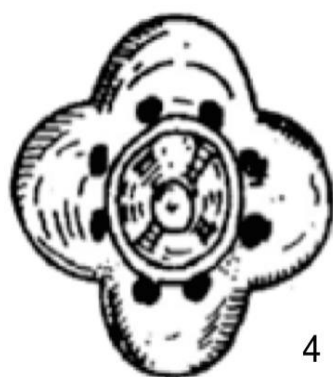

Таблица III

1

2

4

3

5

Таблица IV

1

2

3

4

Xülasə

Zaur Həsənov

Mongolustanda yerləşən orta əsr çöl abidəsi Ulaan-Heremdə skif dəfn adətlərinin əksi

Məqalədə Ulaan-Herem mavzoleynin əsli araşdırılır. Mavzoleydə tapılan dəfn adəti və maddi mədəniyyətə əsaslanaraq görünür ki, orada çöl mədəniyyətinin xüsusiyyətləri əks olunur. Mavzoleydə rast gəlinən bir sıra əşyaların və dəfn adətinin paralelləri daha erkən – skif dövrü mədəniyyətlərində rast olunur. Bunların arasında: dən-dən etmə üsulu ilə qızıldan düzəldilən uçbucaqlar, romb tipli ornament, uçan əjdahalar, xəndək və mil, dromos, gildən düzəldilmiş şiş papaqlı adamların təsvirləri, qızıl mismarlar, quşların və dünya ağacının təsvirləri.

Açar sözlər: *Skiflər, Türklər, əjdaha, şamançılıq, asma qab*

Summary

Zaur Hasanov

***Reflection of the Scythian Funerary Rites in the Medieval Steppe Monument in the valley
Ulaan-Herem in Mongolia***

In the article the origin of the funerary rites mausoleum at Ulan-Herem in Mongolia is examined. Based on the funerary rites and material culture present at the mausoleum it can be determined that it has pronounced Steppe origin. A number of rituals and objects found in mausoleum have direct parallels in the cultures of the earlier – Scythian – period. Among them golden depictions of triangles made with granulation technique, rhomb-shaped ornament, flying dragons, trench and shaft, dromos, clay figures of cavalry men with pointed caps, golden nails, depictions of birds and world tree.

Keywords: *Scythians, Turks, dragon, shamanism, suspended vessel*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94; 930.2

XARABAGILANIN PARÇA NÜMÜNƏLƏRİ TARİXİ MƏNBƏ KİMİ (AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

Afət RÜSTƏMBƏYOVA*

Açar sözləri: türk-islam mədəniyyəti, arxeoloji parçalar, dəfn mərasimi, ipəktoxuma, ipək saplar, güləbatın tellər, sap sıxlığı, kompozisiya, kalliqrafik yazılar, naxış, motiv.

Giriş

Qədim və zəngin köklərə malik olan Azərbaycan tarixinin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi və təbliği elmimizin qarşısında dayanan ümdə vəzifələrdəndir. Xalqımızın zəngin mədəni-tarixi irsi və maddi-mənəvi sərvətlərinin dəyərli nümunələrindən olan artefaktlar tarixin inkişaf proseslərini izləmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malik mənbələrdir. Bu materiallar müəyyən tarixi hadisələri kompleks şəkildə qiymətləndirməyə də yardım edə bilər. Həmin artefaktlar *dünya sivilizasiyasına xalqımızın verdiyi töhfələri müəyyən-ləşdirməyə, eləcə də onların dünya mədəniyyətindəki yeri, digər mədəniyyət nümunələri ilə ümumi və bənzərsiz xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. AMEA Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunub saxlanılan 300 minədən çox tarixi material məhz bu kimi mədəni-tarixi əhəmiyyətli məsələləri konseptual mövqedən göstərərək dəyərləndirməyə şərait yaradır.*

Maddi-mənəvi, sosial-iqtisadi, mədəni və bədii-estetik səviyyəni ehtiva edən mənbələr içərisində arxeoloji parça nümunələri xüsusi dəyər kəsb edir. Toxuculuğun Azərbaycan əhalisinin qədim və ənənəvi təsərrüfat sahələrindən biri olması, şəhərlərin isə sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərməsi fakt olaraq məlum olsa da, hər bir arxeoloji tekstil nümunəsinin tapılması sensasiya səviyyəsində maraq doğurur. Bu materialları tapıntı səviyyəsində dəyərli edən əsas səbəblərdən biri zərif və təbii liflərdən toxunan parçaların təbii şəraitdə tez sıradan çıxması, uzun müddətdən sonra aşkarlandıqda isə oksigenlə təmasdan məhv olmasıdır. Digər səbəb isə həmin tapıntıların İslam dünyasındakı dini adət-ənənələrlə bağlılığıdır.

Bu məqalədə tədqiqatə cəlb etdiyimiz məsələlərə XII-XIII əsrə aid olan Xaraba Gilan arxeoloji parçalarının (Muzeyinin Arxeologiya fondu) toxunma texnologiyası, sapların quruluşu və sıxlığı, güləbatın tellərin strukturu və kimyəvi tərkibi, dekorativ tərtibatın türk-islam motivləri ilə əlaqəsi və türklərin dəfn mərasimlərində islamaqədərki adətlərin istisna şəkildə qorunub saxlanılan elementləri daxildir. Parçanın toxunuş strukturunu araşdırmaq üçün polyar işıq, tekstil liflərin quruluşu və təbiətini tədqiq etmək üçün qeyri-polyar işıq altında 200-400 x böyütməklə optik mikroskopiyadan, güləbatın tellərin kimyəvi tərkibini öyrənmək üçün isə rentgeno-flyurostent analizlərin nəticələrindən istifadə edilmişdir.

Hazırkı məqalədə tədqiqat obyektimiz olan unikal və nadir artefaktlar arxeoloji qazıntılar zamanı Xaraba Gilan (Kiran, Giran) şəhərindən tapılmışdır. Sərdabənin 1980-ci ildə qazılmasına baxmayaraq, oradan bir sıra maraqlı faktlar aşkara çıxarılmışdır. (bax: 14, 10-11) Bu tapıntılar arasında qoz ağacından düzəldilmiş tabut qalıqları və müəyyən parça fragmentləri də yer alır [1, 58; 12, 86]. Fikrimizcə, sərdabəyə hava

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
e-mail:afet-rustam@mail.ru

axınının olması burada xüsusi mikroiqlim yaratmış, nəticədə Naxçıvanın sərt və quru iqlimi 700 ildən artıq yaşı olan parçaların bu günə qədər qorunub saxlanılmasına səbəb olmuşdur.

1. Naxçıvan bölgəsinin tarixi-coğrafi və mədəni-iqtisadi mövqeyinə qısa bir ekskurs

Zəngin dekorativ tərtibatlı və yüksək keyfiyyətli qədim parçaların Naxçıvan torpağında tapılması təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, Naxçıvan nəinki Azərbaycanın, hətta Orta Şərqi ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuşdur. Yazılı qaynaqlar içərisində bu şəhər haqqında ən erkən məlumat tarixçi İosif Flaviyə məxsusdur (e.ə. I əsr). O, Naxçıvanı “bəşər nəslinin ilk beşiyi” adlandırmış, K.Ptolomey isə onu “Naksuana” adı altında Cənubi Qafqazın ən böyük şəhəri olaraq göstərmişdir. E.ə. IV minilliyə aid II Kültəpə, tunc dövrünə aid Qırlar, Albantəpə, Axura, Xoşkəşin, Maxta arxeoloji abidələrindən əldə olunan zəngin artefaktlar bu diyarda dövlətçilik ənənələrinin qədimdən bəri mövcudluğunu təsdiq edir. Yazılı mənbələrdən Herodot, Plutarx, Strabon, Ptolomey və başqa antik müəlliflərin əsərlərində, orta əsrlərdə isə ərəbcə qaynaqlarda Naxçıvanın tarixi inkişafının gedişatı öz əksini tapmışdır. Naxçıvan e. ə. I minillikdən Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya dövlətinin tərkibində olmuş və yazılı məlumatlara görə, qədimdən burada oğuzlar, kəngərlilər və ön bulqarlar məskən salmışlar [6, 18].

Qədim tarixi abidələrlə zəngin olan Naxçıvan bölgəsi nəinki Azərbaycan, eləcə də Yaxın və Orta Şərq üçün çox mühüm coğrafi-strateji mövqedə yerləşmişdir. “Böyük İpək Yolunun” fəal olaraq işləndiyi zamandan – e.ə. II əsrdən etibarən ticarət yolunun qolları Azərbaycanın da ərazisindən keçirdi.

İpək başlıca əmtəə kimi ölkələrin siyasi-iqtisadi həyatında həlledici rol oynamağa başlamışdı. Məhz karvan yolunun keçdiyi bir çox ölkələrdə əsas gəlir mənbəyinə çevrilən baramaçılıq və ipəktoxuma qısa zaman ərzində mənimsənilərək, ənənəvi sənət növü oldu. Azərbaycanda da baramaçılıqla yanaşı, erkən orta əsrlərdən etibarən ipək parçaların istehsalına başlanıldı. Artıq Sasanilər dövründən (223-723 illər) etibarən Təbriz, Rey [17, 57] və s. şəhərlər ipəktoxuma mərkəzləri olaraq hazır parçaları Avropa və Asiya ölkələrinə ixrac edirdi (4, 57). Məlum olduğu kimi, artıq VII-VIII əsrlərdə Cin ipəktoxumasında Sasani ipəkçiliyinin, xüsusilə ikitərəfli sarı parçası toxuyan mürəkkəb quruluşlu toxuculuq dəzgahlarından istifadə edilir, eləcə də tekstil ornament və sujetlərindən faydalanılırdı (15, 40). XII-XIII əsrlərdə Şərqdə ipəktoxuma özünün intensiv inkişaf dövrünü keçirdiyi dövəmdə artıq Azərbaycanın bir neçə şəhəri ipək parçaların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı.

Siyasi arenada isə Böyük Səlcuqlar imperiyasında baş verən taxt-tac mübarizəsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlət kimi Atabəylər dövləti yarandı. Müəyyən bir müddət (1064-cü ilə qədər) Alparslanın iqamətgahı Naxçıvan şəhərində yerləşmiş, sonralar isə buranı Səlcuqi canişinləri idarə etmişlər [8, 79]. Qaynaqlardan məlum olduğu kimi, Atabəylər dövründə Naxçıvan yüksək tərəqqiyə çatdı, dövlətin banisi Şəmsəddin Eldəniz bu şəhəri (1136-1175 illər) paytaxta çevirdi [2, 33]. Dövrünün böyük meqopolislərindən hesab olunan şəhərdə təxminən 150-200 min əhali yaşayırdı [3, 15]. Bu dövəmdə bölgənin önəmli şəhərlərdən biri sayılan Gilan (Giran) şəhəri Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi və yazılı mənbələrə görə, VII-XIII əsrlərdə bölgənin ikinci böyük şəhərinə çevrilmişdi. Bu dövr ərəb mənbələri Giran şəhəri, oradan keçən ticarət yolları, şəhərin iqtisadi-ticari durumu və s. barədə məlumat verirlər [14, 10-11]. Bu məlumatlar isə həmin şəhərin öz dövründə mühüm ticari, iqtisadi və tarixi əhəmiyyəti olduğunu göstərir.

2. Xaraba Gilanın parça nümunələri

Öncə də məlumat verdiyimiz kimi, Xaraba Gilan sərdabəsindən 7 ədəd müxtəlif ipək parça əldə olunmuşdur. Bu parçalar toxunma strukturu, ipək və güləbatın tellərin eşmə quruluşu, güləbatın tellərin kimyəvi tərkibi, naxışlar və kompozisiya quruluşu baxımından olduqca dəyərlidir. Bəhsini etdiyimiz parçalar çox yönlü informasiyaya malik olması ilə həm də tarixi mənbə dəyəridir.

Fraqment 1. İki hissədən ibarət olan ipək parça fraqmenti 3x5 sm və 5,8x1,5 sm (AF. 2719) ölçüdədir, toxunuş sıxlığı 1 sm² 30x50-dir (foto 1). İpək parçanın ərş və ağrac sapları zəif dərəcədə Z şəklində burulmuşdur (foto 2, rəsm 1). Tünd şabalıdı rəngli saya ipək parça sadə toxunuşludur (foto 3, rəsm 2). Parçanın keyfiyyət göstəriciləri olan sapların struktur analizi və toxunuş sıxlığı, eləcə də ipəyin üzərinin hamar olması bu ipək parçaların Ön Asiya ölkələrində toxuna biləcəyini göstərir. Bu arealda toxunan ipək parçaların sapları zəif dərəcədə burulurdu, sıxlıq parametrləri ortam 1 sm², ərş iplərinin sayı 40-60-dək, ağrac iplərinin sayı 36-100-dək olurdu [17, 66]. Tədqiq olunan ipək parçanın bu spesifik xüsusiyyətlərə uyğun gəlməsi ehtimalımızı təsdiqləyir.

Fraqment 2. Qızılı tellərdən toxunan güləbatın bafta (AF. 2719 a) 9x2 sm ölçüdədir (foto 4). Quruluşca yastı formalı, eni 0,20 mm olan yun liflərin yalnız bir üzü qızılı rəngli nazik təbəqə ilə örtülüb (foto 5). Parlaq qızılı rəng güləbatın saplarının tərkibinə qızıl və gümüş ərnti əlavə edilmədən alınmışdır.

Tərkibi: Ti - 5, 224; V - 4, 523; Fe - 85,05; Zr - 1,149

Güləbatın baftanın üzərindəki acıq qəhvəyi rəngli yerlik və şaquli istiqamətli tünd rəngli romblar ipək saplardan salınmışdır. Həmin ipək saplar zəif dərəcədə Z quruluşunda burulmuşdur. Güləbatın baftanın astar tərəfi kətan parça üzərinə bərkidilmişdir. Bəhs edilən fraqment orta əsrlər “zərbafta” nümunəsidir və onun qadın geyiminin yaxa və ya manjet hissəsi olduğunu düşünürük.

Fraqment 3. Sadə toxunuşlu “miləmil” ipək parça fraqmenti (AF. 2718) 14x7 sm ölçüsündədir (foto 6). İpək parça iki üzlüdür. Ağracın sapları acıq şəkəri rəngdədir. Parçanın toxunma quruluşu sadədir (foto 7, 7a). Sapları orta dərəcədə Z şəklində burulmuşdur (foto 8). Sap sıxlığı 1 sm² 30x32. “Miləmil” parçanın kompozisiyasını şəkəri və yaşıl zolaqlar təşkil edir. Fraqmentin naxışlanması Azərbaycan və Türkiyə cecimləri ilə müştə-rəkliyə malikdir. Anoloji dekorlu ipək parçanı arxeoloqlar Volqa Bulqariyası sinxron abidəsində qadın məzarından aşkarlamışlar [16, 76]. Bu növ parçalardan çiyinlik, bel geyimləri və ya örpək hazırlanmasında istifadə olunmuşdur.

Fraqment 4. Sadə quruluşlu, ölçüsü 31x11 sm olan toxunma ağ kətan parçadır. Onun üzəri qırmızı, göy və mavi rəngli ipək saplarla sayma tikmə üslubunda sıx həndəsi naxışlarla örtülmüşdür (AF. 2718) (Foto 9). İpək sapları zəif dərəcədə Z şəklində burulmuşdur. Hündürlüyü 11 sm olan nazik zolaq fraqment şəklində qalsa da, parçanın kompozisiya quruluşu haqqında təsəvvür yarada bilir. Mərkəzi enli zolağın ağ yerliyi qırmızı xətlərlə altıguşəli göllərə bölünmüş və mavi rəngli altı guşəli ulduzlarla bəzədilmişdir. İki kənar haşiyədə ornamental quruluşda kontrast çalarlardan istifadə edilərək, neqativ fiqurlarla qarmaqvari naxışlar, pozitiv fiqurlarla isə çarpma ox elementlərinin verilməsi ahəngdarlıq yaradır. Qeyd etmək istərdik ki, çox çeşidli qarmaqvari naxışlara daha çox türk xalqlarının xalı motivlərində rast gəlinir. Qarmaqlı həndəsi ornamentlər Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Orta Asya xalqlarının naxışlarında üstünlük təşkil edir [13, 68]. Həmin motivləri Türkiyənin İslam Mədəniyyəti Muzeyində (Türk ve İslam

Eserləri Müzesi) qorunub saxlanılan Səlcuqilər dönməsinə aid 18 ədəd xalı örnəklərindəki xarakterik ox, ulduz və qarmaqlı ornamentlər və s.-də də görmək olar [11, 53]. Xalça haşiyəsi quruluşlu tikmə zolağın astarının boz rəngli bez parçadan olmasına əsasən onun xüsusi geyim hissəsi – qurşaq (?) kimi hazırlandığını ehtimal etmək olar.

Fraqment 5. Ağ yerlikli, üzəri üç topa dairəvi naxışla bəzədilmiş 45x14 sm ölçüsündə olan zərxara “üç bəbək” ipək parça nümunəsidir (AF. 24333) (Foto 10, 10a). Parça sadə toxunuşludur: 1 sm² sap sıxlığı 25x36-dır, ipək sapları zəif Z şəklində burulub. Güləbatın telin en kəsiyi dairəvi, qalınlığı isə 0,025 sm-dir (Foto 10 b). Güləbatın tellərin ərinti tərkibində daha çox gümüşdən istifadə olunub.

Tərkibi: Ti-1,311; V-1,388; Fe-6,295; Cu- 0,917; Ag-89,842.

Zərif zərxara ipək parçanın ara sahəsi daha sonra Osmanlıda istifadə olunan və “üç bənək” (hərfən: “üç xal”) kompozisiyası kimi tanınan üç topa nöqtəvari “bəbək” naxışları ilə bəzədilib. Sadə ortalıq daha mürəkkəb quruluşlu güləbatın tellə çərcivələnərək, “bəbək” naxışlı qoşa haşiyə ilə zənginləşdirilib. Digər kənarı isə bir güləbatın örtmə üslublu tikməli zolaqla və 18 sm-lik ipək saçaqlarla bəzədilib. Parçanın bütün güləbatın işləməli “bəbək” naxışları şabalıdı rəngli ipək saplarla çərcivənib. Çox ehtimal ki, bu zərif zərxara parça nümunəsi qadın baş örtüyü və ya üst köynəyinin bir hissəsidir. Toxunma yerini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, parçanın sap sıxlığı və zəif dərəcədə bükülməsi Şərq ölkələri tekstil istehsalına aid olmasının göstəricisidir.

Fraqment 6. “Laləli” ipək qaz parça nümunəsi 63x26 sm ölçülü bir fraqmentdir (AF. 24335) (Foto 11, 11a). Sadə toxunuşlu parçanın 1 sm² sap sıxlığı 35x26 sm-dir, eşmə sapları Z şəklində orta dərəcədə burulmuşdur. Parçanın kənarı 0,5 sm²-lik, nisbətən daha sıx - 13 arğaca 30 əriş toxunuşlu zolaqla tamamlanır (Foto 11b). İpək və güləbatın saplardan tikmələr örtmə üslubunda işlənilib. Naxışın hər bir detallı xırda ilmələrlə çərcivələnilib və şaquli istiqamətdə iri ilmələrlə örtülüb, onların üzəri isə üfüqi istiqamətdə 4 mm məsafədən bir xırda ilmələrlə bərkidilib. Hər bir ləçəyin başlanğıcı güləbatın sapla dairə şəklində bəzədilib. Güləbatın telin qalınlığı 0,0375 sm-dir. Gövdəsinin en kəsiyi yastı olan məftil isə qara ipək sapın üzərində spiralvari şəkildə burulmuşdur (Foto 11c). Güləbatın telin ərinti tərkibində yenə də qiymətli metallardan istifadə edilmədən parlaq gümüşü rəng alınmışdır.

Tərkibi: Ti-27,385; V-9,607; Fe-71, 84; Zr-1,598

Tor toxunuşlu ipək parçanın saya ağ yerliyi olan incə polixrom maili istiqamətdə simmetrik düzülmüş lalə çiçəkləri ilə bəzədilib. Çiçək təsvirlərinin forma və koloristik həlli nəticəsində yarpaqlı qönçə ilə yanaşı, üç ləçəkli laləni də görmək mümkündür. Parlaq və şux çalarlı hər bir lalə ornamentində iki rəngdən istifadə edilməsi kompozisiyada xüsusi bir harmoniya yaradır. Parçanın aşağı hissəsində daha sıx yarpaqlı və uzun budaqlı qönçələr haşiyənin bir fraqmentidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dünyası mifik təfəkkürü və simvolikasında lalə təsvirinin xüsusi yeri vardır. Ümumiyyətlə, “gül” obrazı ilə bağlı motivlərdə o, sevgini, sədaqəti və ailə xoşbəxtliyi arzusunu bildirir. Türkiyənin Anadolu bölgəsində isə lalə təsviri nənənin nəvə və ya ananın oğlan övladı istəyini simvolizə edir [5, 264]. Lalə təsvirinə Azərbaycanın Mingəçevir şəhərində Qafqaz Albaniyasına aid xristian məbəddindəki səcdəgahda da rast gəlinir. Həmin təsvirdə lalə müqəddəslik statuslu¹ iki tovuş quşunun əhatəsində verilib.

¹ Həmin simvol küləkdə dalğalanan şərf şəklində təsvir olunmuşdur.

Təqribən 67 növü olan lalə gülü həmişə eşq və gözəlliyin simvolu kimi dəyərləndirilmişdir. Təkcə maddi mədəniyyət abidələri və bədii əsərlərdə deyil, təsəvvüfi düşüncədə də lalə obrazına müraciət olunmuşdur. Təsəvvüfi ədəbiyyatda lalə Allahın, gül isə Hz. Məhəmmədin rəmzidir. İslam təsəvvüfündə Allahı simvolizə edən lalə, rəvayətə görə, “əfəndi”, yəni insani-kamil mənasına gəlir. Lalə baharın müjdəçisi olduğundan “əfəndi” də yeniliklə bağlıdır və o, mənəvi təkamül nəticəsində yeni mərhələyə çatır. Müqəddəs çiçək günəş tanrısı Adonisi də simvolizə edir. (bax: 9, 3) “Allah” və “lalə” kəlmələrinin ərəb hərfləri ilə yazılışını təşkil edən hərflərin tərkibi eynidir: “əlif”, “lam” və “he”. Buna görə də, “lalə” ilə “Allah” kəlmələrinin əbcəd hesabı ilə say dəyəri də 66 edir. Ərəb hərfləri ilə yazılışında “lalə” sözü tərsdən oxunduqda isə ortaya “hilal”, yəni “ay” kəlməsi çıxır:

Allah: الله lalə: لاله

hilal: هلال lalə: لاله

Bu səbəbdən lalə çiçəyi təhzi, xəttatlıq və miniatür sənətlərində müxtəlif rəmzlərin ifadəsində istifadə olunmuşdur. Daha sonralar lalə Osmanlıların xalı və tekstilinin əsas dekoruna çevrilmişdi. Buna bir nümunə kimi Topkapı Sarayı Muzeyində nümayiş etdirilən (i.ə. 4508) XVI əsrə aid parça nümunəsini göstərmək olar (10). Artıq Osmanlılar dövründə müqəddəsləşən lalə digər ölkələrdə də çox populyar olmuş və latınca “tulipa turcarum” adı ilə tanınmışdır [20].

Haqqında bəhs etdiyimiz növə aid xüsusi qaz ipək parçalar Bizansda yalnız yüksək zümrə üçün istehsal olunurdu. XI-XII əsrlərdə isə onun ixracının məhdudlaşdırılması [17, 63] müşahidə olunur. Üzərindəki tikmə ipək sapların zəif dərəcədə bükülməsi isə həmin parçaların yerli istehsal olması ehtimalını yaradır. Düşünürük ki, bu ipək qaz parça fragmenti də zəngin qadın baş geyiminin – örpəyin bir hissəsidir.

Fraqment 7. Digər “yazılı” ipək parça fragmentinin (AF. 2714) saya ağ rəngli yerliyi sadə, polixrom ornamentləri isə sarı toxunuşludur (Foto12, 12 a). Sadə toxunuşlu parçanın 1 sm² sap sıxlığı 23x23-dir, eşmə sapları Z şəklində orta dərəcədə burulmuşdur. Üzərindəki şərti insan fiqurları və ərəb əlifbası ilə verilən yazılar erkən İslam dövrünə məxsus üslubdadır (36x41 sm). Ağ yerliyin üzərindəki qara rombvari medalyonun içərisində kalligrafik təsvir “Allah” (الله) sözünü xatırladır və bu sözün yazılışı düz və tərsdən olmaqla aynadakı əks effekti yaratmaqla verilib. Bu üslub qırmızı rombvari xonçanın içərisində yazılan sözdə də müşahidə olunur. Nəsx xətt növü ilə yazılan həmin ifadə ərəbcə “bərabər” anlamına gələn “qəbal” (قبال) sözünün aynadakı əksi təsəvvürünü yaratmaqla verilmişdir. İfadənin anlamına, yəni bərabərliyə kalligrafik təsvirlərdə, əsasən, əməl olunmuşdur və bu bərabərlik ifadələrin aynadakı əks şəkilli yazılışı ilə təmin olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, “qəbal” ifadəsi “iqbal” (اقبال - bəxt) sözü ilə eyni köklü olduğundan onu da yada salır.

Ziqzaqvari zolağın içərisindəki kalligrafik təsvirlər isə daha mürəkkəb yazı üslubuna malikdir. Belə ki, həmin kəlmələr nöqtəsiz və bir qədər də qeyri-dəqiq formalara malik olduğundan onları müxtəlif şəkillərdə oxumaq olur: “mül” (مل - şərab), “nou” (نو - yeni) və “lalə” (لاله). İfadələr eyni zamanda “Qul huval-lah” (قل هو الله - De ki, o Allahdır) ayəsi ilə də assosiasiya yaradır. Çox güman ki, yazının toxunuşunda istifadə olunan ifadələrdə bilərəkdən mürəkkəblik yaradılmışdır. Bir tərəfdən, parçadan istifadə edən bu ayə vasitəsilə qorunacağına inanılmış, müəyyən anlamda parçaya həmayillik statusu verilmişdir. Digər tərəfdən, Quran ayələrindən istifadədə müəyyən məhdudiyyətlərin olmasına görə həmin ifadələr həm də ümumişlək sözlərlə assosiativ işlənmişdir. Maraqlıdır ki, “qəbal” sözü düz və tərs istiqamətlərdə yazılsa da, “Qul huva” kəlmələri yalnız düz istiqamətdə verilmiş, tərsinə ehtiyac görülməmişdir. Parçanın üzərində həm

“lale”, həm də “Allah” sözləri ilə assosiasiya yaradan iki kalliqrafik təsvir də yer alır. Bu ifadələrdən biri hər iki tərəfdən eyni şəkildə oxunur. Mətnə həmin ifadənin ikinci və fərqli bir yazılış şəklinin verilməsi də diqqətimizi çəkdi: “Qul huval-lah” ifadəsi ilə assosiasiya yaradılarkən ifadə daha aydın şəkildə verilmişdir. Digər bir yerdə müstəqil ifadə edilərkən isə kəlmənin hərfləri bitişik şəkildə olduğundan onun sağdan və soldan oxusu eyniyyət təşkil edir.

Həmin zolaqda hər iki sətirdən bir qoşa şəkildə insan üzlərinin təkrarlanması ritmik xarakterlilik yaradır, onlardan uzunsov şəkildə olanlar ilə kişi, girdə formalı olanlar ilə isə qadın üzünün nəzərdə tutulduğunu düşünürük. Bu tərzdə, yəni hərflərlə insan üzünün şərti rəsmnin çəkilməsinin islami mədəniyyət tarixində ayrıca bir yeri vardır. Məlum olduğu kimi, insan üzünün cizgilərinin ərəb hərflərinə bənzədilməsi hürufilikdə daha qabarıq müşahidə olunur [7, 345-346], o sonralar bəktəşi rəsm-yazı sənətinə də keçərək ənənəviləşdi. Eyni üslubda, yəni hərflərlə digər canlı varlıqların – heyvan və quş fiqurlarının da kalliqrafik təsvirlə verilməsinə bəktəşi-hürufi çevrələrində çox rast gəlinir. (bu barədə bax: 21)

Bu parçada insanın üzünün təsvirində “nun” və “qaf” hərflərinin istifadəsi bir çox baxımdan maraq doğurur. Xüsusilə tədqiqata cəlb etdiyimiz fraqmentlərin XII-XIII əsrlərə aid olduğunu və hürufi-bəktəşi görüşlərinin rəsm-yazı sənətinə təsirinin XV yüzillikdən sonraya təsadüf etdiyini nəzərə alıqda, bu ənənənin tarixini yenidən gözdən keçirməyə ehtiyac olduğu üzə çıxır. Bu kontekstdə XIV yüzilliyin II yarısında yaranmış hürufiliyin təkcə dini, bədii və fəlsəfi düşüncədə deyil, ümumiyyətlə, mədəniyyət sahəsi və sənət aləmində də arxetiplərinin olması qənaəti yaranır və bu səsləşmə xüsusi tədqiqata möhtacdır.

Təhlilə cəlb etdiyimiz fraqmentdə digər maraq doğuran cəhət parçanın dekorativ tərtibatında ona həm də bədii məzmun verən kalliqrafik yazılarla yanaşı, stilizə edilmiş ağacların yer almasıdır. Qırmızı dördkünc medalyonun içərisində şərti xarakterli dua edən bir cütlük təsviri ritmik şəkildə təkrar olunur. Naxışlar arasındakı stilizə edilmiş insan təsvirləri, ərəbcə yazılar və özəlliklə “Allah” kəlməsi bu parçanın İslam dünyasına aid olması və ya xüsusi sifarişlə müsəlmanlar üçün hazırlanmasına dəlalət edir. Parçanın kompozisiya və kolorit baxımından analoji örnəyini Fəzlullah Rəşidəddinin “Camiüt-təvarix” əsərində (h. 605 \ m. 1335) təsvir olunmuş bir miniatürdə də görmək olur [18]. Həmin təsvirdə hz. Məhəmmədin həcərül-əsvədi Kəbənin örtüyü üzərinə qoyması səhnəsi verilmişdir (Foto 13).

Parça fraqmentinin bir hissəsində yarımdairəvi 0,5 sm enində qəhvəyi rəngli köbənin bir hissəsi qalmışdır. Buna istinadən həmin parçanın üst köynəyinin bir hissəsi olduğunu ehtimal etdik. Lakin təəssüf ki, həmin libasın dəfn zamanı mərhumun üzərində, yoxsa tabutun üstündə olmasını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Amma zəngin təbəqəyə aid ailələrdə ən gözəl libasın məzarın üzərinə qoyması adətində başqa nümunələrdə də rast gəlindiyindən bu geyimin də tabutun üzərinə qoyulduğunu düşünmək olar. Belə ki, Türkiyədə Ayasofya ətrafında qazıntı aparən arxeoloqlar tərəfindən aşkarlanmış məzarlıqda da bənzər vəziyyətə rast gəlinir. Təxminən eyni dövrə – 560 il öncəyə (m. 1440) aid həmin məzarlıqda mərhumların müsəlman olmasına baxmayaraq, taxta tabutlarda və geyimlə dəfn olunması faktı artıq elm aləminə məlumdur (Foto14). Türkiyəli tədqiqatçı Sibel Arçanın mülahizələrinə görə, bunlar mərhumun son geydikləri geyimdir (19). Sanduqənin üzərinə mərhumu canlı kimi təsəvvür etmək niyyəti ilə libasları - köynəyi, üst geyimi, belinin kəməri və baş sarğısı qoyulurdu. Digər bir fakt kimi Volqa Bulqariyası ərazisində XIV əsrin sonlarına aid zəngin müsəlmanların sərdabəsində arxeoloqların ipək və güləbatın işləməli geyimli və qızıl baş zinət əşyaları ilə dəfn edilmiş qadın məzarını aşkara çıxarmasını xatırlada bilərik. Bu fakt da alimlər tərəfindən İslami ənənədə istisna hal kimi dəyərləndirilmişdir [16, 74-91].

Nəticə

Beləliklə, nadirliyi baxımından olduqca dəyərli sayılan artefaktlar etnik, mədəni və dini həyatın tarixi qatlarına işıq salaraq, mühüm məqamları üzə çıxarır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz Xaraba Gilan parça nümunələri də eyni dəyərə malikdir və türk-İslam mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük bir əhəmiyyət kəsb edir.

AMEA Azərbaycan Tarix Muzeyinin Arxeologiya fondunda qorunub saxlanılan XII-XIII əsrlərə aid olan zəngin tərtibatlı parçaların bir hissəsinin texniki üslub və naxışlama baxımından Azərbaycanda toxunulmasını ehtimal edirik. Bu ehtimalı irəli sürərkən həmin parçaların texnoloji spesifikasiyasını nəzərdə tuturuq. Gələcəkdə yeni nəsil arxeometrik texnologiyalarla NMR, FTİR, XRF, XRD, SEM_EDAX, AFM RAMAN analizlərindən istifadə edilməklə həmin parçaların istehsal olunduqları yerləri daha dəqiq müəyyənləşdirməyin mümkün olacağına da ümid edirik. Qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə güləbatın tellərin hazırlanmasında üç üslubdan istifadə olunmuşdur:

1. En kəsiyi yastı olan gümüş məftilin ipək sapa sarılması;
2. Zərvərəqin bir təbəqə kimi sapın bir üzünə bərkidilməsi;
3. En kəsiyi dairəvi formalı tam metal məftil.

Tədqiq olunan nümunələrdə hər üç güləbatın tel nümunəsini görmək mümkündür. Bu fraqmentlər orta əsrlər ustalarının güləbatın tellərin hazırlanmasında metalların xüsusiyyətlərindən məharətlə yararlanmasını və rəngarəng tərkibli ərintilər hazırlayaraq, istifadə etdiklərini göstərir.

Məlum olduğu kimi, tarixi-etnoqrafik tədqiqatlarda məzar abidələri faktiki materiallarla zənginliyi baxımından mühüm mənbə kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan məzar abidələri də bu baxımdan istisna deyil. Azərbaycanda artıq IX əsrdən etibarən İslam dövlət dini kimi təsdiqlənmişdi. Yeni dinin şəriət qaydalarına görə isə, məzara hər hansı bir əşyanın qoyulması üzərində qadağa vardı. Amma mərhumun sosial statusunu göstərən şəxsi əşyalarını məzara qoyma nümunələri Azərbaycanın Şəki, Gəncə və Bakı kimi mədəniyyət mərkəzlərindəki sərdabələrdə aşkarlanmışdır.²

Burada bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, eyni adətlərə tatarların yaşadığı ərazilərdə, Səlcuqi və Osmanlı türklərində də rast gəlinir. İslam dininin qəbul edilməsinə baxmayaraq, türklər bəzən cənazə üçün islami ənənəyə uyğun olaraq, sadəcə kəfəndən istifadə etmədilər. Onlar qədim dəfn mərasim ənənələri, inanc və özəlliklərini, fraqmentar olsa da, yüzillərlə davam edirdilər. Həmin istisnalara xüsusilə zəngin təbəqələrə məxsus sərdabələrdə rast gəlinir. Bu kimi təzahürləri isə həm də türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin sakral bir ənənəni qoruma cəhdi və inkişaf tarixində varisliyə sədaqəti kimi dəyərləndirmək mümkündür. Daha geniş anlamda isə bu təzahürlər bir-birindən olduqca uzaq məsafələrdə yaşayan xalqların dini, milli və irqi fərqlərinə baxmayaraq, onlar arasında minilliklər boyunca davam edən etniküstü xüsusi və oxşar kübar mədəniyyət vəhdətinin göstəricisidir.

² Bu əşyalar AMEA Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Baxşəliyev V., Seyidov A., Qədirzadə Q., İbrahimli B. Qədim Ordubad. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 311 s.
2. Bunyadov Z. Azərbaycanın Atabəylər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
3. İsmaylov H., İsmayılov B. Naxçıvan Muxtar Respublikası-90, Bakı: Əcəmi, 2014, 184 s.
4. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü. Bakı: Altay dünyası, 1996, 84 s.
5. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər... mənim səmərələr. Bakı: Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2013, 327 s.
6. Naxçıvan tarixi ən qədimdən XVIII əsrin 40- cı illərinədək. Üç cildə, I cild. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 2013, 452 s.
7. Şıxıyeva S.M. Hürufilik və irfani görüşlərin müqayisəli tədqiqi (Nəsimi şeiri əsasında) // Elmi araşdırmalar, 2004, №1-2, s. 340-358.
8. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək, Bakı: Elm, 2005, 152 s.

Türk dilində

9. Elif Ersoy. Lâle Üzerine Notlar. \ \ Anadolu Aydınlanma Vakfı, s.1-8. (<http://www.uoguelph.ca/~agokcen/Tezhiptulip.htm>)
10. Nariman Görgünakırzioğlu. Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, 402 s.
11. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi. C. III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1998, 1456 s.

Rus dilində

12. Алиева Г. Хараба - Гилянские вышивки // Доклады, т. XXXVII, № 7, 1981, с. 86-90.
13. Антипина К.И. Ворсовое ткачество // Народное декоративно-прикладное искусство киргизов // ТКАЭЭ. т. V, Москва: Наука, 1968, с. 48-58.
14. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран, Баку-Москва: Московская типография, 2000, 166 с.
15. Иерусалимская А.А. Западные ткани на Дальнем Востоке / Культура и Искусство Индии и Дальнего Востока, Ленинград: Авропа, 1975, с. 39-52.
16. Федотова Ю.В. Синицына Н.П., Орфинская О.В., Визгалова М.Ю. Реставрация и исследования археологического текстиля периода Золотой Орды из захоронения болгарской женщины (конец XIV в.) / Поволжская археология № 3 (13) 2015, с. 74-91.
17. Фехнер М.В. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе \ \ АН Советская археология, 1982, № 2, с. 57-70.

İnternet resursları

18. <https://en.wikipedia.org/wiki/Kaaba>.
19. <http://www.radikal.com.tr/turkiye/sandukalarin-560-yillik-sirri-1056611/>
20. <http://www.uoguelph.ca/~agokcen/Tezhiptulip.htm>
21. Şemsettin Ziya Dağlı. Hat Sanatımızda Resimsel Bir Yaklaşım Aynalı Yazıları (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/275445>)

Summary

Afet Rustambeyova

***Archaeological Textiles of Harabagılan in the Context of Turkic-Islamic Cultural Heritage
(based on the materials of ANAS of the National Museum of Azerbaijan History)***

There were researched the archaeological tissues from Harabagılan as a Turkic-Islamic monuments dated XII-XIII cc, in this article. To determine the area of fabrication of the given textile samples, there were studied technical parameters of the weaving, structure of the filament, the density of weaving, structures of gilded and silvered fabric threads and their chemical composition. Home decorations and semantics of the textile ornamentation were analyzed in the system of the Turkic-Islamic artistic worldview.

Key words: *Turkic-Islamic Cultural, archaeological textile, funeral ceremonies, silky weaving, silk thread, goldwork embroidery, thread count, composition, calligraphically ornaments, motive.*

Резюме

Афет Рустамбекова

***Археологический текстиль Хараба-Гиляна как исторический источник
(по материалам НАНА Национального Музея Истории Азербайджана)***

В статье для исследования в качестве ценного и многогранного исторического источника привлечены археологические ткани XII-XIII вв. из Хараба-Гиляна. Для определения ареала изготовления образцов текстиля были даны технические параметры тканья, структуры нитей и плотности плетения, изучены структуры позолоченных и посеребрённых нитей тканей и их химического состава. Декоративное убранство и семантика орнаментаций текстиля анализируются в системе тюрко-исламского художественного мировоззрения.

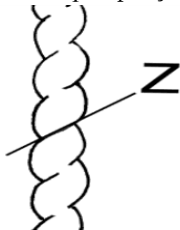
Ключевые слова: *тюрко-исламская культура, археологические ткани, погребальная обрядность, шелкоткачество, шелковые нити, золотошвейные нити, плотность плетения, композиция, каллиграфические надписи, узоры, мотив*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

İLLÜSTRASIYALAR

Foto 1 - İpək parça

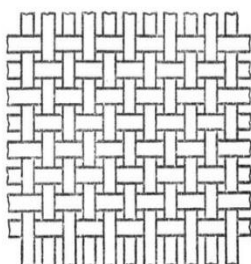
Rəsm 1 - İpək parçanın əriş və ağrac sapları zəif dərəcədə Z şəklində burulması

Foto 2 - İpək sapın mikroskopla şəkilli

Foto 3 - İpək parçanın toxunuş strukturunun mikroskopla fotosəklili

Rəsm 2 - Sadə toxunuşlu ipək parçanın strukturu

Foto 4 - Qızılı tel və ipək saplardan toxunan güləbatın bafta

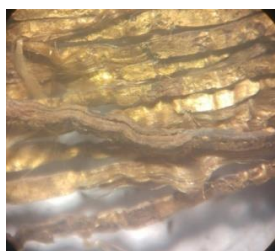

Foto 5 - Güləbatın baftanın tellərinin mikroskopla fotosəklili

Foto 6 - «Milə-mil» ipək parça

Foto 7 - «Milə-mil» ipək parçanın toxunuş strukturunun mikroskopla fotosəklili

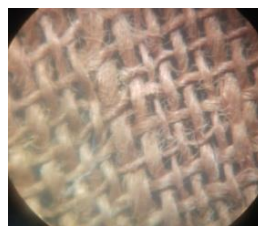

Foto 7a - «Milə-mil» ipək parçanın toxunuş strukturunun mikroskopla fotosəklili

Foto 8 - «Milə-mil» ipək parça sapının mikroskopla fotosəkili.

Foto 9 - İpək saplarla «sayma» tikmə nümunəsi

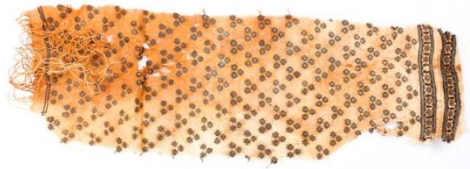

Foto 10 - «Üç bəbək» zərxara ipək parça.

Foto 10a – «Üç bəbək» zərxara ipək parçanın astarı

Foto 10 b - «Üç bəbək» zərxara parçanın güləbatın telinin mikroskopla fotosəkili.

Foto11- «Laləli» ipək qaz parça.

Foto11a - «Laləli» ipək qaz parçanın astarı

Foto11 b - «Laləli» ipək qaz parçanın toxunuş strukturunun mikroskopla fotosəkili

Foto11 c - «Laləli» ipək qaz parçanın güləbatın saplarının mikroskopla fotosəkili.

Foto12 - “Yazılı” ipək parça

Foto12a - “Yazılı” ipək parçanın astarı

Foto13

Foto14

UOT 94

**XVIII ƏSRDƏ BORÇALI, QAZAX VƏ ŞƏMŞƏDDİL BÖLGƏLƏRİNİN
SİYASİ HƏYATI HAQQINDA**

Mürvət ƏLİYEV*

Açar sözlər: Gəncə xanlığı, Kartli-Kaxeti çarlığı, bölgə, mahal, xan

Giriş

XVIII əsrdə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil bölgələrinin siyasi vəziyyətində və idarəçilik formasında həmin bölgələrin bu və ya digər başçıların hakimiyyəti altında olmalarından asılı olaraq, tez-tez dəyişikliklər baş vermişdir. Bu bölgələr inzibati baxımdan əvvəlcə bəylərbəyliyə daxil olmuş, daha sonra isə sultanlıq idarəçiliyi forması təşəkkül tapmışdır. Gürcü çarları ilə xanlıqlar arasında, həmçinin xanlıqların öz aralarında mövcud olan ərazi uğrunda mübarizənin gedişatı səbəbindən bölgələrin siyasi həyatı olduqca ağır proseslərə məruz qalmışdır.

1735-cı il mayın 24-dən 1736-cı il mayın 11-nə qədər davam etmiş Muğan qurultayında Nadir xanın şahlığı qəbul etmə mərasimində Gəncə xanları yalnız Səfəvi sülaləsindən olan nümayəndələrin şahlıq taxtına oturması uğrunda mübarizə aparırdılar. Gəncə xanları əslən Qacar nəslindən olub, Ziyadoğlu tayfasından idilər. Onlar bəylərbəyi səlahiyyətindən başqa digər səlahiyyətlərə də malik olmuş və bəzi vaxtlarda Tiflisin bütün əhalisi onların hökmünə tabe olmuşdur [1, 29-30]. Həmin qurultayda iştirak edən gürcü və erməni feodalları isə əksinə, Nadir şahın namizədliyini dəstəkləmişdilər [2, 252]. Nadir şah Ziyadoğluların əzəli şöhrətini nəzərə alıb, onlara ağır cəza verilməsini rəva görməmiş, Qazax və Borçalı ellərini Gəncə bölgəsindən ayıraraq, öz hakimləri ilə bərabər Gürcüstan əmirlərinə* tabe etdirmişdi. [1, 30]. Beləliklə, Nadir şah Borçalını bu şəkildə cəzalandırmışdır [3, 159].

Bundan bir qədər sonra – 1743-cü ildə Kaxeti hakimi Teymuraz Şirvanda yalançı Sam Mirzənin başçılığı ilə Nadir şah qarşı yönəlmiş üsyanı yatırdığına görə Nadir şah onu özünün idarəçiliyində olan Kaxetiyə çar təyin etmiş, üstəlik Borçalı və Qazax mahallarını onun tabeliyinə vermişdir [4, 82]. II Uğurlu xan Ziyadoğlu Şəmşəddil, Qazax və Borçalı bölgələrindən vergi yığmaq hüququndan məhrum edilmiş və bu imtiyaz Teymuraza həvalə edilmişdir [5, 80]. 1744-cü ildə isə Nadir şah Borçalı torpaqlarını Kartli çarlığının tərkibində Teymuraza vermiş, onun oğlu İraklini isə Kaxeti çarı təyin etmişdir [5, 74]. Elə həmin il Ahıska paşası Usub tərəfindən Borçalı ərazisinə müdaxilə edilsə də, II İrakli öz maraqlarına uyğun olaraq bu hücumu dəf edə bilmişdir [6, 22].

İ.P.Petruşevskinin qeyd etdiyi kimi, hələ XVI əsr mənbələrində adı çəkilən və qızılbaş tayfalarına mənsub olan qazax, başqa cür desək, qazaxlı və ya qazaxlar tayfasının yaşadığı ərazi Azərbaycanın şimal-qərb hissəsini, Ağstafa çayının ətrafını əhatə edirdi. Həmin vaxt Qazax bölgəsi Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibinə daxil idi. XVI əsrin 80-ci illərində osmanlı qoşunlarının gözlənilən hücumları ilə əlaqədar olaraq qızılbaş qoşunlarının Azərbaycanı tərk etmələri zamanı qacar, qaramanlı, bayat və digər tayfalardan fərqli olaraq, qazaxlı tayfası öz ərazisindən İrana köçüb getməmişdir. Tayfa başçısı Nəzər xan Qazaxlı, Osmanlı hakimiyyətini qəbul edərək, öz ərazisini qoruyub saxlaya bilmişdir. Hətta ölkə ərazisi ikinci dəfə Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti altına keçsə də, Nəzər xan yenə də öz hökmranlığında qalmışdır. 1605-ci ildə I Şah Abbas,

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın yeni tarixi" şöbəsinin dissertantı
e-mail: murvetaliyev9099@gmail.com

* Bu "əmirlər" bütövlükdə Nadir şahı tabe olan adi məmurlar idilər – M.Ə.

Nəzər xanın varisi olan Şəmsəddin xan Qazaxlıya xan titulu və qazaxlar tayfasının yaşadığı yuxarıda göstərilən irsi vilayətinə əlavə olaraq Şirvan əyalətində də müəyyən ərazini vermişdir. İ.P.Petruşevski Şəmsəddin xan Qazaxlının 1628-ci ildə hələ sağ olduğunu qeyd edir [7, 134].

XVIII əsrin birinci rübündə Qazax bölgəsi Osmanlı dövlətinin əlinə keçmiş və Tiflis əyalətinin tərkibinə qatılmışdı. “Liva” (“sancaq”) statusuna malik olan Qazax bölgəsi İncə, Çavar, Axstav və Türk nahiyyələrini əhatə etmişdir. Nadir Əfşar bu torpaqları öz hökmranlığı altına qaytara bilmişdir. XVIII əsrin ikinci yarısında Qazax sultanlığı Şəmsəddil ilə birlikdə Qazax-Şəmsəddil sultanlığı adlandırılmışdır [8, 106]. Gəncə xanlığının qərbində yerləşən Qazax sultanlığı şimalda Gürcüstanla həmsərhəd idi və ərazisi 69 kəndi birləşdirən 3200 kv. verst təşkil edirdi [9, 26].

Şəmsəddil bölgəsinə gəldikdə, hələ I Şah İsmayılın dövründə Zəyəm mahalı və ondan qərbdəki ərazilər şəmsəddinli tayfasının irsi torpağı hesab olunurdu. Sonralar yaranmış Şəmsəddil dairəsi öz adını bu tayfanın adından götürmüşdür. Şəmsəddinli tayfası zülqədər tayfasının bir qolunu təşkil edirdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1605-ci ildə I Şah Abbas tərəfindən Əli sultan şəmsəddinli Zülqədərə öz irsi vilayətindən əlavə olaraq, Şirvan əyalətində də müəyyən ərazi verilmişdir. 1622-1623-cü illərdə şah qoşunları tərəfindən Ahalsıx qalasının şah qoşunları tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra, Əli sultan Zülqədərin varisi olan Səlim xan şəmsəddinli Zülqədər bu qalanı da öz hökmranlığı altına almış və Ahalsıxın hakimi kimi də tanınmışdır [7, 134-135].

Şəmsəddil bölgəsinin Gürcüstan hakimlərinin nəzarətinə keçməsi

Bir məqamı da xatırlatmaq yerinə düşər ki, Borçalı və Qazax bölgələrindən fərqli olaraq, Şəmsəddil bölgəsi Nadir şahın dövründə deyil, gəncəli II Uğurlu xanın dövründə – XVIII əsrin ikinci yarısında Gürcüstan hakimlərinin nəzarəti altına verilmişdir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz Mirzə Adıgözəl bəyin də məlumatlarında Nadir şah tərəfindən yalnız Borçalı və Qazax bölgələrinin Nadir şahın tabeliyində olan Gürcüstan hakimlərinin idarəçiliyinə verilməsindən söhbət gedir. Bunu Gəncə hakimi II Uğurlu xanın Gürcüstan ilə münasibətlərinə dair bəhs edəcəyimiz aşağıdakı digər bir fakt da sübut edir.

Gəncə xanlığının banisi, Ziyadoğlu sülaləsinin nümayəndəsi olan II Uğurlu xan, qarabağlı Pənahəli xandan daha çox ehtiyat etdiyi üçün Teymuraz və II İrakli ilə sazişə girib onlardan kömək istəmiş və beləliklə də onlardan asılı vəziyyətə düşmüşdür [10, 64]. Hətta II Uğurlu xan ona kömək etdiyi üçün gürcü çarlarına 10 min tümən məbləğində pul verməyi də öhdəsinə götürmüşdür. Lakin II Uğurlu xan yalnız 8500 tümən toplaya bilmiş, qalan 1500 tümənin əvəzində isə Şəmsəddili Gürcüstana güzəştə getmişdir [11, 22].

E.T.Babayev öz əsərində Gəncə xanlığının tərkibində olan Qazax və Şəmsəddil sultanlıqlarının yerli irsi sülalənin nümayəndələri olan sultanlar tərəfindən idarə olunduqlarını və onların öz mahalları üzərində demək olar ki, bütöv məhkəmə və inzibati hakimiyyətə malik olduqlarını, xanın nəzərinə yalnız xarici siyasətə dair məlumatların çatdırılması barədə məlumat verir [11, 135]. Bu məlumata əsasən belə bir fikir yürütmək olar ki, Qazax və Şəmsəddil bölgələri əslində Gəncə xanı tərəfindən idarə olunur və Gürcüstandan vassal asılılığı şəraitində mövcud idilər. Xanın nəzərinə yalnız xarici siyasətə dair məlumatların çatdırılması faktı da onu göstərir ki, Gəncə xanları bu bölgələri daima xarici basqınların təhlükələrindən qoruyur, həmin bölgələr üzərində qanuni hökmranlıq hüquqlarından əl çəkmək niyyətində deyildilər.

Hacı Çələbi xanın Borçalı, Qazax və Şəmsəddil siyasəti

XVIII əsrin ortalarında II İraklinin işğalçılıq cəhdlərini görən Şəki xanı Hacı Çələbi xan ona mane olmağa çalışırdı. Hacı Çələbi xanın özü Gəncə xanlığına iddialı idi və Şəki xanlığına həmsərhəd olan ərazilərdə II İraklinin güclənməsini arzulamırdı. Bu vəziyyət II

İrakli ilə Hacı Çələbi xan arasında qarşıdurmaların və ədavətin yaranmasına səbəb olurdu. Onların hər biri öz sərhədləri yaxınlığında yerləşən qonşu dövlətin güclənməsindən ehtiyat edir və onu zəiflətmək üçün tədbirlər görürdülər [12, 122-123].

Həmin vaxt güclənməkdə olan Hacı Çələbi xana qarşı qonşu xanları da cəlb etməklə, birgə yürüşün təşkil edilməsi barədə qarabağlı Pənahəli xan ilə II İrakli arasında danışıqlar gedirdi. Bu danışıqlar Hacı Çələbi xana qarşı xanlardan ibarət olan ittifaqın yaranmasına gətirib çıxartdı ki, onun da tərkibinə başda qarabağlı Pənahəli xan və İrakli olmaqla, gəncəli II Uğurlu xan, qaradağlı Qasım xan, irəvanlı Hüseynəli xan və naxçıvanlı Heydərqulu xan daxil idilər [12, 123]. V.N.Leviatov öz əsərində mənbələrə istinad edərək, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil hakimlərinin də bu ittifaqa daxil olduqlarını qeyd edirdi [12, 123]. 1852-ci ildə bu xanlar Gəncədə toplaşib danışıqlar aparmaq üçün oraya getdikləri zaman II İrakli özünün pusquda duran qoşunları ilə birlikdə onları mühasirəyə alaraq əsir götürmüşdür [12, 123].

V.N.Leviatov öz əsərində II İraklinin Azərbaycan xanlarına qarşı bu xəyanəti barədə gürcü mənbələrində müxtəlif məlumatların olduğunu bildirir. Bəzi məlumatlara görə, Qarabağ və Gəncə xanlarının Hacı Çələbi xanın tərəfinə keçəcəklərini güman edən II İrakli bu addımı atmışdır. Digər məlumatlara görə isə Azərbaycan xanları II İraklini Hacı Çələbi xanla barışdırmaq üçün onun qarşısına hədiyyələrlə çıxan zaman II İrakli onların onun özünə qarşı birləşəcəyini fikirləşib xəyanətə əl atmışdır [12, 123-124].

Hacı Çələbi xan ona qarşı hücumun baş verəcəyini bilib, öz qoşunlarını toplayaraq Kür çayının sağ sahilində dayandı. II İraklinin Azərbaycan xanlarına qarşı xəyanətindən xəbər tutan Hacı Çələbi xan Gəncəyə tərəf hərəkət edərək, gürcü qoşunlarını Ağstafa çayına qədər izlədi [12, 123]. Gəncə ərazisindəki Nizaminin məzarının yaxınlığında baş verən döyüşdə gürcü dəstələri darmadağın olub, qaçmağa üz qoydular [1, 43].

Hələ bu döyüşdən əvvəl Kartli və Kaxeti çarları Teymuraz və II İrakli öz xəzinə gəlirlərini artırmaq məqsədilə Gəncə üzərinə yürüş edən zaman Şəki xanı Hacı Çələbi xan öz adamlarını Borçalıya göndərərək, oranın camaatının Gürcüstan hakimliyyətinə tabe olmaması barədə xəbərdarlıq etmişdir. Nəticədə borçalılar və baydarlar öz dəstələrini toplayaraq, Hacı Çələbi xanın köməyinə gəlmişdilər. Dəmirçihəsənliyə olan dəstələr, həmçinin Hacı Çələbi xanın oğlu Ağakişi bəyin və Gəncə xanının dəstələri də borçalılara qoşulmuşdular [5, 82-83].

Yuxarıda göstərilən döyüşdən sonra Hacı Çələbi xan Gəncəyə gəlmiş və buradan Borçalı, Qazax və Şəmşəddildə yaşayan azərbaycanlıların yanına nümayəndələr göndərərək, onlardan Kartli-Kaxeti çarlığına qarşı çıxmağı tələb etmişdir. Buna cavab olaraq Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları, İrəvan və Gəncə xanlıqları Hacı Çələbi xanın qoşunu ilə birləşərək Kartli-Kaxeti çarlığı əleyhinə çıxmışdılar [10, 43-44]. Nəticədə İrəvan, Gəncə, Qazax, Şəmşəddil və Borçalı xanları II İraklidən uzaqlaşaraq, Hacı Çələbinin ətrafında birləşmişdilər [11, 23-24].

Bundan başqa Hacı Çələbi xan öz oğlu Ağakişi bəyi Tiflis şəhərindən cənuba doğru yaşayan bütün müsəlmanların hakimi təyin etmişdir. Ağakişi bəy 3 il burada hökmranlıq etsə də, 1755-ci ildə II İrakli xeyli qoşun toplayıb, onun üzərinə yürüş təşkil etdi. Ağakişi bəy qüvvələrin qeyri-bərabər olduğunu görüb, geri çəkilməyə məcbur oldu. Gürcü qoşununun ön dəstələri Tovuz çayında ona yetişsələr də, Ağakişi bəy sağ-salamat vəziyyətdə Şəkiyə gələ bilmiş, onun qoşunundan bir neçə nəfər isə əsir düşmüşdü. Gürcü qoşunları oradan Xudafərin körpüsünə qədər getmiş, qayıtdıqları zaman Gəncə və Qarabağın bir çox yerlərini qarət etmişdilər [1, 43].

Borçalı mahalı Nadir şahın idarəçiliyi dövründə

Hərbi yürüşlər dövründə olduğu kimi, Nadir şahın idarəçiliyi dövründə də Borçalı mahalı sakinləri ağır şəraitdə yaşamaqda davam etmiş və yaşayış məntəqələri arasında

iqtisadi əlaqələr çox zəif olmuşdur. Bu dövrdə bir çox Azərbaycan türkləri öz əzəli yurdlarını tərk edib, Gürcüstanın cənub-şərq rayonlarına – Saqareco, Laqodexi, Karel və Kaspi bölgələrinə, bəziləri isə Osmanlı Türkiyəsinə sığınmağa məcbur olmuşdular [5, 72].

Borçalı mahalının əvvəlcə Kartli çarlığının idarəçiliyinə verilməsi, daha sonra isə xanlıqlar arasında daxili müharibələr meydanına çevrilməsi, yerli əhalinin buradan köçməsinə səbəb olan amillərdən biri idi. Bu proses 1747-ci ildən sonra daha da güclənmişdir [13, 23]. Məsələn, 1757-ci ildə Borçalı-Qazax bölgəsi əhalisi yenidən gürcü hakimlərinə qarşı etiraz etmiş və onların bir çoxu Pəmbək bölgəsinə qaçmışdır. Bundan sonra II İrakli Kaxeti qoşunları ilə birlikdə Pəmbəyə gələrək, qaçmış əhalini geri qaytarmaqla yanaşı, xeyli mal-qara da ələ keçirmişdir [5, 84]. Borçalı elatlarının Kartli-Kaxeti çarlığının həyatında vacib rol oynamaları II İraklini bu addımı atmağa sövq etmişdir [6, 23]. Hətta o, mükəlləfiyyətə cəlb olunmuş Azərbaycan kəndlərinin kəndxudalarına bölgəni tərk etməmək xahişi ilə müraciət də etmişdir. Lakin çoxlu sayda ailələr öz doğma yurdlarını tərk edib, Osmanlı imperiyası və Azərbaycanın digər bölgələrinə köçürdülər [13, 23].

Azərbaycan torpağı olan Borçalı bölgəsi ictimai-siyasi həyatda o qədər vacib rol oynayırdılar ki, Kartli-Kaxeti hakimləri buranın əhalisi ilə hesablaşmağa məcbur olurdular. Məsələn, II İrakli, azərbaycanlı Hacı Məhəmməd Əli bəyi öz vəzirlərindən biri təyin etmiş, daha bir azərbaycanlı olan Mirzə Rəbini isə dövlət işlərinin idarə olunması və Kartli-Kaxeti çarlarının vəziri vəzifələrinə qoymuşdur [13, 24]. Bundan başqa II İrakli vaxtı ilə Nadir şah tərəfindən Kaxetiyə birləşdirilən Salahlı elinə Məhəmmədşərif adlı azərbaycanlını ağsaqqal təyin etmiş, daha sonra isə onun oğlu Pənah ağanı həm Salahlıya, həm də Qazax mahalına vəkil göndərmişdir [10, 4].

Ş.P.Həmidova öz əsərində mənbələrə əsaslanaraq, II İraklinin digər dövlətlərlə sülh yaratmaq üçün diplomatik nümayəndə kimi azərbaycanlılardan istifadə etdiyini və onlara eyni zamanda hərbi əməliyyatlarda da etimad göstərdiyini vurğulayır [10, 5]. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, gürcü çarları yerli müsəlman hakimlərinə o qədər də etibar etməirdilər. Məsələn, 1765-ci ildə əsas etibarilə xristianlardan ibarət olan murovlar (canişinlər) tərəfindən müsəlman əyalətlərinin idarə olunmasına dair çarın yeni fərmanı imzalanmışdı. Murovlar xırda məhkəmə işləri ilə məşğul olaraq, yerlərdə gürcü çarlarını təmsil edir, həmçinin kəndlilərdən vergilərin toplanılması işinə də nəzarət edirdilər [5, 84-85].

XVIII əsrin ortalarına qədər Kartli və Kaxeti Nadir şahın vassallığında olan knyazlıqlar kimi mövcud olsa da, onun ölümündən sonra həmin knyazlıqlar İrandakı siyasi çaxnaşmadan istifadə edərək öz müstəqilliklərini qazana bilmişdilər. 1761-ci ildə çar Teymurazın ölümündən sonra isə Kartli və Kaxetinin onun oğlu II İraklinin hakimiyyəti altında birləşdirilməsi baş vermişdir [5, 74].

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində xanlıqların yaranması zamanı Borçalı mahalı sultanlığa çevrilmiş və Kartli-Kaxeti çarlığından ancaq formal olaraq asılı olmuşdur [6, 22].

Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsindən sonra borçalıların miqrasiyası və Borçalı sultanlığının ərazisi

Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatan 1768-1774-cü illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsinə əsasən Gürcüstan Rusiyanın maraq dairələrinə daxil edilmişdir. 1783-cü ildə Gürcüstanın Rusiyaya təbə etdirilməsindən sonra burada rus qoşunları yerləşdirilmiş və əsas etibarilə Osmanlı və Azərbaycan ərazisində borçalıların miqrasiya prosesləri baş vermişdir [5, 85-86]. Bundan başqa müharibə dövründə rus qoşunlarının Kartli-Kaxeti çarlığına daxil olduğu zaman, Azərbaycan türkləri xristian hökmdarlara təbə olmaq istəməmiş, Şəmşəddil sultanlığından 1770-1773-cü illər ərzində 26 kəndin 1900 ailədən ibarət olan əhalisi Gəncə xanlığının ərazisinə keçmişdir [14, 244].

Kartli-Kaxeti çarlığından yarımasilı vəziyyətdə olan Borçalı sultanlığının [5, 81] ərazisi Qazax bölgəsindəki Sınıq Körpüdən başlayıb, Şərqi Anadolu sərhədində qurtarırdı [6, 22]. Sultanlıq qərbdə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd idi və ərazisi təxminən 8 min kv. verst təşkil edirdi [9, 26]. Borçalı sultanlığına indiki Gürcüstan ərazisinə daxil olan Qarayazı (indiki Qardabani), Qaraçöp (indiki Sığnaq), Sarvan (indiki Marneuli), Ağbulaq (indiki Petriskaro), Boluslu (indiki Bolnisi), Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonları və indiki Ermənistan ərazisinə daxil olan Allahverdi (indiki Tumanyan), Cəlaloğlu (indiki Stepnavan), Hamamlı (indiki Spitak), Barana (indiki Noyemberyan), Vorontsovkə (indiki Taşir) rayonları daxil idi [6, 22]. M. Abbasova öz əsərində haqlı olaraq indiki Ermənistan Respublikasının digər türk torpaqları ilə bərabər olaraq, keçmiş Borçalı torpaqları əsasında da yarandığını qeyd edir [5, 82].

1780-ci ildə Borçalı torpaqları Kvemo Kartli, daha dəqiq desək, Aşağı Kartli adı altında Kartli çarlığının tərkibinə daxil olmuşdur.

Borçalı mahalı yenidən Gəncə xanlığının tərkibində

Gəncə xanı Cavad xanın hakimiyyəti illərində (1785-1804) Borçalı mahalı yenidən Gəncə xanlığının tərkibinə qatılmışdır [5, 96, 406].

1782-ci ildə Quba xanı Fətəli xan Çıldır valisi Süleyman paşaya yazdığı məktubunda Borçalı sultanı Musa xanın öz ailəsi ilə birlikdə Tiflisdə II İrakli tərəfindən həbs olunduğunu bildirirdi. Fətəli xan II İrakliyə onların azadlığa buraxılması xahişi ilə müraciət etmişdir. Eyni zamanda Süleyman paşa da II İrakli ilə bu barədə danışmışdır. Bu zaman II İrakli Rusiya ilə yaxınlaşmaq siyasətini aparsa da, osmanlılar ilə münasibətləri korlamaqdan ehtiyat edirdi. Buna görə də o, Süleyman paşanın və Fətəli xanın xahişlərinə hörmətlə yanaşıb, Musa xanı və onun ailəsini həbsdən azad etdi. Onlar bir müddət Çıldırda qalsalar da, sonradan II İrakli onların Borçalıya dönməsinə icazə vermişdir [6, 23].

Musa xanın azad olunmasında Fətəli xanın maraqları ondan ibarət idi ki, o, Azərbaycanın digər torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə çalışır, Nadir şah tərəfindən öz məmuruna – Kartli-Kaxeti çarının idarəçiliyinə verilmiş Borçalı torpaqlarını geri qaytarmaq niyyətini güdürdü. Lakin Fətəli xanın Rusiya ilə mövcud diplomatik münasibətləri və 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinə əsasən Şərqi Gürcüstanın Rusiyanın himayəsinə keçməsi amilləri ona Borçalıya qarşı açıq iddia irəli sürməsinə imkan vermədi. O, bu istiqamətdə Azərbaycanın cənub xanlıqları ilə əlaqəsi olan Musa xanın köməyinə ümid edirdi. Bu baxımdan Fətəli xanın Musa xanın həbsdən azad olunmasına kömək etməsi tamamilə başadüşülən hal idi [6, 24].

Nəticə

Beləliklə, məlum olur ki, XVIII əsr Borçalı, Qazax və Şəmşəddil bölgələrinin siyasi həyatında olduqca ağır və kəşməkəşli bir dövr olmuşdur. Əvvəlcə Nadir şahın daxili siyasətinin ağır nəticələrinə məruz qalan bu mahallar, XVIII əsrin ikinci yarısında Kartli-Kaxeti çarlığı və xanlıqlar arasında gedən daxili mübarizənin mərkəzi hissəsi kimi mövcud olmuşdur. Bu proseslərin nəticəsində Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarında geniş miqrasiya prosesləri baş vermişdir ki, bu da yerli əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Yerli əhalinin tez-tez yerini dəyişməsi halı bölgələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin pozulmasına gətirib çıxartmışdır. Nadir şahın Borçalı və Qazax bölgəsi barəsində addımları, gəncəli Uğurlu xanın isə Şəmşəddil bölgəsini Gürcüstana güzəştə getməsi, həmin bölgələrin siyasi və iqtisadi həyatının ağırlaşmasına, yerli əhalinin malik olduqları bəzi imtiyazların itirilməsinə gətirib çıxartmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 5-102.
2. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2009, 576 s.
3. Nəsbli L.İ. Borçalıda azərbaycanlı əhalisinin demoqrafik vəziyyəti // “Bakı Universitetinin Xəbərləri”. Humanitar elmlər seriyası, №1, 2011, s. 158-163.
4. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2006, 148 s.
5. Аббасова М. История Борчалинского махала (XIX – начало XX вв.). Баку: Сабах, 2006, 460 с.
6. Байрамова Н.Ш. Наша независимость и наша история: о Борчалинском султанстве // Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun əsərləri, 2010. 34-35-cildlər, c. 21-26.
7. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград: Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета имени А.А.Жданова, 1949. 384 с.
8. İsayev Ə.İ. Azərbaycanda inzibati idarəçilik (XIX – XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Mütərcim, 2015, 128 s.
9. Umudlu V.U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə. Bakı: Elm, 2004, 184 s.
10. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı: Elm, 1985, 100 s.
11. Бабаев Э.Т. Из истории Гянджинского ханства. Баку: Nurlan, 2003, 234 с.
12. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1948, 228 с.
13. Алиева И.Х. Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846-1917). Баку: Тахсил, 2009, 224 с.
14. Сафаров Р.Ф. Гянджа в период русского завоевания Кавказа // Qafqaz tarixinin aktual məsələləri. Beynəlxalq konfrans. 15-16 oktyabr 2015-ci il. II hissə. Gəncə: 2015, c. 243-247.

Summary

Murvet Aliyev

On political life of Borchali, Gazakh and Shamshaddil regions in the 18th century

This article discusses the processes occurred in the political life of Borchali, Gazakh and Shamshadil regions in the 18th century. At that time these regions became the area of the bloody struggle between the khanates, in the administrative and managerial form changes often took place. Despite the fact that the concession of our regions on the basis of personal claims caused the clash of the local population living there with migration processes, to some extent the heads of the region prevented this process by force.

Keywords: *Ganja Khanate, the kingdom of Kartli-Kakheti, region, mahal, khan*

Резюме

Мурвет АЛИЕВ

*О политической жизни Борчалинского, Газахского и Шамшаддилского регионов
в XVIII Веке*

В статье рассказывается о процессах, происходивших в политической жизни Борчалинского, Газахского и Шамшаддилского регионов в XVIII веке.

В тот период эти регионы стали площадью кровавой борьбы между ханствами, в административно-управленческой форме часто происходили изменения.

Несмотря на то, что уступка наших регионов на основе личных претензий стала причиной столкновения проживающего там местного населения с миграционными процессами, в той или иной степени главы региона предотвратили этот процесс силой.

Ключевые слова: *Гянджинское ханство, Картли-Кахетинское царство, регион, махал, хан*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**XVIII-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN DİYARINDA XARİCİ
VƏ TRANZİT TİCARƏTİN VƏZİYYƏTİ**

Vidadi MURADOV*

Açar sözlər: idxal, ixrac, ticarət, tranzit, tarif, gömrük, keçid, məhsul, rubl

Giriş

Çox əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Naxçıvan diyarı əsrlər boyu müxtəlif ölkələr arasında aparılan tranzit ticarətin fəal iştirakçılarından olmuşdur. Təbrizdən Tiflisə, Təbrizdən İstanbula, İstanbuldan Xəzər dənizi sahillərinə uzanan ticarət yolları Naxçıvan ərazisində kəsişirdi. Bu vəziyyət bölgədə yaşayan tacirlərin istər tranzit, istərsə də Naxçıvanın xarici ticarət əlaqələrində fəal iştirak etmələrinə gətirib çıxarırdı. Hələ son orta əsrlərdə Əylisdən olan tacirlər Şirvanda və Gilanda istehsal olunan yüksək keyfiyyətli xam ipəyi və ipək parçaları Türkiyə ərazisindən keçməklə, Qərbi Avropa ölkələrinə aparırdılar. Naxçıvan sənətkarlarının istehsal etdikləri bir çox məmulatlar, o cümlədən nəfis ipək parçalar Moskva və Nijni Novqorodda fəaliyyət göstərən yarmarkalarda, müxtəlif rənglərə boyanmış pambıq parçalar Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan, Xoy və Təbriz xanlıqları ilə yanaşı, Bayəzid, Qars və Tiflis şəhərlərində də satılırdı [1, s.44; 6,s.60].

Xarici və tranzit ticarət sistemi

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili ticarət kimi, xarici və tranzit ticarətin inkişafı da müəyyən ərazi daxilində bərqərar olan siyasi vəziyyətlə sıx bağlı idi. Tədqiq edilən dövrün heç də bütün vaxtlarını bu baxımdan əlverişli hesab etmək olmaz. XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində yalnız Naxçıvan diyarında deyil, bütün Cənubi Qafqazda hökm sürən siyasi və hərbi təlatümlər xarici və tranzit ticarət əlaqələrinin inkişafı yolunda çox ciddi problemlər yaratmışdı. Bütün bu müddət ərzində qısa fasilələrlə davam etmiş hərbi əməliyyatlar və quldur dəstələrinin basqınları ticarət karvanları üçün əsl bəlaya çevrilmişdi. Bu sahədə vəziyyət yalnız II Rusiya-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra düzəlməyə başladı. Daha doğrusu, Rusiya işğallarının başa çatmasından sonra bölgədə bərqərar olmuş siyasi sabitlik, quldur dəstələrinin törətdikləri qarətlərin qarşısının alınması ticarətin də inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı.

Çar hökumətinin hələ Rusiya-İran müharibələrinin tamamilə başa çatmadığı dövrdə atdığı addımlar da Naxçıvan diyarında xarici və tranzit ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Bu sahədə ilk mühüm tədbir çar I Aleksandrın 1821-ci il oktyabrın 8-də imzaladığı güzəştli ticarət tarifi haqqında fərman oldu. Həmin fərmana görə, xarici ölkələrdən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Naxçıvan diyarına gətirilən və buradan İrana aparılan mallardan cəmi 5% həcmində gömrük rüsumu toplamaq nəzərdə tutulurdu [23, s.871-872]. Rusiya hökuməti bu tədbiri həyata keçirməklə Cənubi Qafqazda rus ticarət kapitalının mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədi güdürdü.

Bununla belə, hökumətin güzəştli gömrük tarifi heç də nəzərdə tutulduğu kimi rus ticarət kapitalının Cənubi Qafqazdakı mövqelərinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmadı. Qərbi Avropa ölkələrində istehsal edilən yüksək keyfiyyətli və nisbətən ucuz sənaye məhsulları keyfiyyətə xeyli aşağı olan Rusiya məhsullarını Cənubi Qafqaz və İran bazarlarından sıxışdırıb çıxarmağa başladı. Güzəştli ticarət tarifi göstərilən bölgələrdə rus tacirlərinin mövqelərini zəiflətdiyini görən çar I Nikolay 1831-ci ildə iyunun 3-də

* "Azərbaycan" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

“Zaqafqaziya diyarında gömrük və ticarət işinin təşkili haqqında əsasnamə” təsdiq etdi. Yeni “Əsasnamə”yə görə, Qərbi Avropadan Cənubi Qafqaza mal gətirilməsi və onun üçüncü ölkəyə aparılması qadağan edilirdi [21,s.10].

Lakin 1831-ci ilin qadağa tədbiri də rus ticarət kapitalının Cənubi Qafqazda və İranda mövqelərini möhkəmləndirə bilmədi. Müxtəlif ölkələrdən olan tacirlər daha rəvac satılan Avropa mənşəli sənaye məhsullarını İstanbul və Trabzon vasitəsilə İrana gətirir və oradan qaçaqmalçılıq yolu ilə Cənubi Qafqaza keçirirdilər. Yeni tarifi tətbiq edilməsi Cənubi Qafqazın digər bölgələri kimi, Naxçıvan diyarının da İran və Qərbi Avropa ölkələri ilə aparılan tranzit ticarətindəki mövqeyini xeyli zəiflətdi [2, s.38; 8, s.608].

Yaranmış vəziyyət indiyə qədər Qərbi Avropa ilə İran arasında aparılan tranzit ticarətdən böyük qazanc götürən naxçıvanlı tacirləri Rusiya bazarlarına yönəltdi. Daha doğrusu, onlar Qərbi Avropadan İran bazarlarına daşıdıqları malları Rusiyanın özündə istehsal edilən mallarla əvəz etməyə başladılar. XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrin birində göstərilirdi ki, ordubadlı tacirlər Həştərxan, Nijni Novqorod, Moskva və Yekaterinoslav quberniyasındakı Naxçıvan şəhərlərindən rus mallarını alıb Təbrizə və Rəştə aparır və burada ipəyə, boyaq və dərman bitkilərinə dəyişdirərək Rusiyaya qayıdırırdılar [20, s.359].

1831-ci il əsasnaməsinin tətbiq edilməsindən sonra da rus ticarət kapitalının Cənubi Qafqazda və İranda mövqelərinin daha da zəiflədiyini görən Rusiya hökuməti qadağaları bir qədər yumşaltmağa məcbur oldu. Çar I Nikolayın 14 dekabr 1846-cı il fərmanı ilə Qərbi Avropa mallarının Cənubi Qafqaz vasitəsilə İrana aparılmasına icazə verildi. Həmin yolla daşınan mallardan alınan gömrük rüsumu da bir qədər azaldıldı [24, s.645-646; 18, s.131].

Xarici və tranzit ticarət statistik göstəricilərdə

Naxçıvan diyarının xarici ticarət əlaqələrində İran mühüm yer tuturdu. Bu ticarət əlaqələrində Naxçıvan və Ordubad şəhərləri ilə yanaşı, Yuxarı və Aşağı Əylis, Əndəmiş və Varagird kəndlərindən də olan tacirlər fəal iştirak edirdilər. Təxminən, 30 nəfər ordubadlı tacir ticarət əməliyyatlarını Təbrizlə aparırdı [14, s.20; 20, s.354]. Naxçıvan diyarının İranla ticarət əlaqələri daha çox Ordubad və Naxçıvan yaxınlığındakı Culfa gömrükxanaları vasitəsilə həyata keçirilirdi. XIX əsrin 50-60-cı illərində bu gömrükxanalar vasitəsilə İranla aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi haqqında mənbələrdə [13,s.401] verilmiş statistik məlumatlar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl müəyyən təsəvvür yaradır (rubl hesabı ilə).

Cədvəl 1

İllər	Naxçıvan		Ordubad	
	İdxal edilmişdir	İxrac edilmişdir	İdxal edilmişdir	İxrac edilmişdir
1858	-	-	34340	29233
1859	820.751	54103	21789	28178
1860	857.128	22014	44793	21646
1861	985.114	71.597	66533	15493
1862	1.010.943	43.168	60262	29181
1863	1.110.921	47.365	-	-
Cəmi	3.775857	238249	227726	123731

Cədvəldə verilən məlumatlar göstərir ki, beş il ərzində Culfa və Ordubad gömrükxanaları vasitəsilə İrandan 4.003583 rubl dəyərində mal gətirilmiş, İrana isə cəmi 361980 rubl dəyərində mal aparılmışdı. Daha doğrusu, Naxçıvan gömrükxanaları

vasitəsilə İrandan gətirilən malların dəyəri İrana aparılan malların dəyərini 10 dəfədən də artıq üstələyirdi.

Cədvəldə verilən materiallar həm də onu göstərir ki, Naxçıvan vasitəsilə aparılan idxal-ixrac ticarətinin əsas hissəsi Culfa gömrükxanasının payına düşürdü. Əgər 1859-1862-ci illərdə Culfa gömrükxanası vasitəsilə ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 4.014096 rubl təşkil etmişdisə, Ordubadda bu göstərici 1858-1863-cü illərdə cəmi 351157 rubla bərabər olmuşdu. Bu, şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazı İranla birləşdirən əsas tranzit ticarət yolunun Naxçıvan şəhərindən və Culfa gömrükxanasından keçməsi ilə bağlı idi. Ordubadın bir növ qapalı coğrafi mövqeyə malik olması onun vasitəsilə xarici və tranzit ticarətinin həcmnin artırılmasına imkan vermirdi.

Onu da göstərmək lazımdır ki, Culfa və Ordubad gömrükxanaları vasitəsilə İrana aparılan malların arasında Naxçıvan diyarının özündə istehsal edilmiş malların xüsusi çəkisini müəyyənləşdirmək, demək olar ki, mümkün deyildir. Lakin bir məsələni inamla söyləmək olar ki, Culfa vasitəsilə İrana aparılan malların mütləq əksəriyyətini tranzit xarakterli yüklər təşkil edirdi. Naxçıvan şəhərində istehsal edilən sənətkarlıq məhsullarının azlığı və keyfiyyətə aşağı olması ixracın həcmnin artırılmasına imkan vermirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrdən birində Naxçıvan şəhərinin və mahalının ixrac ticarətinin həcmnin hədsiz dərəcədə aşağı olması xüsusi vurğulanır. İxrac məhsullarının arasında yalnız pambığın, ağ və qırmızı bez parçaların, çəltik və şərabın adı çəkilir [14, s.95]. Bu məhsullar arasında pambıq və çəltik ixracının həcmi nisbətən böyük idi. Əsasən, Bayazid, Qars, Tiflis və Qarabağa göndərilən pambığın illik ixrac həcmi ildə 15 min pud təşkil edirdi [14, s.96].

Naxçıvan diyarının ixrac ticarətində daha çox Ordubadda istehsal edilən xam ipək mühüm rol oynayır. Bu ticarətdə Ordubaddan olan tacirlərlə yanaşı, Əylis, Əndəmiş və Çənnəb kəndlərindən olan tacirlər də fəal iştirak edirdi. Əylisdən olan tacirlər Ordubad ipəyinin Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərinə göndərilməsi işini tamamilə öz əllərinə almışdılar. Moskvanın ipək fabriklərini Ordubad ipəyi ilə təmin edən belə tacirlərdən birinin illik ticarət dövriyyəsi o dövr üçün böyük bir rəqəmlə - 500 min rublla ölçülürdü [7, s.213].

Onu da göstərmək lazımdır ki, xam ipək ticarəti ilə məşğul olan ordubadlı tacirlərin böyük əksəriyyəti ilin əksər vaxtlarını Təbriz, Nuxa, İrəvan və Şuşa şəhərlərində yaşayırdılar. Ordubadın özündə aparılan ticarət əməliyyatları ilə isə onların burada daima yaşayan agentləri məşğul olurdu. Bu tacirlərin ümumi illik ticarət dövriyyəsi kifayət qədər yüksək olub 300-400 min rubla çatırdı [10, s.88; 25, s.51]. Bu tacirlər xam ipəklə yanaşı, həm də Naxçıvanda istehsal olunan pambıq parçalarla və daha çox İrandan gətirilən ipək parçalarla ticarət edirdilər. Ordubadlı tacirlərin bu məhsullarla, xüsusilə xam ipəklə Moskva ilə yanaşı Nijni Novqorod, Nuxa və başqa şəhərlərdə ticarət etmələri haqqında kifayət qədər məlumat var [25, s.51].

Naxçıvan diyarının xarici ticarət əlaqələrində yerli istehsalın məhsulu olan baramaqurdu toxumu da mühüm rol oynayır. Özünün məhsuldarlığı ilə seçilən bu məhsul xarici bazarlarda yüksək qiymətləndirilirdi. XIX əsrin ortalarında fransız tacirlərin dəfələrlə Ordubada gəlib baramaqurdu toxumu alaraq öz ölkələrinə aparmaları haqqında xeyli məlumat var [7, s.213; 10, s.98;11]. Naxçıvan diyarında istehsal edilən baramaqurdu toxumu ən çox Şimali Qafqaza, Türküstana və İrana göndərilirdi [22, s.23].

Naxçıvan diyarının ixrac məhsulları arasında bağçılıq məhsulları xüsusi yer tuturdu. Özünün yüksək keyfiyyətinə görə bütün Cənubi Qafqazda şöhrət qazanmış Ordubad meyvələri Azərbaycanın qonşu vilayətləri ilə yanaşı qonşu ölkələrə də ixrac edilirdi. Mənbələrdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, Ordubad meyvələri həm qurudulmuş, həm də təzə halda Qarabağ, Qaradağ, Təbriz, İrəvan əyalətlərində və Tiflis şəhərində satılırdı. Ordubad bağbanları tərəfindən istehsal edilən ərik, şaftalı, vişnə (albalı), alça və s. xarici bazarlarda yüksək qiymətləndirilirdi. XIX əsrin 30-cu illərində Ordubadın istehsalı

olan ərik və şaftalının hər batmanı Tiflis bazarında gümüş pulla 1,5-1,6 rubla satılırdı [20, s.359]. Ordubadda istehsal edilən qoz və heyva nəinki Cənubi Qafqazın əksər şəhərlərində satılır, hətta Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə də ixrac edilirdi [28, s.359].

1908-ci ildən başlayaraq Naxçıvan diyarının xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında ciddi irəliləyiş baş verdi. Diyarın ərazisi vasitəsilə aparılan tranzit ticarətin həcmində baş vermiş artım isə bir neçə dəfələrlə ölçülürdü. Hər iki halın baş verməsi, heç şübhəsiz ki, Uluxanlı-Culfa dəmiryol xəttinin istifadəyə verilməsi ilə bağlı idi. Bu dəmiryol xəttinin işə salınması ticarət əlaqələrinin inkişafına güclü təsir göstərməklə yanaşı, bütövlükdə Naxçıvan iqtisadiyyatının strukturuna da təsirsiz ötüşməmişdi. Daha doğrusu, göstərilən hadisə nəticəsində təsərrüfatın müəyyən sahələri sürətlə inkişaf etdiyi halda, digər sahələrdə ciddi geriləmə baş vermişdi. Sonuncu hal Azərbaycan iqtisadiyyatının ən aparıcı sahələrindən olan taxılçılıqda özünü daha aydın şəkildə göstərirdi. Əgər 1886-cı ildə Azərbaycan qəzalarından Batum limanına 6342 min pud buğda yola salınmışdısa [2, s.144; 26, s.122-123], 1893-ci ildə onun həcmi kəskin şəkildə aşağı düşərək cəmi 40 min pud təşkil etmişdi [9, s.615].

Əldə olan məlumatların [17, 3a 1901 r., c.55, 3a 1905 r., c.62, 3a 1909 r., c., 73, 75, 3a 1913 r., c., 190, 193, 3a 1916 r., c. 111, 114] təhlili göstərir ki, taxılçılıqda yaranmış bu vəziyyətin kökündə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana dəmir yolu vasitəsilə Rusiyadan və xarici ölkələrdən buğda və un idxalının kəskin şəkildə artması dayanırdı. Təkcə 1913-cü ildə Cənubi Qafqaza 3639 min pud buğda, 6489 min pud un idxal edilmişdi [2, s.145; 17, 3a 1913 r., c.190-193]. Cənubi Qafqaza gətirilən unun müəyyən hissəsi Naxçıvan diyarına da göndərilmişdi. Elə həmin 1913-cü ildə dəmir yolu vasitəsilə Naxçıvana 135 min pud, Culfaya isə 283 min pud buğda unu göndərilmişdi [17, 3a 1913 r., c.195]. Xaricdən Azərbaycana un və buğda idxalının getdikcə artması bu məhsulun yerli istehsalının azalmasına gətirib çıxarırdı. Əgər XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda hər il 57 mln pud taxıl istehsal edilirdisə, I Dünya müharibəsi ərəfəsində onun həcmi xeyli azalaraq 39 mln puda düşmüşdü [177, s.81].

Uluxanlı-Culfa dəmiryol xəttinin istifadəyə verilməsinin Naxçıvan diyarında sənətkarlıq istehsalının inkişafına mənfi təsiri özünü aydın şəkildə göstərirdi. Avropa ölkələrində və Rusiyada istehsal edilmiş daha keyfiyyətli və ucuz sənaye məhsullarının dəmiryol vasitəsilə idxalının kəskin şəkildə artması yerli sənətkarların istehsal etdikləri məhsullara tələbatın azalmasına gətirib çıxarırdı. Lakin bu fikri sənət istehsalının heç də bütün sahələrinə aid etmək olmaz. Xarici ölkələrdə xalça məmulatlarına tələbatın böyük olması və dəmir yolu vasitəsilə onun ixrac həcmi artırmaq imkanlarının dəfələrlə artması Naxçıvan diyarında bu sənətlə məşğul olanların sayını xeyli artırmışdı. Yuxarıda göstəriləyi kimi, XX əsrin ikinci onilliyində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının 161 kəndində, təxminən 2000 təsərrüfatda müxtəlif növ xalça məmulatları istehsal edilirdi [19, 3a 1913 r., c.14].

İstehsal edilən bu məhsulun çox böyük hissəsi Rusiyaya, Türkiyəyə və bu ölkələr vasitəsilə Avropa ölkələrinə ixrac edilirdi. Uluxanlı-Culfa dəmiryol xəttinin istifadəyə verilməsinin xalçaçılığın inkişafına güclü təkan verdiyini aşağıda göstərilən rəqəmlər aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, 1907-1908-ci illərdə Naxçıvan diyarından xarici ölkələrə 5,9 mln rubl dəyərində xalça məmulatı ixrac edilmişdisə, 1912-1913-cü illərdə onun həcmi iki dəfədən də çox artaraq 12 mln rubla çatmışdı [2, s.137; 5, s.45].

Dəmiryolu xəttinin istifadəyə verilməsi ilə ixrac imkanlarının artması Naxçıvan diyarının xüsusilə dəmir yolu xəttinin yaxınlığında yerləşən ərazilərində pambıqçılığın, üzümçülüyn, bağçılığın genişlənməsinə gətirib çıxardı. İxrac edilən pambığın həcmində daha böyük irəliləyiş müşahidə edilirdi. Uluxanlı-Culfa dəmir yol xəttinin istifadəyə verildiyi 1908-ci ildə Naxçıvan diyarının Şərur və Naxçıvan stansiyaları vasitəsilə ümu-

milikdə 82 min pud pambiq ixrac edilmişdi. Bu həcmə 37 min pudu Naxçıvan stansiyasının, 46 min pudu isə Şərur stansiyasının payına düşmüşdü [2, s.148]. Cəmi 5 il sonra, daha doğrusu 1913-cü ildə bölgədən pambiq göndərilməsi, təxminən 4 dəfə artaraq 318 min pud təşkil etmişdi. Əgər 1908-ci ildə ixrac edilmiş məhsul ancaq Naxçıvan və Şərur dəmir yolu stansiyaları vasitəsilə yola salınmışdısa, 1913-cü ildə bu iş Naxçıvan, Şərur, Qəmərlı, Şahtaxtı və Culfa stansiyaları vasitəsilə həyata keçirilmişdi [17, 3a 1908 r., c. 84, 3a 1913 r., c.202].

Uluxanlı-Culfa dəmir yol xəttinin işə salınması əkinçiliyin bağçılıq və çəltikçilik kimi sahələrinin də inkişafına və ixrac imkanlarının artmasına müsbət təsir göstərmişdi. Naxçıvan diyarının Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında üzüm bağlarının sahəsi cəmi 813 desyatin təşkil etdiyi halda, 1913-cü ildə xeyli genişlənərək 1454 desyatınə çatmışdı [2, s.148]. 1911-ci ildə diyarın yalnız Şərur (Noraşen) stansiyası vasitəsilə diyarın hüdudlarından kənara 9 min pud çəltik yola salınmışdı [17, s.79].

Dəmir yolu xəttinin işə salınması Naxçıvanda istehsal edilən duzun ixracını da artırmaq üçün əlverişli şərait yaratdı. Heç şübhəsiz ki, bunun təsiri idi ki, diyarda istehsal edilən duzun illik həcmi 400-500 min pud təşkil etmişdi [15,s.66]. İstehsal edilən duz, əsasən bölgənin Naxçıvan və Şahtaxtı stansiyaları vasitəsilə ixrac edilirdi. Bunu aşağıdakı cədvəldə verilmiş statistik məlumatlar [4,s.50:17, 3a 1913 r., c.222, 3a 1916 r., c.61] da təsdiq edir.

Cədvəl 2

Dəmiryol stansiyalarının adı	İllər (pud hesabı ilə)						
	1911	1912	1913	1914	1915	1916	Cəmi
Naxçıvan	359636	348750	522799	424558	410114	392162	2144144
Şahtaxtı	125510	204431	778	4690	-	5464	340873
Cəmi	485146	553181	523677	429246	410114	379626	2485017

Cədvəldə verilmiş statistik məlumatlardan göründüyü kimi, 1911-1916-cı illəri əhatə edən altı il ərzində dəmir yolu vasitəsilə Naxçıvandan 2.485.017 pud duz ixrac edilmişdi. Dəmir yolu vasitəsilə duz ixracının orta illik həcmi 414,69 min pud təşkil edirdi. İxrac edilən duzun çox böyük hissəsi duz mədənlərinin yaxınlığında yerləşən Naxçıvan stansiyasının payına düşürdü. 1911-1916-cı illərdə bu stansiya vasitəsilə 2.144144 pud duz göndərildiyi halda, həmin dövr ərzində Şahtaxtı stansiyası vasitəsilə 340873 pud yola salınmışdı.

Uluxanlı-Culfa dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi Naxçıvan diyarı vasitəsilə aparılan tranzit ticarətin həcmənin kəskin şəkildə artmasına gətirib çıxardı. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, göstərilən dəmir yolu xəttinin çəkilməsindən sonra da Rusiya imperiyasının Naxçıvan diyarı vasitəsilə İranla apardığı tranzit ticarət əməliyyatları Şahtaxtı, Culfa, Ordubad, Bülgən və Alışarlı gömrük-karantin məntəqələrindən keçməklə həyata keçirilirdi. 1913-cü ildə bu sərhəd məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilən mal dövriyyəsinin ümumi həcmi 24.400.000 rubl təşkil etmişdi. Bu məbləğin 6.200.000 rublunu idxal, 18.200.000 rublunu isə ixrac malları təşkil etmişdi. Naxçıvan qəzasında yerləşən gömrük-karantin məntəqələri vasitəsilə İrana ixrac edilən mallar arasında qəzanın özündə istehsal edilən duz, taxıl məhsulları, pambiq, təzə və quru meyvə, malqara və s. var idi [4,s.162; 5,s.45].

Əvvəllər olduğu kimi, dəmir yolu xəttinin çəkilməsindən sonra da İranla aparılan tranzit ticarətdə əsas yer Culfa gömrük məntəqəsinə məxsus idi. Bunu 1912-1915-ci illərdə Culfa və Şahtaxtı gömrük-karantin məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilmiş idxal və ixrac əməliyyatlarını özündə əks etdirən aşağıdakı cədvəldə verilmiş məlumatlar da təsdiq edir [19, 3a 1912 r., c.16-17, 1913 r., c. 18-19, 3a 1914 r., c.20-21].

Cədvəl 3
(mln rubl hesabı ilə)

Gömrük məntəqəsinin adı	İxrac edilmişdir				İdxal edilmişdir				
	1912	1913	1914	1915	1912	1913	1914	1915	Cəmi
Culfa	15,7	17,5	14,1	3,0	3,8	5,7	3,4	3,7	66,9
Şahtaxtı	0,8	0,9	0,6	0,3	0,2	0,4	0,6	0,3	4,1
Cəmi	16,5	18,14	14,7	3,3	4,0	6,1	4,0	4,0	71,0

Cədvəldə verilmiş məlumatları XIX əsrin 50-60-cı illərinə aid məlumatlarla müqayisə etdikdə Culfa gömrükxanası vasitəsilə aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmində baş vermiş dəyişikliyin nə qədər böyük olduğunu aydın görmək olar. Bunun üçün ixrac əməliyyatlarının ən yüksək olduğu 1861-ci və 1913-cü illərə aid rəqəmləri müqayisə etmək kifayətdir. Əgər 1861-ci ildə Culfa gömrükxanası vasitəsilə İrana edilmiş ixracın həcmi 71597 rubl təşkil etmişdisə, 1913-cü ildə bu göstərici 17,5 mln rubl olmuşdu [13,s.401; 19, 3a 1913 r., c.18-19]. Oxşar vəziyyət idxal əməliyyatlarında da özünü göstərirdi. 1861-ci ildə Culfa gömrükxanası vasitəsilə İrandan Naxçıvan diyarına 985114 rubl dəyərində mal gətirilmişdisə, 1913-cü ildə onun həcmi 5,7 mln rubl təşkil etmişdi [13,s.401; 19, 3a 1913 r., c.18-19].

Culfa gömrükxanası vasitəsilə İran sərhəddindən keçirilən yüklər daha çox Cənubi Azərbaycan üçün nəzərdə tutulurdu. Bu gömrükxanalar vasitəsilə Təbriz, Urmiya, Xoy, Maku və Marağaya daşınan yüklər arasında daha çox tranzit xarakterli yüklər, o cümlədən ağ neft, dəmir və dəmir məmulatları, şüşə, kağız, tütün, şəkər kimi məmulatlar üstünlük təşkil edirdi. 1910-cu ildə Culfa ilə Təbriz arasında şose yolu fəaliyyətə başladıqdan sonra Culfadan Təbrizə və əks istiqamətdə yüklərin daşınması daha da artmışdı. Həm Uluxanlı-Culfa dəmir yolu xəttinin, həm də Culfa-Təbriz şose yolunun istifadəyə verilməsi Cənubi Qafqazdan İrana daşınan yüklərin həcmi xeyli artmışdı. Bu isə Cəbrayıl gömrük məntəqəsi və hətta Trabzon-Xoy yolu ilə İrana yük daşınmasının həcmnin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu [4, s.173].

Naxçıvan diyarı vasitəsilə aparılan tranzit ticarətdə Ordubad gömrükxanası da müəyyən rol oynayır. 1908-ci ildə bu gömrükxana vasitəsilə İrandan dəyəri 3122 rubl olan 1717 pud taxıl və düyü, dəyəri 12040 rubl olan 4691 pud meyvə, 10420 rubl dəyərində iri və xırdabuynuzlu mal-qara, dəyəri 5314 rubl olan 95 pud xalça və xalça məmulatları, dəyəri 1041 rubl olan 500 pud boya, ümumi dəyəri 21507 rubl olan 2209 pud müxtəlif xırdavat məhsulları idxal edilmişdi. Elə həmin il Ordubad gömrükxanası vasitəsilə İrana 37600 rubl dəyərində 728 pud pambıq parça, 377 rubl dəyərində 185 pud ağ neft, 6131 rubl dəyərində 304 pud xırdavat məhsulları göndərilmişdi [5, s.46: 6,s.61; 28, s.88].

Ordubad gömrükxanası vasitəsilə aparılan ticarət əməliyyatlarının həcmi haqqında bu gömrükxananın qəbul edib yola saldığı ticarət karvanlarının və sərnəşinlərin sayı da müəyyən təsəvvür yaradır. Belə ki, 1908-ci ildə bu gömrükxanadan İrana 269 karvan və sərnəşin yola salınmış, İrandan isə 230 karvan və 674 sərnəşin qəbul edilmişdi [5, s.46]. Lakin bu rəqəmlərin İranla aparılan ticarətin həcmi tam əhatə etdiyini iddia etmək olmaz. Hökumətin göstərdiyi ciddi cəhdlərə baxmayaraq, qaçaqmalçılıq yolu ilə İrana və əks istiqamətdə mal daşımağın qarşısını almaq hələ də mümkün olmamışdı.

Əldə olan statistik məlumatları təhlil etdikdə məlum olur ki, 1908-ci ildə Ordubad gömrükxanası vasitəsilə İrana ümumi dəyəri 44108 rubl olan mal ixrac edilmiş, İrandan Azərbaycana isə 53444 rubl dəyərində mal gətirilmişdi. Daha doğrusu, həmin il idxal edilən məhsulların dəyəri ixrac edilən məhsulların dəyərini 9336 rubl üstələyirdi. Əslində bu vəziyyət Uluxanlı-Culfa dəmir yolu xəttinin istifadəyə verildiyi dövrə qədər Naxçıvan diyarı vasitəsilə aparılan Rusiya-İran tranzit ticarəti üçün xarakterik bir hal idi. 1858-1862-ci illərdə Ordubad gömrükxanası vasitəsilə İrandan gətirilən 4.003583 rubl dəyərində malın müqabilində bu ölkəyə cəmisi 361980 rubl dəyərində mal göndərilmişdi [13,s.401,667].

Bu vəziyyət Uluxanlı-Culfa dəmir yolu xəttinin çəkilməsindən sonra Rusiyanın xeyrinə əsaslı şəkildə dəyişdi.

Uluxanlı-Culfa dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsindən sonra ticarət balansının Rusiyanın xeyrinə dəyişdiyini İrəvan quberniyasının müxtəlif illərə aid icmallarından verilmiş statistik məlumatlar əyani şəkildə təsdiq edir. Bu baxımdan həmin icmalların 1914-cü ilə aid məlumatları xüsusilə xarakterikdir [19, 3a 1914 r., c.20-21]. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, 1914-cü ildə İrandan Naxçıvan diyarında fəaliyyət göstərən Culfa, Şahtaxtı, Bülgən, Ordubad və Alışarlı gömrük-keçid məntəqələri vasitəsilə 4.031898 rubl dəyərində mal idxal edilmişdir. İdxal edilən malların çeşidinə nəzər yetirdikdə onların arasında müxtəlif növ bağçılıq məhsullarının üstünlük təşkil etdiyi aydın olur. Göstərilən 1914-cü ildə Alışarlı gömrük-keçid məntəqəsi istisna olmaqla, yerdə qalan digər gömrük keçid məntəqələri vasitəsilə 2.565179 rubl dəyərində mal gətirilmişdi. Bu əslində həmin il İrandan Naxçıvan diyarı vasitəsilə Cənubi Qafqaza və Rusiyaya göndərilmiş məhsulların dəyərinin yarıdan çoxu demək idi.

Nəticə

Əvvəllər olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Naxçıvan diyarı vasitəsilə aparılan tranzit ticarətdə Culfa gömrük-keçid məntəqəsi böyük rol oynayırdı. Uluxanlı-Culfa dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsindən sonra bu məntəqənin əhəmiyyəti daha da artmışdı. Cənubi Qafqazın içərilərinə və Rusiyaya ixrac edilmək üçün nəzərdə tutulan İran mallarının əsas hissəsi Rusiya-İran sərhəddindən məhz bu gömrük-keçid məntəqəsi vasitəsilə keçirilirdi. Bu məntəqə vasitəsilə Naxçıvan ərazisinə daxil olan həmin mallar Culfa dəmiryolu stansiyasında yük vaqonlarına yüklənərək Tiflis, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarına, daha sonra isə Rusiyaya göndərilirdi. İrəvan quberniyasının 1914-cü ilə aid icmalı əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, həmin il İrandan gətirilən malların 84,7%-i Culfa gömrük-keçid məntəqəsinin payına düşmüşdü [19, 3a 1914 r., c.20-21].

Culfa gömrük-keçid məntəqəsi Naxçıvan diyarı vasitəsilə İrana ixrac edilən malların daşınmasında da həlledicirol oynayırdı. Naxçıvan diyarı vasitəsilə İrana ixrac edilən yüklərin də böyük hissəsi Culfa gömrük-keçid məntəqəsinin payına düşürdü. Daha doğrusu, 1914-cü ildə Naxçıvan diyarının bütün gömrük məntəqələri vasitəsilə İrana yola salınmış 14.755234 rubl malın 14.082003 rublu Culfa gömrük-keçid məntəqəsindən keçmişdi [19, 3a 1914 r., c.20-21].

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. XIX-XX yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafı. Bakı, Bakı Universiteti nəş-tı, 1995, 250 s.
2. Əliyev Q. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı. Bakı, "Elm", 2001, 148 s.
3. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı, Bakı, "Azərnəşr", 1996, 106 s.
4. Əsədova R. Birinci Dünya müharibəsi və Şimali Azərbaycan. Bakı, "Turxan" İVPB, 2015
5. Rəhimov Y. I Rus inqilabından I Dünya müharibəsinə qədər Naxçıvanda sosial-iqtisadi vəziyyət //AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2013, № 3
6. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, "Elm", 2008, 264 s.
7. Адонц М. А. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке. М., 1957, 559 с.
8. АКАК, т. IX, Тифлис, 1883
9. Аргутинский-Долгоруков А. М. История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за двадцат пять лет ее существования (1871-1896 гг.). Тип. М.Шарадзе. Тифлис, 1899 г., 841 с
10. Ваидова Х. История города Ордубада. Баку, Нурлан, 2007, 190 с.
11. Газета «Кавказ», 1859, №101
12. Газета «Кавказ», 1873, № 7;

13. Географическо-статистический словарь Российской империи. т. III, СПб., 1866
14. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833
15. Все Закавказье. Территория, экономика, строй. Тифлис, 1923, 490 с.
16. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, Элм, 1982, 163 с.
17. Краткий обзор коммерческой деятельности Закавказских железных дорог за 1883-1916 гг. СПб., 1876-1917
18. Морозова Т. Л. К истории отмены Закавказского транзита // История СССР, 1977, № 23
19. Обзоры Эриванской губернии за 1910-1914 гг.
20. ОРВЗК, ч. IV, СПб., 1836, с. 359
21. Русско-иранская торговля 30-50-е годы XIX века. Сборник документов. М., 1984, с. 10
22. Памятная книжка Эриванской губернии за 1904 год. отд. 3
23. Полное собрание законов Российской империи. (ПСЗРИ). т. 37, 1820-1821 гг. № 28771, СПб., 1830 elibrary.ru/.../178-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-pervoe-s-1
24. ПСЗРИ, т. 21, отд. II, 1846, СПб., 1847 www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html
25. Сборник статистических сведений о Кавказе. т. I, Тифлис, 1869, 653 с
26. Сведения о движении товаров по тележным и внутренним водным путям сообщения в 1886 г. Статистические сборники МПС. Вып. 24, СПб, 1889
27. Сулейманов Р. Д. Торговые связи Азербайджана с Центральной Россией в первой половине XIX в. АДК, 1975, 230 с.
28. Фараджев А. С. Ордубад. Историко-экономический очерк. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1970, 151 с.

Summary

Vidadi Muradov

The Situation of Foreign and Transit Trade in Nakhchivan in the 18th Century through early 20th Century

Nakhchivan's location on the transit roads connecting Iran and South Azerbaijan to the sea ports of the Black Sea and through them to Europe had a long-term positive impact on its foreign trade relations. Agricultural and craftsmanship products made in Nakhchivan were exported to Iran, Russia and European countries through this road. Nakhchivan's position in transit trade was increased when Ulukhanli-Julfa railroad was launched in 1908. Following this incident, the volume of transit trade operations held through the region's custom houses was measured by millions.

Keywords: import, export, trade, transit, tariffs, customs, transition, product, rubles

Резюме

Видади Мурадов

Состояние внешней и транзитной торговли в Нахчыванском крае в XVIII – начале XX века

Расположение Нахчыванского края на транзитных путях, связывающих Иран и Южный Азербайджан с портами Черного моря, а через них с Европой, длительное время положительно влияло на его внешнеторговые связи. Производимая в крае земледельческая и ремесленная продукция этими путями вывозилась в Иран, Россию, страны Европы. С введением в строй в 1908 году железнодорожной линии Улуханлы – Джульфа позиция Нахчыванского края в транзитной торговле возросла еще больше. После этого объем транзитной торговли через таможенные органы края стал исчисляться уже миллионами рублей.

Ключевые слова: импорт, экспорт, торговля, транзит, тариф, таможня, переход, продукция, рубль

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

ABOUT THE HISTORY OF JEWISH NORMS AND LAWS

Eldar SHAHGALDIYEV*

Abbes BENMOUSSAT**

Keywords: *History of Jewish normative rules and laws, history of Semites, Shumerian tribes*

In the study course of the establishment history of norms and laws, we are compelled to leaf through an epoch of millions of years commencing from the Celts (one of the branches of the Indio-European languages tree that include Irish, Scottish Gaelic, Welsh, Breton, Manks, as well as a dead language of Kornoul, and Gaelic languages, which had been used anterior to the Roman languages and disappeared) and the Aryans (a group of Indio – European languages – speaking people who conquered Northern India displacing local people and the Dravidianans, the population of Southern India in the 2nd millennium BC). Indeed, this epoch led off with the Semites of ancient Babylonia (the Semites embodies a group of Semitic – speaking people particularly from Jewish and Arabic communities. The word “semite” comes from Latin, and in ancient Greek it means “Sēm” or “Shem” – the son of Noah) and then developed in Palestine.

Generally, history of written laws is associated with Greece, Rome, continental European countries, and as well as, with England. Each ensuing stage of evolutionary process paved the way for abundant changes and sustainable development, which consequently prompted public opinion about norms and laws to be shaped, social aggregation of the concept to be developed, peace-making, at the same time, inadequate fractions of tribune and authoritarian systems related to the execution of these normative rules and laws to come to light. Precisely because of this reason, establishment of competent court and tribunal system was rather historical necessity. This indeed can be regarded as a good road map for an impeded view of evolutionary process of the norms and laws.

Early genesis and establishment of norms and laws unsurprisingly hold that human beings and their way of life have always been framed in a socio-organizational structure; otherwise, these notions might have been good for nothing, on condition that human beings had lived a life of isolation, as animals do. Therefore, leading a social way of life has deeply rooted in the establishment of the first customs and traditional rules, norms and laws.

Another important feature which differentiates human community from animal kingdom is social intelligence and mental capacity possessed by human beings, which in its own turn concludes that evolution of these norms and laws banks on the adaptation process of human being's socially developed intelligence to physical environment and its unceasing struggle to defeat it. The necessity of their shaping and growing in touch with social adaptation allow us to draw the following rational conclusions:

a) only human being's social nature is considered as a fundamental fact for the history of norms and laws;

b) human beings' social reasoning and their struggle to acclimatize to and defeat their surroundings has served as initial and physical prerequisites for normative principles, rules and laws to come into existence; thus,

* PhD, Associate Professor of Khazar University

** PhD candidate of Khazar University

e-mail: eshahgaldiyev@khazar.org

- c) laws and norms are considered as a by-product of reasoning;
- d) and historically, due to changeable feature of human intelligence norms and laws have always gone through development and evolutionary phases;
- e) historical roots of norms and laws are the by-products of a myriad of centuries of physical and mental development process of human beings.

Much has been done and extensive researches have been carried out into the history of ancient Jewish law by both soviet and foreign scholars, yet a great many issues thereof are open to dispute [2; 3; 5; 7-12; 14-15; 18]. The culture of Jarmo, Hassuna, Magzalia and Halaf originated in Mesopotamia, the “land between the rivers” (the Tigris and Euphrates Rivers) from which primeval concepts of laws of the Ancient Near East had taken their roots [1, pp.18-19]. Mesopotamia was located in the center of Middle East [17, сtp. 93]. Kirkuk, Mosul, Basra and other areas had a reputation for being developed settlements and were often stormed by other tribes, prompting those nations to become more centralized and develop their own language and script culture, works of literature, etc (“Epic of Gilgamesh”). By 3500 century BC, the population settling on the lower parts of this area had been scattered in small cities. Later, there was a sudden increase in the number of the Sumerians, the indigenous people of the region, [4, p. 8] and then two Iraqi cities – Eridu and Uruk, under which the Sumerians had been unified, entered into a swift development phase. Artefacts portraying fighters and slaves collected from archeological excavations in an ancient Sumerian city of Ur witnessed to the existence of primeval norms and later on laws, although they were not in writing. Azerbaijani scholar Yusif Yusifov asserted that “ethnic, religious identity, and language of the Sumerians has not been identified” [4, pp.52-55], and with good reason – it is true. “The first cuneiform scripts might have appeared here and then dissolved by the Akkadian-Semitic languages.” [4, p.58]. That is why the historical fact of Akkadian-Semitic languages reappearance makes it difficult to draw the exact demarcation line for the rise Jewish norms and laws.

Historically, the Semites have been a part of the Great Caucasian race. A group of the Semites had enjoyed prosperity of the highest level in this area. Today those areas are associated with the Hebrew legend that had prevailed through the banks of the Tigris and Euphrates Rivers and deals with the emergence of primitive man. “Legal documents contain solid information about domestic situation in Mesopotamia, its legal system, familial affairs, and property forms.” [1, p.-71] “Different approaches have been adopted towards the history of establishment of law and legal concepts, genesis and development tendencies of laws in the Sumerians, Semites, Akkadian tribes and other states of the Ancient Near East” [6, p. pp.6-8]. “The history of the land between the rivers was studied in accordance to the data supplied by classic historians, who were producing their works in Greek and Latin. They could not speak the language that was used by oriental nations, so translators were coming to their aid in gathering information. In most instances, those accrued materials appeared to be fallacious, bearing fabled features. In comparison with the Romans, the Greeks had established relations with ancient oriental nations, as well as with Mesopotamia much earlier.” [1, p.72]

Birth of the Semitic tribes, whose leading pursuit was cattle-bearing, goes back to the 3rd millennium BC on the Syrian Desert of Mesopotamia. The Hurrites had been living in the north of the Akkadians, which had been composed of the Amoreys (the Western Semites), the Kutiums and Lullabies had settled in northeastern Mesopotamia, while the Assyrians, who had existed until some 7th century BC, had been dwelling in the eastern part.

A great number of tribes and tribal units prevailed through Mesopotamia and their entangled socio-cultural relationships cause great hindrance to research and study exactly how the socio-economic norms and the concepts of law had been emerged, how and by what means and principles those laws had been implemented.

In some 5000 BC, together with the Sumerian tribes, who had dwelled on the lower parts of Mesopotamia, the Akkadians generated the most talented community unit that had never been seen in the history of mankind. Afterwards, hand in hand with the Sumerians, the Semites unified the nations on the bases of their tribal customs and built their own legal system.

With its prosperous economy and agriculture, fertile land, Babylonia exerted influence on the development of the Hebrew as well. As it was in Assyria, this historical phase set the stage for cuneiform writing system on clay plates. In terms of date and structure, cuneiform scripts were more complicated and older than Egyptian hieroglyphs which were drawn onto cumbersome rocks. For its peculiar features, cuneiform brought about the establishment of both syllabic writing system and written laws.

Tribesmen's opposition to land reforms enacted by Urukagina (approximately, the 2370s BC), the king of Lagash, signifies that the concepts of rule, although previously they had been associated merely with customs) were gradually blossoming. In order not to pay the certain amount levied by the king, the people of Lagash were enslaved. Primeval norms regarding seizure and lease of land served as a prerequisite for the establishment of laws in ancient states and provided fertile ground to consolidate and proceed with existing lawmaking process in line with property rights and duties, familial and matrimonial affairs, criminal and criminal procedural laws in neighboring oriental states [19, crp. 12-18].

Today, the origin and language of the Sumerians and as well as the exact date of establishment for the norms, rules and legal system are still open to disputes; some refers the Sumerians to the Middle East, and henceforth the launch of normative rules are also considered to be traced within this framework, while others claim that they had come from the Central Asia. Yet, in 2nd millennium BC the Sumerian language was considered dead. Enmetena's (flourished 2400 BC, was a son of En-anna-tum I, and he reestablished Lagash as a power in Sumer perhaps 2360 – 2340 BC) triumph over his sworn enemies in the 3rd millennium BC testifies to his superior powers and rights, while the masses were still lawless (but who can judge that there still did not exist some normative customs and rules?). This situation caused serious discrepancies within the government and led to frequent shifts in power; on that account, in 2318 – 2312 BC the Sumerian king, Lugaland introduced some social reforms, which were the only and most ancient documents in "socio-economic sphere handed down to us." [16, crp. 92-93]. Sargon (2316 – 2261), founding father of the Akkadian Empire, initiated akkadian military laws and this step contributed significantly to the development of marine trade between India and Eastern Arabia. Against the backdrop of a spade of uprisings sparked off under the rule of Sargon, his sons – Rimush, Manishtushu and grandchild Naram-Sin; several reforms were implemented and Naram-Sin deified himself as the "chief god of Akkad." [16, crp. 94-95] "Successful domestic and foreign policy pursued by Sargon gave rise to the rise of tyrannical administrative rules." [1 p.90]

Ur Nammu came into power and became the "king of all Sumer and Akkad in 2012 – 2003 BC in the south of Mesopotamia." [1, crp. 96-97] His reign was a kind of tyranny. King was the chief judge and the head of government machinery. It was the duty of the king to declare war and peace. Ur Nammu founded centralized government, delegated public officials to various positions and developed transportation system. His son, Shulga (2093 – 2046 BC) deified himself. For glorifying the king, memorials were erected and sacrifices were made. More importantly, he passed the bill on advanced judicial system; e.g., principles by which awards for returning the slave who fled his master granted and compensation for inflicted damages and injuries claimed were defined. The laws of Shulga were considerably different from that of Hammurabi and far cry from the principle

of retaliation (an eye for an eye, a tooth for a tooth), i.e. monetary compensation was specified for inflicted damages. Therefore, ancient Jewish people acknowledged the laws of Shulga as the most primeval legal instruments for tracing back the history of norms and legal rules. For example, the declarative rules as, “may no powerful men hurt widows and orphans!” [1, стр. 96-97] - became the constituent part of the legal system. Those reforms specified a number of principles regarding facilitation of taxes and living conditions of people: polygamy was abolished in rural communities; judicial system was established. In Lagash citizenship rights were reinstated and preliminary measures for the implementation of civil laws were taken.

The ancient Sumerian-Akkad state was structured on the ground of kinship and tribal normative rules and relations. Unlike ancient Egypt, slaves accounted for merely a small part of the entire population; slaves were mainly hostages taken as plunder of war. These slaves were different from that of royal. “Ensi” was the title designated to the governor of the most developed cities as Ur, Lagash, Umma, Uruk and Kish. Ensi was regarded as the chief priest. The Council of Elder Statesmen and the Council of People were responsible to elect the government (elected body), counsel about administrative affairs of great importance (consultation), administer nation-wide supervision over its activity (the rule of the people), and to execute judicial and administrative affairs on community property (Administrative and Civil Law) [16, стр. 20].

It is assumed that in 2175 and 2172 BC, the reign of the Sumerian-Akkadian power came to an end. The Kutiums were constantly attacking the communities living on the land between the rivers, and therefore they gained hatred of populace; for all that, the Kutiums did not change the “ruling system implemented in the land between the rivers.” [1, pp.92-93].

Before commencing to investigate the theoretical facets of the Jewish legislation, which have a key position in the establishment history of norms and laws, the study of development stages of law (hierarchy of rules – norms-laws-legal system) concepts constitutes a matter of great significance. The main sources, linguistic and historic evaluation of the “Old Testament” (Энциклопедический комментарий: Ветхий Завет включает: Моисеево Пятикнижие, исторические и пророческие книги, Писания. К историческим можно отнести книгу Иисуса Навина, Судей, 1-4 Царств, 1-2 Паралипоменон, Ездры и Неемии. Среди книг Пророков выделяются Исаия, Иеремия, Иезекииль и Даниил как “великие”, или “старшие”. Раздел Писаний чрезвычайно разнообразен как по содержанию, так и по форме. Он включает философские моралистические трактаты (Иов, Екклесиаст), любовно-эротическую поэму (“Песнь Песней”), сборник молитвенных песнопений - псалмов (Псалтирь) и т. д. Ветхий Завет начинается с первой книги Пятикнижия - Бытия. История создания Ветхого Завета охватывает период с IX по II в. до н. э. Среди источников Ветхого Завета называют более ранние книги: Яхвист, Элохист, Жреческий кодекс. Оригинальный язык почти всех ветхозаветных книг - древнееврейский. В последние два столетия до н. э. был сделан перевод на греческий язык, в конце IV - начале V в. до н. э. - на латинский.) allow us to conclude that legislation, as described in surviving part of the Torah (“Pentateuch” or the Five Books - Пятикнижие (ивр. חֲמִישָׁה סֵפֶר— *хамииша хумшей Тора* или ивр. חֻמַּשׁ— *хумаиш*): [21], had been introduced by holy Moisey neither on the desert, nor in the Moabs (Моавитяне - в родственное евреям семитское племя на восточном берегу Мёртвого моря (Моав)... Согласно Библии, моавитяне происходят от племянника Авраама, Лота, и старшей дочери послед-

него. Помимо Библии, сведения о моавитянах содержатся в ассирийских летописях..., у Иосифа Флавия, а также в собственно моавитянских памятниках, главным образом в надписях царя Меши. [21Моавитяне] until the Jewish marched into Palestine. And this occurred in 586 BC, when Nebuchadnezzar [20] conquered Jerusalem and took the Jews hostage. To be more precise, a part of the Torah, that deals with legislation, does not belong to the first stage of the Jewish history, but to later stages [13, стр. 413]. These theories hold that the initial Jewish concepts of law had not released until the Jewish entered ancient Jerusalem, and only small parts of those concepts had been put into writing and publicized before independence. Only after the conquest, the major body of these laws, namely the Priestly Code was compiled in a written form [13, стр. 413]. This amazing history had evolved from the Sumerians' need to prevent military and foreign intervention; thus after the conquest of Babylonia, it is hard to define exactly in what stages these laws were developed into the Jewish laws [13, стр. 413]. Apparently, the establishment history of Jewish normative rules and laws had gone through long and winding road which in its own turn allows us to make the following generalizations.

Conclusion

After the conquest of Babylonia, an array of Babylonian laws has been accustomed to the Jewish concepts and legalized.

Second, a wider coverage of the Jewish Diaspora, compared with other nations, of course, can be considered as a secondary element contributing to this process. In other words, multicolored geographical lands where the Jews settle have led to the prevalence of Jewish normative rules and laws in other countries and other Jewish communities across the world.

Last, but not the least, it ought to be highlighted that ceremonial commandments have fallen through the cracks and the transition of clerical notions has borne some distinctive patterns from that of legal and material laws.

Researchers point out that, the Jewish who have always led a patriarchal way of life, regarded monks as an exponent of law, and their words have always been worshipped as an emanation from God. As a rule, all administrative affairs were assigned to monks, and what they uttered were agreed without any exceptions, for the Semites perceived laws as cherished notions emerged from God's Holy Spirit. On that account, the Jewish concepts of norms-laws-legal system and state law have never deviated from religious ground, as it has been manifested in the Holy Bible.

The Five Books (in Hebrew – תורה חמש – in the Torah “Chameesha” or in ancient Hebrew “Choomshey” – חמש), is considered as the Code written down by Moses, and the first Five Books, Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers and Deuteronomy constitute the basics of the Hebrew and Christian Bibles, and are called the Tanah or the first part of the Torah. In ancient Greek the “Five Books” (πεντάτευχος) is composed of two words: “five” – “πεντε” and “τευχος” – book volume.

Another issue also arouses interest. So, there is a considerable disparity of age between the hierarchic establishment of norms and laws and their release in a written code form. It is true that tendency and tradition observed throughout the history of the Ancient Near East have been shaped in this manner, yet mythological, anthropomorphic and spiritual facets have always served as a prerequisite. Upholding the supremacy of class, spirit, and tribe have more preponderated over the establishment of written laws.

LITERATURE

1. Yusifov Y. History of Ancient East, in Azerbaijani, A textbook for Higher School Students, "Şərq-Qərb", Baku, 2007. (in Azerbaijani) – P.533
2. Cooper J. Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions. I: Presargonic Inscriptions (New Haven, 1986), 70-74
3. Ellickson, R. C. and Thorland, Charles DiA., "Ancient Land Law: Mesopotamia, Egypt, Israel" (1995). Faculty Scholarship Series. Paper 410. (http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/410;
4. Kishlansky M., Geary P.k, O'Brein P. "Civilization in the West", Volume 1 to 1715, Harper Collins Publishers, 1991. – P.528
5. Leiden B. "A history of ancient Near Eastern law", (edited by Raymond Westbrook; editorial board, Gary Beckman ... [et al.], Authorization - Boston-USA, printed in the Netherlands, ISBN 90 04 10794 0 (Vol. 1), ISBN 90 04 13585 5 (Vol. 2), 2003. P. 1208
6. Maine Henry Sumner:"Ancient Law, its connection with the early history of society and its relation to modern ideas", pp. 6-8, 78-80; S. Langdon: "The Sumerian Law Code Compared with the Code of Hammurabi", The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. 4, Oct., 1920, pp. 489-515
7. The Law of Ancient Israel: Helmer Ringgren, "Israel", in The Encyclopedia of Ancient Civilizations (Arthur Cotterell, ed., 1980)
8. Finkelstein J., "Law in the Ancient Near East", 5 Encyclopedia Biblica (1968), reprinted in Jewish Law and Decision-Making: A Study Through Time (Aaron M. Schreiber, ed., 1979)
9. Reviv H. The Elders in Ancient Israel 57-70 (1983) Ruth 4:1-12
10. Viborg A. Symbols of Law: A Contextual Analysis of Legal Symbolic Acts in the Old Testament 1-6, 146-165 (1992) Robert R. Wilson, "The Role of Law in Early Israelite Society", in Law, Politics and Society in the Ancient Mediterranean World (Baruch Halpen, ed., 1993)
11. Walzer M."The Legal Codes of Ancient Israel", 4 Yale Journal of Law and the Humanities 335 (1992) Exodus 18:13-27; 19:1-25; 20:1-18; 22:1-26; 23:1-12; 24:3-8, 12-18
12. Wilcke C. "Early Ancient Near Eastern Law. A History of its Beginnings.The Early Dynastic and Sargonic Periods, Munchen, 2003 (Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.In Kommission beim Verlag C. H. Beck München) pp. 69-92. –P.155
13. Джеймс Д.Ф. Фольклор в Ветхом Завете, (пер.с англ.) 2-е изд, Москва, Издательство политической литературы, 1990, с. 413 (Глава 1-Закон и его место в Еврейской истории). - С. 542
14. Diakonov M.: "Semitic-khamitskie yazyki: opyt klassifikatsii (Semitic-Hamitic languages: an essay in classification), Moscow, 1965. (the same in English: Semitic-Hamitic Languages: an Essay in Classification, Moscow, M. 1965
15. Diakonov M, "The Rise of the Despotism State in Ancient Mesopotamia" in Ancient Mesopotamia: A Socio-Economic History, Moscow, 1969
16. Древние цивилизации. Под общ.ред. Г.М.Бонгард-Левина. М.: "Мысль", 1989. 479 с.
17. История Древнего Востока, Под. ред. В.И.Кузищина, Москва, «Высшая школа». С. 456
18. Мелларт Д.: "Древнейшие цивилизации Ближнего Востока". Пер. с англ. и комментарий Е. В. Антоновой. Предисл. Н. Я. Мерперта. Изд-во «Наука», Главная редакция восточной литературы. ("По следам исчезнувших культур Востока"). М., 1982–С 111
19. Черниловский З.: "Всеобщая история государства и права", Под ред. К. И. Батыра. Раздел 1. – С. 357
20. <http://nauka.bible.com.ua/kann/kann1-01.htm>: Опарин А.А. В царстве пигмеев и каннибалов. Археологическое исследование книг Ездры и Неемии Часть I. Археологическое исследование книг Ездры и Неемии. Глава 1: Пророчество царя Навуходоносора
21. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Резюме

*Eldar Shahgaldiyev
Abbes Benmoussat*

Об истории Еврейских нормативных порядков и законов

Статья исследует историю установления норм и законов древнего Еврейского общества. Она берет начало из истории Шумерских племен, которые были размещены на Месопотамских низменностях и жители Аккады образовали самую талантливую общину на Древнем Востоке.

Исследования направлены на установление истории еврейских правил и законов, которые прошли долгий и непростой путь. Были подведены основные итоги и сделаны обобщения, относительно изменений в эпохах, до обширной сферы деятельности еврейской Диаспоры, по сравнению с другими нациями и до многонационального еврейского государства, где зародились Еврейские нормативы и законы.

В заключении, их церемониальный завет провалился, и переход духовных понятий послужил началом созданию четких нормативов, отличающихся от законных и материальных прав.

Ключевые слова: История еврейских нормативных порядков и законов, история Семитов, Шумерская племя

Xülasə

*Eldar Shahgaldiyev
Abbes Benmoussat*

Qədim yəhudi normative qaydaları və qanunları

Məqalə qədim Yəhudi icmasında norma və qanunların yaranma tarixinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu tarix Mesopotamiyanın yamaclarında yerləşən və Qədim Şərqi ən istedadlı Akkad icmasının sakinləri hesab edilən Çumer tayfalarından başlamışdır.

Tədqiqat çox uzun və keşməkeşli tarixə malik olan yəhudi norma və qanunlarının tarixini araşdırır. Tarixi dəyişikliklərlə bağlı bir sıra ümümləşdirmələr aparılmış, böyük Yəhudi Diasporasının fəaliyyətini şərtləndirən, digər millət və xalqlarla birgə tarixi proseslərdə çoxmillətli Yəhudi dövlətinin norma və qanunlarının inkişaf tapmasının xülasəsi verilmişdir.

Nəticədə seremonial adətlər tədricən dağılmağa başlamış, onları mənəvi anlayışlar əvəz etmiş və maddi hüquqlar əsasında daha dəqiq qanunlar meydana gəlmişdir.

Açar sözlər: Yəhudi normativ qayda və qanunlarının tarixi, Semitlərin tarixi, Çumer qəbilələri

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНА И США НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Гюнель АЛИЕВА-МАМЕДОВА*

Ключевые слова: Азербайджан, США, торговля, развитие

Введение

Распад СССР стал одним из крупнейших геополитических событий в мировой истории XX века. Прекращение существования Союза кардинальным образом изменило военно-политическую и экономическую конфигурацию мира. Последствия этого события имеют глобальный характер [1].

Азербайджан также в условиях глобализации пытается постепенным образом решить свои социально-экономические и политические проблемы, тем самым удачно интегрировать в мировое сообщество и попытаться восстановить территориальную целостность страны, привлечь к разрешению армяно-азербайджанской Нагорно-Карабахской проблемы ведущие государства мира, в том числе и США (авт).

Итак, с распадом биполярной системы мирового порядка, основанного на жестком соперничестве двух идеологий, в качестве приоритетных начали выступать, в первую очередь, экономические интересы, а также интересы стратегического порядка, реализуемые подчас не только экономическими, но и политическими, и даже военными средствами. Подобное изменение природы геополитического процесса предопределило расширение состава его участников [2].

После восстановления государственной независимости в условиях глобализации Азербайджанская Республика придает большое значение отношениям с США. Азербайджан, ради укрепления возможности защиты своей безопасности, территориальной целостности и независимости, заинтересован и в дальнейшем развивать эти отношения. Ввиду того, что развитие этих отношений служит толчком для экономического и политического прогресса Азербайджана, реализации нефтегазовых проектов Каспийского моря, сотрудничество между Азербайджаном и США выступает как основной элемент интеграции нашей страны в глобальную экономическую систему. Появление новых угроз, расшатывающих международную безопасность, потребовали еще большего укрепления сотрудничества между Азербайджаном и США [3].

Например, первый спутник Азербайджана был построен компанией Orbital Sciences в штате Виргиния, и Азербайджан закупил у компании Boeing несколько самолетов, вложив, таким образом, миллиарды долларов в американскую экономику. В последнее время наблюдается растущий интерес американских деловых кругов и приоритетности участия американских производителей и бизнесменов в развивающемся секторе обрабатывающей промышленности в Азербайджане. На современном этапе развития отношений между двумя государствами США поддерживают планы Азербайджана в отношении превращения страны в региональный транспортный хаб между Востоком и Западом. Поэтому развитие экономических

* доктор философии по истории, старший преподаватель кафедры «История стран Азии и Африки» Бакинского Государственного Университета
e-mail: gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

отношений было предметом обсуждений на встречах Президента Ильхама Алиева с председателем американской компании General Electric Джоном Райсом и председателем и президентом банка Export-Import Соединенных Штатов Америки Фредом Хокбергом, на которых были обсуждены перспективы финансирования проектов в области орошения, хлопководства, сфере авиации и современных технологий. При этом, также следует отметить, что около 40% всех грузов, предназначенных для натовской миссии в Афганистане, проходят через Баку [4].

В 2007 г. отношения между США и Азербайджаном приняли более динамичный характер, были предприняты шаги в направлении расширения связей в военной и экономической сферах. Визит в Баку консультанта Государственного секретаря США по экономическим и бизнес вопросам, сопредседателя межправительственной комиссии США и Азербайджана по вопросам экономического сотрудничества Дэниела Салливана и состава представителей оказал положительное воздействие на расширение экономических и деловых отношений между государствами. В мае 2007 г. Президент Азербайджана принял также спецпредставителя Госсекретаря США по вопросам экономики и торговли [2].

Распоряжением Президента Азербайджанской Республики на основе «Меморандума между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Соединенных Штатов Америки о создании Комиссии по экономическому сотрудничеству» была создана межправительственная комиссия Азербайджан - США по экономическому сотрудничеству. Первое заседание комиссии состоялось 7 февраля 2007 года [4].

Сегодня США занимают первое место в мире по объемам внешней торговли товарами и услугами. Объем экспорта товаров из США в 2000 г. составил 781,1 млрд долл., импорта – 1257,6 млрд долл. На долю США в 2000 г. приходилось 12,3% мирового экспорта товаров и 18,9% мирового импорта. Для многих десятков стран США являются основным торговым партнером, и от развития торговых отношений напрямую зависит благосостояние населения этих стран. США – крупнейший в мире экспортер продовольствия, от его поставок зависят целые регионы [5].

В структуре экспорта первое место занимает готовая промышленная продукция, она составляет около 50%. Преобладает машинотехническая продукция и потребительские товары. На втором месте в экспорте – сельскохозяйственная продукция, США экспортируют 25% производимых в стране продуктов сельского хозяйства [4].

Объем торгового оборота между Азербайджаном и США в 2000-е гг. рос из года в год. Так, в 2006 г. доля США во внешнеторговом обороте Азербайджана составила 2,5%, в том числе в экспорте - 3,76 %, в импорте - 1,4%. Общий объем торгового оборота между двумя странами составил 290 миллионов долларов США, в том числе объем экспорта - 198 миллионов долларов, экспорта - 92 миллиона доллара. По сравнению с 2005 г. общий товарооборот возрос на 57,2%, в том числе экспорт на 40,1%, импорт - на 112,9% [5].

Из проделанного нами анализа следует, что Азербайджан после восстановления государственной независимости в условиях глобализации, после прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева начал осуществлять планомерные мероприятия для развития социально-экономической сферы в стране.

Конечно, будучи человеком с высокой политической эрудицией, Гейдар Алиев, знал, что развитие социально-экономической сферы будет способствовать политической стабильности страны, развитию военной области, внешнеполитическим и внешнеторговым отношениям Азербайджана, а это в свою очередь, сделает Азербайджан главным политическим и экономическим игроком в регионе.

Сегодня спустя столько лет, мы ещё раз убеждаемся в правильности нашей политики, что позволяет Azerbaijanской Республике «делать погоду в регионе», во всех отношениях, по праву считаться лидером всего Южного Кавказа в целом.

Всё это в свою очередь, приведёт в дальнейшем ещё более сильному развитию отношений Azerbaijan со всеми странами постсоветского региона, со странами Ближнего и Среднего Востока, с ведущими державами Европы, и в частности, с ведущей супердержавой мира США, который не менее чем Azerbaijan заинтересован в развитии отношений (экономическое, политическое и военно-техническое сотрудничество), дабы усилить и утвердить в регионе свою позицию, отодвинув с политической авансцены Южного Кавказа главного соперника – Российскую Федерацию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/05/03/1271949024/4.pdf> - Вардомский Л. Между глобализмом и регионализмом: проблемы и тенденции регионализации постсоветского пространства.
2. <http://knowledge.allbest.ru/international> - Azerbaijan и США
3. <http://www.azerbaijan.az>
4. <http://www.1news.az/authors/oped/20160405031942797.html> - Бабанлы Ю. Azerbaijan — надежный стратегический партнер США
5. <http://www.economy-web> - Внешнеэкономические связи США

Xülasə

Əliyeva-Məmmədova Günel

Müasir dövrdə Azərbaycan və ABŞ-ın ticarət əlaqələri

Bu gün ABŞ dünyanın ən qüdrətli dövlətidir və siyasi və iqtisadi proseslərə nəzarət etməkdədir. Müasir dövrdə Azərbaycan və ABŞ arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin iki dövlət arasında xarici ticarətin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır, bu da öz növbəsində iqtisadi proqramların uğurla həyata keçirilməsinə təsir göstərir ki, bütün bu sadalananlar Azərbaycan xalqının maraqlarını əks etdirir. Təbii ki, öz növbəsində bütün bu müsbət məqamlar düzgün və uğurlu siyasətin nəticəsidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, ABŞ, ticarət, inkişaf.*

Summary

Aliyeva-Mamedova Gunel

Azerbaijan and the United States trade relations at the modern stage

Today, the USA is the most powerful nation in the world and are controlling the political and economic processes. At the present stage, the trade and economic relations between the US and Azerbaijan have a special significance. It contributes to the successful implementation of economic programs, and all of these expresses the interests of the Azerbaijani people. Naturally, all these positive nuances are the result of a successful and correct policy.

Keywords: *Azerbaijan, USA, trade, development*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 3.327

**AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ
TEATR VƏ KİNO SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ (1990-2010)**

Zaur MƏMMƏDOV*

Açar sözlər: mədəniyyət, teatr, kino, musiqi, tamaşa, əməkdaşlıq

Giriş

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq normalara görə, dövlətlərin xarici siyasi fəaliyyətləri milli və etik amillərə dayanaraq deyil, tərəflərin mənfəətlərinə uyğun qurulur. Ancaq dövlətin xarici siyasi fəaliyyəti ilə onun vətəndaşlarının və müvafiq ölkə vətəndaşlarının milli mənsubiyyəti məsələsi ciddi araşdırmaların aparılmasını zəruri edir. Xalqın soykökü, xarakteri, xarici münasibətlərinin tarixi təcrübəsi, onun qurduğu dövlətin münasibətlərinə və inkişafına bu və ya başqa şəkildə təsir edir. Yanlış olaraq bəzən dövlətlərarası münasibətlərin tamamilə milli-etnik amillər əsasında qurulduğu iddia edilir. Milli mənsubiyyət dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında yeganə şərt olmasa da, şübhəsiz, ən mühüm amillərdən biridir. Və bu, özünü xüsusilə, Azərbaycan–Türkiyə mədəni əlaqələrində aşkar şəkildə büruzə verir. Tarixən eyni milli-mənəvi, dini köklərə bağlı olan Azərbaycan ilə Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın kökü çox-çox uzaqlara gedir.

Sovet dövründə İmperiyanın əsarətində olan Azərbaycanın Türkiyə ilə mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı əsasən aşağıdakı formalarda həyata keçirilirdi: ədəbi əlaqələr, kitab çapı, kitab mübadiləsi, kitab sərgi və yarmarkaları, musiqi, teatr, kino sahəsində əməkdaşlıq, rəssamların sərgi və yarmarkalarda iştirakı, mədəniyyət günləri, qardaşlaşmış şəhərlər, turizm. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan milli musiqisi, dramaturgiyası, opera və balet incəsənəti, kinosu, simfonik, vokal-instrumental ansambları xaricdə məşhur idi. Əlbəttə, mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın bu formalarının hamısı eyni səviyyədə həyata keçirilməmişdir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında teatr və kino sahəsində əməkdaşlığın tarixindən

1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş Konstitusiya aktı ilə Respublikanın dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra Azərbaycanın müasir beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı üçün əlverişli şərait yarandı. Bu dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində Türkiyə mühüm yer tuturdu. Dövlətimizin Türkiyə ilə digər sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də əməkdaşlığı diqqət mərkəzində idi.

Azərbaycanla Türkiyə arasında geniş əməkdaşlıq məsələləri mətbu orqanlarda özünün geniş əksini tapdı. Bu məqsədlə, “Cümhuriyyət” qəzetində “Usta qələm İstanbulda” başlıqlı məqalədə yazırdı, martın 16-da bazar günü Bələdiyyə teatrının Üskü-dardakı Müsahibzadə səhnəsində oynanılan “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” tamaşasından sonra Anar foyedə oxucularıyla görüşəcəkdir. İlk tamaşası keçən ilin yazında olmuş, yay tətillərindən sonra dekabrın ortalarından başlayaraq İstanbul Bələdiyyə teatrının şəhərin müxtəlif səhnələrində göstərilən “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” pyesi axır üç ayda 56 dəfə tamaşaya qoyulmuşdur [15].

Tamaşa haqqında “Cümhuriyyət” qəzeti ilə yanaşı, “Sabah” qəzetində də geniş məlumat verilmişdir. Qəzetin “Anarın oyunu şəhər teatrolarında” adlı məqaləsində yazılırdı: “Ölkəmizdə oxucu çevrələrində yaxından tanınan Anarın çağdaş bir eşq

* Lənkəran Dövlət Universiteti, b/m.
e- mail: mammadovzaur@mail.ru

əfsanəsini anladığı oyunda günümüzün problemləri içində sevginin dəyəri vurğulanır. “Beş mərtəbəli binanın altıncı mərtəbəsi”ndə 60-cı illərdə Azərbaycanda yaşanan eşq hekayəsinin arxasında dövrün ictimai gerçəkliklərinə diqqət çəkilir. Çağdaş bir yozumda, bu günün gerçəkləri işığında təqdim olunan tamaşa ictimai əlaqələrin və sistemin problemlərini araşdırır. Eşqin dəyərinə diqqət çəkən tamaşa öncəki illərdə uzun bir müddət Azərbaycan tamaşaçıları qarşısına çıxdı və Türkiyə sənətçilərinin də rol aldığı bir filmə çəkildi. “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” adlı tamaşa gözəlliyi, ümidi, acısı və təəssüfləriylə sevgini arayan teatrsevərlər üçün vazkeçilməz bir eşq əsəridir”. “Teatro” dərgisində dərc edilmiş məqalədə yazılırdı: “Ədəbiyyatçılar ölkə gerçəkliklərinin altını cızarkən böyük eşqlərin kölgəsində qələm çalmağı seçirlər [14].

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Türkiyə teatrlarında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Müxtəlif illərdə dahi Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, “O olmasın bu olsun” musiqili komediyaları, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baleti Türkiyənin opera və balet teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Xalq yazıçıları Elçinin “Qatil”, Rüstəm İbrahimbəyovun “Şərə bənzər” əsərləri Türkiyədə səhnələşdirilmişdir.

Qeyd olunan əlaqələr yeni əsrin başlanğıcında yüksələn xətlə davam etmiş, xüsusilə möhtərəm Prezident İlham Əliyevin dövlət başçısı seçildikdən sonra uğurla irəliləyən Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri dinamik inkişaf tempinə qədəm qoymuşdur. Belə ki, 2003-cü ildə ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram teatrı U.Şekspirin “Hamlet” tamaşası ilə Türkiyənin Trabzon şəhərində QÖBTF-da(Qara Dəniz Ölkələri Beynəlxalq Teatr festivalı), İstanbul Böyük şəhər Bələdiyyə Kültür İşləri Dairə Başkanı Şenol Demirözün dəvətinə əsasən F.Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansambli Rəşid Rey konsert salonunda türk tamaşaçılarına geniş konsert proqramı çıxış etdi [5, s.52-53];

Teatr sahəsində əməkdaşlığın inkişafı

2003-cü il iyulun 13-dən 21-dək Bayburt şəhərində keçirilən 10-cu “Dədə Qorqud” Beynəlxalq Sənət Festivalında Azərbaycanı Bakı Şəhər Mədəniyyət İdarəsinin “Aysel” rəqs qrupu uğurla təmsil etdi; Bunlarla yanaşı, Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestrinin bədii rəhbəri və baş dirijoru, respublikanın xalq artisti, professor Rauf Abdullayev Bilkənd Universitetinin Böyük Simfonik orkestri ilə birgə çıxış etdi [3, 2003].

2003-cü ildə olduğu kimi, 2004-cü il ərzində Azərbaycan mədəniyyət müəssisələri Türkiyədə bir neçə uğurlu çıxışlar etdilər. Belə ki, 2004-cü il fevralın 6-da Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında dünya şöhrətli musiqiçi, türkiyəli fleytaçı Şefika Kutluerin konserti keçirildi. Virtuoz istedadı, yüksək texnikaya, musiqini gözəl duyub səsləndirmə qabiliyyətinə və zəngin repertuara malik fleytaçı Şefika Kutluerin ifaçılıq məharəti mütəxəssislərin və dinləyicilərin böyük marağına səbəb oldu. Türkiyəli sənətçi ilə bərabər bu konsertdə xalq artisti, dövlət mükafatları laureatı, professor Rauf Abdullayevin bədii rəhbərliyi və baş dirijorluğu ilə Üzeyir Hacıbəyov adına Dövlət simfonik orkestri də iştirak etdi. Konsertdə Şefika Kutluer italyalı bəstəkar Antonio Vivaldinin fleyta və orkestr üçün nadir ifa olunan “Konsertlər silsiləsi” ilə çıxış etdi, simfonik orkestr isə Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin ölməz “Alban rapsodiyası” və “Don Kixot” simfonik qravürlərini səsləndirdi [6].

2005-ci ildə də əvvəlki illərdə olduğu kimi Azərbaycan ilə Türkiyə mədəniyyət müəssisələri arasında əməkdaşlıq münasibətləri davam etdirilmişdir. İki ölkə arasında münasibətlərin inkişafının əsas göstəricilərindən biri fikir və təcrübə mübadilələrinin aparılmasıdır. Bu məqsədlə 2005-ci ilin may ayında Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı Elçinin “Mənim sevimli dəlim” tamaşası ilə Dənizli şəhərində keçirilən

Beynəlxalq Teatr Festivalında iştirak etdi, oktyabr ayının 21-25 tarixində Bakının “Araz” kinoteatrında Türk filmləri Festivalı keçirildi [3, 2005].

Araşdırma göstərir ki, müasir Azərbaycan teatrının ən böyük uğurlarından biri onun dünya mədəniyyətinə integrasiya etməsi və eyni zamanda Azərbaycan teatrına olan marağın artmasıdır. Bu baxımdan “Yuğ” Dövlət Teatrı “Teatr əməkdaşlığı və mübadiləsi” adlı beynəlxalq layihəni həyata keçirdi. Layihədə Kars (Türkiyə), Kutaisi (Gürcüstan) və Gəncə (Azərbaycan) teatrları aktyorları iştirak etdilər.

Yaradıcılıq mübadiləsi formasında hazırlanan “Üçbucaq” tamaşası əvvəl Bakıda, sonra isə Karsda nümayiş etdirildi. Ümumi ideyaya, bədii konsepsiyaya xidmət edən və üç dildə səslənən mətn yaradıcılıq axtarışları baxımından, müxtəlif ifa məktəblərinə və mədəniyyətlərinə mənsub olan sənətcilərin bir fikir ətrafında birləşməsi nöqtəyi-nəzərdən maraq doğururdu. Açıq Cəmiyyət İnstitutunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilmiş layihə bölgə teatrlarının qapalı məkan çərçivəsindən çıxarılması istiqamətində atılan ilk addım idi [11].

Azərbaycanla Türkiyə arasında teatr sahəsində əməkdaşlığın yüksək inkişafı nəticəsində avqustun 6-da 24 ölkədən 27 teatr kollektivin iştirakı ilə 3-cü beynəlxalq İstanbul məkan teatr festivalına start verildi. “Sülh” devizi altında keçirilən sənət bayramı İstanbulun Sultan Əhməd meydanında aktyor və rejissorların iştirakı ilə “İpəkdən teatra – yenidən körpü” devizi ilə başladı. Festivalda Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrı ilk tamaşasını avqustun 10-da İstanbulun Qalata körpüsündə teatrsevərlərə təqdim etdi. Teatrın truppası yazıçı-dramaturq Elçinin Qatil” pyesinin tamaşasını göstərdi [9, 2006, №3(19), s.42].

Tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycanın teatrları müntəzəm surətdə Türkiyədə tamaşalarını nümayiş etdirir. Təkcə 2007-ci ildə Azərbaycanın beş teatrı Türkiyədə gastrol səfərdə oldu. Tanınmış Azərbaycan musiqiçiləri-xalq artistləri, dirijor Rauf Abdullayev, pianoçu Fərhad Bədəlbəyli, vokalçılar Fidan və Xuraman Qasımovalar mütəmadi olaraq Türkiyədə çıxış etmişdi. Türkiyənin onlarca konservatoriyalarında Azərbaycandan gətirmiş pedaqoqlar, tanınmış musiqiçilər dərs keçir, konsert verirlər. Bilkənd simfonik orkestrinin ifasında Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri tez-tez səslənir. Türkiyədə Azərbaycan rəssamlarının mütəmadi olaraq sərgiləri təşkil edilir. Türkiyədə Azərbaycan incəsənəti ilə bağlı bir çox yubileylər (Bülbülün 100 illiyi, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq gecəsi keçirilib) qeyd olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, 2008-ci ildə isə dahi Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin 90 illik yubileyi, Şərfin və Azərbaycanın ilk operası olan Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının 100 illiyinin qeyd olunması üçün Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən Türkiyədə bir sıra tədbirlər keçirildi [4].

Kino sahəsində əməkdaşlığın inkişaf perspektivləri

Mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıqda teatrla yanaşı kino sənəti də mühüm rol oynayır. 2008-ci ilin noyabr ayında müasir türk kinosunun ən baxımlı filmlərinin Asiya coğrafiyasında keçirilən “Səyyar film festivalı”nın bir məkanı da Bakı oldu. Azərbaycan tamaşaçısı Cannes, Montpellier, Seul, Pune, Houston, Selanik və San-Sebastian kimi beynəlxalq festivalların mükafatlarına layiq görülən filmləri seyr etmək imkanı əldə etdilər. Xatırladaq ki, SİNEBİR (Kino Əsəri Sahibləri Məslək Birliyi) ilə Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkil etdiyi bu aksiyaya Xarici İşlər Nazirliyi, TİKA (Türk İşbirliyi və İnkişaf Başqanlığı) və TÜRKSÖY (Türk Mədəniyyət və Sənətləri Ortaq İdarəsi) də qatılmışdılar. Festivaldan sonra öz təəssüratlarını bölüşən SİNEBİR-in rəhbəri Hüseyn Günəş bildirdi ki, əslində bu tədbiri təşkil etməkdə məqsəd türk dilini türkdilli respublikalarda hamının anlama biləcəyi ortaq dil anlamına gətirməkdir. O, dedi: “Artıq iki ildir ki, fəaliyyət göstəririk. Təşkilatımız Türkiyədəki

rejissorlar, ssenaristlər və film musiqisi bəstələyənlərin birliyidir. Biz çalışmalıyıq ki, ortaq bir dilimiz olsun. Bunun bir yolu da kinodur. Gələcəkdə Azərbaycanla iş birliyi qurmağı planlaşdıran SİNEBİR-in rəhbəri bunun qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında mümkünliyünü bildirir. İstədik ki, çox gözəl bir azərbaycanlı aktyor türk kinolarında baş qəhrəmanlarından biri olsun. Bunun üçün təşkilatlanma lazımdır və biz bu istiqamətdə bir addım atdıq. Azərbaycanlı yazar Qurban Səidin “Əli və Nino” adlı çox önəmli bir romanı var və əsər bu günü anladır. Mən onu oxudum və çox bəyəndim. Orda erməninin necə bir mənfur millət olduğunu göstərən məqamlar var. Bundan əlavə, əsərdəki 1915-ci ili əhatə edən hadisələr, Azərbaycan Cümhuriyyətin yaranması, azərbaycanlı oğlanla xristian-gürcü qızın bir-birilərinə sevmələri əsəri çox zəngin edir” [8, s.405].

Festival çərçivəsində Bakıda nümayiş etdirilən türk filmlərinə gəlincə, onların çox keyfiyyətli və dünya standartlarına uyğun olduğunu deyən türk kino jurnalisti Ali Murad Guven müəllifi dəhi qırğız yazıçısı olan Çingiz Aytmatovun “Sərvi boylum, al yaylığım” adlı filmin xüsusilə diqqət çəkdiyini qeyd edərək, bu, Türkiyə kinosunda şah əsər hesab olunur və çox gözəl mesajları olan bir filmidir. Digər 9 film isə 2000-ci illərdə çəkilən çağdaş türk kinolarıdır. Onların arasında dünyanın ən ünlü film festivallarında mükafatlar qazanmış, ödüllər almış filmlər var idi. Bakının gözəlliklərinə heyran olan kino jurnalisti qardaş ölkələrin ortaq filmi çəkmək ideyasının yarandığını belə qeyd edir: “Ağlıma İstanbulda başlayıb, Bakıda davam edəcək macəra filmi gəldi. Filmin iki qəhrəmanı var. Türkiyədən olan polis bir günahkarı axtarmaq üçün Azərbaycana gəlir və ölkənin gizli təşkilatından yardım istəyir. Azərbaycanlı polislə birlikdə günahkarı axtarmağa başlayırlar. Bu arada biz həm İstanbulu, həm də Bakının gözəlliklərini görürük. Mənə elə gəlir ki, Türkiyə və Azərbaycanın birgə film çəkməsi böyük bir layihədir və artıq bunun zamanı gəlir. Qeyd edək ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında müştərək film çəkmək təkcə SİNEBİR-in arzusu deyil. Artıq bu barədə rəsmi sənəd də mövcuddur [12].

Məlum məqsədləri reallaşdırmaq üçün 2008-ci il sentyabrın 23-də Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə Türkiyənin Mədəniyyət-Turizm Nazirliyi arasında birgə film çəkilməsi haqqında imzalanmış niyyət protokoluna [3, 2008] əsasən iki ölkə arasında birgə filmlərin çəkilişlərinin başlanmasına start verildi. Türkiyə Cümhuriyyətinin Bakıdakı səfirliyinin mədəniyyət və tanıtma müşavirinin müavini Nizami Zöhrəbəyovün qənaətinə, öz mədəni irsimizi Türkiyədə təbliğ etməkdən ötrü Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü olmuşdur: “Qardaş ölkə olmağımıza baxmayaraq, film istehsalında fərqli məqamlar var. Çünki Türkiyə Avropaya daha yaxındır. Ona görə də onlar daha müasir tələblərə cavab verən filmlər çəkirlər. Bu baxımdan Türkiyə filmlərinin ölkəmizdə nümayişinin, eləcə də müştərək filmlərin çəkilməsinin Azərbaycan kinosunun inkişafına böyük təsiri ola bilər. Ümid edirik ki, iki qardaş ölkə arasında bu sahədə yaxın əməkdaşlıq qurulacaq”.

Türkiyənin Bakıdakı Səfirliyin mədəniyyət və tanıtma müşavirliyi isə mədəni əlaqələrin qurulmasında və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Müşavirliyin rəhbəri Melda Araz “Mədəniyyət” qəzetinə verdiyi müsahibəsində iki ölkə arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın mövcud səviyyəsinə, həyata keçirilən və keçirilməkdə olan layihələrə, habelə gələcək planlara toxunaraq qeyd edirdi ki, biz qardaş ölkələr olduğumuzdan hər zaman öz aramızda dil tapıb, ortaq məxrəcə gələ bilirik. Məsələn, bu il İstanbulda Milli Kitabxanalar toplantısı olacaqdır. Amma bizə dedilər ki, Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtı olduğu üçün bu tədbir 2009-cu ildə Türkiyədə deyil, Bakıda keçirilsin və biz də razılaşıdıq. Nəzərinizə çatdırım ki, İstanbul 2010-cu ildə Avropanın Mədəniyyət Paytaxtı olduğu üçün həmin toplantı gələn il İstanbulda keçiriləcəkdir. Və bununla bağlı layihəmiz vardır. Həmin layihəyə əsasən, müxtəlif ölkələrlə İslam ölkələri arasında əlaqələr qurulur və Azərbaycan da həmin ölkələrin sırasına qatılmışdır”[84].

Onun sözlərinə görə, gələcəkdə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ortaq filmlərin

çəkilməsi üçün bir komissiya yaradılmışdır. Nazirliklərin arasında olan digər bir anlaşma da yazarların əsərlərinin tamaşaya qoyulmasıdır. Bildiyimiz kimi, bu yaxınlarda həmin anlaşma çərçivəsində Bəxtiyar Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” əsəri Türkiyə səhnəsində oynanıldı. Bu layihənin həyata keçirilməsində Türkiyənin Azərbaycandakı səfirliyinin və onun mədəniyyət və tanıtım müşavirliyinin böyük rolu oldu [7].

Tədqiq olunan illərdə Azərbaycan ilə Türkiyə teatrları arasında da əməkdaşlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu məqsədlə Nəcəf bəy Vəzirov adına Lənkəran Dövlət Dram Teatrı 2009-cu il aprelin 16-26-da Türkiyənin Konya şəhərində keçirilmiş beynəlxalq teatr festivalında Azərbaycanı təmsil etdi [10]. Teatrın kollektivi festivalda əməkdar incəsənət xadimi Baba Rzaevın “Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında səhnələşdirdiyi “Məhəbbət və ölüm” tamaşasını nümayiş etdirdi. Tamaşada rolları xalq artisti Qabil Quliyev, əməkdar artist Təvəkkül Əliyev, aktyorlar Aynur Əhmədova, Miraslan Ağayev və başqaları ifa etdilər. Festivalda Lənkəran Dövlət Dram Teatrı ilə yanaşı Milli Akademik Dram Teatrı T.Cücenoglunun “Uçqun” tamaşasını nümayiş etdirdi [3, 2009].

Azərbaycan ilə Türkiyə mədəniyyət müəssisələrin arasında təcrübə mübadiləsi daimi diqqət mərkəzində olmuşdur. 2009-cu ilin noyabr ayından “Azərbaycan teatrları 2009-2019-cu illərdə” Dövlət Proqramına əsasən kadr hazırlığı və ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə “Yuğ” Teatrının iki gənc rejissoru Günay Səttarova təcrübə keçmək üçün altı ay müddətinə Türkiyə Cümhuriyyətinin Ankara Dövlət Teatrına ezamiyyətdə oldu [3, 2009]. Belə tədbirlər Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əməkdaşlığın bir nümunəsi olmuşdur.

2009-cu il iyunun 9-da Mersin Dövlət Opera və Balet Teatrının səhnələşdirdiyi dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası Türkiyənin cənub-şərq bölgəsində göstərilən ilk operetta kimi tarixə düşdü. Türkiyənin Tunceli valisi Mustafa Yaman tamaşanın nümayişindən sonra səhnəyə qalxaraq, qardaş Azərbaycan bəstəkarının bu ölməz əsərinin vilayətdə operetta, opera janrlarında gələcəkdə nümayiş etdiriləcək əsərlərə yol açacağını bildirdi [2].

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan Türkiyə mədəniyyət müəssisələri arasında yüksək əməkdaşlıq münasibətləri nəticəsində Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı 2009-cu ilin iyun ayında Türkiyənin dörd şəhərində qastrol səfərində olub. Teatrın direktoru Maqbet Bünyatov sənət ocağının tarixində yeni mərhələ təşkil edən bu səfər zamanı Azərbaycan teatrının tarixi və nailiyyətləri haqqında Türkiyə teatrsevərlərini ətraflı məlumatlandıraraq deyib ki, Türkiyənin müxtəlif mərkəz şəhərlərində və vilayətlərində nümayiş etdirdiyimiz tamaşalar iki qardaş ölkə arasındakı mədəni əlaqələrin inkişafına əhəmiyyətli töhfə olacaqdır.

İyunun 6-dan 21-dək Tarsus şəhərində dövlət səviyyəsində keçirilən “III Türk Dünyasının Teatr Günləri”ndə və TÜRKSÖY təşkilatı ilə Karaman şəhər bələdiyyəsinin birgə keçirdikləri “Türk Dil Bayramı” çərçivəsində baş tutan tədbirdə Türkiyə prezidenti Abdulla Gül və digər hökumət nümayəndələri iştirak etdilər. Tədbirdə xalq artisti, rejissor Ağakəşi Kazımovun quruluşunda səhnə təcəssümü tapan B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” tamaşasında xalq artistləri Ramiz Məlik, Nurəddin Mehdiyev, Laləzar Mustafayeva, Hacı İsmayılov, Rafiq Əzimov, Məleykə Əsədova, əməkdar artistlər Əli Nur, Elxan Quliyev, Məcnun Hacıbəyov, Kazım Həsənzadə, Sənubər İsgəndərova və başqalarının məharətli ifaları tamaşaçılar tərəfindən alqışlarla qarşılandı. Ağakəşi Kazımovun quruluş verdiyi bu uğurlu səhnə əsəri qədim Göytürk dövlətinin yaranmasından bəhs edirdi. Bəxtiyar Vahabzadə əsərdə türkün güc və böyüklüyünün onun birliyində olduğunu göstərmişdir. O, yazırdı: “Nə qədər qılıncımız düşməni yox özümüzü kəsəcək, türk böyük ola bilməyəcək” [13]. Tarsus bələdiyyə sədri Burhanettin Koçamaz, Karaman bələdiyyəsinin sədri Kamil Uğurlu və TÜRKSÖY tərəfindən nümayəndə

heyətinə təqdim edilən çoxsaylı mükafatlar və xatirə hədiyyələri milli teatrımızın növbəti uğurunu təsdiqləyən əyani sübutu oldu.

Azərbaycan Kinematoqrafçılar İttifaqının zalında 2009-cu il noyabrın 29-da keçirilən, XX əsrin 20-ci illərində Türkiyənin milli istiqlal uğrunda dünya imperialist ordularına qarşı apardığı mübarizəyə Azərbaycan türklərinin qardaş yardımından bəhs edən "AQAP" Prodüser Mərkəzinin çəkdiyi "Çanaqqaladan başlanan yol" sənədli filmi təqdim olundu [3, 2009]. Əsasən Türkiyə, Azərbaycan və Rusiya foto-kino arxiv materiallarının, eləcə də indiyədək qapalı bəzi mənbələrin məlumatlarından bəhrələndirilmiş film zala toplaşanlar tərəfindən böyük maraqla qarşılandı.

Dekabrın 19 və 21-də Türkiyənin Samsun Dövlət Opera və Balet Teatrında Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə gerçəkləşən dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operettasının premyerası və qala tamaşası keçirildi. Əsər çox böyük maraqla qarşılandı [1].

Təhlildən aydın olur ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf edir. İki ölkənin əməkdaşlığı şəraitində Türkiyənin bir çox şəhərlərində vahid konfederasiya altında birləşmiş Azərbaycan dərnəkləri, Türkiyə-Azərbaycan dostluq cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir. 2010-cu il yanvarın 7-də Ankaradakı Nürol sənət qalereyasında azərbaycanlı rəssam Sənan Eynullayevin fərdi sərgidə sənətkarın son dövrlərdə yağlı boya ilə işlədiyi tablolar nümayiş etdirildi [16].

Türk musiqisini Azərbaycanda təbliğ etmək məqsədilə dekabrın 7-də İstanbul Texniki Universiteti Türk Musiqisi Dövlət Konservatoriyasının hazırladığı "Ortaq irs" layihəsi çərçivəsində 65 nəfərdən ibarət ansamblın Bakıda konserti təşkil olundu.

Dövlət Opera və Balet Teatrında təşkil olunmuş "Ortaq miras" adlanan bu təntənəli gecədə Azərbaycan və Türkiyəli sənətkarlar milli rəqslərindən ibarət möhtəşəm konsert proqramı sənətsevərlərə təqdim etdilər [3, 2010]. İstanbul Texniki Universiteti tərəfindən dəstəklənən və Türk Musiqisi Dövlət Konservatoriyasının Türk Xalq Oyunları bölümü tərəfindən hazırlanan layihə ilə çıxış edən türkiyəli qonaqların dediyi kimi, əsrlərlə ömrü olan bu möhtəşəm mədəni irsi qorumaq, yaşatmaq, yeni nəsillərə ötürmək kimi müqəddəs missiyanı yerinə yetirirdi.

Mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında səmərəli əməkdaşlıqda iki ölkə arasında yaradılmış Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının da xüsusi rolu vardır. Bu Şura mövcud əlaqələrin bütün sahələrdə daha da inkişaf etməsi, əhatəli integrasiyanın əldə olunması və hər iki ölkənin maraqlarına uyğun regional və beynəlxalq məsələlərdə vahid mövqe nümayiş etdirmək məqsədilə fəaliyyət göstərən uğurlu hüquqi platformadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin xarici siyasətində artıq bir neçə ölkə ilə hadisələrə çevik və səmərəli reaksiya verən bu cür Şuraların təcrübəsi mövcuddur. Azərbaycanın xarici siyasət sistemində isə bu praktika ilk dəfə olaraq Türkiyə ilə münasibətlərdə tətbiq olunmuşdur.

Nəticə

Ümumiyyətlə hər bir millətin tərəqqisində onun mədəniyyəti, incəsənəti və elmi mühüm rol oynayır. Tədqiqatdan aydın olur ki, mədəni əməkdaşlıqda teatr və kino sahələrindəki əlaqələrin xüsusi yeri vardır və bu əməkdaşlıq genişləndikcə işin keyfiyyətini, mədəni əməkdaşlığın inkişafını, eləcə də iki ölkə arasında "mədəniyyət sərgilərinin" rolunu artırır. Qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması nəticəsində Türkiyənin bir çox şəhərlərində vahid konfederasiya altında birləşmiş Azərbaycan dərnəklərinin, Türkiyə-Azərbaycan dostluq cəmiyyətlərinin, xüsusilə dövlət və hökumət rəhbərlərinin diqqətinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, imperiya sisteminin dağıldığı, totalitar rejimin süquta

uğradığı, xalqların milli-müstəqillik və milli özünüdərk prosesi keçirdiyi tarixi bir məqamda Azərbaycan ilə Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində xüsusilə teatr və kino sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi daha böyük məna kəsb edir. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti mədəniyyət müəssisələri arasında əlaqələrin yüksək səviyyədədir və qarşılıqlı faydaya əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Arşın mal alan" Samsun teatrında / "Mədəniyyət" qəzeti, 21 dekabr 2009-cı il, № 89.
2. "Arşın mal alan" Türkiyə səhnəsində / "Mədəniyyət" qəzeti, 10 iyun 2009-cu il, № 24.
3. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əməkdaşlıq üzrə qovluğu, 2003-2010-cu illər.
4. Azərbaycan-Türkiyə birliyinin möhkəmlənməsi bütün türk dünyası və bütün dünyada gedən proseslər üçün çox əhəmiyyətlidir. / "Azərbaycan" qəzeti, 11 mart 2007-ci il, № 38.
5. Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri bütün sahələrdə və səviyyələrdə qardaşlıq, dostluq üzərində qurulmuşdur. Dircəliş – XXI əsr, 2005, xüsusi buraxılış, s. 51-58.
6. Bakıda türkiyəli fleytaçı Şefika Kutluerin konserti keçirildi / "Azərbaycan" qəzeti, 2 fevral 2004-cü il.
7. Bakıda Türkiyənin Mədəniyyət Mərkəzi açılacaq / "Mədəniyyət" qəzeti, 18 mart 2009-cu il, № 32.
8. Beynəlxalq mədəni əlaqələr (Dərslik, M.S.Manafova və N.T.Əfəndiyevanın redaktəsilə). Bakı: ADMİU, 2008, 660 s.
9. İstanbulda Beynəlxalq Teatr Festifalı başlanıb // Bülleten. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin rubluk nəşri. 2006, №3(19), s. 42.
10. Lənkəran teatri Türkiyədən qayıdıb. / "525-ci qəzeti", 7 iyun 2009-cu il, № 121.
11. "Teatr əməkdaşlığı və mübadiləsi" adlı beynəlxalq layihəni həyata keçirdi / "Mədəniyyət" qəzeti, 15 may 2005-ci il. 160
12. Türkiyədən daha bir sevgi ərməğanı. / "Xalq qəzeti", 21 dekabr 2010-cu il, № 345.
13. Türkiyə kinomanlarının festival təəssüratları / "Mədəniyyət" qəzeti, 25 noyabr 2008-ci il, № 67.
14. Anarın oyunu şəhər teatrolarında / "Sabah" qəzeti, 19 mart 2003-cü il.
15. Usta qalem İstanbulda / "Cümhuriyyət" qəzeti, 17 mart 2003-cü il, № 63.
16. www.azertag.gov.az

Summary

Zaur Mammadov

Azerbaijan - Turkey cultural relations, cooperation in the field of theater and cinema (1990-2010)

Generally, culture, art, and science play an important role in the progress of each nation. It is clear from the research that cultural co-operation has a special place in the theater and cinema spheres, and as this cooperation increases, the quality of work, the development of cultural cooperation enhance, as well as the role of "cultural exhibitions" between two countries. As a result of the formation of mutual relations, the attention of the Azerbaijani associations, the Turkish-Azerbaijani friendship societies, especially the heads of state and government, were of great importance in many cities of Turkey.

Studies show that at a historic time when the empire's system, the totalitarian regime has collapsed, peoples' national independence and national self-determination process, the development of cooperation in the field of culture between Azerbaijan and Turkey, especially theater and cinema, is of great importance. Relations between the Republic of Azerbaijan and cultural institutions of the Republic of Turkey are at a high level and based on mutual benefit.

Keywords: *art, theater, film, music, performance, collaboration*

Резюме

Заур Мамедов

***Культурные связи, сотрудничество в области театра и кино
Азербайджанской Республики и Турции (1990-2010)***

В целом, в прогрессе каждой нации значительную роль играет его культура, искусство и наука. В исследовательской работе ясно видно, что в культурном сотрудничестве особое место занимает связи в областях театра и кино, и расширяя это сотрудничество увеличивает развитие культурного сотрудничества, а также «культурных экспозиций» между странами.

В формировании взаимных отношений взаимных отношений огромное значение было азербайджанских крупсков, объединенных под единой конфедерации во многих областях Турции, а также дружеские общество Турции и Азербайджана и особенно внимание государственных и правительственных руководителей.

Расследования показали, что во времена когда развалились системы империи и тоталитарного режима, когда народы осознали национального-суверенный процесс большое значение имело развитие сотрудничество между Азербайджаном и Турцией в культурной области, особенно в области театра и кино.

Сотрудничество культурных учреждений Азербайджанской Республики и Турции на высоком уровне и основаны на взаимной эффективности.

Ключевые слова: искусство, театр, кино, музыка, исполнение, сотрудничество

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**TƏŞKİLATI RİSK İDARƏETMƏSİ:
HAVA YOLU ŞİRKƏTLƏRİNİN RİSK STRATEGİYASI**

Murtəza HƏSƏNOV*
Rauf ƏLİYEV**

Açar sözlər: risk, idarəetmə, strateji planlama, daxili nəzarət, hava yolu şirkəti, daşıma, zərər, mənfəət, effektivlik

Giriş

Müasir dövrdə iş dünyası davamlı olaraq dəyişir və inkişaf edir. Qloballaşmanın təsiri və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, şirkətlər arasında rəqabət daha da böyüməkdədir və doğru idarəçilik strategiyasına sahib olmayan şirkətlərin isə belə bir rəqabət mühitinə tab gətirməsi qeyri-mümkündür.

Son illərdə, xüsusilə beynəlxalq maliyyə bazarlarında başlayan iqtisadi böhran, həmçinin, qeyri-maliyyə sektoruna da öz təsirini göstərir. Maliyyə böhranının yüksək təsir etdiyi ölkələrdə isə böhranın aradan qaldırılmasına çəkilən xərclərin ÜDM-də çəkisi artmaqdadır.

Qeyri-maliyyə sektoru, risklərin ortaya çıxması ehtimalı böyük olan bir sektordur. Çünki, maliyyə sektorundan fərqli olaraq, qeyri-maliyyə sektorunun əsas məqsədi maliyyə əməliyyatlarından deyil, istehsal və ya xidmət prosesindən gəlir əldə etməkdir.

Xüsusilə, qeyri-maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər riskləri müəyyən etmə və ölçmə ilə bağlı istər texniki baza, istərsə də bu sahədə çalışan ixtisaslı işçilərlə kifayət qədər təmin edilmədiyi üçün maliyyə bazarlarındakı dəyişikliklərin və qeyri-müəyyənliklərin təsirinə daha tez məruz qalırlar. Bu səbəbdən, risk idarəetməsi, şirkətlərin hər bir idarəetmə bölməsində tətbiq edilən proses halına gəlmişdir. Buna görə də sadəcə böyük şirkətlərdə deyil, eyni zamanda orta və kiçik şirkətlərdə də qarşılaşacaq təhlükələrə qarşı şirkət daxilində görülməsi lazım olan tədbirlər və fəaliyyət planları hazırlanmalıdır. Əvvəllər sadəcə sığortalana bilən risklərə qarşı tətbiq edilən risk idarəetməsi bu gün daha da inkişaf etdirilmiş, maliyyə, strateji və əməliyyat risklərini də əhatə edən Təşkilati Risk İdarəetməsi proqramı işlənib hazırlanmışdır.

Bu məqalədə, Təşkilati Risk İdarəetməsi metodologiyası ilə risklərin təsviri, ölçülməsi və idarəedilməsi sistemli olaraq araşdırılmışdır. Bu səbəbdən risk idarəetməsi araşdırması daha spesifik bir sektor olan hava yolu şirkətləri üzərindən aparılmış, beynəlxalq təcrübədə Hava yolu sektorida mövcud Təşkilati Risk İdarəetməsi modelinə baxılmışdır. Həmçinin, hava yolu şirkətlərinin məruz qaldığı risklərin müəyyənləşdirilməsi və idarə olunmasına istiqamətli risk idarəetməsinin təşkilati quruluşu, vəzifə və məsuliyyətləri, risk idarəetməsinin tətbiqi prosesi, açar risk göstəriciləri, nümunə risk strategiyalarının yaradılması və hesabatlari da əhatə edən ümumi bir risk idarəetməsi modelinin təsviri verilmişdir.

Risk və risk idarəetməsi

«Risk» yunan sözü olan “Ridsikon”, “Ridsa” sözlərindən götürülüb, mənası “sıldırım qaya” deməkdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “risk” – “təhlükə imkanı”, “ola biləcək təhlükə”, “qorxulu iş” sözlərinin sinonimi kimi verilmiş və “yaxşı nəticələnməyi ümidi ilə hərəkətmə, işgörmə, cəsarətmə” sözləri ilə izah edilmişdir [19, s.10-11].

Risk anlayışının 14-15-ci əsrlərdə ortaya çıxması ilə birlikdə risk ilə bağlı

* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

araşdırmaların intibah dövründən etibarən aparıldığı söylənə bilər. 17-ci əsrin ortalarında məşhur Fransız riyaziyyatçısı Paskal ona verilən sona çatmamış bir şans oyununda oyunçulardan biri irəlində ikən, iki oyunçu arasında payın necə bölüşdürülməyi ilə bağlı sual əsasında irəli sürdüyü məntiq və inkişaf etdirdiyi nəzəriyyə (bu gün istifadə edilən ehtimal nəzəriyyəsinin bənzəridir), hazırkı risk anlayışının təməli hesab edilir. Bunun sayəsində ilk dəfə olaraq rəqəmlərin köməyiylə qərar qəbul edərək gələcək üçün ehtimallar irəli sürmək mümkün olmuşdur [6, s.5-6].

Risk idarəetməsi ilə bağlı anlayışları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür [26, s.5]:

- Risk, şirkətin hədəflərinə çatmasına maneə ola biləcək bir hadisədir;
- Risklər ortaya çıxma tezliklərinə və yaratdıqları zərərə görə ölçülülər və müvafiq daxili nəzarət tədbirləri ilə minimallaşdırılırlar;
- Risk idarəetməsi, hər cür riskin müəyyən edilməsi, ölçülməsi və qarşısını alan sistemli bir idarəetmə prosesidir.

Risk haqqındakı ənənəvi görüşlər, riski, itki, təhlükə, zərər və mənfi nəticələr kimi terminlərlə ekvivalent olaraq istifadə edir. Risk haqqındakı mövcud üsul və vasitələr də riskin yalnız mənfi istiqamətinə diqqət çəkməkdədir. Lakin daha yeni və aktual yanaşmalar, riski, içərisindəki fürsət imkanlarını da nəzərə alaraq müəyyən etməkdədir [14, s.275].

Risk idarəetməsinin bir elm sahəsi kimi inkişafı və əhəmiyyəti 1970-ci illərdən sonraya təsadüf edir. Bu inkişafın ən əsas faktorlarını dörd başlıq altında toplaya bilərik; maliyyə bazarlarındakı dalğalanma, informasiya texnologiyalarında inkişaf, maliyyə əməliyyatlarının həcmi və yüksəlməsi və törəmə maliyyə əməliyyatlarının inkişafı [30, s.5].

Risk idarəetməsi praktikada üç mərhələdə reallaşdırılır [9, s.41-50]:

1) İlk olaraq, ölçülə bilən risklər müəyyən edilir. Bəzən bu və ya digər riskin hansı kateqoriyaya aid olduğunu müəyyən etmək çətin olur.

2) İkinci mərhələ, risklərin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi mərhələsidir. Bunun üçün də, müxtəlif üsullardan istifadə edilir; statistik yanaşmalar, Riskə Məruz Dəyər üsulları, ssenari analizləri, stress testləri, simulyasiya texnikaları və həssaslıq analizləri vasitəsilə riskin meydana gəlmə ehtimalı hesablanır.

3) Sonuncu mərhələ isə risklərin idarə edilməsidir. Risklərin idarə edilməsi, zərərə nəzarət edilməsi (riskdən qaçma, azaltma, qarşısını alma) və zərərin maliyyələşdirilməsini (riski daşıma, törəmə alətlərlə hedcinq, transfer etmə, sığortalama) tələb edir.

Risk idarəetməsi fəlsəfəsinin təməlində bütün işçilərin və məsul şəxslərin bir risk idarəetməsi rəhbəri ola bilməsi dayanır. Risk idarəetməsinin təsis edilməsində bütün mexanizmlər, vasitələr, yanaşma və təşkilati quruluş, üst rəhbərlik və idarə heyəti liderliyi, daxili nəzarət dəstəyi, qrup çalışması, təhsil, ünsiyyət səviyyəsi, ortaq dil yaradılması, informasiya axını kimi faktorlar önəmli rol oynayır [29, s.3].

Təşkilati risk idarəetməsi metodologiyası

Beynəlxalq iqtisadi bazarda böyüyən rəqabət mühitinə uyğunlaşma çərçivəsində risk idarəetməsinin önəmini artıran səbəblər araşdırıldıqda, bu sahədəki qanuni tənzimləmələr və standartlar (COSO - Tredvey Komissiyasının Sponsor Təşkilatları Komitəsi Təşkilati Risk İdarəetməsi Çərçivəsi, Avstraliya - Yeni Zelandiya Risk İdarəetməsi Standartları - AS/NZS 4360-2004, Sarbanes Oxley Aktı, Avropa İttifaqı 8-ci Direktivi, FERMA Standartları, İÖİT Təşkilati İdarəetmə Prinsipləri, Bazel Risk İdarəetməsi Praktiki Bələdçisi), sərmayə tələbləri, qloballaşma, artan böhran tezliyi, qeyri-sabitlik, hədəflərə çatmaq üçün lazımı fürsətləri artırmaq, dəyər yaratmaq, gəlirlərin davamlılığını təmin etmək kimi məsələlərin ön planda olduğu görülməkdədir.

Təcrübədə, bir şirkətin qarşılaşdığı riskləri idarə etməsi üçün 2 yol mövcuddur.

Bir riskin müəyyən bir zaman daxilində idarə edilməsi və yaxud bütün risklərin bir bütün şəklində idarə edilməsi. Məhz ikinci metod, Təşkilati Risk İdarəetməsi (TRİ) olaraq, adlandırılmaqdadır.

Təşkilati risklərin idarə edilməsi, əsas tətbiqetmə, ümumi tətbiqetmə, bu günün ən yaxşı tətbiqetmələri və sabahın ən yaxşı tətbiqetmələri olmaq üzrə 4 səviyyədə həyata keçirilməkdədir [28, s.15]:

Birinci səviyyədə risk idarəetməsi sadəcə maddi zərərlərin qarşısının alınmasına istiqamətlidir. Bu çərçivədə şirkət və təşkilatlar qanuni normativ aktlara uyğun olaraq, risk qiymətləndirmələri və kalitativ (keyfiyyətli) risk analizi əməliyyatları həyata keçirirlər.

TRİ-nin ikinci səviyyəsində risk idarəetməsi fəaliyyətləri təşkilat daxilində vahid qurumlar əsasında və həmin qurumlara aid olan sahələrdə həyata keçirilir. Bunun sayəsində təşkilat daxilində risk idarəetməsi ideologiyası mənimsənilir. Ayrıca bu səviyyədə kalitativ risk analizləri periodik olaraq həyata keçirilir.

TRİ-nin üçüncü səviyyəsində risk ünsürlərinin təşkilat portfelinə olan təsirləri və risk idarəetməsində nəticəlilik baxımından global təcrübə nəzərdə tutulur. Bu sayədə risk idarəetmə prosesləri təyin olunan iş proseslərinə inteqrasiya edilir və risk ilə əlaqədar informasiya və kommunikasiya əsasları yaradılır. Bir əvvəlki səviyyədə reallaşdırılmağa başlanılan periodik kalitativ risk analizləri modelləşdirilərək səhmdarlara dəyər yaradan əsas ünsürlərlə əlaqəsi yaradılır.

Dördüncü səviyyə isə dünya səviyyəsində məhdud sayda şirkətlər tərəfindən tətbiq edilən kompleks risk idarəetməsini əhatə edir. Bu səviyyədə risk trendlərinin və təsirlərinin ehtimal edilməsinə imkan yaradan risk analiz modelləri işlənilir və hazırlanır. Risk, risk bölgüsü və gəlirləri investor, borc və sığorta bazarlarına görə yaradılır. Bütün risk idarəetməsi təşkilat daxili bütün proseslərə inteqrasiya edilir.

Ümumiyyətlə, yaxşı təşkil edilmiş TRİ sistemi aşağıdakı prosesləri özündə birləşdirir [21, s.1-2]:

- Qiymətləndirmə və təhlil strukturu: İdarəetmə riskləri əməliyyat bölmələri, funksiyalar və iyerarxiya səviyyəsində qiymətləndirilə bilməli və təhlil edilməlidir. Bu matris yanaşması, risklər arasındakı əlaqələrin müəyyən edilməsi və cavab strategiyalarının hazırlanması və inkişafına yardım edir.

- Terminologiya: Müəssisə, şirkət səviyyəsində riskin və nəzarətin dəqiq anlayışları müəyyən edilməli və istifadə edilməlidir.

- Vəzifə və məsuliyyətlər: Müəssisə və ya şirkətin risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı işçilər arasında vəzifə və səlahiyyətlər dəqiq bölüşdürülməlidir.

- TRİ funksiyası: CRO (Təşkilati Risk Rəhbəri) və təşkilati risk komitəsi kimi TRİ funksiyasını həyata keçirən və koordinasiya edən struktur təsis edilməlidir.

- Məlumat sistemi və idarəetməsi: TRİ məlumat sistemi, daxili web-sayt və risk/nəzarət məlumat bazası kimi sistemlər təsis edilməlidir.

- Təlim: Bütün işçilərə TRİ təlimləri verilməlidir.

- Hesabat strukturu: Risk və nəzarət fəaliyyəti məlumatları TRİ məlumat sistemi vasitəsilə əldə edilməli və ötürülməlidir. Məlumatlar müvafiq qaydada və fəaliyyəti sürətləndirəcək şəkildə sənədləşdirilməlidir.

Təşkilati risk idarəetməsinin tətbiq səbəbləri və faydaları

TRİ-ni tətbiq edən şirkətin, qarşılaşa biləcəyi riskləri müəyyən edərək, bu riskləri şirkət rəhbərliyinin müəyyən etdiyi risk iştahı çərçivəsində idarə etməsi və dəyərləndirməsi lazımdır [1, s.1]. TRİ-nin əsas məqsədi şirkətin əlavə dəyərinin artırılmasıdır. Bu baxımdan TRİ şirkət üçün yol göstəricisi kimi strateji planlamanın tərkibinə daxil edilməsi lazım olan bir proses kimi dəyərləndirilə bilər.

Risk idarəetməsi ilə TRİ-ni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Risk idarəetməsi, şirkət daxili qurum və rəhbərlərin həyata keçirdikləri daha spesifik proseslərdir. TRİ-də isə təşkilatda müxtəlif riskli sahələrin kompleks öyrənilməsi və idarə edilməsi əsas götürülür. TRİ-də risklər ayrılıqda deyil, bir mərkəzdən idarə edilə bilən portfel içində qiymətləndirilir və müəyyən bir sistem içində həyata keçirilir [31, s.4].

TRİ, layihələrin müəyyən mərhələlərində olan önəmli məsələlərə diqqət etmək yerinə, bu layihələrin uğurla nəticələnməsinə maneə törədə biləcək hər cür riskin müəyyən edilməsi üçün nizamlı və sistemli bir prosesin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Rəhbərlərin məqsədi tez qərar verə bilmək və səmərəli nəticəliləkdir. Ancaq, bu qərarlarda ortaya çıxacaq risklər, idarə etmək üçün alt idarəetmə strukturlarına ötürülsə, məlumat çatışmazlığı ortaya çıxacaqdır. Bu məqsədlə, TRİ, risklərin idarə edilməsinin direktor köməkçisi və ya birbaşa direktor səviyyəsində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur [18, s.15].

Hər hansı bir layihənin qəbul edilməsi zamanı, bu layihənin niyə tətbiq edilməməsi və ya tətbiq edilərsə hansı nəticələrə səbəb ola biləcəyini müəyyən etmək üçün təşkilat daxili bir quruma ehtiyac yaranır. TRİ, qərarların qəbulu mexanizmasının daha dəqiq işləməsinə həyata keçirir və ümumilikdə bu prosesə tarazlıq gətirir. Qərar qəbul edən şəxs bu sayədə layihənin hər iki tərəfini də görərək, sadəcə qərarın qəbul edilməsi prosesinə diqqətini cəmləyə bilir [28, s.27].

TRİ-nin yaratdığı əlavə dəyər şirkətin də dəyərini artırmaqdadır. Likvidlik problemi yaşayan şirkətlər, ölçə bilmədiyi və ya ehtimal etmədiyi riskləri aradan qaldırmaq üçün öz resurslarını istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Hazırda, şirkətlərdə risklərin bölüşdürülməsində maliyyə məsələləri ilə yanaşı, strateji və taktiki məsələlər də önəmli rola malikdir. Bundan başqa risklər, daxili və xarici risklər olaraq ayrılıqda, daxili risklərin sayı getdikcə daha da artmaqdadır. Təşkilat mədəniyyəti, maliyyə və əməliyyat modulları daxili riskləri təşkil edirlər. Təşkilat xaricində nə baş versə versin, risklərin təsirini artıran və reallaşdıran struktur məhz şirkətlərin daxilindədir [28, s.27].

Ümumi şəkildə TRİ-nin faydalarını aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik [23, s.4]:

- Risk idarəetməsinə təşkilati yanaşma;
- Təşkilati səmərəlilik və effektivlik;
- Risk idarəetməsində proaktiv mövqe;
- Risk hesabat sənədləri;
- Daxili nəzarət funksiyasının inkişaf etdirilməsi;
- İşin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- Hesabverəbilmə mədəniyyətinin formalaşması;

Xarici ədəbiyyatlardakı təşkilati risk idarəetməsinin mərhələlərini ümumiləşdirərək, TRİ-nin aşağıdakı mərhələlərini qeyd etmək mümkündür:

- 1) TRİ-nin təməl bazasının yaradılması;
- 2) Risklərin adlandırılması və sinifləndirilməsi;
- 3) Risklərin önəmlilik meyarına görə qiymətləndirilməsi;
- 4) Risklərin ölçülməsi;
- 5) Risk nəzarət fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi;
- 6) Hesabat sənədlərinin hazırlanması;
- 7) Təşkilati risk idarəetməsində risk iştahının müəyyən edilməsi.

Risklərin sinifləndirilməsi

TRİ prosesinin dəstəklənməsi, risklərin bir portfeldə toplanması, risklərə qarşı həll yollarının seçilməsinin təşkili, bu yöndə bütün resursların səmərəli şəkildə istifadəsi və bütün risklərə qarşı bütöv bir təsvirin formalaşdırılması məqsədilə, TRİ prosesində qarşılaşıla biləcək risklər 4 qrup altında toplanmışdır. Bunlar: strateji, maliyyə, əməliyyat və təhdid (xarici/sığortalana bilən) risk qruplarıdır [11, s.2].

Strateji risk – Strateji, siyasi, iqtisadi və qlobal bazar şərtləri ilə bağlı olan risklər ilə yanaşı, eyni zamanda imic riski, liderlik riski, brend riski və dəyişən müştəri ehtiyaclarını da əhatə edir.

Əməliyyat riskləri – Şirkətin sistemləri, prosesləri, texnikaları və işçiləri ilə bağlı riskləri əhatə edir.

Maliyyə riskləri – Valyuta məzənnəsindəki dalğalanmalar, faiz dərəcələri və satış mallarındakı dalğalanmalardan yaranan riskləri əhatə edir.

Təhdid riski – Bu kateqoriyaya isə təbii fəlakətlər, fiziki aktivlərin zərərləri, terrorizm kimi sığortalana bilən risklər daxildir.

Risklərin ölçülməsi

Risk ehtimalı kateqoriya olduğundan onun kəmiyyət qiymətləndirilməsi metodları ehtimal nəzəriyyəsinin və riyazi statistikanın bir sıra mühüm anlayışlarına əsaslanır. Ehtimalı qiymətləndirmə riskin qiymətləndirilməsinin daha aşkar üsuludur. Ehtimal müəyyən nəticənin əldə olunması imkanındır. Ehtimal nəzəriyyəsinin metodları müəyyən hadisələrin baş verməsi ehtimalının müəyyən olunmasına və bir neçə mümkün hadisədən riyazi gözləmənin say kəmiyyətinin uyğun olduğu daha ehtimalısının seçilməsinə istiqamətlənir [19, s.58].

Risklərin necə idarə ediləcəyinə qərar verməzdən öncə, risklərin hansı böyüklükdə olduğu və şirkətin gəlirlərinə təsiri rəqəmlərlə ifadə edilməlidir. Məhz bundan sonra şirkət rəhbərliyi riski idarə edə, riski müəyyən səviyyədə saxlaya bilib-bilməyəcəyinə qərar verə bilər [8, s.111].

Beynəlxalq təcrübədə riskin ölçülməsi ilə bağlı bir neçə modeldən istifadə edilir. Bunlar, Riskə Məruz Dəyər (RMD), Retrospektiv test, Riskə Məruz Gəlir (RMG), Müddət və Həssaslıq Analizidir [28, s.69].

Riskə Məruz Dəyər Metodologiyası

RMD modeli, bir vəziyyət və ya portfeldəki dəyişikliklər səbəbi ilə və müəyyən bir zaman müddətində (nəzarət etmə müddəti 10 gün olaraq qəbul edilməkdədir) və müəyyən bir ehtimal ilə (95% və ya 99% inam səviyyəsi) öhdəsindən gəlinə bilməyəcək maksimum mümkün zərərin miqdarını hesablamağa imkan verir [24, s.1-16]. RMD-nin hesablanması əsasən iki parametrlə: nəzarət müddəti və inam səviyyəsi, önəmlidir.

RMD müxtəlif üsul ilə hesablanı bilər. Ən çox istifadə olunan metodlar, tarixi simulyasiya, Monte-Carlo simulyasiyası və analitik metodlardır [20, s.50].

Analitik RMD metodunda (variasiya-kovariasiya metodologiyası), standart Qaus bölgüsü (normal bölgü) istifadə edilir. Standart Qaus bölgüsü, 0-ın gözlənilən dəyəri və 1-in standart kənarlaşması (standard deviation) ilə ifadə edilir [28, s.70].

Standart kənarlaşma aşağıdakı düstur ilə ifadə edilir [19, s.64]:

$$\sigma(E) = \sqrt{D(E)} = \sqrt{\sum_{k=1}^n P_k (X_k - M)^2}$$

Burada,

α -ortaçəkili kənarlaşmanı,

E-diskret təsadüfi kəmiyyəti,

D-gəlirliliyin dispersiyasını,

M-təsadüfi kəmiyyətin riyazi gözləməsini,

P-hadisənin ehtimalını,

X-gözlənilən gəliri ifadə edir.

Gəlirlilik vahidinə düşən riskin qiymətləndirilməsi üçün əsasən variasiya əmsalından istifadə olunur [19, s.64]:

$$V = \frac{\alpha(E)}{M(E)}$$

Variasiya əmsalı 0-100% arasında dəyişə bilər. O nə qədər yüksəkdirsə, tərəddüdlülük də bir o qədər güclüdür. Variasiya əmsalının müxtəlif kəmiyyətlərinin qəbul edilmiş keyfiyyət qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimidir [19, s.64]:

- 10%-ə qədər- aşağı tərəddüdlülük;
 - 10-25% arası- zəif tərəddüdlülük;
 - 25%-dən yuxarı- yüksək tərəddüdlülük.
- *Retrospektiv test*

Bütün risk ölçümləri metodologiyaları üçün retrospektiv testin aparılması lazımdır. Retrospektiv test, risk ölçülməsi daxilində müəyyən bir zaman müddətində ehtimal edilən zərərə gerçəkləşən zərərin qarşılaşdırılması, istifadə edilən RMD modelinin nəticələrinin test edilməsi prosesidir. Gerçəkləşən RMD dəyəri ilə hesablanan RMD dəyərinin qarşılaşdırılması nəticəsində əldə olunan dəyər mənfidirsə, model uğurludur [13, s.247].

- *Riskə Məruz Gəlir Metodologiyası*

Riskə məruz gəlir (RMG), RMD metodologiyasına müəyyən qədər bənzərsə də, RMG maliyyə bazarlarındakı şərtlərdən irəli gələn, müəyyən zaman və inam səviyyəsi aralığında, müəyyən bir dövr üçün hədəflənən gəlirlərdəki maksimum zərəri ifadə edir. RMG, qeyri-maliyyə şirkətlərində tətbiq edilən və bazar dəyərləri yerinə şirkətin daxili maliyyə ehtimallarını əsas götürən bir modeldir [28, s.74].

RMG hesablanması ardıcıl addımlarla tətbiq edilir [28, s.75-76]:

1. Modelin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi – bu addımda hansı parametrlərin istifadə edilməsi və ya ölçülməsi lazım olduğuna qərar verilməlidir: Riskə Məruz Gəlir və Riskə Məruz Pul Vəsaitlərinin Hərəkəti.

2. Risk xəritəsinin çəkilməsi – fərqli bazar şərtlərinə görə maliyyə nəticələri proqnozları üçün müəyyən bir formul və ya proforma maliyyə cədvəlləri yaradılmalıdır.

3. Ssenarinin yaradılması – bu zaman Monte Carlo simulyasiya metodu tətbiq edilir. Bunun üçün isə ən çox istifadə olunan model, Geometric Brownian Motion modelidir:

- $\delta S = \mu S \delta t + \sigma S \varepsilon \sqrt{\delta t}$ (geometric Brownian motion (aprox.)) [25, s.3]
- $S_t = S_0 e^{(\mu - \frac{1}{2}\sigma^2) \delta t + \sigma \varepsilon \sqrt{\delta t}}$ (geometric Brownian motion (lnS)) [25, s.1]
- $\delta S = a(S,t) \delta t + b(S,t) \varepsilon \sqrt{\delta t}$ (general İto process) [17]
- $\delta S = a(S_0 - S) \delta t + bS \varepsilon \sqrt{\delta t}$ (mean-reversion process) [27]

4. Ehtimal bölgüsü hesablanması – bazar dəyişənlərinin hər bir ssenari üçün risk xəritəsinə daxil edilməsi ilə hesablanacaq maliyyə nəticələrinin normal ehtimal bölgüsü hesablanır.

5. Risk məbləğinin müəyyən edilməsi – bunun üçün aşağıdakı parametrlərin müəyyən edilməsi lazımdır:

- Standart kənarlaşma;
- İnəm intervalı;
- Hədəflənən maksimum zərər, maliyyə dəyişəninin müəyyən bir inəm intervalında ala biləcəyi minimum dəyər ilə büdcə dəyəri arasındakı fərq olaraq ifadə edilir.

- *Müddət və Həssaslıq Analizi*

Müddət, hər hansı bir maliyyə məhsulunun, məsələn kupon ödənişli xəzinə bonusunun, geri ödəniş müddətinin sonuna qədər var olduğu müddətdir. Başqa bir ifadə ilə, maliyyə məhsulunun orta hesabla nə qədər zaman müddətində nəğd ödənişi həyata keçirəcəyini göstərən hesablama metodudur. Sıfır kupon ödənişli xəzinə bonusunun bitmə zamanı n ildirsə, müvafiq xəzinə bonusunun müddəti n ildir. Ancaq, bitmə müddəti n il olan xəzinə bonusunun müddəti n ildən daha azdır. Çünki, xəzinə bonusu sahibi müəyyən periodlarda nəğd kupon gəliri əldə edir [28, s.77].

t_i müddətində C_i nəğd pul axımını təmin edən, dəyəri B və gəliri y (fasiləsiz mürəkkəb faiz - continuous compounding) olan kuponun müddəti aşağıdakı kimi hesablanır [12, s.15]:

$$D = \sum_{t=1}^n t_i \left[\frac{C_i e^{-y t_i}}{B} \right]$$

Riskə nəzarət fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi

Ümumi olaraq, risk idarəetməsinin uğurlu olub-olmadığının hesabı üçün 3 əsas sual mövcuddur [7, s.1-8]:

1. Şirkət doğru riskləri doğru miqdarda qəbul edirmi?
2. Şirkət, bu riskləri idarə etmək üçün düzgün proseslərə və modellərə sahibdirmi?
3. Nəzarət varmı? Nəzarət sistemi tətbiq edilirmi?

Risqlərin ölçülməsi düzgün şəkildə aparılmışsa, bundan sonrakı mərhələdəki sual, bu risklərin necə idarə ediləcəyi sualıdır.

Risk hesabları

Ən son mərhələdə isə risk idarəetməsi tətbiq planlarının məqsədi, seçilən risk idarəetmə strategiyasının necə tətbiq olunacağını müəyyənləşdirmək və sənədləşdirməkdir. Bu mərhələdə risk nəzarət strategiyalarının nəticələri və təsirləri, risk idarəetməsi məqsədlərinə görə müşahidə edilməlidir. Bu məqsədlə, risk idarəetmə prosesinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirmə nəticələrinin əlaqədar proseslər və qərar mexanizmləri ilə əks əlaqəsi, risklərin azaldılması fəaliyyətlərinin və risklərin idarə edilməsi fəaliyyətinin müşahidə edilməsi və təsirli olmayan proseslərin yaxşılaşdırılması kimi əsas parametrlər sənədləşdirilməlidir [15, s.154].

Hava yolu şirkətlərində təşkilati risk idarəetməsinin tətbiqi

17 dekabr 1903-cü ildə Wright qardaşlarının ilk motorlu təyyarə səfərini həyata keçirməsiylə birlikdə aviasiya sektoru meydana gəldi. Texnoloji inkişaf 2-ci Dünya Müharibəsindən əvvəl sürətlənmiş, 1947-ci ildə səsdən sürətli ilk təyyarə icad edilmişdir. Daha sonra 60-cı illərdən sonra təyyarələrdəki texnoloji inkişaflarla birlikdə hava yolu daşımaları da çox sürətlənmişdir [10, s.3-12].

Mülki aviasiya sektoru qloballaşan dünyada sürətli bir inkişaf prosesinə daxil olmuş və artan rəqabət, şirkətləri fərqli təşkilatlara daxil olmağa sövq etmişdir. 90-cı illərdən etibarən ortaya çıxan aşağı məsrəfli (low cost) hava yolu şirkətləri, sektorun quruluşunu dəyişdirmiş və rəqabəti daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Bu çətin rəqabət şərtləri ilə bərabər uçuş təhlükəsizliyi üçün minimum standartların ortaya çıxardığı xərclər də, şirkətlərin maliyyə risklərinin idarəetməsini çətinləşdirməkdədir.

Aviasiya sektoru bir çox baxımdan dünyadakı ən yüksək profilli sektorlardan biri olaraq, gedərək artan sənişin və yük (cargo) daşımaçılığı məsuliyyətini daşıyır.

Hava yolu daşımaçılığı mürəkkəb bir sistemdir. Aviasiya sektorundakı risklərin digər sektorlara nisbətə daha böyük olması baxımından, risklərin müəyyən edilməsi və onların idarə edilməsi üçün metodların hazırlanıb tətbiq edilməsi də mürəkkəb bir prosesdir. Son illərdə, liberallaşmanın, bazar iqtisadiyyatının və özəlləşdirmə metodlarının da təsiriylə dəyişən və inkişaf edən hava yolu şirkətlərində risklərin sayı da artmışdır. Texnoloji inkişaf çağının yüksək olduğu, qloballaşan və strateji əməkdaşlıqların artdığı sıx rəqabət şəraitində hava yolu şirkətlərinin inkişaf etməsi, idarəetmə strategiyalarının doğruluğuna və düzgün şəkildə tətbiq edilməsinə əsaslanır [28, s.93].

Dünya miqyasında böyük, Lufthansa, Delta, Finnair, All Nippon, Jet Blue kimi bir çox hava yolu şirkətində inkişaf edən və getdikcə geniş miqyasda vüsət alan risk

idarəetməsi strategiyalarının ən uyğun modellər çərçivəsində həyata keçirilməsi önəm daşıyır. Aviasiyanın bir xidmət sektoru olması, həm də ikitərəfli risk daşması, hava yolu şirkətlərində risk idarəetməsi strategiyalarının tətbiq edilməsinin nə qədər vacib olduğunu göstərir. Bu çərçivədə hava yolu şirkətlərində risk idarəetməsinin tətbiq edilməsinin əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik [28, s.94]:

- Tam bir risk şəffaflığının yaradılması;
- Risk strategiyası və risk iştahının müəyyən edilməsi;
- Güclü bir risk təşkilatının yaradılması;
- Təsirli risk proseslərinin və risk mədəniyyətinin tədqiq edilməsi;
- Risk əsaslı nəzarət mexanizmasının yaradılması;
- Təşkilati idarəetmə tətbiqinin inkişafı;
- Risk/Qazanc balansının sistematik olaraq qərar qəbul etmə mexanizmində nəzərə alınması;
- Sərmayəçilər və digər qazanc sahiblərinin risk profillərinin yaxşılaşdırılması;
- Pul vəsaitlərinin hərəkətində dalğalanmanın azalması;
- Daha aşağı risk;
- Daha yüksək etimad,
- Banklar İxracat Kredit Agentlikləri (ECA - Export Credit Agencies, US EXIM);
- Bank və təyyarə kiralayan şirkətlər nəzdində, borc potensialı artımı, daha aşağı faiz dərəcələri ilə borclanma.

Sərnişin və yük daşıma istiqamətli bir-birindən asılı fəaliyyətlərin və strukturların meydana gətirdiyi sistem olan hava yolu nəqliyyatı sektoru; hava yolu administratorluğu, aerodrom istehsalı və administratorluğu, hava naviqasiya və hava nəqliyyat nəzarət xidmətləri, yer və qida xidmətləri, təlim, istismar, müvafiq infrastruktur və digər hava yolu fəaliyyətləri ilə əlaqədar bütün bu fəaliyyətlərin beynəlxalq qaydalara görə əlaqələndirilməsi və nəzarətini əhatə edir [22, s.3-4].

Dünyada maliyyə bazarlarda başlayan global böhranın nəticələri aviasiya sektoruna da öz təsirini göstərir. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası (IATA) dünya hava yolu şirkətlərinin ümumilikdə 2008-ci il üçün 5.2 milyard dollar, 2009-cu il üçün 11 milyard dollar, 2010-ci ildə isə 5,6 milyard dollar zərərlə üzləşdiklərini qeyd edir [28, s.97].

Hava yolu administratorluğu, sürətli texnoloji və struktur dəyişikliklərinə məruz qalan bir sektordur. Geniş tutumlu, uzun mənzilli, yanacaq qənaəti təmin edən, aşağı səs və emissiya səviyyələrinə sahib təyyarələrin inkişaf etdirilməsi bir tərəfdən hava yolu şirkətlərinin fəaliyyəti, idarəetmə, xidmət keyfiyyəti və həcmi üzərində böyük ölçüdə təsir yaradarkən digər tərəfdən, özəlləşdirmə və beynəlxalq təşkilatların artması sektorun quruluşunu dəyişdirmiş və sektoru istehlakçıların hakim olduğu rəqabətli bir bazara çevirmişdir [28, s.98].

Azərbaycanda aviasiyanın inkişafı

Azərbaycanda aviasiyanın yaranma tarixi isə bir çox mənbələrdə 1923-cü il olaraq göstərilir. 1923-cü ilin aprel ayında “Yunkers” təyyarəsində Bakı-Tiflis-Bakı marşrutu ilə uçuş həyata keçirilib, iki il sonra isə Keşlədə aerodrom tikilib və mülki “Hava stansiyası” yaradılmışdı. 02 iyun 1938-ci il tarixində isə Azərbaycanda ilk aviasiya qrupu yaradıldı. Bu tarix 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə Azərbaycan Mülki Aviasiya Günü kimi elan edilmişdir [5].

Tikintisi 2005-ci ilin mart ayında başa çatdırılmış Bakı Yük Terminalı (BYT) Bakı şəhərini qərbdən şərqə və şimaldan cənuba hərəkət edən yüklər üçün yük boşaltma məntəqəsinə çevrilməyə imkan verdi. Elə həmin ildə Bakı Yük Terminalı (BYT) Yerüstü

Xidmət üzrə İATA Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Asosasiyasının üzvü və Beynəlxalq Hava Limanları Şurasının Ümumdünya İşgüzar Partnyorlar Proqramının iştirakçısı oldu [5].

Aviasiya sektoruna edilən yatırımlar xidmət səviyyəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşması ilə yanaşı təhlükəsizlik qaydaları və risklərin idarə edilməsi kimi vacib məsələlərin də yüksək səviyyədə tətbiqinə səbəb oldu. 2010-cu ildə "İCAO" (International Civil Aviation Organization) təşkilatının yayımladığı audit nəticələrinə əsasən "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yüksək pillədə qərarlaşmışdır.

Fraport A.G. hava yolu şirkətinin təşkilatı risk idarəetməsi modeli

Müxtəlif araşdırmalar nəticəsində, dünyada ən səmərəli TRİ-nə Almaniyanın Fraport A.G. şirkətinin sahib olduğu müəyyən edilmişdir. Fraport A.G. tətbiq etdiyi TRİ sistemi ilə fəaliyyətləri və məqsədləri ilə bağlı bütün riskləri müəyyən edər, qiymətləndirər və nəzarət edə bilir. Fraport A.G. TRİ-nin ən əsas məqsədi, təşkilatı risklərin sistemli nəzarətini həyata keçirmək və bu risklərin sahib olduğu fərsətlərdən maksimum şəkildə yararlanmaqdan ibarətdir [32, s.150].

Fraportun TRİ-si, şirkətin idarəetmə şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir. TRİ sistemi çərçivəsində, şirkətin risk siyasəti prinsipləri və risk strategiyaları da müəyyən edilmişdir. İdarəetmə Şurası TRİ Komitəsinin üzvlərini təyin edir. Bundan başqa şura, komitə üçün prosedurları da təsdiq edir. TRİ çərçivəsində rüblük hesabatlar tərtib olunur, bundan başqa xüsusi hesabatlar da hazırlanır. Hesabatlar, TRİ sistemi ilə məsul mərkəzi qurum olan Komitə tərəfindən birbaşa İdarəetmə Şurasına təqdim edilir. Bu komitənin əsas vəzifələri risklərin müşahidə edilməsi, ölçülərinin müəyyən edilməsi və risk idarəetmə fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsidir. Sığorta siyasətinin tərkibinə daxil olan risk transferinə isə Fraporta bağlı Airport Assekuranz Vermittlungs-GmbH (AVV) tərəfindən nəzarət edilir [16, s.3-10].

Üç aylıq periodlarla risklərin sənədləşdirilməsi və təqdim edilməsi üçün Fraport tərəfindən TRİ bələdçisi hazırlanmışdır. TRİ-nin işləmə mexanizminə şirkətin daxili nəzarət qurumu nəzarət edir. Nəzarət ilə əldə edilən nəticələrlə TRİ sistemi daim təkmilləşdirilir. Ölçümləri üçün ən önəmli risklər müəyyən edilir, bu risklərin vergilərdən əvvəl olan qazanca 10 milyon Euro dəyərində təsiri müəyyən edilir. Ölçülə bilməyən risklər isə xalis aktivlər, maliyyə vəziyyəti və əməliyyatların nəticələrinə olan təsirlər sayəsində müəyyən edilə bilər [32, s.151].

Fraport A.G. riskləri müxtəlif qruplarda sinfləndirərək hər bir qrup risk üçün xüsusi strategiyalar işləyib hazırlayır. Risklərə qarşı görülən tədbirlərdən biri kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, Fraport dünyanın ən səmərəli və effektiv hava limanı qapı idarəetmə və giriş nəzarət sistemi olan "Multi Access Control System" (MACS) texnologiyasına sahibdir [32, s.153].

Nəticə

Müasir iş dünyası beynəlxalq maliyyə bazarlarının inkişafı və qloballaşma, artan səmərəlilik və xərcləri azaltma fəaliyyətləri, normativ tənzimləmələr, sürətli texnoloji inkişaf və artan rəqabət səbəbilə güclü təsirlərə məruz qalır. Xüsusilə də, böhranlı dövrlərdə müəssisə və şirkətlərdə ölçülməmiş atılan addımlar sonradan qarşısı alınmaz fəsadlara səbəb ola bilər. Son zamanlar baş verən proseslər onu deməyə əsas verir ki, araşdırma predmeti olaraq maliyyə riskləri ilə yanaşı, ondan heç də az əhəmiyyətə malik olmayan əməliyyat, təşkilatı və strateji risklər də əhəmiyyət qazanmışdır. Bütün bu tendensiyalar şirkət sahiblərinin, sərmayədarların və digər maraq qruplarının əsas diqqətlərinin Təşkilatı Risk İdarəetməsinin tətbiqinə yönəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda risk idarəetməsinin daha çox maliyyə sektorunda önəm daşmasına baxmayaraq, hava yolu şirkətlərində də riskin daha böyük miqyasda olması səbəbilə TRİ-

nin tətbiqi əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən, ölkəmizdə qabaqcıl ölkələrin şirkət və müəssisələrində tətbiq edilən Təşkilati Risk İdarəetməsi modellərinin araşdırılmasına, öyrənilməsinə və uyğun şəkildə tətbiq edilməsinə ehtiyac vardır. Beynəlxalq təcrübədə, riskin yüksək olduğu mühitdə müəssisələrin daha məhsuldar və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün TRİ-nin tətbiqi özünü maksimum şəkildə doğrultmuşdur.

Hava yolu sektoru iqtisadi böyümənin əsas mənbəyi olaraq çıxış edir. Bu sahədə ediləcək hər hansı bir səhv başda təhlükəsizlik, keyfiyyət, ətraf mühit, məhsuldarlıq və ictimai təhlükəsizlik olmaq üzrə bir çox məsələdə risk mənbəyidir. Aviasiya fəaliyyətləri digər fəaliyyətlərə nisbətə çox daha risk daşıyır. Buradakı risklər qəfildən ortaya çıxır və nəticələri də çox ciddi olur. Bu səbəbdən TRİ-ni ehtiva edən idarəetmə sistemlərinin varlığı hava yolu terminal müəssisələr və sektordakı digər bütün şirkətlər üçün əhəmiyyət daşıyır.

TRİ modeli və əhatəsi müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sektora, insan resursları və texniki infrastrukturunun vəziyyətinə, fəaliyyətlərinin mürəkkəblik dərəcəsinə, strateji hədəflərinə, böyüklüyünə, fəaliyyətdə olduğu coğrafiyaya və müəssisə ortaqlarının risk iştahları və dözümlülük səviyyəsinə bağlıdır. Hər müəssisə öz vəziyyətini və hədəflərini nəzərə alaraq özü üçün ən uyğun modeli tətbiq etmək məcburiyyətindədir. Bu baxımdan, risklərin idarəetməsi və onlara nəzarət fəaliyyətinin sığorta şirkətlərinə ötürülməsi və ya aşağı struktur bölməsi səviyyəsində aparılması yerinə, TRİ-nin də əsas şərti olaraq, bu fəaliyyətin yuxarı rəhbərlik səviyyəsində həyata keçirilməsi və daim nəzarət edilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aabo T., Fraser J., Simkins B., The Rise and Transformation of the Chief Risk Officer: A Success Story on Enterprise Risk Management, Journal of Applied Corporate Finance, Vol.17 No.3, 2005
2. Acuner Ş.A., Risk Yönetimi Kavramı ve Riske Karşı Geliştirilecek Stratejiler, Pazarlama Dünyası jurnalı, No.9, 2005
3. Arslan I., Kurumsal Risk Yönetimi, Dissertasiya, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2005
4. Axundov Ş., Azərbaycanda Aviasiyanın Tarixi, Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası, Bakı, 2012
5. Azərbaycan Aviasiyasının Tarixi, Azərbaycan Hava Yolları, 03.03.2017, <https://www.azal.az/az/about/history>
6. Babuşçu Ş., Basel II Düzenlemeleri Çerçevesinde Bankalarda Risk Yönetimi, Ankara, 2005
7. Barrett P., Strategic Insights Into Enterprise Risk Management (ERM), Australian National Audit Office's (ANAO) Publications, 2003
8. Berk N., Finansal Yönetim", İstanbul: Türkmen Kitabevi, 2005
9. Brown B.A., Step-by-Step Enterprise Risk Management, Risk Management, 48, 2001
10. Candemir Y., Küreselleşme, Teknolojik Gelişme ve Ulaştırma Yenilikler: Dünya ve Türkiye, 6-cı Nəqliyyat Konqresi, İstanbul: Maya nəşri, 2005
11. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO), Enterprise Risk Management Framework, Executive Summary, www.erm.coso.org (Avqust 2005)
12. Conroy R.M., Duration and Convexity, Darden Graduate School of Business Administration, University of Virginia, Charlottesville, Vol.7, No.2, 1998
13. Crouhy M., Galai D., Mark R., (2014), The Essentials of Risk Management, McGraw-Hill Education Edition, Second Edition, 2014
14. Daft R.L., Management, 6th Edition, Thomson South-Western West, 2003
15. Fikirkoca M., Bütünsel Risk Yönetimi, İstanbul: Pozitif Mətbəəçilik, 2003
16. Fraport A.G. Annual Report 2006 Group Management Report, Annual Report 2004, www.fraport.de

17. Huang D.S., Heutte L., Loog M., Advanced Intelligent Computing Theories and Applications With Aspects of Contemporary Intelligent Computing Techniques, Third International Conference on Intelligent Computing, ICIC 2007, China, 2007
18. Kawamoto B., Issues in Enterprise Risk Management: From Theory to Application, Casualty Actuarial Society Spring Meeting, 2001
19. Kazımlı X., Quliyev İ., İqtisadi Risklərin Qiymətləndirilməsi və İdarə Edilməsi, İqtisad Universiteti nəşri, Bakı, 2011
20. Koçbank Risk İdarəetməsi Qrupu, “Örneklerle RMD Yöntemi”, Active Bankacılık ve Finans Jurnalı, No.18, May-İyun 2001
21. Murphy B., Davies M., Enterprise Risk Management, KPMG LLP, 2001
22. Özenen C.G., Havaalanı Yatırımlarında Özelleştirme Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Öneriler, Devlet Planlama Teşkilatı- DPT İxtisaslaşma Dissertasiyaları, Nəşr No: DPT: 2666, 2003
23. Seuamsthabandith S., An Examination on Enterprise Risk Management (USA, Western Illinois University Press, 2004
24. Seval B., Arsoy Y. və Sarıkovanlık V., Piyasa Riski, Sermaye Yeterliliği Ve Riske MaruzDeğer(VAR)<http://archive.ismmmo.org.tr/docs/malicozum/68MaliCozum/04%20belkC4%B1s%20seval.pdf>, (10.09.2009)
25. Sigman K., Geometric Brownian motion, 2006 <http://www.columbia.edu/~ks20/FE-Notes/4700-7-Notes-GBM.pdf>
26. Smith P.G., Merritt G.M., Proactive Risk Management Controlling Uncertainty In Product Development, New York: Productivity Press, 2002
27. Swishchuk A., Mean-Reverting Models in Financial and Energy Markets, Mathematical and Computational Finance Laboratory, Department of Mathematics and Statistics, U of C 5th North-South Dialog, Edmonton, AB, 2005
28. Topçu B., Finans Dışı Şirketlerde Kurumsal Risk Yönetimi, Doktorantura Dissertasiyası, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul, 2010
29. Treasury Board Secretariat, “Best Practices in Risk Management: Private and Public Sectors Internationally”, Final Report, Ottawa, Ontario: KPMG, 1999
30. Uzunoğlu S., Ekonomide Yeni Dönem Farklılaşan Riskler ve Yönetişimi, 2009 www.yuksestrateji.org.tr
31. Walker P.L., Shenkir W.G., Barton T.L., Enterprise Risk Management: Pulling it All Together, The Institute of Internal Auditors Research Foundation Publication, 2002
32. Yılmaz A.K., Havaalanlarında Kurumsal Risk Yönetimi: Atatürk Havalimanı Terminalleri İşletmesi İçin Kurumsal Risk Yönetimi Model Önerisi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Elmler Bölümü Dissertasiyası, Eskişehir, 2007

Резюме

*Муртаза Гасанов
Рauf Алиев*

Корпоративное управление рисками: Стратегия управления рисками для авиакомпаний

Быстрые изменения в структуре финансового и не финансового сектора, условия неопределенности экономической конъюнктуры приводят к частому возникновению рисков в бизнесе. И в такой ситуации где управление рисками играет значимую роль, становится особенно важным выделение Управления Предпринимательскими Рисками (УПР) как новой формы управления.

Неопределенности и риски возрастают в связи с изменениями в реальном секторе, такими как либерализация, приватизация, коммерциализация и конкуренция в мире и их влияние на систему. Успех учреждений во многом зависит от их способности идентифицировать, предотвращать, уменьшать и управлять своими рисками. Управление предприятия рисками обеспечивает эффективную структуру для этих требований.

Наиболее реалистичная форма и управление интеграцией различных рисков в управлении рисками на групповой основе консорциума - это самая важная проблема, которая должна быть улучшена сегодня. Методы и подходы, используемые при измерении риска, становятся все более

сложными, требующими специальных знаний.

В качестве Финансовых рисков существует множество факторов, которые включают: процентную ставку, обменный курс, налог; Стратегические риски, которые включают: структуру управления, стратегическое планирование, корпоративную культуру; Операционные риски, которые включают в себя: сбыт-маркетинг, закупки, человеческие ресурсы. Компании должны видеть все факторы риска на целостном уровне и соответственно оценивать и применять управление рисками.

В этой статье, посредством методологии Управления Предпринимательскими Рисками были систематически изучены описание, измерение и управление рисков. По этой причине исследование управления рисками проводилось на основе такой специфичной сферы как авиакомпания. Были рассмотрены существующие модели управления предпринимательскими рисками данного сектора в международном опыте. Так же представлено описание общей модели рискового управления, включая организационную структуру управления рисками, их функции и обязанности, направленные на выявление и управление рисками, с которыми сталкиваются авиакомпании, описан процесс применения управления рисками и ключевые показатели риска, создание тестовых рисковых стратегий и отчетов.

Ключевые слова: *риск, управление, стратегическое планирование, внутренний контроль, авиакомпания, транспорт, потеря, доходы, эффективность*

Summary

Murtaza Hasanov
Rauf Aliyev

Enterprise risk management: Risk strategy for the airline companies

Rapid change in the structure of financial and non-financial sector, economic conditions uncertainties have often led to the emergence of risks in business. Risk management is important in such a situation, the Enterprise Risk Management (ERM) plays an important role as a new form of government.

The uncertainties and risks are increasing due to changes and developments in the real sector such as liberalization, privatization, commercialization and competition in the world and their impact on the system. Institutions' success largely depends on their ability to identify, prevent, reduce and manage their risks. Enterprise risk management provides an effective structure for these requirements.

The most realistic form and management of the integration of various risks in risk management on a group basis on a consortium basis is the most important issue that needs to be improved today. The techniques and approaches used in risk measurement are becoming increasingly complex and difficult, requiring special expertise.

Among the risks that business may encounter; global crises, lack of management of the business, inadequacy of the financial structure of the business, economic and political conditions in the country are more important. These risk-bearing uncertainties in the face of business can delay the achievement of the operator's strategic, operational and financial goals.

As an important element of corporate governance, importance of risk management is growing every day and developed countries in the near future modernized legal framework for this process. Regulations and standards on risk management has been adopted and implemented.

There are many factors as financial risks which include: interest rate, exchange rate, tax; strategic risks which include: management structure, strategic planning, corporate culture; operational risks which include: sales-marketing, procurement-procurement, human resources. Businesses need to see all risk factors at a holistic level, and evaluate and apply risk management accordingly.

In this article, were systematically researched the description, measuring and managing of the risks by the methodology of Enterprise Risk Management . Therefore, risk management research, has been made over airline companies as a specific sector.. Also, in this article were described of general model of the identification and managing of risks faced by the airline companies, including the risk management organizational structure, roles and responsibilities, risk management application process, key risk indicators, risk policies and reports.

Key words: *risk, management, strategic planning, internal control, the airline company, transporting, loss, profits, effectiveness*

Şəbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**АЗЕРБАЙДЖАН КАК КЛЮЧЕВОЕ ЗВЕНО В ПРОЕКТЕ ВЕЛИКОГО
ШЕЛКОВОГО ПУТИ**

Земфира ШИХАЛИБЕЙЛИ *
Севда ИБРАГИМОВА **

Ключевые слова: шелковый путь, геоэкономика, традиция, торговля

Введение

С давних времен через Азербайджан проходили торговые маршруты Шелкового пути, связывавшего богатый Китай с далекой Европой. Этот путь пересекал многие страны, поэтому и назывался Великим. В первые в истории человечества на огромном пространстве были соединены культурные и материальные ценности различных народов, проживающих на территориях от Средиземного моря до Тихого океана. Это был поистине глобальный проект своего времени, осуществлявший обмен идеями, технологиями, искусством и традициями.

Евразийское геоэкономическое и геополитическое единство формировалось тысячелетиями. Великие империи античности и средневековья не раз стремились объединить огромный регион и превратить его в единую политическую и экономическую силу [8, 12]. С этой точки зрения, Великий Шелковый путь имел особую роль в глобализации Евразийского культурно-экономического пространства.

Считается, что понятие «Великий Шелковый Путь» впервые ввел немецкий ученый Ф.Рихтгофен в своем научном труде «Китай», называя так систему дорог, связывавших различные части обширного пространства (2). Этим термином исследователь обозначал пересечение десятков торговых маршрутов, географическое положение которых менялось не раз.

Шелковый путь оказал огромное влияние на формирование политического, этнического, культурного и экономического устройства стран, находящихся на пути этих дорог. По этим маршрутам шли войска греков, арабов, орды Чингизхана, Тимура и Надыр шаха.

История путей, проходящих через Азербайджан, начинается с I-III веков до нашей эры, хотя торговые отношения нашего народа с другими странами существовали задолго до этого времени. Об активном участии нашего народа в мировой торговле свидетельствуют, например, монеты, найденные на территории древней Албании, отчеканенные еще III веке до н.э. с изображением Александра Македонского и царей Селевкидского государства [7, 37].

Ученые утверждают, что в Азербайджане маршруты Шелкового Пути разделялись на две ветви. Одна из них, как отмечает узбекский ученый Эдвард Ртвеладзе, уходит вверх по течению реки Куры в сторону Грузии, а другая сворачивает к побережью Каспийского моря и проходит через Дербент [1]. Также, считает и профессор Ильяс Бабаев: «Наиболее интенсивная ветвь этой системы протянулась вдоль западного побережья Каспийского моря, другая соединяла Каспийское побережье с побережьем Черного моря» [7, 18].

* Ведущий научный сотрудник Института Востоковедения им. ак. З.Буньятова НАНА, д.ф.ф.

** Научный сотрудник Института Востоковедения им. ак. З.Буньятова НАНА
e-mail:sevda2303@mail.ru

1. История Великого Шелкового пути в Азербайджане

Веками Азербайджан привлекал купцов из различных стран. Многих устраивала безопасность путей, находящихся в стране огней. Историки предполагают, что именно безопасность дорог стимулировала появлению многочисленных городов и развитие ремесел на этой территории с давних времен.

В период раннего средневековья, когда Азербайджан начал играть более активную роль на Великом Шелковом пути, стала интенсивно развиваться Барда, последняя столица Кавказской Албании. Барда являлась самым крупным торгово-ремесленным городом на всем Востоке: имела оборонительные стены, защитный ров, каменные мостовые, крытые рынки. Начиная с 5 века нашей эры, город был центральной пристанью для купцов, приезжающих из разных стран. Здесь продавали ювелирные изделия, различные инструменты, оружие, посуду, ковры, шелк. Иностранные купцы вывозили отсюда нефть, соль, красители, лечебные травы и т.п.

Завоевание Азербайджана арабами исторически изменило облик городов и ремесленные традиции. В Азербайджане сформировалась своеобразная национальная культура, пропитанная многочисленными течениями исламской цивилизации. Это особенно отразилось в искусстве. В городах строились пристани, караван-сарай, в связи с чем и возрастала роль страны на Великом Шелковом Пути. Впоследствии, благодаря тому, что границы Халифата, затем государства Сельджукидов и великих Ильханов все время расширялись, наша страна играла особую роль в торговых отношениях между народами. Азербайджан и его города являлись центральными пунктами международной торговли. Этому способствовали не только стратегические цели правителей, но и процветающее ремесленничество, которое усилило роль городов в торговле. В этот период достигли своего расцвета такие города как Шемаха, Дербент, Ардебиль, Тебриз, Марага, Гянджа. Они были центрами перевозки, где имелись места для складывания товаров, привезенных из Востока и Европы.

Таким образом, начиная с XIII века, когда Азербайджан, Иран, Ирак, Центральная Азия, Китай и многие другие регионы входили в состав Великой Монгольской Империи, между странами и народами, живущими на территории этого государства, имелись обширные связи в области торговли. Как пишет академик В.В.Бартольд, в этот период торговые связи между Передней Азией и Китаем достигли своего наивысшего развития [7, 22].

За все время существования Шелкового Пути в государственных учреждениях разных стран велись о нем записи. Особенно при монголах, когда связи с Китаем стали иметь не только экономическое, но и политическое значение. Правители разных стран отправляли своих представителей с дипломатическими миссиями, целью которых был сбор разнообразной информации государственной важности. Иногда такая миссия носила почти шпионский характер.

Не удивительно, что такие государства, как Аггоюнлу и Сефевиды, также придавали большое значение как торговле с европейскими странами, когда на мировых рынках шелк стал пользоваться спросом, так и дипломатическим связям с этими странами. Проходя через территорию Азербайджана Шелковый путь дал мощный толчок развитию шелководства в Ширване, Шеки, Гяндже, Тебризе и Нахчиване. Шелк стал благоприятным условием для превращения этих городов в центры торговли.

Европейцы узнали о шелке благодаря Византии и арабским странам примерно в VIII веке. Но широкое распространение в Европе шелк получил лишь в XIII в. Впоследствии торговлю шелком взяли в руки венецианские купцы. Они возглавляли торговые экспедиции, не боясь ни войн, ни кочевников, нападавших на караваны,

ни безводных пустынь, через которые проходил торговый путь. Возможно, поэтому иногда подлинная история Шелкового пути сопровождалась легендами и домыслами.

Значение Великого Шелкового пути в истории мировой цивилизации состоит не только в товарообмене между странами. Его роль более значима и обширна. Товары и изделия, которыми обменивались купцы, несли в себе интеллектуальную и культурную ценность того народа, который их производил. Наряду с бытовыми предметами в новую среду проникали культурные ценности, а также различные религиозные идеи, что в свою очередь влияло на формирование общих ценностей у разных народов [1].

Многие научные открытия человечества, такие как порох, компас, печатный станок, технология изготовления бумаги, шелка, керамики и окрашивания изделий попали в Европу через этот путь. Великий Шелковый путь также повлиял на архитектуру и градостроительство, на стили и формы построек, роспись дворцов и замков как Востока, так и Запада. По караванным путям шли путешественники и ученые, через них попадали в разные страны произведения литературы, агрокультурные технологии, распространялись музыка и танцы, стили одежды и быта.

С открытием Америки и морских путей в Индию значение Великого Шелкового пути начало уменьшаться. Европа стала привозить китайские товары через Америку, в связ и с чем начинается упадок Востока как цивилизации. Пустели города, торговые караваны отправлялись все реже и реже. Так, с годами маршруты забывались и полностью исчезали.

Начиная с XVII века маршрутами Шелкового пути пользовались уже не караваны, а ученые: археологи, географы, исследователи из Франции, Англии. Германии [3]. С этого времени Запад начинает интересоваться Востоком и его разнообразными историческими традициями связанными с былым величием. Не удивительно, что именно в тот период было сделано множество археологических и научных открытий.

Но, несмотря на упадок Великого Шелкового пути, начиная с XIV в Азербайджане начинает развиваться морской маршрут, проходивший через Каспий. Этот торговый путь Волга-Каспий был монополизирован русскими и английскими купцами, между которыми шло главное соперничество. В это время русское государство, особенно при царе Алексее Михайловиче, добилось права на беспоплатную торговлю в пределах Сефевидского государства, что привело к большому оживлению торговли между Азербайджаном с Россией [8, 116]. По-прежнему, выгодным предметом экспорта оставался шелк. Некоторые портовые города, как Дербенд, Ниязабад, Баку, Лянкярань вновь заняли важное место в торговле.

К сожалению, именно восточная торговля через Каспий во многом определила в последствии захватническую политику России против Азербайджана. В начале XIX века в результате войны России с Гаджарами с целью превратить Каспийское море во «внутреннее озеро» империи, произошло разделение Азербайджана между этими государствами.

С развитием капитализма с конца XIX – начала XX века экономика Азербайджана вступила в стадию индустриализации. Несмотря на то, что страна была в составе Российской империи, отдельные города, например, Баку, Нуха, Шемаха, Гянджа, Нахчивань стали центрами, ускорившими экономическую модернизацию всего региона. В это время торговля стала приобретать новый размах, а в городах Агдам и Агдаш развивались специализированные рынки.

«Нефтяной бум» в Баку оказал существенное влияние не только на темпы роста экономики. После того как нефть стала главным продуктом экспорта, а ее

перевозка на европейский рынок определила новые маршруты, в Азербайджане стали развиваться новые социально-культурные отношения. Модернизация общества и европейское мировоззрение, проникающее в страну наряду с торговыми отношениями, сильно повлияли на формирование национального мышления. В результате после распада царской России народ Азербайджана провозгласил свою независимость.

К сожалению, после захвата страны большевиками, торговые и культурные отношения Азербайджана почти семьдесят лет определялись исключительно центральным правительственным аппаратом Советского Союза. Так, во времена СССР иметь какие-то внешние отношения «суверенным государствам» запрещалось.

2. Восстановление Шелкового пути: перспективы для Азербайджана

В конце XX века после распада СССР, когда бывшие республики стали независимыми, о Великом Шелковом пути вновь заговорили. В период своего существования Великий Шёлковый Путь играл в жизни народов, через территории которых он проходил, важную роль, тем самым дав мощный импульс развитию их взаимоотношений. Поэтому, восстановив своё историческое значение, Великий Шелковый Путь, связывавший Запад и Восток в течение 2000 лет, предоставил возможность заново создать мост между разными культурами и цивилизациями [4].

У Азербайджана не только в экономическом, но и в политическом плане имелись большие надежды в восстановлении маршрутов Шелкового пути. Наша страна, как и прежде, остается одной из основных торговых и транспортных развязок региона, т.к. находится на перекрестке Востока и Запада. Поэтому Азербайджан стал одним из инициаторов восстановления Великого Шелкового пути в конце XX века. Эту инициативу поддержали многие страны. Целью восстановления исторического Шелкового Пути является развитие торгово-экономических отношений между народами, а также развитие транспортных сообщений, транзитных перевозок, гармонизация транспортной политики с разными льготами на тарифы перевозок и налогообложений [4].

В 1991 году Европейским Союзом был предложен проект восстановления Шелкового пути ТРАСЕКА в рамках программы ТАСИС. Проект был принят 1993 году соглашения государств Южного Кавказа и Центральной Азии. Проект подразумевал развитие торгово-экономических отношений между государствами и присоединение маршрута программы Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА) к Трансевропейской линии.

Первые годы программу финансировал Всемирный Банк и Банк Реконструкции и Развития Евросоюза [4]. В это время Азербайджанскую Республику возглавлял Гейдар Алиев. Благодаря усилиям Г.Алиева в 1998 году в Баку был проведен саммит по восстановлению и развитию Великого Шелкового Пути, в котором участвовали представители более сорока государств. На форуме с речью выступил Гейдар Алиев. Он сказал: “Бакинский саммит сыграет свою историческую роль в развитии сотрудничества, обеспечении мира, благополучия и процветания в каждой стране и на всем евразийском пространстве” [12].

Сегодня глобализация и информационная волна сильно повлияли на ресурсы транспортировки через торговые пути. Если раньше основными поставщиками промышленных товаров были европейские страны, то теперь они уступили свои места дальневосточным странам, таким как Китай, Индия, Пакистан, Тайвань, Сингапур и т.д. Поэтому эти государства сегодня более заинтересованы в восстановлении Шелкового Пути, т.к. с финансовой точки зрения он приносит большие доходы. Например, по подсчетам специалистов товарооборот Китая с Евросоюзом

только за 2015 год составил порядка 110 млн. тонн. Если учитывать нынешнюю динамику роста товарооборота, то ученые считают, что к 2025 году он сможет составить порядка 150 млн. тонн [10]. Неудивительно, что некоторые ученые называют стремление расширить торговые маршруты «китайской глобализацией». В Европе считают, что резкая индустриализация Китая и дешевая рабочая сила превратили эту страну в «мировой цех», а «Шелковый путь» – это вытеснение, прежде всего, национального бизнеса. Исследователи предполагают, что «Китай, в отличие от Запада, не экспортирует никакой идеологии. Это чистый бизнес. Поэтому многие страны падаются на эту удочку, поскольку, от них не требуют ни признавать, скажем, величия Китая, ни конфуцианских ценностей. В этом плане, Китай, вкладывая деньги, требует достаточно широкого подчинения себе» [5].

На сегодняшний день транспортировка китайских товаров на европейский рынок осуществляется через единую Транссибирскую железнодорожную магистраль, то есть через Россию, с чем политики этой страны не согласны и пытаются изменить существующее положение, рассматривая перспективы других маршрутов.

Тем не менее, позиция Китая привлекает Азербайджан. Принимая во внимание географическое положение страны и развитые транспортные возможности, сегодня можно с уверенностью сказать, что Азербайджан является ключевой страной в этом проекте. В своих работах И.Бабаев отмечает, что, несмотря на былую значимость Шелкового пути, его маршруты «никогда прежде не имели такие возможности для расширения международных связей, которые имеются ныне» [7, 30].

Отметим, что КНР в 2013 году инициировала реализацию мегапроекта «Один пояс и один путь». Как подчеркнул посол КНР в Азербайджане Вэй Цзинхуа, Азербайджан является важным государством вдоль Великого Шелкового Пути: «Регион Каспийского моря является узлом и важным торговым коридором между Европой и Азией». Китай приветствует и высоко оценивает проект построения транспортного коридора Восток-Запад. Посол отмечает, что китайско-азербайджанские связи находятся в стадии динамичного развития. В декабре 2015 года в рамках государственного визита Президента Ильхама Алиева в Китае был подписан меморандум о взаимопонимании по совместному поощрению создания Экономического пояса Шелкового пути, что еще более укрепило отношения между двумя странами.

Заключение

Имея глубокую традицию международной торговли, за два десятилетия независимости нашей страной было сделано много для восстановления Великого Шелкового пути. Благодаря Азербайджану в этот проект были вовлечены соседние страны, как Турция и Грузия, развивая альтернативные маршруты Шелкового Пути. Были успешно реализованы известные глобальные проекты, как нефтепровод Баку-Тбилиси-Супса и Баку-Тбилиси-Джейхан, железнодорожный проект Баку – Тбилиси – Карс. В последнее время год за годом расширяется экономическая инфраструктура страны, в частности транспортный узел. В результате этого значительно сокращается время в пути, что, в свою очередь, превращает Азербайджан в связующее звено между Востоком и Западом.

ИСТОЧНИКИ

1. Великий Шелковый путь: Города, страны и история Шелкового пути. Карта. Подготовлено по материалам академика Эдварда Ртвеладзе "Великий Шелковый путь". Государственное научное издательство "Узбекистонмиллийэнциклопедияси" Ташкент/<https://orexca.com/rus/silkroad.shtml>
2. Хансен В. (профессор истории Йельского университета) Великий Шелковый путь / <https://postnauka.ru/faq/67338>
3. О Шелковых путях // <http://ru.unesco.org/silkroad/o-великом-шелковом-пути>
4. Шелковый путь // http://www.azerbaijans.com/content_900_ru.html
5. Яшлавский А. Шелковый путь 2.0: Китай предлагает миру амбициозную стратегию / <http://www.mk.ru/politics/2016/08/18/shelkovyy-put-20-kitay-predlagaetmiru-ambicioznuyu-strategiyu.html>, 18 августа 2016 в 15:30,
6. Азербайджан «Великий Шелковый Путь»// <http://ru.president.az/azerbaijan/silkroad>
7. Бабаев И. Великий шелковый путь и Азербайджан /Сборник статей, посвященный Международной конференции по развитию транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия «Великий Шелковый путь и Азербайджан: вчера, сегодня, завтра». Баку, «Университет Азербайджан», 1998, стр.16-30
8. Мурадалиева Э. Города Кавказа на Великом Шелковом Пути, Баку, «Кавказ», 2011, 200 с.
9. Асадова З.А. Азербайджан и Центральная Азия: возрождение Великого Шелкового пути /Juvenius Scientia, 2017, N 1,с.19-21
10. Фархад Мамедов «Маршрут Шелкового пути через Азербайджан имеет преимущества для Китая»//<http://www.1news.az/authors/oped/20160616102304887.html> , 16.06.2016 10:28
11. Елена Остапенко «Китай продвигает проект нового Шелкового пути среди южно-кавказских стран и России» // <http://www.1news.az/authors/oped/20160616102304887.html>
12. Азербайджан и Великий Шелковый путь / <http://www.advantour.com/rus/silkroad/azerbaijan.htm>
13. Алена Салаева «FinancialTimes о том, как Азербайджан и Казахстан стремятся возродить Шелковый путь» // <http://www.1news.az/economy/20160802124659325.html> ,02.08.2016 12:58
14. Давосская сессия, выступление Гейдара Алиева //Газета "Бакинский рабочий", 2 февраля 2000 года
15. Украина и Азербайджан построят новую ветку «Шелкового пути», <http://www.capital.ua/ru/news/70963-ukraina-i-azerbaydzhan-postroyatnovuyu-vetku-shelkovogo-puti> 14.07.2016, 17:10 na-i-azerbaydzhan-postroyatnovuyu-vetku-shelkovogo-puti 14.07.2016, 17:10
16. <http://www.haqqin.az> 10/05/17

Xülasə

*Şıxəlibəyli Zəmfira,
İbrahimova Sevdə*

Azərbaycan Böyük İpək yolu layihəsində aparıcı ölkə kimi

Uzaq Avropa ilə zəngin Çini birləşdirən İpək Yolunun Azərbaycan ərazisindən keçməsi böyük tarixə malikdir. Bu yolların ayrıcında çoxlu sayda ölkələr yerləşir, elə buna görə də təsadüfən o Böyük adlanmır. Dövrünə görə Böyük İpək yolu həqiqətən də iri global layihə olmuşdur. Onun vasitəsilə xalqlar yeni ideyalarla, texnologiyalarla, incəsənət və bədii sənət ənənələri ilə tanış olmuşlar. Bu mənada, İpək Yolu üzərində yerləşdiyi ölkələrin siyasi, etnik, mədəni və iqtisadi strukturunun formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Tarixən, Azərbaycan Qafqazdan keçən ticarət marşrutlarının formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Bu gün Azərbaycan Böyük İpək yolunun bərpasına böyük ümüdlərlə baxır.

Açar sözlər: *İpək yolu, geo-iqtisadiyyat, ənənə, ticarət*

Abstract

*Shikhalibeyli Zemfira,
Ibragimova Sevda*

Azerbaijan as a key link in the Great Silk Road project

The Silk Road linking rich China with distant Europe was passing through Azerbaijan. This way crossed many countries, therefore it was called the Great way. It was a truly global project of its time, exchanging ideas, technologies, art and traditions. The Silk Road had a tremendous impact on the formation of the political, ethnic, cultural and economic structure of the countries on the rout of this road. Azerbaijan had a special role in the formation of the Silk Road routes in Kafkaz. Azerbaijan has high hopes for the restoration of the Silk Road routes.

Keywords: *Silk Road, geo-economics, tradition, trade*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94; 32

SSRİ-DƏ SOSIAL, İQTİSADI, SİYASİ BÖHRANIN SON HƏDDƏ ÇATMASI VƏ MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏR BİRLİYİNİN YARANMASININ OBYEKTİV VƏ SUBYEKTİV MAHİYYƏTİ (XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİ)

Şubay NURUZADƏ*

Açar sözlər: *Sov.İKP – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası, SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, RF – Rusiya Federasiyası, DQMV – Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, FVDK – Fövqəladə Vəziyyət dövlət Komissiyası*

Giriş

1990-ci ilin sonlarında artıq aydın idi ki, 5 illik “yenidənqurma” mərhələsini yaşayan Sovetlər Birliyi öz mövcudluğunun yeni, daha ağır mərhələsinə daxil olur. ABŞ-da və Qərbdə hazırlanmış Sovet siyasi sisteminin süqutu planı ölkə daxilində onun rəhbərləri tərəfindən reallaşdırılmaqda idi. Ölkənin modernləşdirilməsi üzrə M.Qorbaçov və onun komandasının həyata keçirdiyi “eksperimentlər” heç bir konkret və müsbət nəticələrə gətirib çıxarmamışdı. Xüsusilə 1985-ci ildən sonra daha böyük aktuallıq kəsb edən mühüm problemlərin həlli yolları tapılmamışdı. Bu haqda SSRİ-nin ümidverici rəhbərlərindən biri olmuş J.Andropov siyasi büronun iclasında çox cəsarətlə demişdi: “Cəmiyyətimiz xəstədir. Məndə isə onu sağaltmaq resepti yoxdur.” [7] Sovet siyasi sisteminin deformasiyasına səbəb olan problemlərə təxminən aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- Demokratikləşmə prosesinin mühüm tərkib hissəsi olan siyasi plüarizm problemi;

Bazar iqtisadiyyatının yaradılması problemi və daha müxtəlif problemlər. Düzdür, 1990-cı ilin iyulunda Rusiya hökuməti “500 günlük etimad mandatı” adı altında xüsusi proqram hazırlamışdır. [9] Bu sənəddə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi imkanları da nəzərdən keçirilmişdi. Amma reallıq tamamilə başqa idi.

Belə ki, “Yeltsin planı” [6] adlanan bu proqram SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Rixkovun bütün Sovetlər Birliyi üçün hazırladığı planın alternativini təşkil edirdi.

Müəmmalı “Yeltsin planı”nın 4 mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu: Birinci 100 gün ərzində istehsal vasitələri və torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun reallaşdırılması irəli sürülürdü. Bu müddət ərzində eyni zamanda istehsal imkanları, qızıl ehtiyatı, tərپənməz və daşınmaz əmlakın dəyəri və borcların ölçüləri kimi məsələlərlə yanaşı dəqiqləşdirilmiş qiymət siyasətindən də imtina edilməli idi. Dəqiqləşdirilmiş qiymət siyasətindən imtina edilməsi isə əsasən bazara, bazar adamlarına əlverişli idi. Bu mürtəce siyasətin mahiyyəti isə təbəqələşməni sürətləndirir, narazı qüvvələrin sayını artırır. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, Yeltsin bu proqramın nümunəsini vaxtilə, yəni 1898-ci ilə Çində “100 günlük” uğursuz islahatdan götürmüşdü. [10] Bəzi fərziyyələrə görə B.Yeltsin bunu bilə-bilə etmişdi. Lakin həm Qərblə, həm də ABŞ-a gizli işləyən Qorbaçov-Yeltsin cütliyünün səmimiyyətsizliyi tezliklə özünü büruzə verdi. SSRİ kimi nəhəng dövlətin süqutunu öhdələrinə götürənlər dolayı yolla xalqı aldadır, siyasi alver nümayiş etdirirdilər. Onlar SSRİ-nin süqutu üçün ABŞ və Avropa dövlətləri tərəfindən hələ 1949-cu ildən toplanmasına başlanmış bir trilyon altı yüz milyard vəsaitin realizəsi üçün çalışırdılar. SSRİ-nin dağıdılması öhdələrinə götürmüş Qorbaçov komandası saxta islahat layihələri hazırlayırdılar. Bu iş üçün 200 gizli məruzə dinlənmişdi. [7]

* ADPU, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bütün saxta cəhdlərə baxmayaraq son nəticədə. “Yeltsin planı” da kağız üzərində qaldı və iflasa uğradı.

Növbəti uğursuz cəhdlərdən biri Federativ müqavilə problem idi ki, 1990-cı il iyulun 24-də mətbuatda yeni ittifaq müqaviləsinin ilkin layihəsi adı ilə dərc olundu. Bu layihənin payızda respublikaların səlahiyyətli nümayəndələrinin müzakirəsinə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə sıx bağlı olan yeni federativ müqavilə respublikaların hüquqlarını genişləndirməli idi. Hər şeydən əvvəl mövcud mərkəzi strukturlar və şaquli əlaqələr mərkəzin iştirakı olmadan respublikalar arasında üfqi tipli münasibətlərə əvəz olunmalı idi.

Lakin, hadisələr tamamilə başqa istiqamətdə cərəyan etdi və sadalanan bu üç problem SSRİ-nin mövcud olduğu son ilin siyasi müzakirələrində ən çox hallandırılan və ziddiyyətli məsələlərə çevrildi.

Məhz bu problemlər müzakirələr zamanı müsbət həllini tapmadığına görə 1991-ci ilin dekabrında SSRİ-nin dağılmasına gətirib çıxaran siyasi böhran üçün katalizator rolunu oynadı. SSRİ-də ziddiyyətləri antaqonizmə çevirmək üçün süni sosial-iqtisadi problemlər yaradılır, cəmiyyətdə qarşıdurma, milli münaqişələr hazırlandı. Belə münaqişələr Qazaxıstanda Pribaltika respublikalarında Cənubi Qafqazda, Moldovada, Orta Asiya və digər respublikalarda nəzərdə tutulurdu.

Belə bir şəraitdə SSRİ-nin süqutu prosesi bir neçə mərhələni təşkil edir və son mərhələsi isə 1990-cı ilin payızından – 1991-ci ilin qışınadək olan dövrü əhatə edir. Bu dövrün siyasi təhlili SSRİ-nin dağılması prosesinin aşağıdakı ictimai-siyasi məqamlarla müşahidə olunduğunu təsdiqləyir.

Belə ki, 1991-ci il aprelin 23-də Mərkəz adından M.C.Qorbaçov və 9 respublikanın, o cümlədən (Rusiya, Ukrayna, Belorusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Azərbaycan və başqaları yeni ittifaq müqaviləsinin prinsiplərinin əks olunduğu sənədi - “9 + 1 Bəyanatı”-ni imzaladılar. [9] Əldə edilmiş prinsipial razılaşma hər şeydən əvvəl, Rusiya Ali Sovetinin sədri B.Yeltsin ilə prezident M.Qorbaçovun arasında kəskinləşən süni konfliktin səngiməsi üçün əhəmiyyətli addım ola bilərdi. Belə siyasi gərginlik şəraitində əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi B.Yeltsin ölkədə radikal islahatların tərəfdarlarının lideri rolunu oynayır. SSRİ prezidenti M.C.Qorbaçov isə islahatçılar ilə mühafizəkarlar arasında tarazlığın qorunub saxlanmasına çalışır, respublikaların müstəqillik, suverenlik tələbləri ilə mərkəzin bu məsələlərdəki mövqeyi arasında balans yaratmağa cəhd göstərirdi. Problemə ətraflı yanaşdıqda bir daha məlum olur ki, M.Qorbaçov və B.Yeltsin ikisi də vahid əqidəyə xidmət edirmişlər. Başlıca məqsəd isə SSRİ-ni tezliklə dağıtmaq, ABŞ və Avropa dövlətləri qarşısında götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirməkdən ibarət imiş. Lakin Qorbaçov və Yeltsinin planları hələlik bütün cəhdlərə baxmayaraq uğursuzluqla nəticələnirdi. Rusiya və SSRİ parlamentləri arasındakı ziddiyyətlərin nəticəsi “qanunların müharibəsi”-nə gətirib çıxardı. Bu isə öz növbəsində ölkədə iqtisadi böhranı kəskinləşdirir, idarəetmə orqanlarını iflic vəziyyətinə salır, ən başlıcası isə “hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirirdi.

1991-ci ilin aprel ayının axırlarından başlayaraq B.Yeltsin və Qorbaçov arasında əldə edilmiş “nisbi sülh şəraiti” davamlı olmadı. Ölkənin siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da ağırlaşmaqda davam edirdi. Bütün bu proseslərin məntiqi nəticəsi kimi 1991-ci ilin avqust ayında mühafizəkar qüvvələr M.Qorbaçovun mürtəce hakimiyyətini devirməyə cəhd göstərdilər. Düzdür, bu hadisəni dövlət çevrilişi adlandırırlar. Amma bu dövlət çevrilişindən çox əvvəlcədən hazırlanmış siyasi oyun və mühafizəkarlıq nümayişi idi.

Beləliklə, 1991-ci il 19-21 avqust tarixində dövlət çevrilişinə cəhd hadisəsi və onun məğlub olması mühafizəkarların düşərgəsinə güclü zərbə oldu. Bu isə öz növbəsində SSRİ-nin süqutunu son dərəcə sürətləndirdi, köhnə dövlət strukturlarının, o cümlədən DTK-nın ləğvinə, Sov.İKP-nin fəaliyyətinin dayandırılmasına və sonra isə qadağasına

gətirib çıxardı. Bu hadisələrdən 4 ay sonra SSRİ məkanında yeni və olduqca ziddiyyətli, ictimai, iqtisadi və siyasi funksiyaları qapalı olan bir geosiyasi birlik, Müstəqil Dövlətlər Birliyi – yarandı.

XX əsrin 90-cı illərində siyasi burulğanlar dövrünün hər tərəfli təhlili ilə yanaşı xatırladaq ki, Qorbaçov və Yeltsin tərəfdarları arasında ilk açıq konflikt 1990-cı ilin oktyabrında alternativ iqtisadi layihələrin müzakirəsi zamanı baş vermişdi. Süni şəkildə yaradılmış Qorbaçov-Yeltsin qarşıdurması əslində siyasi teatrlaşma səhnəsini xatırladırdı. Oktyabrın 11-də Sov. İKP MK-nın plenumunda çıxış edən prezident M.C.Qorbaçov SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N.Rıjkovun irəli sürdüyü layihəni müdafiə etdi. Lakin Rıjkov layihəsinə alternativ olaraq hazırlanmış “500 günlük proqram”ın müəllifləri, B.Yeltsin və Rusiya parlamentinin deputatlarının böyük əksəriyyəti tərəfindən bu layihə kəskin tənqid edildi. Rusiya Federasiyası Nazirlər Sovetinin sədr müavini Q.Yavlinski və B.Yeltsin oktyabrın 17-də Rusiya parlamentində çıxış edərək guya demokratiyanın təhlükədə olduğunu və “İnzibati-amirlik sistemi”nə qayıdış təhlükəsindən danışaraq mövcud imkanlardan istifadə edib, buna yol verməməyə çağırdılar. [5]

M.Qorbaçovun tərəfdarları saxta yenidənqurma kompaniyasını müdafiə edir və hər vasitə ilə Qorbaçova haqq qazandırırıdılar. Növbəti həmrəylik kompaniyası noyabr ayında “Moskovskie novosti” qəzetində yenidənqurma tərəfdarlarının Qorbaçova “açıq məktub”u ilə başladı və məktub qeyri-obyektiv prinsiplərə əsaslanırdı. Burada “Ölkə gözləməkdən yorulub”, Hakimiyyət xəstə cəmiyyəti müalicə etməyi bacarmır və ya istəmir”, “Ya qəti addımlar atın, ya da istefaya gedin” kimi cəsarətli fikirlər səslənirdi və məktubun dərc edilməsində məqsəd xalqın M.Qorbaçova olan inamını bir az da artırmaq idi. Odur ki, bu məktub mühafizəkarları qəti hərəkətlərə sövq etdi. Noyabrın 28-də müdafiə naziri D.Yazov ölkədə qayda-qanunu bərpa etmək və orduya çağırışı təmin etmək” məqsədilə “milli ekstrimistlər”in sıxışdırılmasına başladı. Dekabrın 12-də DTK-nın sədri Kryuçkov televiziya ilə çıxışında Milli ekstremistləri bir çox radikal cərəyanlarla əlaqədə imtahan etdi və “xarici xüsusi xidmət orqanları tərəfindən maddi və mənəvi cəhətdən təminatda” günahlandırdı. Dekabrın 4-də M.Qorbaçov mühafizəkarlara bir sıra güzəştə gedərək islahatlar tərəfdarı olan daxili işlər naziri V.Bakatini istefaya göndərdi, B.Puqonu daxili işlər naziri onun müavini vəzifəsinə isə general V.Qromovu təyin etdi. [9] M.Qorbaçovun bütün kadr yerdəyişmələri gələcəkdə məkrli siyasətini reallaşdırmağa xidmət edirdi.

Bu hadisədən bir neçə gün sonra özünün 4-cü qurultayına toplanan SSRİ xalq deputatlarını Qorbaçov inandıra bildi ki, ölkənin vitse-prezidenti vəzifəsinə G.Janayevi seçmək lazımdır. [4] Bu vəzifəyə E.Şevarnadzenin də seçilmək imkanları haqqında da söhbətlər gedirdi. Lakin son nəticədə seçim mühafizəkarların nümayəndəsi G.Janayevin xeyrinə həll edildi və xarici işlər naziri işləyən E.Şevarnadze isə 1990-cı il dekabrın 21-də istefa verdi. İstefadan qabaq Şevarnadze qurultayın tribunasından bəyan etdi ki, ölkədə irticanın hücumu keçməsi və diktaturanın qurulması ehtimalı hal-hazırda olduqca böyükdür. E.Şevarnadzenin bu çıxışı obyektiv prinsiplərə əsaslanırdı və beynəlxalq aləmdə müxtəlif mənalı əks-sədalara səbəb oldu. Ən başlıcası isə bir çox zəngin məlumatlara malik olan E.Şevarnadze gələcəkdə baş verə biləcək milli münaqişələr, fəlakətlər haqqında üstüörtülü danışsa da bunun mahiyyətinə əhəmiyyət verən olmadı.

SSRİ Xalq Deputatlarının 4-cü qurultayında islahatçıların respublikalara müstəqillik verilməsi ilə bağlı çıxışlarına baxmayaraq, qurultayın böyük əksəriyyəti SSRİ-nin saxlanması lehinə səs verdi. Həmçinin 1990-cı ilin sonunda qüvvələr nisbəti mühafizəkarların xeyrinə dəyişdi. [6]

Bu dəyişikliklərə baxmayaraq ölkədə mərkəzdənqaçma meylləri kəskin şəkildə artmaqda idi. Oktyabrın sonunda Ukraynada “Ruh” təşkilatının II qurultayında (Ukraynada bu əsas milli hərəkət idi). “Ukraynanın müstəqilliyi uğrunda mühafizə və dinc yolla

suveren və demokratik respublikanın bərpa edilməsi” şüarı irəli sürüldü. Gürcüstanda “Azad Gürcüstan” hərəkatından olan millətçilərin seçkilərdə qələbəsindən sonra ölkə parlamenti Z.Qamsaxurdiyanın sədrliyi ilə “suveren və tamamilə müstəqil” respublikanın yaradılmasını nəzərdə tutan proqramı təsdiqlədi. Gürcüstanda millətçilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar Borçalı azərilərinə qarşı təxribatlar törədildi. Sivanların Borçalıya köçürülməsinə başlandı. SSRİ-də milli münaqişələrin yeni mərhələyə daxil olması üçün zəmin hazırlandı.

Bu dövrdə Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi daha da kəskinləşdi və silahlı münaqişə yeni mərhələyə daxil oldu. Erməni separatizmi də əslində ölkə daxilində mərkəzdənqaçma meyllərinin fəallaşmasına səbəb oldu və buna təkan verdi. Ən başlıcası isə mərkəzin etnik münaqişələrə, xüsusilə erməni separatizminə göz yumması faktiki olaraq bumeranq effekti yaradır, SSRİ-nin dağılması prosesini sürətləndirən amillərdən idi.

Sovet siyasi sisteminin deformasiyaya uğraması prosesi Baltikyanı respublikalarda daha qabarıq müşahidə olunurdu və Pribaltika - respublikalarında gərgin vəziyyət qalmaqla yanaşı, həm də gərginləşməkdə idi. Hətta oktyabrın 4-də Moskvada ittifaq rəhbərliyi və Litva hökuməti arasında müstəqilliyə mərhələ-mərhələ keçid haqqında razılaşma da bu gərginliyi azaltmamışdı.

Nəhayət, 1990-cı il noyabrın 23-də yeni ittifaq müqaviləsinin layihəsi respublikalara təqdim edildi. [6] Yeni layihənin müzakirəsində Pribaltika respublikaları və Gürcüstandan başqa, bütün digər respublikalar iştirak edirdi. Layihədə sosializm haqqında bəhs olunmasa da, və “Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı”, “Suveren Sovet Respublikaları İttifaqı” adı ilə əvəz edilsə də mərkəzin respublikalar üzərində hərbi-siyasi təzyiqinin qalması hər bir maddədə hiss olunurdu.

Qeyd edək ki, yeni ittifaq müqaviləsinin müzakirəyə təqdimindən 3 gün əvvəl, yəni noyabrın 20-də Rusiya ilə Ukrayna arasında ikitərəfli saziş imzalanmışdı. İmzalanmış sənədə görə hər iki dövlət bir-birinin suverenliyini tanıyır, bərabərlik və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əsasında mərkəzin iştirakı olmadan iqtisadi münasibətlərin qurulması zərurətini sərbəst ifadə edirdilər. Noyabrın 22-də analoji müqavilə Rusiya və Qazaxıstan dövlətləri arasında imzalandı. Əlbəttə, özünün qatı şovinizmi və radikallığı ilə məşhurlaşmış, ABŞ-ın və Qərbi dövlətlərinin casusu rolunu oynayan ermənipərəst M.Qorbaçovun ələltisi, Azərbaycana qarşı daima düşmən mövqe tutan B.Yeltsin iddia edirdi ki, bu müqavilələr yeni İttifaqın və yaxud ona bənzər bir siyasi, iqtisadi qurumun modelini yaradılır.

Belə böhranlı şəraitdə ölkədə siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirən amillərdən biri də Litvada və Latviyada SSRİ Müdafiə Nazirliyinin gənclərin hərbi xidmətə çağırılması haqqında əmri oldu. Bu əmr milli respublikalarda çox böyük narazılıqlara səbəb oldu və bu əmrin həm də Pribaltika respublikalarına şamil edilməsi gərginliyi daha da artırdı. 1991-ci il yanvarın 12-də Sovet ordusunun Vilnusta Litva televiziyasını ələ keçirmək məqsədilə həyata keçirdiyi tədbir nəticəsində 16 nəfər həlak oldu. Vilnus hadisələri bir neçə gündən sonra Riqada da təkrarlandı. [7]

SSRİ miqyasında siyasi böhran dərinləşdikcə simasını itirmiş M.Qorbaçov siyasi oyunların məzmununu dəyişmədən, formasını dəyişir, taktiki gedişlər edirdi. Beləliklə, 1990-cı ildə Bakıda “Qanlı Yanvar hadisəsini” törədən SSRİ rəhbərliyi dağılmaqda olan imperiyanı xilas etmək üçün hər dəfə hərbi gücə əl atmaq məcburiyyətində qalmışdı. Artıq dağılmağa məhkum edilmiş Sovet İttifaqını zor güclə saxlamaq mümkün deyildi. Çünki idarəçilik sistemini qəsdən demokratik idarəçilik üsulundan diktatura üsuluna keçirmişdilər, xalq haqlı olaraq narazı idi. Əslində bu narazılığı M.Qorbaçov özü və onun dağıdıcı komandası qəsdən, özü də süni şəkildə yaratmışdılar.

1991-ci il yanvarın 26-da Mərkəzi ittifaq hökuməti fevralın 1-dən etibarən böyük

şəhərlərdə milis və hərbiçilərin birgə patrul xidmətinə başlamasını nəzərdə tutan tədbirlər həyata keçirməyə başladı. “Formal səbəb” olaraq ölkədə cinayətkarlığın gündən-günə artması göstərilirdi. Hökumətin əhali üçün növbəti “sürprizi” yanvarın 24-də edildi. Belə ki, həmin gün valyuta dövriyyəsindən 50 və 100 rubllıq əskinazlar çıxarıldı. Əskinazların dəyişdirilməsi üçün cəmi üç güc vaxt ayrılmışdı və belə məhdud vaxtda bütün vətəndaşlar bu əməliyyatı həyata keçirə bilməzdi. Nəticədə əmanət kassalarında görünməmiş növbə və qarışıqlıq yarandı. Baş nazir V.Pavlovun fikrincə bu tədbir “gizli iqtisadiyyata ölümçül zərbə vurmali idi”, əsil həqiqətdə isə hökumət dövriyyədən çıxarmağı planlaşdırdığı əskinazların yalnız 5%-ni dövriyyədən çıxara bilmişdi. Xatırladaq ki, banklar vasitəsilə xalqın soyulması, qarət edilməsi prosesi milli respublikalarda da həyata keçirilirdi. Belə əməliyyatlar, 1993-1994-cü illərdə “Vahid” bank, “Mərhəmət” və digər banklar da bu üsuldən istifadə etmişdi. Bu tədbirin mənfi fəsadları bir də onda oldu ki, qış fəslində əhalinin onsuz da ağır olan vəziyyəti daha dözülməz hala düşdü. Ehtiyac içərisində yaşayan xalqın əmanət kassalarındakı, əmanətləri mənimsənildi və bu cinayətə görə heç kim məsuliyyətə cəlb olunmamışdı.

1991-ci ilin fevral ayında olmuş Sov. İKP MK-nın plenumu mühafizəkar qüvvələrin hələ də güclü müqavimət göstərməyə qadir olduqlarını nümayiş etdirdi. Maraqlı hal o idi ki, 40-50 il Sov.İKP-nin qayğısı ilə əhatə olunmuş siyasi “xadimlərin” mövsümi mövqeləri ikrah hissi doğururdu. Belə adamlar ölkə vətəndaşlarına müraciət edərək hələ siyasi oyunları heç də tam dərk edə bilməyən xalqı “antikommunist isteriya-sına qarşı mübarizəyə” çağırırdılar. Bu çağırışlara baxmayaraq plenum iştirakçılarının içərisində mövcud realığa inananlar da, inanmayanlar da var idi. Sov.İKP-nin gizli şəkildə büdcəsi bölünmüşdü və siyasi büronun üzvlərinin hərəsinə bölgü zamanı 4 milyard rubl pul düşmüşdü. Siyasi “xadim”lərin canfəşanlığı da bilavasitə bununla bağlı idi.

Belə bir şəraitdə M.Qorbaçov əsl siyasi mövqeyini gizlədərək və hiylə işlədərək qabaqcadan Litvada müstəqillik haqqında keçiriləcək referendumun nəticələrini tanımayacağını bildirdi. Amma vəziyyət M.Qorbaçovun düşündüyü kimi olmadı və fevralın 10-da Litvada keçirilən referendumda əhalinin 90%-i müstəqil və demokratik respublikanın yaradılması lehinə səs verdi.

Fevralın 21-də, Molskvada, Leninqradda (S.Piterburqda) və digər böyük şəhərlərdə keçirilən nümayişlər və antinümayişlər vaxtı B.Yeltsin televiziya ilə çıxış edərək Qorbaçovun istefaya getməsinə və SSRİ Ali Sovetinin buraxılmasını tələb etdi, buna cavab olaraq M.Qorbaçov martın 17-nə təyin edilən SSRİ-nin saxlanması ilə bağlı keçiriləcək ümumittifaq referendumu ərəfəsində özlərini “demokrat” adlandırılanları ölkədə sabitliyi pozmağa cəhddə ittiham etdi. Sonrakı həftələrdə televiziya kanalına yiyələnib daha fəal surətdə təbliğat kompaniyası aparıb, Qorbaçovun istefasını, SSRİ Ali Sovetinin buraxılmasını, hakimiyyətin “Federasiya Şurası”na verilməsini, 17 mart referendumunun nəticəsinin hüquqi qüvvəyə malik olmadığını iddia edən islahatçılar SSRİ-nin “Yeniləşmiş” şəkildə saxlanması tərəfdarları olan mühafizəkarlar arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. İslahatçıların tələbləri 1989-cu ildə yaradılmış “Müstəqil fəhlə hərəkəti təşkilatı”, xüsusilə də Donbas, Kuzbas və Varkuta kömür mədənləri fəhlələrinin oxşar təşkilatlarının toplantılarında da müdafiə edildi. SSRİ-nin bir çox regionlarında tətillər bir-birini əvəz edirdi. Müşahidələrdən bir daha görünürdü ki, fəhlələrin siyasi fəallığı M.Qorbaçovun heç də ürəyindən deyildi. Ölkədə xaos özbaşınalıq, anarxiyaya rəvac verən M.Qorbaçov bütün bunlara özü şərait yaratsa da, o bəzən bu hərəkətin kütləviləşməsindən ehtiyat edərək hərdən onu sıxışdırırdı.

Nəhayət, ölkədə fəhlə hərəkəti yeni mərhələyə daxil oldu və 1991-ci il martın 1-də kömür şaxtaları fəhlələri də tətillə başladılar. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq artıq onlar əmək haqqının artırılması kimi sırf iqtisadi tələblər irəli sürməməklə kifayətlənmirdilər. Tətillərin bəziləri, xüsusilə fəhlə aristokratiyası, digər təbəqələri Qorbaçovun istefa

verməsinə, SSRİ Ali Sovetinin buraxılmasını, Sov.İKP-nin əmlakının müsadirə edilməsinə, real çoxpartiyalılığa keçməsinə tələb edirdilər. Bu dövrdə aldadılmış fəhlə sinfinin real gücündən istifadə edilməsi həm də xarici dövlətlərin planlaşdırdığı siyasi təxribatın tərkib hissəsi idi. Çünki fəhlə sinfi özü də bilmədən özünə yeni, daha məşəqqətli həyat tərzini sosial-iqtisadi münasibətlər üçün zəmin hazırlayırdı və bu işdə fəhlə aristokratiyası daha çox canfəşanlıq göstərirdi.

SSRİ-də aparılan müəmmalı siyasətin hələ nəticəsinin tam məlum olmadığı bir dövrdə M.Qorbaçovun və onun əhatə dairəsinin müxtəlif cəhdlərinə baxmayaraq hətta 17 mart referendumu [7] da ölkədə anarxiyanı, özbaşınalığı və formalaşan xaosu tənzimləyə bilmədi, əksinə onu daha da gücləndirdi.

Respublikaların bir çoxunda referendumda yeni ştrixlər və əlavələr edildi. Köhnə respublika rəhbərləri və hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışan yeni qüvvələr əslində öz maraqları baxımından referendumu təşkil etdi, bəzi respublikalar isə ümumiyyətlə onun keçirilməsindən imtina etdilər. Referendumun nəticəsinə görə, rusiyalıların 80%-i prezidentin ümumi seçkilərdə seçilməsi lehinə münasibət bildirirlər, moskvalıların 80%-i leninqradlıların 80%-i kiyevlilərin isə təqribən 40%-i SSRİ-nin təqdim olunan layihədə saxlanması lehinə səs vermişdilər.

Olduqca qaranlıq məqamlarla müşahidə olunan referendumun ikimənalı nəticələri, ölkədə qiymətlərin kəskin şəkildə artırılması (2-5 dəfə) və əmək haqqının isə orta hesabla 20-30% artırılması ilə birmənalı məzmun kəsb etməyə başladı. Yəni artıq əhəlinin böyük əksəriyyəti SSRİ-nin saxlanması tərəfdarlarının son qərarlarından hiddətlənir və həmin şəraitdə islahatçılar loyallıq göstərməyə başlayırdılar. Yeni qiymətlərin tətbiqinin sabahı günü yüzlərlə əmək kollektivi tətillik edən şaxtaçılarla həmrəylik nümayiş etdirdi.

Ölkədə siyasi gərginliyin artmasına baxmayaraq M.Qorbaçov yeni siyasi oyununu oynadı və 1991-ci il aprelin 23-də Novo-Oqaryovda 9 respublikanın başçıları və SSRİ Prezidenti "9+1 bəyanat"ını imzaladılar. [7] Bəyanatda tezliklə yeni ittifaq müqaviləsinin zəruriliyi ideyası irəli sürüldü. Novo-Oqaryovda may-iyul aylarında keçirilən çoxsaylı görüşlərdə problemin həlli ilə bağlı çoxlu ziddiyyətli məqamların olduğu təsdiqlənsə də belə bir şəraitdə siyasi diskussiyalar davam edirdi.

Bu müzakirələr zamanı bəziləri SSRİ-nin konfederativ əsaslarla saxlanmasını, digərləri isə daha sıx əlaqələrin, yəni federativ prinsiplərə üstünlük verilməsini irəli sürürdülər. Bu təklifi Rusiya və Ukrayna respublikaları da müdafiə edirdilər. SSRİ Ali Sovetinin sədri A.Lukyanov isə siyasi-iqtisadi mərkəzçilik ideyasına tərəfdar olduğunu bildirirdi.

M.Qorbaçov isə hər görüşündə siyasi oyunlarını davam etdirir. Ölkədə irəliyə doğru proseslərin getdiyini sübut etməyə uğursuz cəhd göstərir, iyul ayında 7 aparıcı kapitalist dövlətlərinin başçılarının London görüşünə yola düşməzdən əvvəl yeni ittifaq müqaviləsinin imzalanacağını bəyan edirdi.

Qeyd edək ki, bu dövrdə ictimai fikrin və kütləvi informasiya vasitələrinin diqqəti Rusiyada ilk ümumxalq prezident seçkilərində idi və bu zaman altı namizəd mübarizə aparırdı. "Rossiyskaya qazeta"nın yazdığı kimi əsas mübarizə əslində demokratlarla və kommunistlər arasında gedirdi.

Demokratiyanın heç də məntiqi mahiyyətini dərk etməyən demokratları xarici havadarları müdafiə edirdilər. Namizədlər içərisində ən populyarları eyni zamanda B.Yeltsin, V.Bakatin və N.Rıjkov idilər. ABŞ və Qərb dövlətləri tərəfindən ələ alınmış B.Yeltsin özünün populyar çıxışları ilə gözdən pərdə asaraq, xalq arasında nüfuz qazanmağa çalışırdı. Xatırlatmaq olduqca zəruridir ki, B.Yeltsin heç də Rusiyanın hər yerində, o cümlədən milli respublikalarda böyük nüfuz sahibi deyildi. Onu cəbhəçilər keçmiş SSRİ-nin xalq düşmənlərinin övladları, həbsxana həyatı yaşamış keçmiş cinayətkarlar müdafiə edirdilər.

Odur ki, 12 iyul seçkilərində seçicilərin saxta yolla 57% səsini toplayan B.Yeltsin elə birinci mərhələdə rəqiblərinə “qalib” gəldi. İkinci yerdə gedən Rijkov cəmişi 16% səs topladı. Beləliklə, ABŞ-ın Avropa dövlətlərinin tapşırıqlarını icra edən və Rusiya Federasiyası Prezidenti seçilən B.Yeltsin ölkə və dünya ictimaiyyəti qarşısında yeni statusda yəni SSRİ-ni dağıdan adam kimi təqdim olunmuş imkanı qazandı. Bu seçim ölkədə islahatçıların mövqelərini xeyli gücləndirdi. B.Yeltsin həm də guya xalq tərəfindən seçilmiş legitim prezident idi. Qorbaçov isə demokratik proseduraların tez-tez pozulduğu SSRİ xalq deputatları qurultayında prezident seçilmişdi. Yeltsinin “qələbəsi” həm də kommunist partiyasının faciəvi məğlubiyyəti oldu. Sov. İKP MK-nın iyul ayında keçirilən plenumunda Qorbaçovun qeyd etdiyi kimi, son 5 ildə KP öz sıralarından 5 milyondan çox adam itirmiş, Sov.İKP üzvlərinin sayı 21 milyondan 15 milyona qədər azalmışdı.

İyulun əvvəllərində bir çox görkəmli siyasi xadimlər, o cümlədən E.Şevernadze və A.Yakovlev yeni kütləvi siyasi partiyanın – “Demokratik İslahatlar Hərəkatının” yaradılması təklifi ilə çıxış etdilər. Bir neçə həftə sonra Sov. İKP-nın plenumunda Qorbaçov əsas partiya sənədlərində “marksizm-leninizm”in xatırlandırılmasının əleyhinə çıxış etdi və buna nail oldu. Plenum ərəfəsində, yəni iyulun 24-də Qorbaçov təntənəli şəkildə bəyan etdi ki, “ittifaq müqaviləsi üzərində iş başa çatmışdır və o imzalanmaq üçün açıqdır”. Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyi (SİTA) avqustun 14-də müqavilənin yekun variantının məzmununu dünyaya yaydı və bu sənəddə M.Qorbaçovun müəmmalı mövqeyi ilə əlaqədar cavabdan çox suallar səsləndirilirdi və xalqda haqlı olaraq çəşqinlik yarandı.

Müqavilənin iyun ayında dərc olunmuş variantı ilə müqayisədə yeni, Novo-Oqaryov danışıqları arasında çoxlu fərqlər və ziddiyyətlər var idi. Belə ki, Novo Oqoryovada respublikaların nümayəndələri milli mənafeəldən çıxış edərək öz növbəsində daha prinsipial mövqe tuturdular. Məhz, bu səbəbdən Qorbaçovun Novo Oqoryovada yeni təzyiqlərə tab gətirməyərək güzəştlərə getmək məcburiyyətində qalması yayılan bəyanatda öz əksini tapmamışdı.

Eyni zamanda mətbuatda dərc olunmuş bəyanatdan fərqli olaraq Novooqaryovada gedən müzakirələrdə irəli sürülən təkliflər yeni-yeni fikir ayrılıqlarına səbəb olsa da bir sıra fərqli layihələr irəli sürülürdü. Məsələn: “Millətlərarası ünsiyyət vasitəsi” kimi saxlanılan rus dili “dövlət dili” olmaq statusunu itirirdi; Respublikaların hökumət başçıları ittifaq nazirlər kabinetinin işində həlledici səsə iştirak edirdilər. Hərbi sənaye kompleksi müəssisələri ittifaqın və respublikaların birgə tabeliyinə keçirilirdi. Əlbəttə bir çox məsələlərin formulirovkasında ziddiyyətli və anlaşılmaz məqamlar hələ də qalmaqda idi. Məsələn: aydın deyildi ki, beynəlxalq hüquq baxımından “suveren dövlətlər” hesab edilən SSRİ-nin subyektləri olan respublikalar Dünya birliyinə integrasiya edə bilərlərmə, başqa sözlə, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarda sərbəst təmsil olmaq hüquqları varmı? Həmin respublikalar səfirlik mübadiləsi edə bilərlərmə? Bununla yanaşı həllini tapmayan problemlər hələ də çox idi və altı respublikanın status məsələsinə də hələlik aydınlıq gətirilməmişdi. Belə ki, Ermənistan, Gürcüstan, Latviya, Litva, Moldova və Estoniya ittifaq müqaviləsini imzalamağa hələ ki, hazırlaşırdılar. Ukrayna tərəfi isə bildirdi ki, öz konstitusiyasını qəbul edənədək heç bir sənədə imza atmayacaqdır. Orta Asiyanın müsəlman respublikaları mərkəzə məlumat vermədən və gözlənilmədən öz aralarında ikitərəfli müqavilələr imzaladılar.

Belə bir şəraitdə tənəzzülə uğramaqda olan hakimiyyətin yuxarı eşalonunda mühafizəkar, qüvvələrin müqaviməti güclənirdi. Həmin müqavimətin nəticəsi olaraq 1991-ci il 19-21 avqustda ölkədə dövlət “çevrilişinə” cəhd göstərildilər. Onun başçıları bütün hakimiyyətin Fövqəladə Vəziyyət üzrə Dövlət Komitəsinə (FVDK-QKÇP) verildiyini bəyan etdilər. Farosda (Kırım) istirahət edən Qorbaçovu “neytrallaşdırıb”, ölkəni iflasdan qurtarmaq iddiası ilə çıxış edən FVDK-ya 8 nəfər daxil idi. Bunlardan SSRİ-nin vitse-prezidenti G.Yanayev, baş nazir K.Pavlov, DTK-nın sədri V.Kryuçkov,

müdafiə naziri D.Yazov, daxili işlər naziri İ.Puqo daha məsul və imtiyazlı şəxslər idilər.

1991-ci il avqustun 19-da Rusiya prezidenti B.Yeltsinin başçılığı ilə “demokratik” qüvvələr qiyama qalxdılar. [9] Moskvaya ordu və ağır texnika yeridildi. Kreml toplardan atəşə tutuldu. B.Yeltsin hakimiyyətini əldə saxlamaq və daha da möhkəmləndirmək məqsədilə ölkədə vətəndaş müharibəsi törədilməsinə hər vasitə ilə çalışırdı. 1991-ci il avqustun 19-da axşam M.Qorbaçov planlaşdırıldığı kimi Moskvaya qayıtdı, bu vaxt artıq B.Yeltsinin komandası tərəfindən qiyam yatırılmışdı. Xatırladaq ki, (oxşar “saray çevrilişi” 1964-cü ildə oktyabrın 14-də Xruşovun vəzifədən uzaqlaşdırılmasına bənzəyirdi).

1991-ci ilin avqust hadisəsi ilə əlaqədar dövrü mətbuatda ziddiyyətli materiallar dərc edilir bu hadisəni “Qorbaçov-Yeltsin oyunu” adlandırırdılar. Baş verən hadisələrin siyasi təhlili bir daha göstərirdi ki, faktiki olaraq avqust hadisələrində müəmmalı məqamlar olduqca çox idi və hadisələrin gedişi prosesindən o da bəlli olurdu ki, Qorbaçov-Yeltsin siyasi oyunu məkrli siyasətə xidmət edir. Sonralar baş verən hadisələr obyektiv mövqeli analitiklərin haqlı olduğunu bir daha təsdiq etdi.

Beləliklə, daxili və xarici irticanın təzyiqi ilə 1991-ci ilin avqust qiyamı mühafizəkarların dayaqlarını son dərəcə laxtaltadı və SSRİ-nin saxlanacağına dair ehtimallarının dəqiqlik göstəricisini sıfıra endirdi. Bu hadisədən sonrakı günlərdə 8 respublika, o cümlədən Azərbaycanda öz müstəqilliyini bəyan etdi. Beynəlxalq birlik tərəfindən artıq müstəqillikləri tanınmış Pribaltika respublikalarını sentyabrın 6-da son siyasi mövcudluğunu yaşayan SSRİ tərəfindən tanındı. M.Qorbaçov Sov.İKPMK-nı buraxdıqdan sonra ölkədə anarxiya, xaos, milli münaqişələr və digər ziddiyyətli siyasi proseslər yeni mərhələyə daxil oldu.

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığındakı “Viskuli” iqamətgahında Belarus, Rusiya və Ukrayna rəhbərləri “Müstəqil Dövlətlər Birliyi” (MDB) yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar və SSRİ-nin artıq beynəlxalq hüququn subyekti kimi mövcudluğuna son qoyulduğunu elan etdilər. [6]

1991-ci il dekabrın 21-də Alma-Atada Brest “üçlüyü”, Aşqabad “beşliyi” və Ermənistan rəhbərlərinin görüşü oldu. Burada SSRİ-nin fəaliyyətinin dayandırılması və bununla əlaqədar problemlərin nizamlanması haqqında bəyannamə qəbul olundu.

1991-ci ilin sonunda Moldova ilə yanaşı, Azərbaycan da MDB yaradılması prosesinə qoşulmaq məcburiyyətində qaldılar. Beləliklə, dağılmış SSRİ-nin yerində perspektivləri çoxlu suallar doğuran yeni siyasi-iqtisadi qurum olan MDB yarandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin məlumatı, 1989, № 7, s.6
2. Azərbaycan SSR. Ali Sovetinin məlumatı, 1990, № 8-9, s. 14-15
3. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, 1991, № 4 (833), s.8-9.
4. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, № 4 (833), s.17-18.
5. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, № 4 (833), s.9-16.
6. Azərbaycan, 3 noyabr, 1993
7. Aydınlıq, 15-21 fevral, 1991.
8. Vətən səsi, 27 fevral, 1991.
9. Həyat, 9 fevral 1991
10. Nuruzadə Ş.C. Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi. B., 2014. 410s.

Резюме

Шубай Нурузаде

***Углубление сационально – экономического и политического кризиса в СССР
и объективно субъективня образования СНГ
(90-е годы XX века)***

В статье исследуется существование СССР и строительство гуманного и справедливого общества, появление трудностей и препятствий. В тоже время в статье исследуется деформация внутреннего распорядка, разделение идеологии внутренние и внешние препятствия и самое главное процесс направленный после второй мировой войны, образование НАТО объединение мировых Капиталистических держав против СССР, разрушение управлений социалистической системы и в результате образования СНГ (Содружество Независимых Государств).

Ключевые слова: КПСС – Коммунистическая Партия Советского Союза, СССР – Союз Советских Социалистических Республик, РФ – Российская Федерация, НКАО – Нагорно-Карабахская Автономия, ГКЧП – Государственная Комиссия Чрезвычайного Положения

Summary

Shyбай Nuruzadeh

***The Deepening of the socio – economic and political crisis in the
USSR and objective-subjective essense of the UIS formation
(90 – s of the XX th centry)***

In article explores the formation of the Soviet Union, construction of a human and just society, the emergence of diffucilties and obstades. In the same time the article investagates the deformation of the internal regulations, the separation of ideology, internal and external obstacedes, and worst importantly after the second world war the proscsess aims formation of NATO, the union of the world's capitalist powers against the Soviet Union, destruction of the management of the socialist system as a result of the formation of the Common wralth of indemendent Countries.

Key words: The Communist Party of the Soviet Union, USSR – United Soviet Socialist Republics, RF – Russian Federation, NKAA – Naqorno Karabkh Autonomic Area, SCES – State Commission of the Emergency situation

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ СОЮЗЫ КАК ОСНОВА ПАРТНЕРСТВА

Мюжгян МЕХТИЕВА*

Ключевые слова: союзы, стратегические союзы, стратегическое сотрудничество, стратегическое партнерство, Каспийский регион, Азербайджанская Республика, Европейский Союз

Введение

В последнее десятилетие XX в., между государствами наблюдалось сближение [31, с. 72–92]. Причины тому были и немаловажные. Безусловно, это распад СССР, смена полярности в международных отношениях и, набирающая темпы глобализация. Государства, в т. ч. и постсоветские оказались перед большим выбором союзников. Ранее, еще до окончания холодной войны страны больше проявляли готовность к вступлению в военно-политические [32, с.24-71] и экономические союзы [25, с. 189–192]. Однако в настоящее время, союзы между государствами проявляют себя в виде сотрудничества и партнерства и к тому же, в виде стратегического сотрудничества и стратегического партнерства. Данная работа также строится на изучении стратегических отношений.

Прежде следует рассмотреть категорию союзов, ведь для совместной деятельности, необходимо наличие хотя бы двух сторон, совместные действия которых и есть союз. Как образуются союзы? Главной причиной является то, что государства вступают в союзы с целью обеспечения своей безопасности. Например, известный союз между Россией, Германией и Австро-Венгрией, получивший название Союза трех императоров [16; 23; 24; 26; 27; 28]. Здесь решающим, является военный характер отношений между субъектами.

Стратегическое партнерство

Выше было отмечено, что союзы между государствами могут проявлять себя в виде сотрудничества и партнерства. В последнее время выражение «партнерство», а конкретнее «стратегическое партнерство» в политической терминологии употребляется достаточно часто. Однако, несмотря на актуальность, феномен партнерства не достаточно исследован. Это новая форма взаимоотношений между государствами?

Выражение «стратегическое партнерство» входит в международный обиход намного позже – в 1990 г., после окончания холодной войны. Наверное, не будет ошибкой подчеркнуть, что обсуждение концепции «стратегического партнерства» становится актуальной проблемой международных отношений именно в данный период, когда происходит смена полярности в международных отношениях, хотя использование концепции «партнерства» вне рамок международных отношений относится к сравнительно раннему периоду [30, с. 54–55]. В правовом и экономическом контексте, например, выражение «партнерство» начинает применяться с 1890 г., а связано было это с вступлением в силу «Закона о партнерстве в Великобритании» [33]. Суть выражения «партнерство» сводилась к деловым отношениям между лицами с целью получения совместной прибыли. Первое употребление выражения «стратегическое партнерство» именно в сфере международных отношений,

* Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, докторант
e-mail: mujganmehdiyeva@yahoo.com

относится к 1992 г. Данное выражение использовалось для характеристики отношений между США и Турцией. После 2000 г. выражение «стратегическое партнерство» в международных отношениях стало употребляться чаще [30, с. 54–55].

Партнерство рассматривается как отношения сотрудничества между сторонами, которые стремятся к общей цели. К примеру, франко-германское сотрудничество в рамках ЕОУС, ЕЭС и Евратома имело целью создание единого экономического, хозяйственного пространства и единого рынка [17, с. 56–58; См. также, 18, с. 4–12]. Данные проекты можно рассматривать в качестве не просто стратегического союза, но и стратегического партнерства, т. к., данный союз предполагал не просто примирение и сближение Франции и Германии посредством создания единого экономического, хозяйственного пространства, а искоренение противоречий и антагонизма между двумя странами и впоследствии создание мирного пространства [17, с. 56–58; См. также, 18, с. 4–12; 20; 21; 22].

В последние два десятилетия внимание мировой общественности сосредоточено также и в Каспийском регионе. А способствовали тому, развернувшиеся мировые политические и глобализационные процессы. Известно, что в ситуации политической напряженности, которая наблюдалась в республике в конце XX в. руководство Азербайджанской Республики демонстрирует проведение сбалансированной внешней политики. Такое взвешенное решение способствовало улучшению и укреплению отношений с РФ, Турцией, Грузией, а также развитию отношений со странами Европы. С 25 октября 1997 г. возобновилась деятельность нефтепровода Баку-Новороссийск [См., в частности, 38], с 17 апреля 1999 г. начинает работу нефтепровод Баку-Супса [1, с. 1; См. также, 12, с. 1], реализовался проект ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан [13, с. 1; См. также, 11, с. 2; 15, с. 1–4], реализовался проект «Шахдениз» [29; См. также, 38], а способствовало этому подписание 20 сентября 1994 г. «Контракта века», ставшего своего рода большим политическим документом, заложившим основу и углубившим интеграцию Азербайджанской Республики в мировое сообщество [14].

Реализуется проект Восток-Запад (ТРАСЕКА) [34], осуществляемый в рамках программы ТАСИС [34]. ТАСИС, наиболее активный в сфере энергетики, также оказывает содействие доступу азербайджанской нефти на европейские рынки. Работы осуществляются в рамках программы ИНОГЕЙТ [34]. Данные проекты были реализованы в силу заявления Азербайджанской Республикой о своем решении – сотрудничать с ЕС в 1993 г., в результате чего 22 апреля 1996 г. Общенациональный лидер Г.Алиев подписывает «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве» [4, с.1].

Данные проекты заложили основу всестороннего, более углубленного сотрудничества сторон. В ходе реализации этих проектов Азербайджанская Республика тем самым продемонстрировала, что избрала путь строительства демократического общества, открытого всему миру. Республика продемонстрировала готовность к сотрудничеству, как к региональному, так и к сотрудничеству со всеми странами мира, в рамках взаимоуважения и мирного сосуществования. В реализации вышеперечисленных проектов Азербайджанская Республика действовала совместно с Грузией и Турцией.

Взаимоотношения Азербайджанской Республики и Грузии имеют характер стратегического партнерства. Выходу двусторонних отношений на уровень стратегического партнерства способствовала компромиссная позиция, продемонстрированная Президентом Азербайджанской Республики Г. Алиевым, в отношении Грузии, благодаря которой руководство Грузии, при переговорном процессе о

прохождении азербайджанской нефти через ее территорию, добилось для республики высоких транзитных ставок [19, с.834–835]. Руководство Азербайджанской Республики, обеспечивая развитие и продвижение Азербайджана, содействовало и прогрессу Грузии, что и характерно для стратегического партнерства. Это свидетельствует о том, что государства, являющиеся стратегическими партнерами поддерживают друг друга. Таким образом, можно утверждать, что взаимоотношения Азербайджанской Республики и Грузии имеют привилегированный характер.

Как уже было сказано, в реализации проектов участвовала и Турция.

Стратегическое сотрудничество Азербайджанской Республики и Турции, было установлено на основе Совместного заявления, «„подписанного в ходе визита Президента Турции Т. Озала в Азербайджанскую Республику 1-3 мая 1992 г. “, в ходе которого были определены основные принципы и перспективы развития взаимных связей» [См., в частности, 35].

Азербайджанская Республика и Турция совместно участвуют в реализации глобальных проектов в энергетической, транспортно-коммуникационной и др. сферах.

В данном контексте, следует отметить «принципиальную позицию глав государств, при определении маршрута ОЭТ на Стамбульском саммите ОБСЕ 18 ноября 1999 г., на котором Президент Азербайджанской Республики Г. Алиев, Президент Грузии Э. Шеварднадзе и Президент Турецкой Республики С. Демирель подписали „Соглашение о транспортировке сырой нефти посредством Основного экспортного трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан через территории Азербайджанской Республики, Грузии и Турецкой Республики“» [13, с. 1; См. также, 11, с. 2–3].

Далее, «В ходе официального визита в Турцию 13-15 апреля 2004 г. Президент Азербайджанской Республики И. Алиев, выступив перед членами парламента, сказал: „...Этот визит сыграет важную роль в развитии отношений между двумя странами“» [8, с. 1]. Данный визит в очередной раз подтвердил, что дружеские взаимоотношения, успешное двустороннее сотрудничество между Азербайджанской Республикой и Турцией содействуют обеспечению стабильности в регионе [9, с. 3–4; См. также, 7, с. 2; 10, с. 1–6; 6, с. 1–6].

«26 июня 2012 г. в ходе визита Президента Азербайджанской Республики И. Алиева в Турцию между Азербайджанской Республикой и Турцией был подписан документ важный, как для региона, так и для Европы и мира в целом – „Межправительственное соглашение по Транс-Анатолийскому трубопроводу“» [2, с. 3; См. также, 5, с. 3; 3, с. 2]. Соглашение является показателем непрерывного развития азербайджано-турецкого сотрудничества. Проект, реализуемый на основе данного соглашения, предназначен для обеспечения энергетической безопасности Европы. Азербайджанская Республика и Турция также поддерживают и проект Транс-Адриатического газопровода, являющегося альтернативным маршрутом доставки природного газа в Европу [36].

Однозначно, все эти проекты, будут способствовать обеспечению мира и безопасности, а также дальнейшему экономическому развитию региона [36]. По этой причине данные проекты имеют стратегический характер.

Следует отметить, что визиты и встречи на высшем уровне, регулярные консультации по вопросам двустороннего и регионального сотрудничества свидетельствуют о расширении и углублении стратегического сотрудничества.

При характеристике стратегического сотрудничества Азербайджанской Республики и ЕС, в т. ч. Азербайджанской Республики и Турции, а также Азербайджанской Республики и Грузии главный акцент делается на социально-экономический прогресс и обеспечение стабильности в регионе. Азербайджанская Республика,

ускоренными темпами преодолевшая трансформационный период, проводит модернизационную инновацию, которая сопрягается с курсом ЕС, провозглашенным в стратегии «Безопасная Европа в мире, который должен стать лучше» [37].

Заключение

Возвращаясь к исследованию проблемы союзов можно увидеть, что сотрудничество Азербайджанской Республики с Турцией, Грузией и ЕС осуществляется в рамках стратегических союзов. Формирование стратегических отношений, в частности стратегического сотрудничества начинается с наличия близких стратегических целей. Стороны, обладающие различными возможностями только лишь, объединяя свои усилия, в состоянии повысить вероятность реализации этих целей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Gürcüstana işgüzar səfərə yola düşmüşdür. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1999, 18 aprel
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2012, 26 iyun
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri. Azərbaycan Türkiyə sənədlərinin imzalanması. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2012, 28 iyun
4. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi [Lüksemburq, 22 aprel 1996 il] // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1996, 23 aprel
5. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə arasında Trans-Anadolu boru kəməri haqqında hökumətlərarası saziş [Ankara, iyun 2012 il] // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2012, 26 iyun
6. Azərbaycan-Türkiyə dostluğu, qardaşlığı sarsılmaz və əbədidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2004, 16 aprel
7. Azərbaycan-Türkiyə dostluğu, qardaşlığı sarsılmaz və əbədidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri. Azərbaycan və Türkiyə Prezidentlərinin geniş tərkibdə görüşü. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2004, 14 aprel
8. Azərbaycan-Türkiyə dostluğu, qardaşlığı sarsılmaz və əbədidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bəyanatı. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2004, 14 aprel
9. Azərbaycan-Türkiyə dostluğu, qardaşlığı sarsılmaz və əbədidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2004, 14 aprel
10. Azərbaycan-Türkiyə dostluğu, qardaşlığı sarsılmaz və əbədidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri. Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdet Sezərin çıxışı. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2004, 16 aprel
11. Bakı-Ceyhan neft boru kəməri haqqında saziş və digər sənədlər imzalandı. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1999, 19 noyabr
12. Bakı-Supsa kəməri və Supsa Terminalı işə başladı! «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1999, 18 aprel
13. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru xətti haqqında saziş [İstanbul, 18-19 noyabr 1999 il] // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1999, 19 noyabr
14. Əsrin müqaviləsi, 20 sentyabr 1999 il // http://ek.anl.az/search/query?term_1=%C9%99srin+m%C3%BCqavil%C9%99si+1994&theme=e-kataloq
15. İyulun 13 çü – Bakı Tbilisi Ceyhan boru kəmərinin rəsmi açılışı Heydər Əliyev neft strategiyasının təntənəsi, üç dəniz əfsanəsinin reallığa çevrildiyi gündür. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2006, 14 iyul
16. Акт о присоединении Германии к русско-австрийской конвенции от 25 мая/6 июня 1873 г., 11/23 октября 1873 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос.изд-во полит.литературы, 1952 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/FOREIGN/3imper.htm>

17. Акульшина А.В. Европейское объединение угля и стали (ЕОУС): основные принципы создания и управления европейского Сообщества / Социально-гуманитарные науки и практика государственного управления в России и за рубежом: Материалы всероссийской научной конференции. Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2000, с. 56–58
18. Акульшина А.В. Франция и Германия в новом европейском старте в 1956–1958 гг. (К истории создания Евратома) / Из истории международных отношений и европейской интеграции. Межвузовский сборник научных статей. Выпуск 1/1. – Воронеж, 2003, с. 4–12
19. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку: «Şərq-Qərb», 2007, 904 с.
20. Договор об учреждении Европейского объединения угля и стали (ЕОУС), 18 апреля 1951 г., (в ред. на февраль 1986 г.) // СПС Консультант Плюс: Международное право // <http://ppt.ru/newstext.phtml?id=26875>
21. Договор об учреждении Европейского сообщества по атомной энергии (Евратом), 25 марта 1957 г., (в ред. на февраль 1986 г.) // СПС Консультант Плюс: Международное право // <http://ppt.ru/newstext.phtml?id=26875>
22. Договор об учреждении Европейского экономического сообщества (ЕЭС), 25 марта 1957 г., (в ред. на февраль 1986 г.) // СПС Консультант Плюс: Международное право // <http://ppt.ru/newstext.phtml?id=26875>
23. Договор, заключенный между Россией, Германией и Австро-Венгрией, 6/18 июня 1881 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос.изд-во полит.литературы, 1952 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/3imper.htm>
24. Дополнительный протокол к договору от 18 июня 1881 г., 15/27 июня 1881 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос.изд-во полит.литературы, 1952 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/3imper.htm>
25. Колганова М.Д. Интеграция на постсоветском пространстве – уроки прошлого // Молодой ученый, 2011, Т. 1, № 5, с. 189–192 // <https://moluch.ru/archive/28/3063/>
26. Конвенция между Россией и Австро-Венгрией [Шенбрунн, 25 мая/6 июня 1873 г.] // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос.изд-во полит.литературы, 1952 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/3imper.htm>
27. Протокол о продлении «Союза трех императоров», 15/27 марта 1884 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос.изд-во полит.литературы, 1952 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/3imper.htm>
28. Протокол, присоединенный к договору о «Союзе трех императоров», 6/18 июня 1881 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос.изд-во полит.литературы, 1952 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/3imper.htm>
29. Соглашение между Азербайджанской Республикой и Республикой Грузия о транспортировке природного газа с месторождения «Шахдениз» посредством маршрута Баку-Тбилиси-Эрзурум [Баку, 29 сентября 2001 г.] // Газета «Бакинский рабочий», Баку, 2001, 2 октября
30. Blanco L. On the uses and functions of "strategic partnership" in international politics: Implications for agency, policy and theory: Dis. ... degree of Doctor of Philosophy in the Department of Sociological sciences. Bielefeld, 2015, 350 p. // <https://pub.uni-bielefeld.de/download/2763241/2763242/file.pdf>
31. Bongardt A., Torres F. Convergence in the EU. Forging Sustainable Growth: The Issue of Convergence of Preferences and Institutions in EMU // Journal of Intereconomics, 2013, v.2, pp. 72–92 // archive.intereconomics.eu/downloads/getfile.php?id=849/file.pdf
32. Kireyev S. George Liska's realist alliance theory and the transformation of Nato: Dis. ... the degree of Master of Arts in the Department of Political Science. Orlando, Florida, 2004, 96 p. // http://etd.fcla.edu/CF/CFE0000211/Kireyev_Sergey_S_200412_MA.pdf
33. Partnership Act 1890, Great Britain Act, 1890 // London: Stevens, 1895, 6th ed., viii,

- 186 // http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1890/39/pdfs/ukpga_18900039_en.pdf
34. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqının nəqliyyat və enerji sahələrində təşəbbüslərində iştirakı // <http://www.mfa.gov.az/content/566>
35. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri // <http://lib.aliyevheritage.org/az/4610295.html>
36. Sürətlə inkişaf edən Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri regional təhlükəsizliyin, sabitliyin və inkişafın qarantıdır // <http://www.xalqqazeti.com/az/news/analytics/39645>
37. Безопасная Европа в мире, который должен стать лучше // <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIRU.pdf>
38. Стратегия транспортировки энергетических ресурсов // http://www.azerbaijans.com/content_1030_ru.html

Xülasə

Müjgan Mehdiyeva

Strateji ittifaqlar tərəfdaşlığın əsası kimi

XXI əsrin əvvəllərindən siyasi ədəbiyyatda “tərəfdaşlıq” daha dəqiq isə “strateji tərəfdaşlıq” termini istifadə edilməyə başlayır. İldən ilə bu termin xüsusi aktuallığı əldə edir. “Tərəfdaşlıq” termininin tez-tez işlədilməsinə baxmayaraq hal hazırda onun fenomeni haqqında elmi diskussiya mövcud deyil. Tərəfdaşlıq nədir? Dövlətlər arasında münasibətlərin yeni formasıdır? Nə üçün o, aktualdır və onun təbiəti necədir? Məqalə dövlətlər arasında strateji münasibətlərin məxsusi olaraq isə strateji ittifaqların öyrənilməsinə əsaslanır. “Strateji tərəfdaşlıq” institutu ikitərəfli münasibətlərin yeni tipidir. Dövlətlər arasında münasibətlərin təhlili beynəlxalq münasibətlərin yeni institutu olan “strateji tərəfdaşlığın” məhz XXI əsrdə formalaşmasını vurğulamağa şərait yaradır.

Açar sözlər: ittifaqlar, strateji ittifaqlar, strateji əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq, Xəzər regionu, Azərbaycan Respublikası, Avropa İttifaqı

Summary

Mujgan Mekhtiyeva

Strategic alliances as a basis for partnership

Since the beginning of the XXI century, the term of ‘partnership’, or rather ‘strategic partnership’ begins to be used in political literature. From year to year it acquires a special urgency. However, despite the frequent use of the ‘partnership’ term, there is still no significant scientific discussion about its phenomenon. What is this, is it a new form of relations between states? Why is it relevant and what is its nature? The paper is based on the study of strategic relations, namely strategic alliances between states. Analysis of relations between states allows us to state that it is the XXI century when a new institution of international relations is being formed, the institute of ‘strategic partnership’, which is a new type of bilateral relations.

Key words: unions, strategic alliances, strategic cooperation, strategic partnership, the Caspian region, the Republic of Azerbaijan, the European Union

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaخان qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT:94

**İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-də
İCTİMAİ-SİYASİ, İQTİSADI VƏ SOSIAL HƏYAT**

Mais ƏMRAHOV *
Xalidə İBRAHİMOVA**

Açar sözlər: ictimai həyat, iqtisadi yüksəliş, müharibə, milli siyasət, kənd təsərrüfatı

Giriş

Müharibə ərəfəsinə aparan yol ağır və məşəqqətli olmuşdur. Respublikanın həyatında baş verən siyasi və iqtisadi yeniliklər bir tərəfdən müsbət irəliləyişlərə təkan versə də, sosial strukturda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. 1926-1939-cu illər arasında əhalinin sayı təxminən 900 min nəfərədək artdı [8, s.20]. Təhlillər göstərir ki, artımın başlıca mənbəyini kənddən gələnlər təşkil edirdi. Respublikada rusların məskunlaşması sürətlə davam etmiş, onların sayı 2 dəfədən çox artmışdı. Belə ki, qeyd olunan illərdə rusların sayı 220,6 min nəfərdən 528,3 min nəfərə, ermənilərin sayı 284,4 min nəfərdən 388,0 min nəfərə çatmışdı [1, s.368]. Bütün bunlara baxmayaraq, respublika əhalisinin çəkisində azərbaycanlılar 58,4 % təşkil edirdi.

Müharibə ərəfəsində

Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi kimi Bakının əhalisi sürətlə artırdı. 1926-1939-cu illərdə Bakının əhalisi tərkibində azərbaycanlıların faizi aşağı düşdüyü halda, rusların faizi 35,2 faizdən 44,4 faizə qalxmışdı [1, s.369]. Beləliklə, Azərbaycanın, o cümlədən Bakı şəhərinin əhalisinin tərkibində baş verən dəyişikliklər, xüsusilə rusların məskunlaşdırılması nəticəsində yerli əhalinin ictimai-siyasi fəaliyyət sahələrindən sıxışdırılması ilə müşayiət olundu ki, bu, Moskvanın müttəfiq respublikalara, xüsusilə türk respublikalarına münasibətdə aparılan milli siyasətlə bağlı idi.

Mərkəzi hakimiyyətin apardığı milli siyasətin nəticəsində Azərbaycanda əhalinin sosial strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verdi. 1939-cu ildə fəhlə və qulluqçuların sayı 41,7 faiz, fəhlələrin xüsusi çəkisi 25,1 faiz təşkil edirdi [19, s.230]. Fəhlə sinfinin tərkibi yekcins deyildi. Fəhlə və qulluqçuların tərkibində azərbaycanlılar azlıq təşkil edirdi. Bu hal respublikada fəhlə sinfinin mənbəyinin kənddən gələnlərin üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədar idi. Xalq təsərrüfatında çalışan azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 1933-cü ildəki 34,8 faizdən 1939-cu ildə 27,9 faizə düşmüşdü. Respublikada kəndlərdən işçi qüvvəsi cəlb olunması qənaətbəxş deyildi. Neft və digər sənaye sahələrində mühüm postları ələ almış şovinist əhval-ruhiyyəli məmurların yeritdiyi siyasət, kənd əhalisinin əsasən pambıq becərilməsinə cəlbi, kənd əhalisində miqrasiya fəallığının az olması, məişət xüsusiyyətləri, çoxuşaqlılıq və s. öz rolunu oynayırdı. Qadınların istehsalata cəlbi aşağı səviyyədə idi. 1939-cu ildə qadın fəhlə və qulluqçuların xüsusi çəkisi 5% təşkil edirdi (4,v.1-6). 1941-ci ildə respublikanın xalq təsərrüfatında çalışan 47,8 min mütəxəssisin 8 min nəfəri ali təhsilli azərbaycanlı mütəxəssis idi [4, v.25].

İctimai-siyasi vəziyyət

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində respublikada ictimai-siyasi vəziyyət mürəkkəb idi. Sosializm quruculuğu prosesinin gedişində inzibati-amirlik idarəetmə sisteminin

* ADPU Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, tarix üzrə elmlər doktoru, professor
e-mail: emrahov48@mail.ru

** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant
e-mail: xalideibrahimova88@gmail.com

möhkəmlənməsi, partiyanın rəhbər rolunun artması, partiya sıralarının təmizlənmə prosesində əyintilərə yol verilməsi, əsaslı yoxlanılmadan kommunistlərin partiya sıralarından çıxarılması və heç bir əsas olmadan xalq düşməni elan olunmaları ölkədə naraızılıqları artırır. Partiyadan çıxarılanların 48,5 faizinin azərbaycanlılar təşkil etməsi, 1938-ci ilin yanvar ayının 1-dək Azərbaycan kommunistlərinin sayının 28.349 nəfər və ya 38,5 faiz azalması Azərbaycan K (b) P «səmərəli fəaliyyəti» hesab olunmalıdır.

Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da totalitar rejimin bərqərar olması, inzibati-amirlik sisteminin bütün sahələri çulğaması respublikanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatındakı çoxsaylı təşkilatların fəaliyyətini kəskin şəkildə məhdudlaşdırdı. Həmkarlar təşkilatları partiyadan asılı vəziyyətə düşdülər [1, s.376]. Komsomol təşkilatları gənclərin yaradıcılıq fəallığını artırmaq əvəzinə partiya qərarlarının icraçısına çevrildi. 1935-ci ilin yanvarında çağırılan Ümumazərbaycan VIII Sovetlər qurultayı sovetlərin işinin təkmilləşdirilməsini, deputat qruplarının rolunun yüksəldilməsinin zəruriliyini göstərsə də, sovetlər tədricən öz hüquqlarını itirdi. Tənqid və özünü tənqid şüarları altında keçirilən hesabat yığıncaqları 16 faiz deputatın geri çağırılması ilə nəticələndi.

1936-cı ilin noyabrında Moskvada Fövqəladə VIII Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının layihəsini müzakirə edərək qəbul etdi. Dekabrın 5-də qəbul edilən SSRİ Konstitusiyası Sovet İttifaqında sosializmin qələbəsinə qanunvericilik yolu ilə təsbit etdi.

Milli siyasətdə əyintilər

Müharibəyəqədərki dövr milli siyasətdə əyintilərlə müşayiət olundu. Hakimiyyət Mərkəzin əlində cəmləşməyə başladı, velikorus özəyinə üstünlük verildi, ölkənin digər millət və xalqları partiya vasitəsilə ona tabe edildi. Mərkəzin şovinist siyasəti Azərbaycanda «müvəffəqiyyətlə həyata keçirilirdi». Respublikada burjua millətçiləri, pantürkçülər, «terror akt»ları hazırlayan təşkilatlar, ziyankarlar, təmayülçülər, o cümlədən Xəzər gəmiçiliyində, Azneftdə, Bakı şəhər komsomol təşkilatında əksinqilabçı və təxribatçıcılıq əməlləri, Şamaxı, İsmayilli, Əli Bayramlı (indiki Şirvan rayonu), Cəbrayıl, Astraxanbazar (indiki Cəlilabad rayonu) və başqa rayonlarda «üsyancı dəstələr» «aşkar edildi».

1937-ci ilin iyununda çağırılmış XIII qurultaydan sonra MK Rəyasət Heyəti MK Bürosu ilə əvəz olundu. Bütün ölkədə olduğu kimi, respublikada repressiya dalğası tüğyan etdi. Görkəmli partiya və dövlət xadimləri R.Axundov, D.Bünyadzadə, M.Hacıyev, M.D.Hüseynov, Ç.İldırım, M.İsrafilbəyov, Ə.H.Qarayev, M.Quliyev, Q.Musabəyov, M.Nərimanov, H.Rəhmanov, H.Sultanov, S.M.Əfəndiyev, mədəniyyət və elm nümayəndələrindən V.Xulufli, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Cavad, H.Cavid, M.Müşfiq, B.Talıblı, T.Şahbazi, M.Cuvarlinski, B.Çobanzadə, B. Həsənbəyov və b. məhv edildilər. 1937-ci ildə Azərbaycanda «xalq düşməni» kimi 29 min nəfər güllələndi və ya Sibirə sürgünə göndərildi. Saxtalaşdırma və qanunsuzluq nəticəsində 300 nəfərdən artıq partiya və sovet işçisi, o cümlədən 32 rayon partiya komitəsi katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 18 xalq komissarı və onların müavinləri, 66 mühəndis, 8 professor, çox sayda hərbiçi həbs olundu, ya uzun müddətə azadlıqdan, ya da həyatdan məhrum edildilər [1, s.385]. Azərbaycan ziyalılarının məhvində XDİK orqanlarında yuva salmış ermənilər mühüm rol oynadılar.

İqtisadi həyat

1939-cu ilin martında çağırılan ÜİK (b) P XVIII qurultayının qəbul etdiyi SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafına dair üçüncü beşillik plan İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına dair göstəriciləri müəyyənləşdirdi. Beşillik planda Azərbaycan xalq təsərrüfatının qarşısında duran vəzifələr sırasında neft və qaz istehsalını artırmaq ilk yeri tuturdu. Azərbaycanda neft hasilatının 28,2 faiz artırmaq, 27,4 milyon ton neft, yaxud ölkədə çıxarılacaq neftin 50 faizindən artıq neft istehsal

etmək planlaşdırıldı. Bu 1938-ci ildəkindən 6 milyon ton artıq neft demək idi [2, s.584]. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan SSRİ-nin neft ehtiyatının 28 faizinə malik idi, onda Azərbaycanın maddi ehtiyatlarından israfçılıqla istifadəyə yol açılması daha aydın görünür. Digər tərəfdən, «İkinci Bakı»nın yaradılması barədə qurultayın qətnaməsindəki qeydlər qarşıdakı beşillikdə Azərbaycan neft sənayesinə Mərkəzin diqqətinin azalacağından xəbər verirdi.

Respublikanın neft sənayesinin ixtisaslı kadrlarla təminatı, texniki təchizatda, əmək intizamı və təsərrüfat-texniki rəhbərlikdə problemlər qalırdı. 1937-1938-ci illərdə neft sənayesi işçilərinin əsassız repressiyası xalq təsərrüfatının bu sahəsinə xeyli ziyan vurdu. SSRİ XKSŞ və ÜİK (b) PMK-nın 1938-ci il yanvarın 28-də «Azərbaycan SSR-də neft çıxarılması və neft emalını artırmaq üçün əsaslı tədbirlər haqqında» xüsusi qərarında əhəmiyyətli dəyişikliklər yaratmadı. 1940-cı ilin ilk beş ayında neft quyularının istismara verilməsi planı 70,6 faiz yerinə yetirildi [17, s.25]. 1940-cı il iyunun 26-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti «Səkkiz saatlıq iş gününə, yeddi günlük iş həftəsinə keçilməsi və idarə və müəssisələrdən özbaşına getmələrinin qadağan olunması barədə fərman verdi. Fərmanın həyata keçirilməsi müəyyən irəliləyişlərə səbəb olsa da, işə çıxmayanların sayı yenədə çoxluq təşkil edirdi. 1940-cı ilin birinci rübündə Azərbaycan neft kombinatında 8.530 nəfər işdən azad edilmişdi ki, onların 7.000 nəfəri işə çıxmayanlar idi [17, s.25]. Əslində 1938-1940-cı illərdə həyat keçirilən tədbirlər neft çıxarılması sahəsində müəyyənləşdirilmiş planların yerinə yetirilməsinə imkan vermirdi. Azərbaycan neft sənayesi 1940-cı ildə 22.231 min ton neft istehsal etdi ki, bu Sovet İttifaqında çıxarılan neftin 71,4 faizini təşkil edirdi.

Müharibə ərəfəsində dəmiryol nəqliyyatının inkişafı sahəsində ciddi işlər aparılırdı. 1926-cı ildə Azərbaycanda keçmiş ittifaqda ilk elektriklişdirilmiş dəmir yolu sayılan Bakı-Sabunçu-Suraxanı dəmiryolu açılmışdı (9,1926, 6 iyul). 33 km. uzunluğunda olan bu dəmiryolu xətti istifadəyə verildiyi birinci ildə gündə 51 cüt qatar hərəkət edirdi ki, həmin qatarda ildə 9 milyon nəfərə yaxın sənişin daşıyırdı [6, s.22]. Azərbaycan Ali İqtisadi Şurası 1928-ci ilin iyun ayında Bakı-Culfa dəmiryolu çəkilişini başa çatdırmaq haqqında qərar qəbul etdi. 1928-1929-cu təsərrüfat ilində bu yolu Mincivan stansiyasına çatdırmaq nəzərdə tutuldu. Yolun inşası üçün 3 mln. manat ayrıldı [3, v.7].

1928-1929-cu təsərrüfat ilinin əvvəlində Bakı-Culfa dəmiryolunda qatarların hərəkəti 259 km. uzunluğunda olan Qumlaq stansiyasınadəkidi (18,s.185). 1930-cu ilin may ayından etibarən bu yolun uzunluğu 283 km-ə çatdırılaraq Mincivan stansiyasına kimi qatarların hərəkəti açılmışdı [18, s.186]. 1933-1937-ci illərdə respublika dəmiryolunun ümumi yük dövriyyəsi 6.227 min tondan 10,908 min tona çatmış, yaxud 4,681 min ton (175,1%) artmışdı (21, s.304). Bu müddətdə Azərbaycan dəmir yolu ilə sənişin daşınması 4,968 min nəfərdən 5.749 min nəfərə çatmış, yaxud 781 min nəfər (115, 7%) artmışdı [20, s.304]. 1940-cı ildə Azərbaycan dəmiryolunda işləyənlərin sayı 16.200 nəfər idi [3, v.65-66].

1939-cu ildə Maştağa-Buzovna (9,4 km) elektrik dəmiryolu çəkildi [10, s.36]. 1941-ci ildə 20-ci illərin əvvəllərində tikintisinə başlanmış 445 km uzunluğunda dəmiryolu xəttinin çəkilişi başa çatdırılması ilə Naxçıvanla Bakı arasında dəmiryolu məsafəsi iki dəfə qısaldı və İranla əlaqələrin artmasına imkan verdi.

1941-ci ildə istismara verilən Salyan –Astara dəmiryol xətti zonanın şəhərləri ilə Bakının əlaqələrini asanlaşdırdı. Ümumilikdə 1941-ci ildə respublika dəmiryol xətti 1937-ci ildəki 1.193 km-dən 1.210 km-dək uzadıldı və yük dövriyyəsi 13,2 milyon tona çatdı. Dəmiryol nəqliyyatı ilə sənişin daşınması artdı [5, v.83]. Müharibə ərəfəsində Xəzər dəniz nəqliyyatında yük dövriyyəsi yüksəlirdi. 1940-cı ildə SSRİ dəniz nəqliyyatı yük dövriyyəsinin 46 faizi Xəzər dənizinin payına düşürdü. Xəzər dəniz nəqliyyatı ilə daşınan 14,8 milyon ton yükün 13,4 milyon tonunu neft məhsulları təşkil edirdi [21, s.41].

Üçüncü beşillikdə respublikada avtomobil yollarının çəkilişi və təmirində xeyli irəliləyiş hiss olunurdu. Ancaq yenə Mərkəzin Azərbaycana qısqanlıqla ikili yanaşmasının nəticəsində respublikanın cənub-qərbindəki 170 km şosse yolları heç bir əsas olmadan Ermənistan şosse yolları idarəsinə verildi. 1940-cı ildə Azərbaycan SSR Xalq Avtomobil Nəqliyyatı Komissarlığı yaradıldıqdan sonra respublika avtomobil təsərrüfatında işlərin həcmi, yük və sərnişin daşınmasında irəliləyişlər yaranmağa başladı. Ümumilikdə, üçüncü beşillikdə Azərbaycanda bütün sənayenin ümumi həcmi artdı. 1937-ci illə müqayisədə 1940-cı ildə ümumi məhsul istehsalı 21 faiz, o cümlədən neft çıxarılması 4 faiz, qaz çıxarılması 25 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 32 faiz, polad istehsalı 32 faiz, maşınqayırma və metal emalı sənayesinin ümumi həcmi 98 faiz, sement istehsalı 14 faiz, pambıq-parça istehsalı 22 faiz, ipək parça istehsalı 19 faiz, gön-dəri ayaqqabı istehsalı 49 faiz, qənnadı məmulatı 31 faiz, konserv istehsalı 100 faiz artdı [11, s.52-53].

Kənd təsərrüfatı

1940-cı ildə Azərbaycanda 3.429 kolxoz və 50 sovxoz vardı. Azərbaycan kənd təsərrüfatının yenidən qurulması, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində əsaslı tədbirlər həyata keçirildi. 1939-cu ilin oktyabrında Samur-Dəvəçi kanalının çəkilişinə başlandı. Kanalın 100 km. olan birinci hissəsi 1940-cı ilin aprelində başa çatdırıldı və 67 min hektar sahəsinin suvarılması imkanı yarandı (9, 1940, 25 aprel).

Respublikanın digər rayonlarından da suvarma arxlarının çəkilişinə başlandı. Nəticədə suvarılan əkin sahəsi 1.124 min hektara çatdı. Kənd təsərrüfatında mühüm dayaq məntəqəsi olan MTS-lərin sayı artaraq 67-yə, traktorların sayı 6,1 minə çatdı. Bununla belə müharibə ərəfəsində kənd təsərrüfatı texnikası ləng artır, müdafiə məqsədləri üçün metala tələbat artdığından texnikanın tətbiqi ləngiyirdi.

Respublikada çayçılıq və digər sitrus bitkiləri təsərrüfatları yenədə Lənkəran-Astara və Zaqatala-Balakən zonasında qalırdı. Bu sahələrin inkişafı üçün Azərbaycan XKS və Azərbaycan K (b) PMK 1938-ci ilin avqustunda qərarlar qəbul etdi, nəticədə Azərbaycan neft və pambıqdan sonra sitrus bitkiləri bazasına çevrilməyə başladı. Lakin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında geridə qalma halları davam edir, maddi maraq prinsipləri pozulurdu. Kolxoz torpaqlarının həyətyanı sahələr kimi satılması və icarəyə verilməsi halları kolxoz üzvlərinin ictimai təsərrüfatdan yayınmasına səbəb olurdu. Kənd təsərrüfatında ictimai torpaqların dağıdılması hallarına son qoyulmasında ÜİK (b) PMK və SSRİ XKS-nın 1939-cu ilin mayında qəbul etdiyi «Kolxoz ictimai torpaqlarının dağıntılardan müdafiə olunması haqqında» qərarı mühüm rol oynadı. Qərara uyğun olaraq partiya və sovet işçiləri yerlərə göndərilərək 92 min hektardan artıq torpaq sahəsi kolxozçulardan alınaraq kolxozlara qaytarıldı. Əmək intizamının möhkəmləndirilməsinə diqqət artırıldı. 1940-cı ilin may ayınadək işə çıxmayan 40 mindən artıq kolxozçu işə qaytarıldı. Beləliklə, inzibati rəhbərlik yolu ilə kənd təsərrüfatı planları çətinliklə yerinə yetirildi.

Müharibə ərəfəsində maldarlıq üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Xırda buynuzluların sayı artsa da, iribuyunuzluların sayı azaldı. Bunun əsas səbəbləri sırasında maldarların əməyinin aşağı olması, maddi maraq yaradılmaması, heyvandarlıq üçün münasib həyətlərin, otlaq sahələrinin olmaması və yemin çatışmaması, ictimai maldarlıqda məhsuldarlığın aşağı olması dayanırdı.

Üçüncü beşillikdə Mərkəz Azərbaycan və Orta Asiya respublikaları qarşısına ölkənin şimal vilayətlərinin əhalisinin tərəvəzə olan tələbatının ödənilməsi vəzifəsini qoymuşdu. Buna uyğun olaraq Azərbaycanın kənd təsərrüfatı rayonları şimal rayonlarına faraş tərəvəz və pomidor göndərməyə başladı, 1940-cı ildə tərəvəz və kartof planı xeyli artırıldı. Kənd təsərrüfatında irəliləyişlərə nail olunmasında ixtisaslı kadrlara ehtiyac

duyulurdu. 1940-cı ilin əvvəlində respublikada 2000-dək ixtisaslı kənd təsərrüfatı mütəxəssisi - aqronom, zootexnik, baytar həkimləri, mexanizatorlar çalışırdı. Qadın traktorçu sürücülərin hazırlanması sürətlənmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, kənd təsərrüfatı ilə bağlı məsələlər tam həll olunmadığından pambıq planları yerinə yetirilmədi, buğda məhsulu azaldı. Respublikanın aqrar sektorunda mərkəzləşmə gücləndi, inzibatçılıq artdı.

Müharibə ərəfəsində əhəlinin maddi-mədəni vəziyyətində azda olsa dəyişikliklər baş verməkdə idi. Respublikada dövlət büdcəsinin gəliri 1939-cu ilə nisbətən 12,8 faiz artmış, sosial-mədəni xərclər 1940-cı ildə 734,2 milyon manata çatmışdı. Bakı və onun rayonlarında mənzil tikintisi sürətlənir, ictimai yeməxanalar şəbəkəsi genişlənir, Bakı ətrafında iri tərəvəzçilik və heyvandarlıq bazaları yaradılırdı.

Respublikada əməkçilərin sağlamlığının qorunması, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirilirdi. 1940-cı ildə xəstəxanalarda 1.218 cərpayı vardı. Tibb kadrlarının sayı 3.083 nəfər idi [11, s.236]. 1940-cı ildə respublikada 15.200 yerlik 389 körpələr evi və 48.832 yerlik 909 uşaq bağçası fəaliyyət göstərirdi [11, s.235], 88 ana və uşaq məsləhətxanası var idi [11, s.235].

Müharibə tarixinə dair ədəbiyyatda göstərilir ki, 1940-cı ildə sovetlər birliyində yaşayan xalqlar arasında faktiki olaraq mədəni gerilik aradan qaldırılmışdı. Bu hal milli respublikalarda və vilayətlərdə rus dilinin məcburi öyrənilməsi, latın əlifbasından kiril əlifbasına keçidlə əlaqələndirilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu faktlar reallıqdan uzaqdır. Azərbaycanda müharibəyə qədər 3 dəfə əlifba dəyişilməsi nəticəsində üç nəsil xalqın tarixindən ayrı düşmüşdü. Xalqımız ərəb qrafikasını bilmədiyi üçün 20-ci illərədək milli dəyərləri, 20-80-ci illərin nəsilləri latın qrafikası ilə yazılanları, yeni nəsil isə ərəb və kiril qrafikası ilə yazılanları oxuya bilmir.

Mədəni quruculuq

Müharibə ərəfəsində mədəni quruculuq sahəsində əldə olunanlara gəldikdə isə 30-cu illərdə təhsil sahəsində həyata keçirilən tədbirlər müharibə ərəfəsində öz nəticəsini verməkdə idi. İkinci beşillikdə - 1932/33-cü dərsilində 439.408 nəfər uşağı əhatə edən 2.907 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdisə, 1937/38-ci tədris ilində 587.158 uşağı əhatə edən 3.320 məktəb var idi. Məktəblərdə 16.392 nəfər müəllim çalışırdı [14, s.43; 15, s.98-99].

ÜİK (b) P və SSRİ XKS 1938-ci il mart ayının 13-də «Milli vilayətlərin və respublikaların məktəblərində rus dilinin öyrənilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərar əsasında Azərbaycan partiya təşkilatı rus dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün 1938-ci il martın 23-də qərar qəbul etdi. Qərarla rus dilinin tədrisinə metodiki rəhbərliyin gücləndirilməsi, müəllim hazırlığının yaxşılaşdırılması, rus dili dərslərinin tədrisinin II sinifdən başlanılması, həftəlik saatların miqdarının 1 saatdan 5 saata artırılmasının zəruriliyi qeyd olunurdu.

1938/39-cu tədris ilində rus dili müəllimi hazırlığı üçün Bakıda Sabir adına xüsusi pedaqoji məktəb yaradıldı. Qərardan sonra rus dilində 10 dərslik, sinifdən xaric oxu üçün 18 adda kitab, aşağı siniflərdə söhbətlər üçün cədvəl, 10 adda metodiki vəsait hazırlandı [7, s.117]. Görülmüş tədbirlər məktəb şəbəkəsinin artmasına şərait yaratdı. Müharibə ərəfəsində məktəb şəbəkəsi aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur [14, s.43; 15, s.98-99].

Məktəb şəbəkəsi

İllər	İbtidai siniflər	Yeddi illik məktəblər	Orta məktəblər	Qeyri məktəblər	Cəmi
1939/40	1777	1218	534	13	3542
1940/41	1668	1210	654	13	3575

Şagirdlərin sayı

İllər	İbtidai siniflər üzrə	V-VII siniflər üzrə	VIII-X siniflər üzrə	Cəmi
1939/40	425.229	181.638	42.684	649.551
1940/41	406.153	192.825	54.093	654.902

ÜİK (b) PMK-nın 1940-cı il iyul plenumun qərarına cavab olaraq SSRİ Ali Sovet Rəyasət Heyəti 1940-cı il oktyabrın 2-də «Dövlət əmək ehtiyat qüvvələri sisteminin yaradılması haqqında» fərman verdi. Fərmanda sənət məktəbləri (SM), dəmiryol məktəbləri (DM), fabrik-zavod təhsili (FZT) məktəbləri yaradılması nəzərdə tutulurdu. SSRİ XKS-nin qərarına müvafiq olaraq Ehtiyat Əmək Qüvvələri Baş İdarəsi 1940-cı il oktyabrın 4-də «Dərs ilinin başlanmasına hazırlıq, şəhər və kolxoz gənclərini sənət məktəblərinə, dəmiryol məktəblərinə qəbul etmək haqqında» 1№ li fərman verdi. Azərbaycan SSR XKS müvafiq qərarla Bakıda təhsil müddəti 2 il olan FZT məktəbi yaradılmasını nəzərdə tutdu. 1940-cı il dekabrın 1-də respublikanın sənət və FZT məktəblərində ilk dərs ili başlandı. 1941-ci ilin iyununda respublikada 11 yeni FZT məktəbi açıldı.

Müharibəyə qədərki dövrdə mətbuat sürətlə inkişaf etdi. «Kommunist», «Бакинский рабочий» qəzetləri ilə yanaşı «Yeni yol», «Gənc işçi», «Şərq qapısı», «Azərbaycan pioneri» və b. qəzetlər nəşr olunmağa başladı. «Azərbaycan müəllimi», «Maarif və mədəniyyət», «Təbliğatçı», «Pioner», «Azərbaycan qadını», «Molla Nəsrəddin», rus dilində nəşr olunan «Нефтяное хозяйство», «Народное хозяйство», «Экономическая жизнь» jurnalları kütləvilik qazandı.

Müharibə ərəfəsində Azərbaycanda mütəxəssis hazırlığı demək olar ki, həll olunurdu. Savadsızlığın və az savadlılığın ləğv edilməsi sahəsində uğurlar qazanıldı. 1940-cı ildə respublika əhalisi içərisində savadsızlığın ləğv edilməsi əsasən başa çatdırıldı. 1939-cu il siyahıya alma yekununa görə respublikada 7-49 yaşlı əhalinin 82,2 faizi savadlı idi [12, s.43].

Respublikada kitab çapı sürətlənirdi. Kitabxanaların sayı artır, kitab fondu zənginləşirdi. 1940-cı ildə respublikada 1.383 kitabxana və onlarda kitabların sayı 2,6 milyon nüsxə idi. Müharibə ərəfəsində respublikada 1633 klub, 22 muzey, 31 teatr [13, s.14-15], 426 kinoqurğusu [16, s.239] fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan kino sənəti əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərdi. «Almas» (1935), «Bakılılar» (1938), «Kəndlilər» (1939), «Yeni horizont» (1940) filmləri əhali tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

Müharibə ərəfəsində 1940-cı ildə respublikada 60 elmi müəssisə vardı. SSRİ EA Azərbaycan filialında 21 elmlər doktoru və professor, 161 elmlər namizədi çalışırdı. İkinci dünya müharibəsinin başlanması antifaşist mövzularında yeni nümunələrin yaranmasını gündəmə gətirdi. 1940-cı ilin mayında Moskvada Azərbaycan günləri dekadası açıldı. M.S.Ordubadinin romanları rus dilinə tərcümə olundu. S.Vurğun, S.Rüstəm, M.İbrahimov, M.Cəlal, Ə.Əbülhəsən, M.Hüseyn, S.Rəhimovun əsərləri populyarlıq qazandı A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.V.Qoqol, L.N.tolstoy, N.A.Nekrasov, A.P.Çexov, M.Qorki və b. əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edildi.

Müharibəyə qədərki dövrdə Azərbaycan musiqisi və təsviri incəsənəti uğurlar qazandı. Bu uğurlarda Ü.Hacıbəyovun xidmətləri misilsiz idi. 1940-cı il oktyabrın 23-25-də Azərbaycan rəssamlarının birinci qurultayı keçirildi. Rəssamlardan Ə.Əzimzadə, Q.Xalıqov, Ş.Şərifzadə, heykəltaraşlar P.Sabsay, F. Abdurahmanov, C.Qaryağdı yeni əsərlər yaratdılar.

Nəticə

Müharibə ərəfəsində əldə olunmuş uğurlarda xüsusilə yaradıcılıq sahəsində «sosializm realizmi», elmdə «dialektik materializm» ideologiyası hakim idi. Bu ideologiyaya görə sovet hakimiyyəti qurulmasaydı, bolşeviklər hakimiyyətə gəlməsəydilər müttəfiq respublikaların xalqları «cəhalətdə qalacaqdılar». Yaradılan əsərlərin baş qəhrəmanı Stalin idi, əldə olunan uğurlar onun adı ilə bağlanırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VI cild Bakı: Elm, 2000, 568 s.
2. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı: Azərnəşr, 1964, 818 s.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA), f.411, siy. 16, iş 284
4. ARMDA, f.2511, siy.3, iş 385
5. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f.1, siy.4, iş.4, v.83
6. Əlizadə Nizami Əlioğlu. Azərbaycan dəmiryolu nəqliyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər). Tarix elm. nam. dis. Bakı, 1997, 134 s.
7. Məmmədov M. Azərbaycan SSR-də ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi. Bakı: Azərnəşr, 1960, 22 s.
8. Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1964, 302 с.
9. «Бакинский рабочий», газ.
10. Баку в цифрах. Стат. сб. Баку: Изд-во «Коммунист», 1967, 99 с.
11. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб. Баку: Азернешр, 1960, 258 с.
12. Итоги Всесоюзную переписи населения 1959 г. Азербайджанской ССР. М.: Госстатиздат, 1963, 158 с.
13. Культурное строительство Азербайджанской ССР. Стат.сб. Баку, Азербайджанское отделение Госстатиздат А, 1961, 49 с.
14. Культурное строительство СССР. Стат.сб. М.,-Л.: Госстатиздат, 1940, 331 с.
15. Культурное строительство СССР. Стат.сб. М.,-Л.: Госстатиздат, 1956, 332 с.
16. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 г. Баку: Азернешр, 1986, 386 с.
17. Нефтяная промышленность СССР, 1940, № 2
18. Обзор деятельности правительства за 1929 г. Баку, Издание управления делами Сонаркома ЗСА, 1929, 464 с.
19. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Т.1. (1917-1940 гг.). Баку: Азернешр, 1974, 304 с.
20. Социалистическое строительство в Азербайджанской ССР. Стат. сборник. Баку: Азернешр, 1975, 221 с.
21. Транспорт и связь СССР. Стат. сб. М.: Госстатиздат, 1967, 331 с.

Summary

Mais Amrahov
Khalida Ibrahimova

The Public-political, economic and social life in Azerbaijan SSR during Second World War

In the article was high lighted by facts the public-political, economical and social life in Azerbaijani SSR during second world war. For the authors the successes gained during the war, especially in creativity field “social realization” and “dialectical materialization” was main. The nuclear is consist of this ideology the establishment of soviet authority, the occupation of state by bolsheviks getting freedom of different republics folks

Key words: social life, economic growth, war, national policy, agriculture

Резюме

*Маис Амрахов
Халида Ибрагимова*

*Общественно-политическая, экономическая и социальная жизнь
в Азербайджанской ССР накануне Второй мировой войны*

В статье на основе неоспоримых фактов освещена политическая, экономическая и социальная жизнь Азербайджанской ССР накануне Второй мировой войны. По заключению авторов, в этот период в творческой жизни государствовал «социалистический реализм», а в науке «диалектический материализм». В основе этой идеологии стоял принцип установление советской власти в союзных республиках, в том числе и в Азербайджане освобождало народы от невежества.

Ключевые слова: общественная жизнь, экономический рост, война, национальная политика, сельское хозяйство

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT:32

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ MÜHARİBƏNİN YENİ ƏLAMƏTLƏRİ

Elşad MİRBƏŞİR OĞLU*

Nadir QULİYEV**

Açar sözlər: müharibə, münaqişə, hərbi münaqişə, dövlət, soyuq müharibə, sülh

Giriş

Yaxın keçmişdə və müasir dövrümüzdə baş vermiş beynəlxalq silahlı münaqişələrin təhlili göstərir ki, artıq bizə tanış olan “ənənəvi” müharibə öz mahiyyətini itirməkdədir. Belə ki, müasir beynəlxalq silahlı münaqişələrin inkişaflarının ən kəskin mərhələsində müharibə elan etmə aktı siyasi anarxizm halını almaqdadır. Çünki müasir hərbi münaqişələrin olduqca dəyişkən olmaları və gözlənilmədən baş vermələri müharibənin elan edilməsinin praktik əhəmiyyətinə kölgə salır. Bundan başqa keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq müasir şəraitdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin həddən artıq mürəkkəb olmasına uyğun olaraq düşmənin müəyyənləşdirilməsi də asan olmur.

Müasir müharibənin təbiəti

Müharibə aparan dövlətlər üçün düşmənin dəqiq müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir. Təkcə birbaşa hərbi əməliyyatlarda iştirak edən tərəfin düşmən kimi qəbul edilməsi yanlış olardı. Müharibə şəraitdə tərəflərdən birini istənilən formada dəstəkləyən dövlət və ya dövlətlər qrupu da qarşı tərəf üçün düşmən kimi qəbul edilir. Silahlı münaqişə subyektlərinin müharibə elan etmələri əksər hallarda bütün düşmənləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. [1, s.43] Hərbi tarix üzrə tanınmış mütəxəssis Lorens Fridman qeyd edirdi ki, dövlətlərarası münaqişə zamanı hökumətlər bəzən formal “müharibə elan etmə oyunu” nümayiş etdirirlər. Belə bir addım hərbi əməliyyatlarda iştirak edəcək müttəfiqlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bundan başqa L. Fridmanın fikrincə, müharibənin elan edilməsi həm də döyüşən orduların əsgərlərinin statusunun dəqiqləşdirilməsinə imkan verməklə vacib hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə müharibələrin elan edilməsinin və motivlərinin də özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, bəzi hallarda hökumət ona qarşı olan daxili narazılıqları yatırtmaq məqsədilə ilə də müharibə elan edə bilər. Bu adətən daxili narazı qüvvələrin hakimiyyət üçün real təhlükəyə çevrildiyi hallarda baş verə bilər. [4, s.112]

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə baş vermiş hərbi münaqişələrin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müharibənin formal deklarasiyası artıq əhəmiyyətsiz olmuşdur. Bunu bir sıra səbəblərlə izah etmək olar. Məsələn, yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik ordunun formalaşması və kütləvi qırğın silahlarının meydana gəlməsi qısa zaman kəsiyində düşməni dağıdıcı zərbə vurmağa imkan verir. Belə şərtlər daxilində müharibənin elan edilməsi sürətli hərbi əməliyyatların səmərəsini azalda bilər.

Beynəlxalq terrorizmin təhlükəsinin artması ilə müharibənin elan edilməsinin hüquqi tərəfi də gündəmdən çıxmış oldu. Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən dövlət hər hansı bir gizli təşkilata müharibə elan edə bilməz. Belə vəziyyətlərdə müharibə termini “güc tətbiq etmə”, “preventiv zərbə”, “məhdud hərbi əməliyyat” və s. ifadələri ilə əvəzlənir. ABŞ tarixinə nəzər salsaq görürük ki, o, XVIII əsrin sonlarından XXI əsrin əvvəllərinədək olan zaman kəsiyində 230 dəfədən artıq xaricdə hərbi güc tətbiq etmişdir. [2, s.62] Buna baxmayaraq ABŞ konqresi yalnız dörd dəfə rəsmi müharibə elan etmişdir. Baxmayaraq

* AMEA, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: e.m@bk.ru

ki, beynəlxalq hüquq dövlətin gizli təşkilata müharibə elan etməsini və aparmasını yasaqlayır, 11 sentyabr hadisələrindən sonra yeni prezident yarandı. “Əl Qaidə” ilə bağlı olan bu prezident müharibənin elan edilməsi və aparılması prinsiplərinin yeni elementlərini meydana çıxarmış oldu. Belə ki, 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ konqresi prezident C. Buşa, zəruri olduğu halda “Əl Qaidə” ilə hər hansı şəkildə bağlılığı olan dövlətə, gizli təşkilata və hətta ayrı-ayrı şəxslərə qarşı hərbi güc tətbiq etmə səlahiyyətləri vermişdir. “Əl Qaidə” dünya tarixində müharibə vəziyyətində olan yeganə qeyri-dövlət təşkilatıdır. Bu gün bu terror təşkilatına qarşı ən müasir silahlardan və qoşun növlərindən istifadə edilməklə hərbi əməliyyatlar aparılır. ABŞ-ın “Əl Qaidə” terror təşkilatına qarşı hərbi mübarizəsində demək olar ki, müharibənin bütün əlamətləri öz əksini tapmışdır. Deməli, artıq bəşəriyyətin inkişafına uyğun olaraq müasir dövrdə müharibənin də yeni tiplərindən danışmaq olar. Yəni, əksər hallarda müharibə aparılmasına və bütün əlamətlərinin mövcud olmasına baxmayaraq onun elan edilməsi dövlətlər qarşısında prinsipial məsələ kimi dayanmır. Müharibənin başlanması prinsiplərində olduğu kimi sona çatması prinsiplərində də ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir. Müasir dövrün silahlı münaqişələrinin təhlili göstərir ki, tərəflər arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında hər hansı bir razılaşmanın əldə edilməsi və ya müqavilənin bağlanması da əhəmiyyətini itirməkdədir. Beləliklə, müasir dövrümüzdə müharibənin başlanmasının və sona çatmasının rəsmi elan edilməsi məsələsi münaqişə subyektlərini çox da maraqlandırmır. [6, s.31] Məsələn, XX əsr hərbi münaqişələrinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən “Soyuq müharibə” nəzərdən keçirək. Əksər Amerika və Qərb tədqiqatçılarının fikrincə, kommunist dünyası ilə Qərb arasında baş vermiş “Soyuq müharibə” müharibənin məhz yeni, fərqli bir növü idi. “Soyuq müharibənin” başlanması İngiltərənin baş naziri Uinston Çerçilin ABŞ-ın Fulton şəhərində 5 mart 1946-cı il tarixində çıxış etdiyi gündən hesablanır. 11 noyabr 1999-cu ildə Berlin divarlarının uçurulması ilə “Soyuq müharibə” başa çatmış sayıldı. Göründüyü kimi, başlanması və sona çatması tarixlərinin məlum olmasına və adı müharibənin əksər formal əlamətlərinə özündə əks etdirməsinə baxmayaraq “Soyuq müharibənin” başlanması və sona çatması haqqında heç vaxt heç bir rəsmi bəyanat olmamışdır. “Soyuq müharibə” həqiqətən də XX əsrin ikinci yarısına qədər tarixdə heç bir zaman təkrarlanmayan bir müharibə forması idi. Məşhur rus yazıçısı Aleksandr Zinoviyev bu haqda demişdir: “Soyuq müharibə” əsl müharibə idi. Bəşəriyyət tarixinin ilk yeni növ müharibəsi idi.” [3, s.93]

Yeni presedentlər

Soyuq müharibənin nəticələri onun həqiqətən “əsl müharibə” olması haqqındakı fikirləri ciddiləşdirir. Yəni, bu müharibənin də nəticələri ənənəvi müharibənin nəticəsi kimi, hətta ondan da artıq, dağıdıcı olmuşdur. Belə ki, böyük əminliklə Əfqanıstanda, Vyetnamda və Koreyada baş vermiş müharibələri məhz soyuq müharibənin məntiqi nəticəsi hesab etmək olar. Bundan başqa, bu, SSRİ-nin və Varşava Müqaviləsi Təşkilatını süquta uğratması ilə dünya sosialist sisteminin dağılmasına gətirib çıxaran bir müharibə oldu. Soyuq müharibə həm də dünya geosiyasi arenasında monoqütblülüyün formalaşmasını şərtləndirmişdir. Soyuq müharibənin ən məşhur ideoloqlarından olan Zbiqnev Bzerjinskiy öz əsərində onun baş verməsinin qaçılmaz və vacib olmasını əsaslandırmışdır. O, Soyuq müharibənin əsas məqsədi kimi ABŞ-ın “qlobal liderliyinin” bərqərar olunmasını göstərmişdir. [8, s.17]

Soyuq müharibə dünyada radikal dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı pozitiv bir ənənənin əsasını da qoymuş oldu. Yəni, soyuq müharibənin təcrübəsi göstərdi ki, müharibənin aparılması üçün silah tətbiq edilməsi yeganə vasitə deyildir. Belə ki, ən müasir silahların olmasına baxmayaraq Soyuq müharibə zamanı ziddiyyətlərin açıq silahlı qarşıdurma həddinə keçməsinə önləmək mümkün olmuşdur. Halbuki, belə bir təhlükə

olduqca real idi.

Soyuq müharibə özü-özlüyündə unikal bir hadisə olmaqla dağıdıcı nəticələrinə əsasən ənənəvi müharibə ilə oxşarlıq təşkil etdiyi halda, “aparılması qaydalarına” görə hərbi münaqişəni xatırladırdı. Fikrimizcə Soyuq müharibə ənənəvi müharibə ilə hərbi münaqişə arasında “aralıq” bir mövqe tutur. Yəni, soyuq müharibəni adi müharibənin nəticələrinə malik olan hərbi münaqişə kimi səciyyələndirmək olar.

Soyuq müharibənin və müasir dövrün əksər silahlı münaqişələrinin nümunəsində görüldüyü kimi, müasir dövrün müharibələri ənənəvi mahiyyətini itirməklə, əlamətləri artıq bizə tanış olan hərbi münaqişə ilə daha çox eynilik təşkil etməyə başlamışlar. Yəni, artıq hərbi münaqişə ilə müharibə arasındakı sərhəd aradan qalxmamışdır. Müasir müharibə getdikcə adi beynəlxalq hərbi əməliyyatları xatırlatmağa başlayır. Hətta, artıq müharibə terminindən belə imtina edilməkdədir. Müharibənin bütün əlamətlərini aşkar şəkildə özündə əks etdirən ən aqressiv hərbi əməliyyatlar da artıq “sülhməramlı”, “antiterror”, “rəqibin tərkisilah edilməsi” əməliyyatları kimi müxtəlif adlarla ifadə edilir. Məsələn, 2003-cü ildə ABŞ-ın və müttəfiqlərinin qoşunlarının İraq ərazilərinə daxil olması ilə əsl müharibə başlamışdır. Lakin bu, dünya ictimaiyyətinə “müharibə” kimi deyil, sadəcə olaraq düşməni, onun “malik olmadığı nüvə silahından” məhrum etmə əməliyyatı kimi təqdim edilmişdir. [5, s.325]

Ənənəvi müharibənin artıq əhəmiyyətini itirməkdə olması fikrini müasir dövrü-müzün ən məşhur politoloqlarından biri olan Yasuxiro Nakasone də dəstəkləyir. Onun fikrincə, zaman keçdikcə ənənəvi müharibə formasından əsər-əlamət qalmayacaq. Y. Nakasone özünün “XXI əsrdə Yaponiyanın dövlət strategiyası əsərində” yazır: “2100-cü ilədək inkişaf etmiş ölkələr arasında “ənənəvi müharibənin” baş verməsi ehtimalı tamamilə yox olacaq. Dövlətlər arasında yalnız ideya-psixoloji xarakterli müharibələr baş verəcəkdir. [7, s.199]

Hərbi-siyasi ekspertlər hesab edirlər ki, ABŞ-ın gerçəkləşdirdiyi son hərbi kompaniyaların əsasında siyasi motivlərdən çox ABŞ hərbi sənaye kompleksinin tələbatları dayanmışdır. Zaman baxımından bizə lap yaxın olan İkinci Körfəz müharibəsini xatırlayaq. Müharibənin gedişində ABŞ dövlətinin gündəlik hərbi xərcləri bir milyard dollar təşkil edirdi. Bu vəsaitin demək olar ki, hamısı zəruri hərbi texnikanın və silahların alınmasına sərf edilirdi. O da təsadüfi deyildir ki, İraqa qarşı müharibə ərəfəsində Amerikanın müdafiə sənayesi şirkətlərinin səhmlərinin qiymətləri astronomik bir sürətlə yüksəlmişdir. Deməli, ABŞ-İraq müharibəsi amerikalı hərbi sənayeçiləri üçün çox sərfəli idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, müharibə həm də yeni silah növlərinin sınaq poliqonu rolunu oynayır. Düzdür, belə bir fikrə şübhə ilə yanaşmaq olar. Çünki müasir dövrdə yeni silahları dəqiqliklə sınaqdan keçirməyə imkan verən yüksək texnologiyaya malik laboratoriyalar və poliqonlar mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq, real döyüş şəraitində silahların yoxlanmasını heç bir sınaqla əvəz etmək olmaz. Yeni silahın əsl yararlılığını yalnız real döyüş meydanında müəyyən etmək mümkündür. Real döyüş yeni silahların və hərbi texnikanın həm də çatışmayan tərəflərini üzə çıxarır. Belə ki, 1991-ci ildə ABŞ İraqa qarşı “Səhrada tufan” əməliyyatlarını həyata keçirərkən ilk dəfə olaraq real döyüşdə F-117 qırıcı təyyarəsini sınaqdan keçirmişdir. Bu təyyarələrlə nəzərdə tutulan hədəflərin demək olar ki, hamısının vurulmasına baxmayaraq, gözlənilən nəticə əldə edilməmişdir. Yəni, Amerika hərbiçilərinin gözlədiklərinin əksinə olaraq həmin təyyarələrin İraq havadan müdafiə sistemləri tərəfindən aşkarlanması mümkün olmuşdur. Bu fakt amerikalıları yeni aşkarlanmayan B-2 təyyarələrini hazırlamağa vadar etmişdir.

Əfqanıstana, İraqa, və Yuqoslaviyaya qarşı hərbi həmlələr zamanı “ağıllı bombaları” sınaqdan keçirməklə ABŞ hərbi tarixində yeni səhifə açmış oldu. Belə ki, XX əsrin sonlarında, Soyuq müharibənin sonrakı daha yeni müharibə növü meydana çıxır. ABŞ-ın tətbiq etdiyi bu bombaları sputnik navigasiya sisteminin köməyi ilə istənilən hədəfə

yönəltmək mümkündür. Deməli, belə bombaların tətbiqi ənənəvi müharibənin tələb etdiyi birbaşa döyüş zərurətini aradan qaldırmış olur. Yəni, artıq yeni, təməssiz müharibə növündən danışmaq olar. Hərbi sənayenin sürətli inkişafına uyğun olaraq təməssiz müharibənin gələcəkdə daha geniş yayılacağını da proqnozlaşdırmaq olar. Təməssiz müharibə ənənəvi müharibədən daha təhlükəli xarakteri ilə seçilir. Belə ki, ənənəvi müharibə zamanı daha çox döyüş meydanında əsgərlər tələf olurdularsa, təməssiz müharibədə əksər hallarda hərbiçilərdən çox dinc sakinlər məhv olurlar. Bundan başqa ölkənin su, elektrik, qaz və s. təchizat sistemlərinin sıradan çıxmasının əziyyətini də əsasən məhz dinc sakinlər çəkirlər. Hərbi münaqişələrin ən kəskin forması və mürəkkəb sosial hadisə kimi, müharibənin özünün də bir neçə tipini göstərmək olar. Müharibənin növləri arasındakı sərhəd, onun müxtəlif parametrlərinə əsasən müəyyənləşdirilir. Müharibənin tiplərini müəyyənləşdirərkən onun baş verməsini şərtləndirən səbəblərin təhlili yardımçı ola bilər. Yəni, bu cür müəyyənləşdirmədə məşhur tədqiqatçı E. Dyurkheymin müəllifi olduğu “bir hadisə-bir səbəb” prinsipinə əsaslanmaq olar. Bu prinsip adından bəlli olduğu kimi, müharibələrin tipologiyasını onların əsasında duran səbəblərə görə aparılmasını tələb edir. Müharibənin ən ümumi sərhədlərini müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda onun səbəblərini də təhlil etməyə imkan verəcək.

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrdə baş vermiş müharibələrin təhlili müasir müharibənin təbiətinə mövcud şərtlər daxilində yeni baxış sərgiləməyi tələb edir. Müasir müharibələri dərinlən, dəqiqliklə təhlil etdikcə sanki onların siyasi məqsədlər naminə deyil, tamamilə başqa məqsədlər üçün aparılması təəssüratı formalaşır. Bu gün insana elə gəlir ki, müharibələrin mahiyyəti sadəcə, müasir “qorxunc” silahları dünya ictimaiyyətinə nümayiş etdirərək qlobal bir “xof” yaratmaqdan başqa bir şeyi ifadə etmir. İndiki şəraitdə həm də əksər ölkələr özləri üçün iqtisadiyyatın yeni, daha “rentabelli” sahəsini “kəşf” etmişlər. Bu sahə hərbi sənaye sahəsidir. Həqiqətən də, tarixin istənilən dövründə baş verən müharibələr yeni silah növlərinin yaradılmasını stimullaşdırmışdır. Müasir dövrümüzdə bu tendensiya daha sürətli xarakter almaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Барановский Е.Г. Методы анализа международных конфликтов. М. : Научная книга, 2002, 239 с.
2. Глухова А.В. Конфликты и диалог политических культур в современной России. Воронежский гос. ун-т ; Воронежский межрегион. ин-т обществ. наук. Воронеж, 2005, 215 с.
3. Шеллинг Т. Стратегия конфликта : пер. с англ. / Т. Шеллинг ; Ин-т распространения информации по соц. и экон. наукам. – М. : ИРИСЭН, 2007, 373 с.
4. Этнополитический конфликт: пути трансформации : настольная книга Бергхофского центра / пер. с англ. Л. Зиминной, Н. Кулаковой ; ред. В. Тишков, М. Устинова ; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН ; Бергхофский исслед. центр конструктив. урегулирования конфликтов. – М. : Наука, 2007, 583 с.
5. Юхананов Ю.А. Этот расколотый единый мир... : Диалектика. Системность. Международные отношения. Конфликты и «Объединенные Нации» / Ю.А. Юхананов. – Madison : Naami Press, 2000, 561 с.
6. Brubaker R. Ethnicity without groups / R. Brubaker. – Cambridge : Harvard University Press, 2004. X, 283 p.
7. Chomsky N. Failed states : the abuse of power and the assault on democracy / N. Chomsky. – New York : Metropolitan Books, 2006, 311 p.
8. Miller B. States, nations and the great powers : the sources of regional war and peace / B.

Miller. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007, XVII, 500 p.

Резюме

Эльшад Мирбашир оглу

Новые признаки войны на современном этапе

Анализ войн на современном этапе и войн на определенных исторических этапах показывают, что традиционные войны постепенно теряют свою сущность. Например, объявление войны на современном этапе заметно теряет актуальность. Наблюдения показывают, что даже при самых жестких войнах государство не видит необходимость в объявлении войны. А это противоречит нормам международного права. Современные войны приобретают совсем иной характер. Это обусловлено также с усложнением системы международных отношений. В научной статье комплексно рассматриваются новые признаки и принципы ведения войны на современном этапе.

Ключевые слова: война, конфликт, военный конфликт, государство, Холодная война, мир

Abstract

Elshad Mirbashir oglu

New signs of war at the present stage

The analysis of wars at the present stage and wars at certain historical stages is shown that traditional wars gradually lose the entity. For example, declaration of war at the present stage noticeably loses relevance. Observations show that even in case of rigid wars the state don't see need for declaration of war. And it contradicts rules of international law. The modern wars acquire absolutely other character. It is caused also with complication of system of the international relations. In the scientific article new signs and the principles of warfare at the present stage in a complex are considered.

Keywords: war, conflict, military conflict, state, Cold War, world

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT:32

DONALD TRAMP, HAKİMİYYƏTƏ GƏLİŞİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Pərviz SƏMƏDOV *
Aysel BƏDƏLOVA **

Açar sözlər: ABŞ, Donald Tramp, ABŞ-2016 seçkisi və sonrası, ABŞ-ın fəaliyyəti, beynəlxalq münasibətlər

ABŞ dünyanın ən çox diqqət mərkəzində olan ölkələrindən biridir. Ona görə də 8 noyabr 2016-cı il tarixində keçirilən Amerikadakı prezident seçkisi dünya ölkələri tərəfindən böyük maraqla izlənilirdi. Amerika seçicilərinin bir hissəsi Donald Trampın qələbəsini xalqın böyük bir zəfər qazanması kimi qiymətləndirsə də, digər tərəf isə əksini iddia etməkdə idi: Zəfər tərəfdarları Amerika iqtisadiyyatını yaxşılaşdırmaq və Amerikanı yenidən güclü bir dövlət etmək üçün Donald Trampın gəlişini dəstəkləyirdilər. Məhz bu baxımdan, Donald Tramp və hakimiyyətə gəlişi və sonrasında atdığı addım və fəaliyyətləri, dünyanın bir çox dövlətləri ilə qurulan münasibətlər və beynəlxalq əlaqələrdəki təsirini tərəflərin maraqları çərçivəsində araşdırmaq son dərəcə əhəmiyyətlidir.

ABŞ-ın 45-ci prezidenti D.Trampın verdiyi qərarlar, atdığı addımlar, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən maraqla izlənilməkdədir. ABŞ-da keçirilən seçkilər əvvəlki seçkilərdən maraqlı idi, ona görə ki, Trampın qələbəsinə inam yox səviyyəsində idi. [3] Bəzi əyalətlərdə H.Clinton, bəzilərinə isə D.Tramp qabaqdaydı.

H.Clintonun D.Trampı keçdiyi əyalətlərə Washington, Oregon, Maine, New York, Maryland, New Jersey, Minnesota, Colorado, Connecticut, Vermont, Hawaii, California, Illinois, Massachusetts, amma D.Trampın H.Clintonu keçdiyi əyalətlərə isə Utah, Arizona, Idaho, Tennessee, Texas, Virginia, Miami, Alabama, Michigan, North Dakota, South Dakota, Kansas və s. aid idi. D.Tramp 58 milyon 500 min səsə, 58 milyon 200 min səsə H.Clintona qalib gəlmişdi. D.Tramp 47.7%, H.Clinton isə 47.5 % təşkil edirdi. Göründüyü kimi, çox az fərqlə D.Tramp bu seçkini qazandı. [4] D.Tramp hakimiyyətə gəldikdən sonra, onun ən əsas məqsədi ABŞ-ı yenidən dünyanın ən güclü ölkəsi halına gətirmək idi, bunun üçün də, ölkənin iqtisadi gücünü artırmağa çalışır. Amma siyasi cəhətdən alınan qərarlardan bəziləri doğru olmaya bilər.

Bəhs etdiyimiz məsələlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, D.Tramp ölkələrlə daha yaxşı münasibətlər qurmağa çalışmalıdır və qərarları verərkən bu münasibətləri nəzərə almalıdır.[5] Çünki D.Trampa qarşı öz ölkəsinin vətəndaşlarında ciddi etiraz mövcud idisə, başqa dövlətlərin vətəndaşlarının ona qarşı münasibətini düşünmək elə də çətin deyil. D.Tramp hakimiyyətə gəldikdən sonra aylarca ABŞ-da etirazlar oldu. D.Tramp “bütün ABŞ-ın prezidenti olacağını” deyib və bir amerikan vətəndaşı “O, mənim prezidentim deyil” deyə cavab vermişdir. D.Trampın verdiyi bəzi qərarlar bir sıra əyalət hakimləri tərəfindən qəbul edilməmiş və bu, Trampın böyük qəzəbinə səbəb olmuşdu. D.Trampa nifrət edənlər arasında çoxluq qadınlara məxsus idi və 57 ölkədə qadınlar ona qarşı etirazlar keçirmişdi. [6] Bəs Donald Tramp kimdir?

Donald John Tramp 1946-cı il 14 iyun tarixində New Yorkda anadan olmuş, sahibkar Frederick və Mary Macleod Trampın 5 övladından biridir. Əslində, ailəsi alman əsilli bir amerikalı ailədir. Soyadı ‘triumph’ (zəfər) sözündən götürülmüşdür. Tramp ‘The

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, müəllim
e-mail:semedovperviz@yahoo.com

** Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, tələbə

Apprentice' adlı programda ABŞ xalqı tərəfindən çox yaxşı şəkildə qarşılanıb və bunun nəticəsində daha da məşhur olmuşdur.[7] Donald Tramp prezident seçkiləri zamanı əvvəlki prezident Ronald Reaganın da istifadə etdiyi *"MAKE AMERICA GREAT AGAIN"* (Amerikanı yenidən böyük etmək) şüarından istifadə etmişdir. [8] Seçkilər zamanı müsəlmanlara və qaçqınlara qarşı olan bir nitqi var idi. O, həmçinin Meksika ilə olan sərhədə divar çəkdirəcəyini bildirmişdi. Məlum olduğu kimi, ABŞ-ın B.Obama vaxtında Rusiya, Çin kimi ölkələrlə əlaqəsi yaxşı deyildi və o, söz verdi ki, bu əlaqələr onun dövründə düzələcək. Əslində, o, dediklərini qismən də olsa həyata keçirdi. D.Trampın prezident olmasını istəyən çox az insan var idi, prezident olmasını istəyənlər də mövcud idi. Əksəriyyətdə belə bir sual yarandı ki, D.Tramp istənmədiyi halda, necə oldu ki, hakimiyyətə gəldi. Çıxışlarında çoxlu səhv etsə də, onun güclü duruşu, inadçılığı və əleyhinə bir çox pis söz deyilməsi onu yazıq kimi göstərdi və amerikan xalqı ona qarşı yumşalmış oldu. [9] D.Trampın istənmədiyi halda hakimiyyətə gəlməsini yuxarıdakı mənbələr sübut edir. O, hakimiyyətə gəldikdən sonra maraqlı siyasi əlaqələrlə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini yenə də özünə cəlb etməyi bacardı.

1. Eks prezident B.Obama ilə görüşdü. Obama, "Hörmətli Tramp, müvəffəqiyyətli olmanız üçün əlimizdən gələni edəcəyimizi ifadə etmək istəyirəm, çünki Siz müvəffəqiyyətli olsanız, ölkəmiz müvəffəqiyyətli olar." deyə danışdı. [10] Amma həqiqətdə belə idi ki, B.Obama hakimiyyətdən getmədən əvvəl rus diplomatlarını Rusiyaya geri göndərmişdi. Bunun qarşısında Rusiya ABŞ diplomatlarını geri göndərmədi. [11] Bu görüş, D.Trampın ilk görüşü idi, Rusiya ilə münasibətlər baxımından da maraqlı idi. Ona görə ki, hər iki siyasi liderin görüşləri fərqli idi.

2. Əlbəttə ki, yanvardan etibarən uzun müddət gündəmdə olan məsələ "Rusiyanın seçkilərə müdaxilə" etməsi idi. Bəzi xəbərlər bunun doğru olduğunu, bəziləri isə tamamilə yalan olduğunu bildirdi. [12] D.Tramp bütün bu iddiaların yalan və düşməncəsinə olduğunu açıqladı. O, "Bu xəbər bəlkə də kəşfiyyat orqanları tərəfindən verilib və əgər elə olsa, onlar adlarına ləkə sürmüş olacaqlar" dedi. Hansı ki, bu xəbərlər Rusiya tərəfindən də inkar edilmişdi. Amma bunlarla bağlı olan hər hansı bir sənəd, dəlil ortaya çıxmadı. [13]

3. Trampın ən çox səs gətirən qərarı əvvəlki prezident B.Obama dövründə yaradılmış "Obamacare"-in ləğv edilib yerinə Amerikan Sağlamlıq Xidmətləri qanununun (AHCA) qəbul edilməsidir. Əslində, bu qanun ilk verildiyi gün, yəni martın əvvəlində qəbul edilməmişdir. [14] Lakin uzun müddətdən sonra may ayında bu qərar Nümayəndələr Məclisi tərəfindən qəbul edildi. D.Tramp AHCA-nın Obamacaredən daha yaxşı olacağını desə də, qanunun nə vaxt qüvvəyə minəcəyini bildirmədi. Obamacare ləğv edilsə, ilk il 18 milyon nəfər, 2026-cı ilə qədər, təxminən 32 milyon nəfər siğortasız qalmış olacaq. [15]

4.D.Trampın digər ən çox səs gətirən qanunlarından biri də immiqrantlarla bağlı idi. Tramp bəzi ölkələrin (ki bu, əsasən, müsəlman ölkələrinin vətəndaşları idi) vətəndaşlarının ABŞ-a gəlməsinin qarşısını almaq istəyirdi. Trampın bu qərarı 2 dəfə qəbul edilməmişdi. Əslində, mart ayı üçün bu qərar qüvvəyə minməli idi. Amma bəzi vilayətlərin hakimləri bu qərara qarşı çıxdığı üçün hər dəfəsində ləğv edilirdi. Trampın nəzərdə tutduğu ölkələrə İran, Iraq, Suriya, Sudan, Yəmən, Somali və Libya daxil idi. Bu qərarın verilməsi bir çox əlaqələrə təsir etmişdir. Bu qərar ilk öncə İranla soyuq olan əlaqələri daha da gərginləşdirdi. Bu ölkələrin vətəndaşlarının ABŞ-a girməsində bəzi problemlər yaşandı. Hətta onların giriş üçün icazəsi olsa belə, ölkəyə buraxılmadılar. [16] Ölkəyə girə bilməyən vətəndaşların bəzilərinin hətta "Green Card"-ı var idi. Bu, təkcə vətəndaşlara deyil, hətta bir sıra tanınmış insanlara da təsir etmişdir. Trampın bu qərarı bütün amerikan vətəndaşları tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. Onlar bildirdilər ki,

Amerika ilk başqa ölkələrdən gələn immiqrantların sayəsində qurulmuşdur və onların vasitəsilə inkişaf etmişdir. D.Trampın müsəlmanlara qarşı olan davranışı məlumdur. Onun qəbul etdiyi qərarlar müsəlmanlara pis təsir göstərdi. Ən qəribəsi budur ki, bu günlərdə Tramp belə bir çıxış etdi: ABŞ bütün müsəlman ölkələrlə əməkdaşlıq edəcək. Hətta, belə bir görüş S.Ərəbistanda keçirilməlidir. O, S.Ərəbistanı “İslamın iki məbədinin qoruyucusu” adlandırdı. Bildirdi ki, heç vaxt din, inanç ayrılığı olmayacaq. Bütün bunlar çox qarışıq haldır. Aylar əvvəl belə bir xəbər yaranmışdır ki, müsəlmanlar ABŞ-a girə bilməyib və onlar namazlarını hava limanında qılmalı olublar. Polislər müsəlmanlara mane olmaq istəsə də, amerikan xalqı buna mane olub və onların namaz qılmasını heyranlıqla izləyiblər. D.Tramp müsəlmanlara, daha doğrusu xristian olmayanlara qarşı nifrət edir. Amma o, çıxışlarında bütün düşüncələrindən, hiss etdiklərindən fərqli danışır [17]. D.Trampın dedikləri ilə etdiklərinin fərqli olduğu burada ortaya çıxır.

5. D.Trampın prezident seçildiyi dövrdən bəri bütün dünyanın gözü ABŞ-Rusiya münasibətlərində idi. Bəzi dövlətlər bu iki nəhəng ölkə arasındakı münasibətlərin gərginləşəcəyini və ya düzələcəyini maraqla izləyirdilər. Bəzən bu iki dövlət bir-birinə yaxşı davranır, bəzən də hadisələrin gedişatı bunun tam tərsini göstərir. Putin ilk əvvəl D.Tramp prezident seçilib hakimiyyətə gələndə onu təbrik etmiş, iki dövlət arasında yaxşı münasibətlərin bütün dövlətlər üçün də faydalı olacağını bildirmişdir. Lakin Trampın etdikləri bu münasibətləri yaxşılaşdırmadı. Tramp Rusiya ilə əlaqələrini ABŞ-ın xeyrinə olacaq şəkildə yaratmaq istədi. May ayında V.Putin bir müsahibə verərkən belə demişdir; “Hərbi səviyyədə olan işlərdə güvən yoxdur və Vaşinqtonla olan əlaqələr D.Tramp hakimiyyətə gəldikdən sonra pisləşib”. Rusiya bildirib ki, ABŞ-da “Siyasi şizofreniya” meydana gəlib və bu gündən-günə daha da pisləşir. [18]

6. D.Trampın bir digər fəaliyyəti Meksika ilə bağlı idi. Tramp hakimiyyətə gəlmədən əvvəl də Meksika ilə sərhədə divar çəkdirəcəyini bildirmişdir. Hətta, o, demişdir ki, bu divarın pulunu Meksika özü ödəyəcək. Amma Meksika buna qarşı çıxdı və pulu ödəməyəcəyini bildirdi. Buna görə də Meksikanın prezidentinin ABŞ-a olan ziyarəti Meksika tərəfindən ləğv edildi. Tramp divarın çəkilməsi üçün lazım olan sənədi imzaladı. [19] Meksika məlum olduğu kimi, Latin Amerikası ölkələrinə aiddir və bu ölkə uzun müddət Ş.Amerika ölkələrinə daxil olmaq üçün çalışdı. Meksikanın NAFTA (Şimali Amerika Sərbəst Ticarət Antlaşması)-ya daxil olmasının səbəbi də budur. Amma D.Tramp hakimiyyətə gəldikdən sonra Meksikalı liderlər yenidən Meksikalı kimliyini yaradırlar və artıq ABŞ-dan uzaqlaşır. [2; 28] Digər fəaliyyətlər də beynəlxalq münasibətlərdə diqqəti cəlb edir.

7. Digəri isə sərbəst ticarət haqqında idi. Tramp 14 sərbəst ticarətlə bağlı müqavilələrə yenidən baxır və onları Amerikan şirkətlərinin xeyrinə olacaq şəkildə yenidən ələ almaq istəyir. Sərbəst ticarət müqavilələrindən ən əsası Kanada və Meksika ilə birlikdə yaradılmış NAFTA (Şimali Amerika Sərbəst Ticarət Antlaşması) dır. Qətnamələrin mayın axırından etibarən qüvvəyə minəcəyini ifadə etdilər. [20]

8. Tramp NATO ilə də bağlı qərarlar verib. Tramp :NATO-nun problemləri var, NATO köhnəldi. Birincisi, NATO illər əvvəl yaradılıb, ikincisi, ölkələr ödəməli olduqları pulu ödəmirlər- deyərək NATO haqqında öz fikirlərini bildirib. [21]

9. ABŞ-ın ən çox səs gətirən fəaliyyəti, sözsüz ki, Suriyanı vurmaı idi. D.Tramp Suriyanı vurma səbəbi kimi İblidə olan kimyəvi hücumu göstərdi. İblidə yaşanan hücumdan 3 gün sonra 7 aprel saat 4.40-da isə ABŞ Suriyanı bombaladı. Bu, digər dövlətlər tərəfindən ən çox da Rusiya tərəfindən pis qarşılandı. Əslində, İblidə yaşananlar səbəb deyil, bəhanə idi. ABŞ bu hücumu digər dövlətlərə görə etmişdi. ABŞ Suriyaya 59 Tomahawk mərmisi atdı. Bəzi mənbələrə görə, bu mərmilərdən ancaq 23-ü hədəfə dəyib. Amma ABŞ isə bunu yalanladı və bütün mərmilərin hədəfə dəydiyini bildirib. Lakin ən qəribə cəhət bunda idi ki, bu hücumdan yalnız 1 gün sonra Suriyadakı hərbi bazadan

Suriyaya məxsus təyyarələr uçub. Əlbəttə ki, bu çox təəccüblü haldır ki, 1 gün əvvəl vurulan hərbi bazadan təyyarələr necə qalxa bilər və bütün bunlar da ABŞ-ın atdığı mərmilərin hamısının buraya düşmədiyi iddialarını daha da gücləndirdi. D.Tramp bildirib ki, Suriya vurularkən O, Çin dövlət başçısı ilə görüşdə olub və D.Tramp bu xəbəri bir başa özü Çin dövlət başçısına deyib. Çin dövlət başçısı bunu sakit qarşılayıb. Və hadisələrin gedişi göstərdi ki, Çin bu hadisələrlə bağlı heç nə etmədi. ABŞ-ın Suriyanı vurması ABŞ-a düşmən olan bütün ölkələr tərəfindən narazılıqla qarşılandı, amma ABŞ artıq Çinlə olan əlaqələrini Ş.Koreyaya görə düzəltməyə çalışdığından Çin Suriyanın vurulmasını özünə bir xəbərdarlıq kimi görməyib. [22] Çin illər əvvəl (ki burada, əsasən, 15-16 cı əsrlər nəzərdə tutulur) etdiyi kimi yenə içindəqapanma siyasəti yürüdür və mümkün olduğu qədər hadisələrdən uzaq qalmağa çalışır. [1; 143] Ş.Koreya 5 il müddətində ABŞ-a nüvə silahları ilə hücumu keçəcəyini bildirdi və bununla bağlı təhdidləri davam etdirməkdədir. Digər tərəfdən, Ş.Koreya Çini də dinləmir və hazırlıqlarına davam edir.

10. ABŞ bildirib ki, Çinlə yaxşı əlaqələr qurulacaq, hətta Si Çinpingi ən yaxşı siyasətçilərdən biri kimi gördüyünü bildirib. Tramp Çin ABŞ-a kömək etsə də, etməsə də Ş.Koreyaya qarşı hücum hazırlıqlarına başlayacağını bildirib. [23]

11. Son illərdə dünya siyasətində əsas aktarlardan biri də Türkiyə olmuşdur. ABŞ-ın Türkiyə ilə münasibətləri həm bir qədər dəyişkən, həm də digər dövlətlərə nisbətən fərqlidir. Hər iki ölkə bir-birilə əlaqəni davam etdirməyə çalışır. Son aylarda ABŞ-ın diplomatik əməkdaşları ilə Türkiyənin diplomatik əməkdaşları arasında görüşlər olub. B.Obamanın prezidentliyinin ilk illərindən fərqli olaraq, son dövrlərdə iki ölkə arasındakı münasibətlər elə də yaxşı deyildi, amma prezident seçkilərindən sonra (hələ D.Tramp hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl) B.Obama R.T.Ərdoğanla görüşüb.

Lakin Tramp Türkiyə ilə yaxşı münasibətlər qurub. Bu münasibətlərin inkişafında sözsüz ki, Suriya məsələsi başlıca faktorlardandır.[24] Tramp Türkiyənin Suriya məsələsində ən vacib müttəfiq olduğunu deyib. Amma bu münasibətləri gərginləşdirən bir sıra səbəblər mövcuddur ki, ən başda ABŞ-ın PYD/YPG-yə silah satması, hətta bəzi amerikan əsgərlərinin onlarla birlikdə görülməsi münasibətləri gərginləşdirib və Türkiyədə ABŞ-a qarşı bir güvənsizlik meydana gəlmişdir. ABŞ bu iddiaları bir müddət sakit qarşıladı, amma son dövrlərdə yalanlamağa başladı. May ayının əvvəlində Türkiyə əməkdaşları ABŞ-ın PYD/YPG-yə silah satdığına aid bir sıra sübutlar göstərmişlər və ABŞ bunu cavablamayıb. May ayında D.Tramp ilə R.T.Ərdoğanın Ağ Evdə görüşü zamanı R.T.Ərdoğan D.Trampa: “Bəzi müttəfiqlərimiz YPG/PYD-yə kömək etməsə, biz daha çox nailiyyət əldə edərik”, – demişdir. Bu sözlərdən sonra D.Tramp təəccüblənib və heç bir şey deyə bilməyib. Etdiyi bir şeyi inkar edə bilməzdi. [25] Bildiyimiz kimi, Türkiyənin də, ABŞ-ın da Avropa dövlətləri ilə əlaqəsi yaxşı deyil. Türkiyə illərdir ki, Avropa Birliyinə daxil olmaq istəyir, amma Avropa dövlətləri buna qarşı çıxmaq bir tərəfə, bunu etməmək üçün Türkiyə daxilində ixtişaşlar və qarşıdurmalar yaratmaqda maraqlı görünürlər.

Türkiyənin səkkizinci prezidenti Turgut Özal Türkiyənin AB-yə girə bilməmə səbəbini belə izah edib: Biz Müsəlmanıq, onlar isə Xristian və bunu demək istəmirlər. Amma həm ABŞ-ın həm də Türkiyənin Avropa Birliyi ilə əlaqəsi pis olsa da, ABŞ da Qərb dünyasına aiddir və nə olursa olsun, seçib tərəfində duracağı ölkə Türkiyə (ya da başqa bir Qərb dünyasına aid olmayan ölkə) deyil, Avropa ölkəsi olacaq. [2; 27] Hansı ki, Avropa Birliyinə üzvlük üçün həm Türkiyədən sonra müraciət edib, həm də iqtisadi göstəricilərinə görə Türkiyədən çox geridə olsa da, üzvlükləri gerçəkləşdirilən dövlətlər mövcuddur və buna ABŞ da səsini çıxarmamışdır.

12.ABŞ-ın ən yaxşı münasibətləri olan ölkələrə Yaponiya və C.Koreya daxildir.

Aprel ayından etibarən, Sakit okeanda bir canlanma baş vermişdir. ABŞ öz hərbi dəstələrini Yaponiyaya tərəf göndərmişdir. “ABŞ Ş.Koreyanın nüvə silahı təhdidinə qarşı C.Koreyada THAAD müdafiə sisteminin quruluşuna başlayıb” Bütün bunlar digər dövlətlərin qorxusuna səbəb olub. ABŞ C.Koreyaya müdafiə sistemi qurur və əgər hər hansı bir müharibə olmuş olsa, ABŞ həm Ş.Koreyaya yaxın olmuş olacaq, həm də əgər hər hansı bir silahdan istifadə olunsa bütün zərər C.Koreyaya dəyəcək. Amma Ş.Koreyanın ABŞ-ın ərazisinə müdaxilə ehtimalı da vardır və bu zaman ABŞ məcbur olacaq ki, həm C.Koreya ərazisində müdafiə sistemini gücləndirsin, həm də öz ölkəsinin ərazisinə müdafiə sistemi qursun. Əlbəttə ki, bunlar böyük maliyyə xərcləri tələb edir. Əgər Ş.Koreya C.Koreya ərazisinə hücum etsə, ABŞ-a həmişəki kimi heç bir ziyan dəyməyəcək, amma ABŞ ərazisinə hücum olunsa, bu zaman ABŞ hərtərəfli böyük ziyana uğramış olacaq. ABŞ, bunu istəməyəcəyinə görə də, belə bir müharibənin olması mümkün deyildir. Bununla, sadəcə, bu iki dövlət bir-birini qorxutmağa çalışır. Hər iki tərəf çox böyük bir itki verər və bütün bunlar, onlara heç nə qazandırmaz. Samuel P.Huntingtonun “Mədəniyyətlər çatışması” kitabında, Üçüncü dünya müharibəsi haqqında danışılmışdır. Bu kitabdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, belə bir müharibənin çıxma səbəbi mədəniyyətlər arasında fərqliliklər olacaq. Hal hazırkı proseslərə diqqətlə baxsaq, hər şeyin mədəniyyətlərarası bir müharibə olduğunu görürük və həmin mədəniyyətlərarası müharibə Üçüncü dünya müharibəsinə çevriləcək. [2; 14-17] D.Trampın R.T.Ərdoğanla “Ağ Evdə”ki görüşündə D.Tramp belə deyib; Koreya ilə müharibədə türklər bizə çox kömək etmişdir və biz müharibəni türklərin köməyi nəticəsində qazanmışdıq. Bu sözlərdən belə bir nəticə çıxır ki, D.Tramp, Ş.Koreyaya xəbərdarlıq edir.

Bunlarla yanaşı, D.Trampın hakimiyyətə gəlməsini ən çox Avropa dövlətləri istəməmişdi. Avropa dövlətləri içərisində ən çox İngiltərənin ABŞ-la münasibətləri yaxşı idi. İngiltərənin AB-dən ayrılması və ABŞ-la yaxınlaşması Avropa dövlətlərinin narazılığına səbəb oldu. ABŞ-ın Theodore Roosevelt Mallochun AB Böyükəlcisi olacağını açıqlaması da münasibətlərdə rol oynadı, çünki “Avro 1-1.5 il müddətində çökəcək” deməsi narazılıqla qarşılanmışdı. Yuxarıda da görüldüyü kimi, D.Tramp hakimiyyətə gəldikdən sonra (20 yanvar 2017) bəzi ölkələrlə əlaqələr pisləşdi. Bu münasibətlərin pisləşməsi, iqtisadi sahəyə də pis təsir edir və bu sahədəki mütəxəssisləri narahat edir. Bütün bu addımlar, ABŞ-ın beynəlxalq aləmdəki imicinə pis zərbədir, Ş.Koreyanın 6-cı nüvə sınağı müzakirələri və ABŞ prezidenti Trampın FBI direktoru James Comey vəzifədən alması, D.Trampın verdiyi qərarlar, istər-istəməz iqtisadiyyata da öz təsirini göstərəcəkdir. ABŞ-ın müdaxiləçi və terror təşkilatı olan PYD/YPG-yə silah göndərməsi də bu ölkənin həm imicinə zərbə vurmuş, həm də iqtisadi inkişaf dərəcəsinə təsiri qaçılmaz olmuşdur. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, D.Tramp yalnız bir şeylə tək öz əhalisinin yox, həm də bütün dünyanın gözündə yüksələ bilər; o da İsrail-Fələstin məsələsini həll etməklə, hansı ki, ABŞ-İsrail əlaqələri çox yüksək səviyyədədir. D.Tramp bu əlaqələrdən istifadə edib münasibətləri düzəltmək istəməkdə səmimi olacaqsə, o zaman D.Tramp hamının gözündə yüksələcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rifat Ucarol “Siyasi tarix”, Anadolu Universitesi ,Web Ofset ,Eskisehir 2012 , 232,s.
2. Samuel P. Huntington- Mədəniyyətlər Catismasi, Vadi yayınlari, Ankara, 1995, 349,s.
3. <https://www.greatagain.gov/>
4. <https://www.haberler.com/abd-baskanlik-secim-sonuclari-clinton-mi-trump-8941585-haberi/>
5. <http://www.sozcu.com.tr/2016/dunya/son-dakika-abdnin-yeni-baskani-trump-konusuyor-1497812/>

6. http://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/dunyanin-dort-bir-yaninda-kadinlar-trumpa-karsi-sokaga-cikti,ypUcF_XTHUizEtEWIRcnaw
7. <https://www.amazon.com/Trump-Generations-Builders-Presidential-Candidate/dp/0743210794>
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Make_America_Great_Again.
9. <http://tr.euronews.com/2016/03/02/donald-trump-muslumanlardan-papa-ya-multecilerden-obama-ya-herkesi-topa-tuttu>.
10. <http://aa.com.tr/tr/dunya/trump-baskan-secildikten-sonra-ilk-kez-beyaz-sarayda/683095>
11. <https://tr.sputniknews.com/abd/201612291026553306-abd-rusya-yaptirim-diplomat-sinirdisi/>
12. <https://tr.sputniknews.com/abd/201612111026258223-trump-rusya-secim-mudahale/>
13. <https://tr.sputniknews.com/abd/201701041026624932-cia-brennan-abd-secim-siber-saldiri/>
14. <https://tr.sputniknews.com/abd/201701211026869818-trump-ilk-icraat-iptla-obamacare-harekete-gecti/>
15. <https://tr.sputniknews.com/abd/201701181026815621-abd-obamacare-saglik-sigortasi/>
16. <http://www.iktidarhaberleri.com/etiketler/ucak-murettebati-da-abdye-giremedi-haberleri/>
17. <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201702011027018129-kaynak-vize-yasagi-abd-tarih-inkar/>
18. <http://www.timeturk.com/dunyanin-trumputin-kaygisi/haber-497594>
19. <https://tr.sputniknews.com/abd/201609011024650773-donald-trump-abd-meksika-duvar-para/>
20. <http://www.paraanaliz.com/2017/ekonomi/trump-yonetiminin-odaginda-serbest-ticaret-anlasmalari-var-8842/>
21. <http://www.cnnturk.com/dunya/trumputan-nato-aciklamasi>
22. <http://www.birgun.net/haber-detay/abd-nin-suriye-yi-vurmasi-dunyada-nasil-yanki-buldu-154481.html>
23. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/trump-amerikan-dis-politikasini-degistirebilecek-mi>
24. <http://www.haber7.com/amerika/haber/2209790-donald-trumputan-cok-onemli-erdogan-ve-turkiye-aciklamasi>
25. <https://nediyor.com/trumpin-pydye-silah-verme-yetkisi-vermesi-tartismalarin-odaginda/>

Summary

*Parviz Samedov,
Aysel Badalova*

Donald Trump, coming to authority and international relations

The United States is one of the countries of the world that are at the centre of attention, therefore, the coming to authority of Donald Trump and his activities, the decisions and steps taken are investigating.

America's immigration policy, US-Russia relations, US-China, US-Mexico, North and South Korea, US-Japan, US-Israel, US-Turkey, US-Nato and relations with other countries were considered within the framework of international relations.

Key words: *The United States, Donald Trump, and after the 2016 elections, the United States and international relations*

Резюме

*Парвиз Самедов
Айсель Бадалова*

Дональд Трамп, приход к власти и международные отношения

США является одной из стран мира, находящихся в центре внимания, поэтому исследуется приход к власти Дональд Трампа и его деятельность, предпринимаемые решения и шаги.

Иммиграционная политика Америки, отношения США-Россия, США-Китай, США-Мексика, Северная и Южная Корея, США-Япония, США-Израиль, США-Турция, США-НАТО и отношения с другими странами, рассматривались в рамках международных отношений.

Ключевые слова: *США, Дональд Трамп, и после 2016 года выборов, Соединенные Штаты и международные отношения*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32; 94

MÜSTƏQİLLİYİMİZİN, MƏNƏVİYYATIMIZIN VƏ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN İNKİŞAFI

Sahib VƏLİYEV*

Açar sözlər: müasir azərbaycançılıq, müstəqillik, mənəviyyat, mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər, ideologiya, tarix

Biz ümummilli dəyərlərimizə həmişə sadıq olmuşuq, həmişə onu qorumuşuq. Bu gün müstəqillik şəraitində milli dəyərlər – Azərbaycan dəyərləri bizim üçün əsas dəyərlərdir. Azərbaycan dəyərləri ümumbəşəri dəyərlərin tərkib hissəsidir. Azərbaycan xalqı həmişə ənənələrə, milli dəyərlərə sadıq olmuşdur. Bu gün müstəqil Azərbaycan dövləti milli dəyərlər üzərində qurulmuşdur. Biz müstəqillik şəraitində yaşayırıq. Müstəqilliyimizin banisi Heydər Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, müstəqil Azərbaycanın ideoloji əsaslarını da qoymuşdur. 1993-cü ildə bütün istiqamətlər üzrə strateji xətt müəyyən edilmişdir. Azərbaycan bu gün bu istiqamətlər üzrə inkişaf edir. Dövlətimizin apardığı strategiya dəyişməz olaraq qalır. Milli ideologiyamız möhkəm əsaslar üzərində qurulmuşdur. Müstəqillik, azərbaycançılıq, müasirlik, vətənpərvərlik, milli və dini dözümlülük – bizim xalqın əsas ideoloji dayaqları bunlardır. Müstəqil Azərbaycanın uğurlu inkişafı onu göstərir ki, taleyimiz öz əlimizdə olduğu halda xalqımız böyük zirvələrə çata bilər və bu zirvəyə də çatmışdır. Bu gün müstəqil Azərbaycan istənilən sahə üzrə uğurla, inamla inkişaf edir. Biz öz dövlətimizin müstəqilliyimizi qoruyuruq, qorumalıyıq və ildən-ilə müstəqilliyimizi daha da möhkəmlətməliyik.

Bir xalqı, milləti, soyu məhv etmək üçün ən yaxşı üsul ilk növbədə onun mənəviyyatını, milli mənliliyini, mədəniyyətini əlindən almaqdır. Çünki manqurtlaşmış xalq heç vaxt özünün milli haqqını tələb etməyəcək. Tarixdə praktikada özünü doğrultmuş bu üsulla bağlı bir çox faktlar və dəlillər var. Əsarəti altına aldığı hər bir xalqın mənəvi dəyərlərinə qənim kəsilmə, kommunist ideologiyasını təbliğ edən sovet hakimiyyəti də bu yolu seçmişdir. Sovet ideologiyası nəzarətdə saxladığı xalqların milli dəyərlərinin yer üzündən silinməsinə onların mental baxışlarını dəyişməyi özünün əsas vəzifələrindən bir hesab edirdi. Sovet insanını, sovet mədəniyyətini təbliğ edən kommunist ideologiyası bəzən öz istəyinə nail olurdu. Bu ideologiyanın qurbanı olan bəzi millətlər assimilyasiyaya uğraraq hətta öz köklərini, tarixlərini yanlış mənbələrə bağlayırdılar. Sovet ideologiyası bəzi millətlərin timsalında qarşısına qoyduğu məqsədlərə qismən nail olmağı bacarırdı.

Azərbaycan xalqının da zəngin milli-mənəvi, dini dəyərləri, mədəniyyəti Sovet hakimiyyətinin hədəfində idi. Onun milli özünüdərkə, xalqların tarixdən gələn mənəvi irsinə qənim kəsilməsi ölkəmizdə də özünü açıq və çox kəskin şəkildə özünü büruzə verirdi. Azərbaycanın mənəvi irsinin həqiqətən zəngin olduğunu və bunun xalqımızın milli şüuruna hifz olunduğunu bilən Sovet ideoloqları musiqimizdən tutmuş, yazılı və şifahi ədəbiyyatımıza qədər hər şeyi təqib edirdilər. Bir çox dəyərlərimizlə yanaşı, bayramlarımız da repressiv tədbirlərə məruz qalmışdı.

Amma dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan zəngin ənənə və dəyərlərini, ritual mərasimlərini, bayramlarını hifz edərək, yaşatdı. Çünki tarixi uzaq keçmişlərə gedən milli-mənəvi dəyərlərimizlə müqayisədə çürük Sovet ideologiyası çox cılız idi. Qədimlik və ən əsası, milli dəyərlərə son dərəcə bağlılıq öz sözünü dedi.

Sovet hakimiyyəti illərində həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət Azərbaycan

* Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

xalqının digər milli-mənəvi dəyərləri kimi milli bayramlarımızı xalqın şüurundan silə bilmədi. 70 il ərzində apardığı antitəbliğət və qadağalar adət-ənənələrimizi unutturmağa bilmədi. Xalqımız Sovet ideologiyasının tüğyan etdiyi bir dövrdə milli bayramlarımızı qorudu və gələcək nəsillərə ötürdü.

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında və inkişaf etdirilməsində tarixi şəxsiyyətlərin üzərinə düşən vəzifələr daha çox olur. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyinin birinci dövründə xalqımız sovet ideologiyasının unutturmağa cəhd göstərdiyi mənəvi irsinin zənginliklərinə sahib çıxmış, milli dəyərlərinə daha ehtiramla yanaşmağa başlamışdır. Heydər Əliyevin başladığı ümumi mədəni hərəkətin tərkib hissəsi kimi milli bayramımızı 1970-1980-ci illərdə daha kütləvi və daha təmtəraqla qeyd olunmağa başladı.

Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyini qazandıqdan sonra isə xalqımız müqəddəs adət və ənənələrin, milli duyğuların xeyirxahlığının insana, təbiətə məhəbbətin tərənnümçüsü olan bayramlarımızı könül rahatlığı ilə qeyd etməyə başladı. Tariximizin yaddaşından süzülüb gələn bayramlarımız bir çox çətinliklərdən ötürək bu günümüzdə qovuşub özünün halal yerini tutmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev bayramlarımızı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin xalqa verdiyi bəhrələrdən biri kimi səciyyələndirirdi. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən, azadlığa, sərbəstliyə çıxandan sonra bu bayramları biz açıq ürəklə, geniş, el bayramları, xalq bayramları və nəhayət dövlət bayramları kimi qeyd edirik. Bu bayramlar indi müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mötəbər dövlət bayramlarıdır. Məhz buna görə də ölkəmizin hər yerində hər guşəsində - hər kəndində, qəsəbəsində, şəhərində insanlar özümüzə məxsus olan bütün bayramları böyük sevinclə, məhəbbətlə keçirir, şənlənirlər. Bu bayramlardan birini misal olaraq deyə bilərik ki, Novruz bayramlarının keçmiş zamanlardan qalmış adət-ənənələri bayram günlərində, bayram şənliklərində nümayiş etdirilir.

Novruz bayramının da əsl el şənliyi dövlət səviyyəsində mötəbər bayram kimi qeyd olunmağa başlaması ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkəmizin düşdüyü problemlər məngənəsindən qurtulması, vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsinin aradan qaldırılması, ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi vətəndaşların sosial rifahında müsbət dəyişikliklərin baş verməsi bayramlarımızın da yüksək səviyyədə keçirilməsinə imkan verdi. Heydər Əliyev bütün illərdə xalqımızı təbrik etmiş, ən xoş istək və arzularını bildirmiş, soydaşlarımıza milli birlik və həmrəylik tövsiyyə etmişdir. Bayram təbriklərində Azərbaycan adlı həqiqətin sonsuzluğa qədər var ola bilməsi yolunda şəhid olmuş oğul və qızlarımızın xatirəsini böyük ehtiramla yad edən ulu öndər onların ideallarının gerçəkliyə çevriləcəyinin, Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması yolunda atılan hər bir addımın şəhidlərimizin ruhunu şad edəcəyini bildirirdi. Bayramlarımızı sosial durumundan, statusundan asılı olmayaraq, dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən sevilən, qeyd olunan bayram kimi xarakterizə edən ulu öndər Heydər Əliyevin bayram günlərində keçirilən el şənliklərində iştirakı bu dahi şəxsiyyətin milli-mənəvi dəyərlərimizə, qədim adət-ənənələrimizə son dərəcə bağlı olduğunu göstərirdi.

Sovet birliyi dövründə ölkəmizi qabaqcıl respublikalar sırasına çıxaran ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışı dövlətçilik tarixinin yeni mərhələsinin, müstəqilliyi əbədləşdirən uğurlu bir yolun başlanğıcını qoydu. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın yaşadığı ağır durum yaddaşlardadır. Azərbaycanın bir dövlət olaraq varlığı sual altında idi. Bu sualın içərisində isə xalqın milli-mənəvi dəyərləri, tarixi, mənəviyyatı gedirdi. Belə çətin dövrdə xalqın ayağa qalxması dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevi yenidən hakimiyyətə qaytardı. Vətəninin, xalqının gələcəyini hər şeydən üstün tutan ümummilli lider xalqın mənəviyyatını, mədəniyyətini bərpa etmək məqsədilə bütün çətinliklərə sinə gərrib yenidən liderlik

kürsüsünə əyləşdi. Bu bir xalqın tarixini itirmədən bərpa etmək demək idi. Hakimiyyətə qayıdaraq sabaha ümid yaradan Heydər Əliyev: “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi olacaqdır, sarsılmaz olacaqdır, dönməz olacaqdır və Azərbaycanın bugünkü gənc nəsli gələcək Azərbaycanı daha da yüksəklərə qaldıracaqdır”, - söyləyən ümummili lider Heydər Əliyev bu məqsədə nail olmaq üçün harada yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlıdan müqəddəs Azərbaycan qayəsi ətrafında birliyə səslədi. Bir sözlə, müstəqil, iqtisadi cəhətdən qüdrətli, vahid, dünya birliyinin hörmət etdiyi Azərbaycan kimi bir dövlət yaratmaq xilaskar olaraq ulu öndər Heydər Əliyevə nəsib oldu. Azərbaycan xalqının yüksək səviyyədə qeyd etdiyi bayramları sırasına 15 iyun – Milli Qurtuluş Gününün daxil olması təbii ki, səbəbsiz deyil. Bu tarix bir daha Azərbaycan dövlətinin, xalqının həmin illərin çətinliklərindən, ağır durumundan qurtuluş günü oldu. Həmin tarix bugünkü uğurlarımızın başlanğıc nöqtəsi, müstəqilliyimizin əbədiliyinin, dönməzliyinin ən yüksək səviyyədə qeyd edildiyi gün oldu.

Vətənin birliyi və inkişafı naminə Ulu öndər Heydər Əliyevin çağırışı dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş soydaşlarımızın birliyində, həmrəyliyində əsas amilə çevrildi. Müstəqillik yollarında ilk addımlarını atan dövlətimizin qarşısında dayanan həlli vacib məsələləri önə çəkərkən ulu öndər Heydər Əliyev milli birliyi, mənəviyyəti, mədəniyyəti, tariximizin dərin köklərə malik olmasını həmişə gündəmdə saxlamağa çalışdı. Mədəniyyəti, mənəviyyəti inkişaf etdirmək məqsədilə Dünya azərbaycanlılarının Gününün əsası da 1991-ci il dekabrın 16-da Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. O illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri olan Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının birliyini yaratmağın əhəmiyyətini önə çəkdi. Ali Məclisin qərarı ilə dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü kimi elan edildi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövrdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri məhz dünya azərbaycanlılarının birliyinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi oldu. Ayrı-ayrı ölkələrdə Azərbaycan cəmiyyətlərinin, mərkəzlərinin yaradılmasına nail olan Ümummilli lider onların vahid mərkəzdən idarə olunmasının vacibliyini bəyan etdi. Bir daha önə çəkilən planlardan biri də xalqımızın mənəvi və mədəni cəhətdən birliyinin sübutu kimi 2001-ci il noyabrın 9-10-da Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi ilə soydaşlarımızın həmrəyliyi təmin edildi, Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında əsas amil olan diasporun təşkilatlanması üçün hüquqi bazanın əsası qoyuldu, görülməli işlər ölkəmizin mədəni həyatında baş verənlərin, mənəvi düşüncə tərzinin və tarixi köklərinin dünyaya çatdırılmasını təmin etməyi hər bir vətəndaşın borcu olduğunu bəyan etdi.

Azərbaycan həm də zəngin mədəniyyətin formalaşdığı, böyük elmi-texniki potensialın cəmləşdiyi bir diyardır. Ümummilli liderimiz xüsusi vurğulayırdı: “Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmişi, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünənə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır”. Bu ulu öndərin dövlət rəhbəri, millətin rəmzi kimi gələcək naminə indiki və sonrakı nəsillərə ünvanlanmış tövsiyyəsidir. Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində müstəsna xidmətləri olan lider olaraq dövlətçiliyimizin təməl prinsiplərinin müəllifidir. Bu böyük şəxsiyyət həyatını Azərbaycanda milli-mədəni yüksəlişə, milli özünüdərək prosesinin stimullaşdırılmasına, vətəndaş cəmiyyətinin, demokratik münasibətlər sisteminin formalaşdırılmasına həsr etmişdir.

Sürətlə inkişaf edən, bütün sahələrdə uğurlar qazanan Azərbaycan xalqı beynəlxalq aləmdə öz layiqli yerini tutmuş, etibarlı tərəfdaş kimi tanınmaqdadır. Azərbaycan dünyada həm də zəngin mədəniyyətə, tarixə malik bir ölkə kimi qəbul edilir.

Təbii ki, hər bir xalqı tanıdan, onun kimliyini, mənsub olduğu xüsusiyyətləri

müəyyənləşdirən onun mədəniyyətidir. Azərbaycanın dünyada böyük şöhrət qazanmasında onun zəngin mədəniyyəti müstəsna rol oynayır. Tarix boyu haqsızlıqlarla üzləşən, yadellilərin hücumuna, təqiblərə, işğallara məruz qalan Azərbaycan bir çox tarixi və mədəni sərvətlərindən məhrum olsa da, xalqımız mədəniyyətini, ululardan miras qalmış adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini qorumağı bacarmışdır.

Bu cür təcavüzlər ötən əsrin 70-ci illərinə qədər davam etmişdir. Özünü dünyada sülhün, sabitliyin, əmin-amanlığın qarantı, xalqlar dostluğuna nail olan ölkə kimi tanıtmış SSRİ imperiyası əslində azərbaycanlılara qarşı ayrıseçkilik siyasəti aparır, dinimizə, dilimizə, mədəniyyətimizə təcavüz edirdi. Lakin imperiyanın bu siyasətinə son qoyan tapıldı. Doğrudur, bu çətin anlarda xalqımız öz mədəniyyətini qoruyaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürməyə nail olmuşdur. 1969-cu ildən etibarən isə xalqımız üzləşdiyi qadağa və məhrumiyyətlərdən birdəfəlik azad oldu.

Ümummilli liderimiz, xalqımızın böyük oğlu, dünya şöhrətli siyasətçi, tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı gündən anti-azərbaycan siyasəti yeridən qüvvələrin, xüsusilə imperiyanın başında duranların qarşısında keçilməz səddə çevrilən sipər çəkildi. Heydər Əliyev xalqımızın maraqlarının əksinə yönəlmiş istənilən qərarları qətiyyətlə rədd edir, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması naminə uğurlu addımlar atırdı. Həqiqətən də Azərbaycan mədəniyyəti tarixin bütün məqamlarında xalqımızın layiqli övladlarının sayəsində inkişafda olmuşdur. Amma etiraf olunmalıdır ki, Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti böyük inkişaf yolu keçdi, Vətənimizin hədudlarından uzaqlarda təbliğ edildi.

Bütün ömrünü, həyatını Azərbaycanın çiçəklənməsinə, xalqımızın həyat şəraitinin yüksəldilməsinə, milli maraqların təmin olunmasına sərf edən ulu öndərimiz mədəni irsimizin qorunmasında xidmətləri olan insanlara hər zaman diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu qayğı mədəniyyətimizin inkişafı naminə çalışanların məsuliyyətini daha da artırmışdır.

2004-cü ildən ictimai qurum kimi fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Fondu nəcib, xeyirxah və hümanist insani dəyərlərə tapınaraq ümummilli liderin zəngin dövlətçilik irsinin bütün dünyada tanınması və təbliği istiqamətində ardıcıl iş aparır. Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva milli-mənəvi irsin qorunması və dünyaya təbliği, eləcə də elm və təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsində həyata keçirdiyi strateji layihələr onun fəal vətəndaşlıq mövqeyində dayanmasının, yüksək məsuliyyətinin təzahürüdür.

Təbii ki, milli mədəniyyətimizin inkişafından danışarkən Heydər Əliyev Fondunun bu sahədə gördüyü işlər yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu Fondun Prezidenti, YUNESKO və İSESKO -nun xoşməramlı səfiri, Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva sanki bu gün Azərbaycan mədəniyyətinin qarantına çevrilmişdir. Xalq məhənlərimizin, muğamlarımızın, bir sözlə, qədim Azərbaycan musiqisinin dünyaya tanınmasında Mehriban xanımın əvəzsiz xidmətləri var. Azərbaycanın müstəqillik illərindəki tarixində xüsusi iz qoymuş tarixlərdən biri də "Bakı-İslam Mədəniyyətinin paytaxtı - 2009" ölkəmizin həyatında çox mühüm hadisəyə çevrildi. Bu tarixi hadisənin baş verməsində Mehriban xanımın əvəzsiz rolu olmuşdur.

Ulu öndərimizin yolunu uğurla davam, siyasətini inkişaf etdirən möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin milli mədəniyyətimizin inkişafı, xalqımıza xas olan xüsusiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğ olunması üçün ardıcıl işlər həyata keçirir. O, Azərbaycan mədəniyyətinə, onun tərkib hissəsi olan milli musiqimizə sahib çıxmaq, bununla da dünyada nüfuz qazanmaq istəyən düşmənlərimizə layiqli cavab verir.

Bu gün sürətli sosial-iqtisadi inkişaf yolunda olan Azərbaycan dünya birliyində söz sahibi olan ölkəyə çevrilməkdədir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin son illərdə qazandığı misilsiz nailiyyətlər ulu öndərin siyasi varisiyyətinin uğurla həyata keçirildiyini göstərir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi inkişaf strategiyası ölkəni

tərəqqi yoluna çıxarır. Son illərdə bir milyondan artıq yeni iş yerləri yaradılıb, vətəndaşların sosial təminatı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ulu öndərin siyasətini müvəffəqiyyətlə davam etdirərək onun müəllifi olduğu azərbaycançılıq məfkurəsinin ideoloji-fəlsəfi məzmununu daha da zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: 1999
2. Mehdiyev R. Qlobal informasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair Azərbaycan qəzeti, 5 may, 2009;
3. Aslanova R.. Mənəvi dəyərlərin qlobal böhranı-müasir fəlsəfənin böhranı kimi. 525-ci qəzet, 3 oktyabr 2012
4. Abbasov Ə.F., Abasov Ə. S.. (red.) Müasir fəlsəfə və Azərbaycan: Tarix, nəzəriyyə, tədris. Bakı: Elm, 2011
5. Tağıyev Ə.. Siyasət nəzəriyyəsi. Bakı: 2011
6. Tağıyev Ə.. “Hazırkı şəraitdə fəlsəfə elmi və onun qarşısında duran vəzifələr Xalq qəzeti, 10 iyun 2012
7. Ulu öndər H. Əliyevin irsi və politologiyanın aktual problemləri (red. İ. Məmmədşad və Ə. Tağıyev) Bakı: 2010 8. Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar. Bakı: 2012
8. Əliyeva Y.A Fransanın mədəni diplomatiyasının dil aspekti (qloballaşma şəraitində Beynəlxalq Frankofoniya hərəkatının xüsusiyyətləri) adlı məqaləsi // ADMİU-nun Elmi əsərləri № 7-8, Bakı: AzTU-nun mətbəəsi. 2008, 37-44 s.
9. Aslanova R. Qloballaşma və mədəniyyət. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi. 2002, 124 s.

Резюме

Сахиб Велиев

Политика геноцида против азербайджанцев

При подготовке научной основы современной национальной идеологии, истории, философии, права, политологии, социологии, археологии, фольклору, этнографии реализуется сегодня в научных выставках. Мы считаем, что с точки зрения национальной государственности, социальной, гуманитарной и стратегической направленности основных направлений деятельности людей, которые работают в области науки, основа которой была заложена общенациональным лидером Гейдар Алиевым, является национальная идеология.

Ключевые слова: Современный азербайджанский, геноцид идеология, история, философия, право, политология, социология, археология, фольклор, этнография

Abstract

Sahib Veliyev

The policy of genocide against Azerbaijanis

In the preparation of the scientific basis of modern national ideology, history, philosophy, law, political science, sociology, archeology, folklore, ethnography is realized today in scientific exhibitions. We believe that from the point of view of national statehood, social, humanitarian and strategic orientation of the main activities of people who work in the field of science, the basis of which was laid by the national leader Heydar Aliyev, is the national ideology.

Key words: Modern Azerbaijan, genocide ideology, history, philosophy, law, political science, sociology, archeology, folklore, ethnography

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**ROTŞİLDLƏRİN “BAKİ NEFT İMPERİYASI”
VƏ ONUN SÜQUTUNUN SƏBƏBLƏRİ**

Hökümə ABBASOVA*

Açar sözlər: Bakı neft sənayesi, fransız kapitalı, neft sərmayədarları, Rotşildlər

Giriş

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Fransa və Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr artıq güclənməkdə olan neft sənayesində özünü göstərirdi. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə Abşeronda neft sənayesinin sürətli inkişafı sayəsində Bakı şəhəri Qafqazda, Rusiyada və bütövlükdə dünyada aparıcı neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi və dünya neftinin tən yarısı Bakıda hasil olunurdu [11, 8]. 1901-ci ildə Rusiyada 11.8 milyon pud, ABŞ-da 9.2 milyon pud, dünyanın digər ölkələrində isə 1,7 milyon pud neft hasil edilmişdir [14, 144].

XIX əsrin 70-ci illərinin sonuna doğru Bakıya xarici kapital axını başladı. Artıq XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda 8 ingilis, 3 fransız, 2 İsveç, 2 alman, 2 Belçika və 1 Niderland firması fəaliyyət göstərirdi [1, 74].

Rotşildlərin Bakı neft sənayesinə qatılması

XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsas xarici sərmayədarlardan biri də fransız Rotşildlər idi. Rotşildlər 1883-cü ildə "Bakı neft sənaye cəmiyyəti"nin səhmlərinin çox hissəsini, 1885-ci ildə isə "Batumi neft sənayesi və ticarəti cəmiyyəti"nin (БНІТО - Н.А.) bir hissəsini almışdılar. 1893-cü ildə Rotşildlər БНІТО-nu "Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və ticarəti cəmiyyəti"nə çevirdilər [12, 58].

"Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti"nin yaradılmasından sonra Rotşildlər Abşeronun neftlə zəngin olan kəndlərində - Balaxanı, Sabunçu və Rəmanada 19 desyatın neftli torpaq və ağ neft zavodu əldə etdilər. Rotşildlər Bakıdan neft məhsullarının ixracını 1884-cü ildə 2.4 milyon puddan 1889-cu ildə 30 milyon puda qədər artırdılar [12, 7].

1883-cü ildə Rotşildlərin Bakı neft sənayesinə qoyduğu sərmayə 1.5 milyon qızıl rubl təşkil etmiş, növbəti 12 ildə isə bu rəqəm təxminən 4 dəfə artmışdır (1895-ci ildə - 6 milyon). 1910-cu ildə Rotşildlərin maliyyə sərmayəsi 10 milyon qızıl rubl dəyərində idi. 1890-cı ildə Rotşildlər artıq Bakıdan ixrac olunan neftin 42%-nə nəzarət edirdilər və tezliklə Nobel qardaşlarından sonra Bakı neft sənayesində ikinci ən böyük sərmayəçi oldular [10, 39].

Balaxanı, Sabunçu, Rəmana, Suraxanı, Bibiheybətdə bir çox neft mədənləri, Keşlədə ağ neft və yağ zavodları Rotşildlərə məxsus idi. Rusiyanın mühüm məntəqələrində onlara məxsus anbarlar, Batumi limanında neft məhsullarını daşımaq üçün çoxlu gəmilər də var idi [10, 39]. Bakıda Rotşildlər həmçinin qaz zavodu (Bibiheybətdə), elektrik şirkəti, dəniz suyunu şirənləşdirən qurğu istehsal edən zavod, neft avadanlıqlarının təmiri emalatxanası və neft kəmərləri tikdilər. Bu layihələrdə onlar milli kapitalın nümayəndələri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov və İsa bəy Hacınski ilə sıx əməkdaşlıq edirdilər.

Bakı neft sənayesində neft hasilatı artdıqca yük daşınması işində yeni vaqonların alınmasına zərurət yaranırdı. Öz maliyyə imkanlarını artırmaq istəyən Rotşildlər bu sahədə də fəal idilər. Cənubi Qafqaz dəmir yolunun inşa edildiyi ilk illərdə hökumət bütün

* AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı
email:h.abbasova@yahoo.com, hokuma.abbasova@edu.gov.az

vaqonları və sisternləri özü alırdı. Belə ki, ilkin mərhələdə çar Rusiyası neftin daşınması üçün 600 vaqon-sistern almışdı. Lakin vaxt keçdikcə bu vaqonlar azlıq təşkil etdi və hökumət neft sərmayədarlarına yeni vaqonlar almaq üçün icazə verməyə məcbur oldu. Bundan sonra Rotşildlərin "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti" neft daşınması işində istifadə olunması üçün 300 vaqon-sistern aldı. Bununla yanaşı Rotşildlər vaqon-sistern istehsal edən müəssisələrə borc pul verirdilər ki, bu da yeni vaqonların istehsalına kömək edirdi [19, 70]. Rotşildlər hətta neftin daşınması üçün lazım olan tənəkə qablar istehsal edən zavod da satın almış və bu zavodun genişləndirilməsinə böyük vəsait sərf etmişdilər [12, 59].

Rotşildlər Rusiya bazarındakı sərmayədarların mürəkkəb vəziyyətə düşmələrindən istifadə edir, kiçik biznes sahibkarlarına lazım olan pul kreditini verməklə onları özlərindən asılı vəziyyətə salırdılar. Bu tip şirkətləri müflis olmaqdan xilas etməklə Rotşildlər onların Nobellərin təsirinə düşməsinin və Nobellərin inhisarının daha da güclənməsinin qarşısını alırdılar [14, 213].

Rusiya ərazisində Rotşildlərin cəlb olunduğu bütün işlərdə icarə şərtləri çox qarmaqarışıq olurdu. Rusiya istehsalçıları ilə əlaqə yaratmaqda rus hökuməti Rotşildlərə dəstək göstərirdi. Digər tərəfdən isə rus hökumətinin qəbul etdiyi əlverişli qərarlar yeni sərmayələr yatırmağa meyli olan Rotşildlər ilə rus hökuməti arasındakı əlaqələri daha da inkişaf etdirdi [15, 183-184, 341].

Şimali Azərbaycandakı fransız sərmayədarı olan Rotşildlər Bakı neftini Qərbi Avropaya daşımaq üçün bir neçə ildən sonra neft tankeri aldılar [21, 171]. Qeyd etdiyimiz kimi, 1889-cu ildə Rotşildlər tərəfindən ixrac olunan neftin miqdarı artıq 30 milyon puda çatmışdı. Onlar nefti Böyük Britaniyaya (London), Avstriya-Macaristana (Triest), Belçikaya (Antverpen), Hind-Çinə, Osmanlı imperiyasına, Niderland Krallığına, Fransaya, Maltaya, Portuqaliyaya, Əlcəzairə və Filippinə ixrac edirdilər [21, 174].

Alfons Rotşild Rusiya daxili bazarını da ələ keçirmək istəyirdi və bu məqsədlə o, Volqaboyu ərazilərdə: Nijni-Novqorodda, Samarada, Saritsında, Həştərxanda və eləcə də, Baltikyanı ölkələrdə, Belarusiya və Polşada "Xəzər -Qara dəniz cəmiyyəti"nin filiallarını açmışdı. XIX əsrin 90-cı illərinə qədər neft hasilatı günbəgün artdığı üçün Cənubi Qafqaz dəmiryolu xətti ixrac edilən neftin daşınması işini tam təmin edə bilmirdi. Neft Volqaboyu ərazilərə tankerlər vasitəsi ilə daşıyırdı. Rotşildlərin bu sahədə də rəqibi Nobel qardaşları idi və onlara məxsus olan nəqliyyat şirkəti 1878-ci ildə "Zorooastr" ("Zərdüşt") adlı dünyanın ən böyük neft tankerini Xəzər dənizinə gətirmişdi [11, 8]. 1898-ci ildə Rotşildlər neftin nəql olunması ilə məşğul olan "Polak" şirkətini alaraq Nobellərlə rəqabət aparacaq "Mazut" nəqliyyat şirkətinin əsasını qoydular. "Mazut" şirkəti 1902-ci ildə "Nəqliyyat Naviqasiya" şirkəti olan "OKA" şirkətini satın aldı [2, 58]. "Mazut"un əsas məqsədi Bakı neftinin Rusiyanın daxili bazarına çıxarılması və satılması işini təşkil etmək idi. Qısa müddətdən sonra, "Mazut" neft ixrac edən ən böyük şirkətlərdən birinə çevrildi. "Mazut" şirkəti tərəfindən həyata keçirilən satışlar sayəsində Rusiya imperiyası daxilində satış xərcləri azaldıldı. "Mazut" şirkəti nəqliyyat sahəsində "Standart-Rus" və Nobellərlə rəqabət aparırdı. 1903-cü ildə Şibayevlərin başçılığı altında yeni bir müəssisə də işə başladı. Artıq 1912-ci ildə "Mazut" cəmiyyəti regionun ən böyük nəqliyyat şirkətlərindən birinə çevrilmişdi və onun təkcə Xəzər dənizində 13 neft tankeri var idi [12, 59].

XX əsrin başlanğıcında iki böyük nəqliyyat şirkətinə malik olan A. Nobel və A. Rotşild daxili bazara nəzarət etmək üçün Rusiya ağ neftinin xarici bazara ixrac edilməsində öz güclərini birləşdirmək qərarına gəldilər. Beləliklə, Nobel qardaşlarının "Barnobel" və Rotşildlərin "Mazut" şirkətləri kartel sazişi imzaladılar və bundan sonra şirkət "Nobmazut" adlanmağa başladı. Bu sövdələşmədən sonra, 1901-ci ildə mazutun 43 %-i, ağ neftinin 57 %-i, sürtgü yağlarının isə 67 %-i "Nobmazut" şirkəti tərəfindən daşıyırdı. Bu kartel razılaşması sayəsində Nobel qardaşları və Rotşildlər Qafqaz neft bazarına daxil olmağa çalışan Amerikanın "Standart Oyl" şirkətini sıxışdırıb buradan

çıxardılar. 1906-cı ilin sonuna qədər “Nobmazut” karteli Rusiya imperiyasının bir çox regionunda öz anbarlarını yaratmışdı [19, 72]. “Nobmazut” Rusiyanın “Standart russe” və Şibayevlərin nəqliyyat şirkətləri ilə də əməkdaşlıq edirdi.

XX əsrin əvvəllərində neft sənayesi Rotşildlər ailəsinin ən gəlirli sahəsinə çevrilmişdi və neft sənayesinə qoyulan sərmayə bütün Rotşildlərin sərmayəsinin 83%-ini təşkil edirdi. Rotşildlər ailəsinin ümumi büdcəsi 625 milyon frank təşkil edirdi ki, burada da baron Alfons, Qustav və Edmundun payı 325 milyon franka bərabər idi [18, 74-82]. Hesablamalara görə, 1906-cı ildə neft sənayesinə qoyulmuş kapital təxminən 61,7 milyon rubl təşkil etmişdir [3].

Qeyd edildiyi kimi, Bakı nefti xarici bazara Cənubi Qafqaz dəmiryol xətti və Xəzər–Volqa su nəqliyyatı vasitəsilə çıxarılırdı. Lakin neft sənayesindəki inkişaf və neft məhsullarının istehsalının artımı daha səmərəli və ucuz nəqliyyat növünün tapılmasını labüd edirdi. Bu yeni nəqliyyat növü Bakı-Batumi neft kəmərinin inşa edilməsi ola bilərdi. Bu yeni ideya bir sıra neft sərmayədarları, o cümlədən A.Rotşild, H.Z.Tağıyev, İ.P.İlimov, S.İ.Bağırov və başqaları tərəfindən dəstəklənirdi. Bakı neft sənayesinə bir neçə dəfə baş çəkmiş və neftli torpaqları tədqiq etmiş kimyaçı alim D. İ. Mendileyevdə Bakı-Batumi neft kəmərinin çəkilməsini dəstəkləyən şəxslərdən biri idi [22, 29].

Məhz buna görə də, Rotşildlər “Lion icarə cəmiyyəti”nin Peterburq filialına 4%-lik istiqrazla 1 milyon rubl dəyərində zəmanət qoyur. Onlar həmçinin Bakı-Batumi layihəsini hazırlayan V.G. Şükürovu da maliyyələşdirmişdi [28].

Bakı-Batumi neft kəmərinin tikintisi 10 il davam etmiş və 1907-ci il iyulun 21-də bu neft boru kəmərinin açılışı olmuşdur [20, 22]. Bakı-Batumi neft boru kəmərinin tikintisinə qoyulan sərmayə 5 il içində geri qaytarılmış və bundan sonra gəlir gətirməyə başlamışdı [19, 34].

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ağ neftin ixrac olunması o qədər də mənfəət gətirmirdi, neft ixracı isə durmadan azalırdı. Bu azalmanın əsas səbəbi Xəzər neftinin Asiya nefti ilə rəqabət aparması, rəqabətə dözə bilməməsi və s. idi. Bu səbəblərdən “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti” 1908-ci ildə özünün Batumidəki filialını bağlamışdı [8].

Rotşildlər ailəsi mövcud iqtisadi vəziyyəti dəyərləndirərək, gəlirin azaldığını və gələcək mənfəət artımının çox çətin olduğunu anlayırdı. 1904-cü ilə nisbətən 1907-ci ildə hasilat və istehsal xeyli aşağı idi. Bunun əsas səbəbi neftli torpaqların vəhşicəsinə istismarı və neftlə zəngin Bibiheybət ərazisində qazma işlərinin çox aşağı səviyyədə aparılması idi. 1908-ci ildə mühəndis Braun bütün Bakı neft sahələrini tədqiq etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəldi ki, bundan sonra neft ixracından gəlir əldə etmək mümkün olmayacaq. O, öz hesabatında “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”nin 1901-ci ildən sonra nəyə görə gəlirli neft sahəsi ola bilmədiyini də izah etmişdir. neft sənayesində tətbiq olunan ağır şərtlər Bakı və Batumi neft sənayesinin gələcək inkişafını sual altında qoyurdu [5].

Neft sənayesi sahəsində uğurun davamlı olmamasına baxmayaraq Rotşildlər bu sahəyə sərmayə qoymaqda davam edirdilər. 1910-cu ildə onlar Rusiyanın “Neft” şirkətinin təqribən 1 milyon rubl dəyərində səhmlərini əldə etdilər. 1911-ci ildə “Q.M. Lianozov və oğulları” şirkətinin də təxminən eyni dəyərdə payları Rotşildlərin əlinə keçdi [12, 58].

Rotşildlər Bakıda həm də elektrik şirkətinin sərmayədarlarından biri idilər. Onlar rus və alman şirkətləri tərəfindən təşkil edilmiş “Baku Elektrische Kraft Company”-nin səhmdarı idilər. Bu şirkətin əsas məqsədi Bakın neft sənayesini elektrik enerjisi ilə təmin etmək idi. Energetika sahəsinə sərmayə qoymağın əsas dəstəkləyicisi Edmund Rotşild idi. Bu işdə ona mühəndisləri Jorj Aron kömək edirdi. Xüsusilə də Bakıdakı elektrik şirkətində böyük pay sahibi olan Alman Bankı və Alman Elektrik Şirkəti ilə məsləhətləşmələri Aron özü aparmışdır [16, 4]. “Baku Elektrische Kraft Company”-nin ən böyük pay sahiblərindən biri Henri Rotşild (1872–1947) idi [7]. “Baku Elektrische Kraft Company” həm Nobel qardaşları, həm də “Xəzər–Qara dəniz cəmiyyəti” ilə müqavilə

bağlayaraq onların müəssisələrini elektriklə təmin edirdi [6].

Alfons və Edmund Rotşildlərə məxsus olan şirkətin belə uğur qazanmasının əsas səbəblərindən biri də onların əldə etdikləri dolğun məlumatlar idi. Parisdə və Bakıda Rotşildlərə iqtisadi və texniki hesablamaları özündə əks etdirən dəqiq məlumat toplusu çatdırılırdı. Rusiyadakı neft sənayesində qazandıqları dərin bilik Rotşildlərə təkcə Abşeronda deyil, həm də Şimali Qafqazda (Qroznı, Maykop) müvəffəqiyyət qazanmalarına şərait yaratdı.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Şimali Azərbaycanda əsrin əvvəlinə nisbətən 10 dəfə çox – 112,6 milyon rubl məbləğində xarici kapital cəmləşmişdi. Bu kapitalın 54,3 milyon rublu ingilislərə, 48,3 milyon rublu fransızlara, 10 milyon rublu isə almanlara məxsus idi. Neft sənayesində xarici kapital 42 % təşkil edirdi [13, 9]. Rusiya neft sənayesində fransız kapitalının çox yüksək fəallığını bir sıra faktlar sübut edir. Məsələn, 1916-cı ilin əvvəllərində Rusiya neft sənayesinin 15 müəssisəsinin səhm kapitalı 176767 min rubl, fransız kapitalının payı isə 62380 min rubl idi. Beləliklə, Rusiya neft sənayesinin 16 müəssisəsinin səhm kapitalının ümumi miqdarının 35,3%-ə qədəri Rotşildlər şirkətinin əlində idi. 1912-1913-cü illərdə "Mazut" və "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti"nin səhmləri "Royal-Datç/Şell" ingilis-holland şirkətinə satıldı. Bu cəmiyyətlərdə Rotşildin iştirak payı xeyli azaldı. Əvəzində "Bakı neft sənaye cəmiyyəti"nin səhm kapitalının 38,7%-ə qədəri, "Q.M.Lianozov və oğulları" şirkətinin kapitalının 50%-ə qədəri və Rusiyanın "Neft" şirkətinin səhmlərinin 88,9%-ə qədəri fransız kapitalistlərinin əlində idi. Bütün bu cəmiyyətlər Bakıda fəaliyyət göstərirdilər [2, 59].

Rotşildlərin neft sənayesinin süqutunun səbəbləri

Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci ildə Bakı Kommunasının qərarı ilə "Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti" və "Mazut" birliyinin milliləşdirilməsinin Rotşildlərə belə də güclü təsiri olmamışdır. Çünki 1912-ci ildə onlar öz neft şirkətlərini Britaniya-Niderland Krallığının birgə şirkəti olan "Royal Dutç-Şellə" satmışdılar [21, 182].

Rotşild qardaşlarının Bakı neft sənayesində öz səhmlərini satması səbəbini müəyyən etmək çox çətindir. Bəzi alimlər güman edirlər ki, yaxınlaşmaqda olan Birinci Dünya müharibəsi haqqında əvvəlcədən aldıkları məlumatlar 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra bir neçə il əvvəl onların Rusiyada öz bizneslərini satmasına səbəb olmuşdur. Digərləri isə bunu Rusiyada mövcud olan antisemitizm, cəmiyyətdəki qeyri-sabitlik və ölkədəki siyasi vəziyyətlə bağlayırlar. Belə ki, 1902, 1904 və 1906-cı illərdə Bakıda və Batumidə güclü tətillər baş vermişdir [2, 58]. 1906-cı ilin noyabr-dekabr aylarında təkcə Rotşild və Nobel qardaşlarının mədənlərində 15 minə qədər fəhlənin 2 aya qədər davam edən tətilləri baş verdi [13, 75]. Bu tətilərdən sonra Rotşildlər Bakı neft sənayesində çalışan işçilərin sosial təminatı üçün bir sıra işlər görürdülər. Məsələn, işçilərin məcburi şəkildə sığorta olunması işi həyata keçirilirdi. İş vaxtı qəzada zərər çəkmiş şəxslər, əlillər və ya həyatını itirən şəxslərin ailələri pul yardımları alırdılar. Buna misal olaraq "Mazut" birliyinin 1908-ci ildə sığorta içi üçün ayırdığı 100 min rublu göstərmək olar [19, 71]. Həmin dövr üçün bu çox önəmli bir məbləğ idi.

Rotşildlərin neft işindən çəkilməsinin əsas səbəblərindən biri də onların bu sahədə qarşılarına qoyduqları məqsədə çatmamaqları idi. Bu biznesə daxil olarkən Rotşildlər dünya neft ixracının 25%-nə sahib olacaqlarına inanırdılar. Lakin artıq XX əsrin əvvəllərində məlum oldu ki, bu məqsədə çatmaq çox müşkül bir məsələdir. Belə ki, Avropa bazarı ixracının 6 %-i Rotşildlərin payına düşürdü. Bundan başqa 1901-ci ildən sonra Rusiyada neft hasilatı azalmağa başladı və istehsalın azaldığı bir vaxtda qarşıya qoyulmuş hədəfə çatmaq mümkün olmadı.

1901-ci ildən başlayaraq Ramana, Balaxanı və Sabunçudakı neft yataqlarında hasilat azalmağa başladı. İlk vaxtlar belə bir azalmanı hiss etmək çox çətin idi, lakin

zaman keçdikcə bu proses artıq tam şəkildə nəzərə çarpırdı. Neft istehsalçıları neft istehsalında olan bu geriliyi yalnız 1904-1905-ci illərdə anlama bildilər. Bibiheybətdəki zəngin neft yataqlarında da tezliklə geriləmə başladı. Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Bibiheybətdəki neft quyularında su sızmaları (infiltrasiya) getdikcə daha çox problem yaradırdı. Quyuları çox dərin qazmaq lazım idi ki, bu da baha başa gəlirdi.

Rotşildlərin Bakı neft sənayesində öz paylarını satmasının digər bir səbəbi isə Rusiyada başlamış antisemitizm dalğası idi. Hətta Rusiya hökuməti də yəhudi sərmayəsinə şübhə ilə (skeptik) yanaşırdı. Belə bir şəraitdə Rotşildlər artıq çar hökumətindən də dəstək ala bilmirdilər.

1905-ci ildə Alfons Rotşildin vəfat etməsi Rotşildlərin neft biznesində dönüş nöqtəsi oldu və bu biznesə onun qardaşı Edmund Rotşild başçılıq etməyə başladı. O, yaranmış çətin vəziyyətdə neft şirkətlərini idarə etməyin çətin olduğunu görürdü. Elə buna görə də 1905-ci ildə o, “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”ni və “Mazut” şirkətini Nobel qardaşlarına, növbəti il isə Alman Bankına təklif etdi, lakin hər iki tərəf bu təklifə müsbət cavab vermədi. Rotşildlərin “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti” və “Mazut” şirkəti güclü rəqiblərlə mübarizə-rəqabət aparırdı. Bu rəqiblər arasında ən güclüsü ABŞ-ın “Standart Oyl” şirkəti idi. “Standart Oyl” şirkəti ilə rəqabətə dözməyən Rotşildlər öz neft şirkətlərini satmaqda maraqlı idilər. Buna görə də Rotşildlərin neft şirkətləri ilə maraqlanan bir şirkət peyda olduqda Edmund Rotşild bu təklifə müsbət cavab verdi. Beləliklə, 1911-ci ildə Rotşildlərin Qroznudakı payı, 1912-ci ildə isə Bakıdakı payı “Royal Datç-Şell” şirkətinin başçısı Henri Deterdinqə satıldı.

Əvvəllər “Samuel&Co” adlanan “Şell” nəqliyyat və ticarət şirkəti ilə Rotşildlər arasında ilk birgə fəaliyyətin tarixi XIX əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. 1891-ci ildən etibarən “Şell” “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”nin neft məhsullarının şərqdə satışını təşkil edən rəsmi tərəfdaşı olmuşdur. 1897-ci ildə Böyük Britaniyanın “Şell” nəqliyyat şirkəti Niderlandın “Royal Dutç” şirkəti ilə birləşdi. 1902-ci ildə Asiya Neft Şirkəti də bu birliyə qoşuldu. Rotşildlər bu şirkətə maliyyə dəstəyi göstərirdilər.

“Royal Datç-Şell” və Rotşildlər arasında satış haqqında əsas danışıqlar 1911-ci ildə baş tutdu. Danışıqlar zamanı razılaşdırılmalı olan əsas məqam qiymət məsələsi idi. Aronunməktublarından da göründüyü kimi, Rotşildlər və Deterdinq arasındakı sövdələşmə çox çətin olmuşdur. Hesablamalarda “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”nin dəyəri 6.5 milyon rubl, “Mazut”un dəyəri isə 21,624 milyon rubl dəyərində göstərilmişdir. İki şirkətin dəyəri ümumilikdə 28,124 milyon rubl – təxminən 75 milyon franka bərabər idi [4, 195].

1911-ci ilin noyabr ayında “Standart Oyl”un Uzaq Şərqdə apardığı qiymət müharibəsi “Şell”in səhmlərinin aşağı düşməsinə səbəb oldu. Bundan sonra Deterdinq daha da narahat olmağa başladı. 1911-ci il dekabrın 8-də cənab Deterdinqlə Rotşild qardaşları arasında ilkin konvensiya imzalandı. Deterdinq qiymətdə endirim olması ilə bağlı çox qızgın mübarizə aparırdı və nəhayət 1912-ci ilin əvvəlində Rotşildlər ailəsi güzəştə getdi. 1912-ci il fevralın 16-da Aron Eduard Rotşildə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Tam razılıq əldə edildi” [9].

1912-ci il fevralın 21-də “Royal Datç/Şell”lə Rotşildlər arasında satış haqqında müqavilə imzalandı. Nəticədə “Royal Datç/Şell” şirkəti “Mazut” və “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”nin səhmlərinin 80%-ni əldə etdi. Sövdələşmə 22,136 milyon rubl, yəni 58,881 milyon franka başa gəldi. Bunun əvəzində isə Rotşildlər “Royal Datç”ın səhmlərinin 60%-ni, “Şell”in səhmlərinin isə 40%-ni əldə etdilər. Beləliklə, Rotşildlər ailəsi “Royal Dutç”ın səhmlərindən 3879 milyon Holland quldeni, “Şell” səhmlərindən isə 241.222 funt əldə etdi. “Royal Dutç/Şell” şirkətinin səhmlərinin dəyəri 1911-ci ilin dekabr ayında 58 milyon quldendən 100 milyon quldənə qalxmışdı [2, 58].

“Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”nin və “Mazut”un səhmlərinin 10%-i “Pollak”a, digər 10%-i isə “Deutsch de la Meurthe” şirkətinə məxsus idi. Formal razılaşmaya əsasən

Rotşildlər ailəsi Deterdinqin “Pollak”ı dəstəkləməsinə nail oldular. Bu satış böyük təəccübə və əks-sədaya səbəb oldu. Bu sövdələşmə çar Rusiyasının neft sənayesi tarixində baş tutmuş ən böyük satış əməliyyatı idi.

Nəticə

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Rotşildlər gələcək Azərbaycan-Fransa əlaqələrinin inkişafında çox böyük rol oynamışdılar. Onlar Azərbaycanda müxtəlif sənaye sahələrinə sərmayə qoymuş və burada təxminən 30 ilə yaxın müddət ərzində fəaliyyət göstərmiş ən böyük fransız sərmayədarları olmuşlar. Rotşildlər Bakı neft sənayesinin inkişafı, Şimali Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda nəqliyyat sisteminin inkişafı üçün çox böyük işlər görmüşdülər. Onlar Ağ şəhər zavod rayonunda xeyli sayda neft məhsulları istehsal edən şirkət tikdilər. Bu, ağ neft, benzin, sürtgü yağları, efir yağı və s. kimi məhsullar istehsal edən fabriklərdən ibarət olan nəhəng bir müəssisə idi. Bundan başqa Rotşildlər qaz zavodu, elektrik enerjisi stansiyası, duzlu suyu distillə edən zavod, neft məhsullarının təmirini nəzərdə tutan zavod və boru kəmərləri tikmişdilər. Bununla onlar Azərbaycan iqtisadiyyatının sonrakı inkişafına da öz töhfələrini vermişdilər.

Digər neft baronları ilə birlikdə Rotşildlər müxtəlif xeyriyyəçilik tədbirləri təşkil etmiş və məktəblərin tikintisinə müəyyən miqdarda vəsait ayırmışdılar. Bundan başqa onlar bir sıra möhtəşəm bina tikməklə Azərbaycan memarlığına da öz töhfələrini vermişdilər.

Lakin Bakı neft yataqlarında hasilatın azalmağa başlaması, eyni zamanda yaxınlaşmaqda olan Birinci Dünya müharibəsi haqqında Rotşildlərin əvvəlcədən aldıkları məlumatlar onların Bakıda, o cümlədən Rusiya imperiyasının digər bölgələrində bizneslərini satmasına səbəb olmuşdur. Bunun digər səbəbləri isə Rusiyada başlamış antisemitizm hərəkatı, cəmiyyətdəki qeyri-sabitlik, o cümlədən geniş yayılmış tətillər idi. Beləliklə, Rotşildlər neft işində öz səhmlərini satmaqla əldə etdikləri kapitalı onlar üçün daha gəlirli sahə olan bank sektorunun inkişafına yatırmışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алияров С.С., Нефтяные монополии в Азербайджане в период первый мировой войны, Баку, АТУ, 1974, с 228.
2. Archives nationales du monde du travail, Banque Rothschild 132 AQ (1995 057), pp 587.
3. Archives nationales du monde du travail, 132 AQ 12H9.
4. Archives nationales du monde du travail, 132 AQ 195.
5. Archives nationales du monde du travail, 132 AQ 282. Comptes d'exercice. Bilans.
6. Archives nationales du monde du travail, (ANMT), 132 AQ 299.
7. Archives nationales du monde du travail, (ANMT), 132 AQ 301.
8. Archives nationales du monde du travail, 132 AQ 882. copie de lettres de M. Aron à BlumPacha, 6août 1910.
9. Archives nationales du monde du travail, 132 AQ 883, copie de lettres de M. Aron à Edmond.
10. Ахундов Бахман, Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности, Москва, 1959, с 293.
11. Babusiaux D., Recherche et production de pétrole et de gaz: réserves, coûts, contrats, Editions Technip, Paris, 2002, pp 337.
12. Əliyev İ., Muradverdiyev Akif, Azərbaycan Nefti Dünya Siyasətində, Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997, s. 78.
13. Əzizov T. Ə., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində, Bakı: Zaman, 1997, s. 256.
14. Gerretson, F.C., History of the Royal Dutch, Leiden, 1953, pp 287.
15. Girault René, Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914, Paris, Armand Colin, 1973, pp 624.
16. Harry W. Paul, Henry de Rothschild, 1872- 1947: Medicine and Theatre, Farnham, England, 2011, pp 322.

17. Kaspi qəzeti, Bakı, 1888, No 155.
18. McKay John P., "The House of Rothschild (Paris) as a Multinational Industrial Enterprise, 1875-1913," in Alice Teichova, Maurice Lévy- Leboyer, and Helga Nussbaum, ed, Multinational Enterprise in Historical Perspective, Cambridge University Press, Cambridge, England, 1986, pp. 74-86.
19. Mirababayev M. Azərbaycan neftinin qısa tarixi. “Azərneşr”, Bakı, 2007, s. 171.
20. Osman Nuri Aras, Azərbaycanın Hazar Ekonomisive Stratejisi, Derin Yayınları, İstanbul, 2008, s. 234.
21. Полонский Л. Банкирский дом Ротшильда в Баку, Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3 (13). С. 169–182.
22. Souhesmes R. de, Le Pétrole a Bakou, L’clairage, Paris 1901, pp 44.

Summary

Hokuma Abbasova

The Rothschilds' Baku oil monopoly and the reasons of its decline

At the end of XIX century and the beginning of XX century Baku became one of the leading oil centres not only in Caucasus and Russia, but also in the world. Soon this led to the stream of foreign investors to Baku. The Rothschilds was one of the leading foreign investors in Baku oil industry at that time.

The author tried to scrutinize the role that the Rothschilds played in Baku oil industry through the different sources and mainly the sources in French. Furthermore, the paper will examine how the Rothschilds expanded their Baku oil monopoly via various projects. Moreover, the reasons why the Rothschilds' Baku oil industry declined were investigated in this article, as well.

Key words: Baku oil industry, The Rothschilds, oil monopoly, French capital

Резюме

Хокума Аббасова

Бакинская нефтяная монополия Ротшильдов и причины ее распада

К концу XIX и в начале XX века Баку стал одним из ведущих нефтяных центров не только на Кавказе и в России, но и в мире. Вскоре иностранный капитал начал проникать в Баку. Среди иностранного капитала Ротшильды были одним из ведущих иностранных инвесторов.

В статье, с помощью различных источников и в основном источников на французском языке, была исследована роль, которую Ротшильды играли в Бакинском нефтяной промышленности. Кроме того, автор попытался исследовать, как Ротшильды расширили свою нефтяную монополию в Баку с помощью различных проектов. А так же, в данной статье были исследованы причины распада нефтяной монополии Ротшильдов.

Ключевые слова: нефтяная промышленность в Баку, Ротшильды, французский капитал, нефтяной монополия

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

RUSIYA-UKRAYNA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ BÖHRAN

Şikar İBRAHİMOV*

Açar sözlər: separatçılıq, integrasiya, Avropa İttifaqı, NATO, Krım

Giriş

Ukrayna Rusiya üçün xüsusi bir əhəmiyyətə malik yerdir. Ukrayna ilə Rusiya arasında coğrafi, tarixi, iqtisadi və etnik istiqamətlərdən qüvvətli bağlar var. Qara dəniz Donanmasının olduğu Krımdakı Sevastopol limanı və Rus əhalisinin sıx olaraq yaşadığı Şərq Ukrayna kimi amillər səbəbindən Ukrayna Rusiya üçün çox böyük əhəmiyyət daşımaqdadır.

Aİ-na integrasiya yolunda Ukraynada “Narıncı İnqilab”

Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra Ukrayna xalqının böyük bir hissəsi Aİ- na üzv olmaq istəyirdilər.

2004-dəki 'Narıncı İnqilab' ilə bu tələb açıq şəkildə ifadə edilmişdir. İnqilabdan sonra başa gələn Qərb tərəfdarı hökumət AB-nin tələb etdiyi şərtləri (demokratiya, insan hüquqları, sui-istifadələrin qarşısının alınması kimi) təmin etmək üçün bir sıra addımlar atdılar. 2004 və 2007-ci illər Şərq Avropa genişlənmələrindən sonra Ukraynanın da AB-nə üzvlük məsələsi gündəmə gəlmişdi. Ancaq AB, Rusiyanı qarşısına almamaq, genişlənmə ilə onsuz da problemlər yaşayan birliyi iflasa uğratmamak üçün Ukraynanı birliyə üzv etməyi təxirə saldı.

AB ilə yaşanan xəyal qırılıqları 2010-cu il Prezident seçkilərində də əks olunmuş və Rus tərəfdarı Yanukoviç prezident olmuşdur [1, 4].

AB baxımından Ukraynanın əhəmiyyəti Rumıniya və Bolqarıstanın 2007-ci ildə birliyə üzv olmaları nəticəsində Ukrayna ilə qonşu olunması nəticəsində ortaya çıxmışdır. Genişlənmə ilə enerji ehtiyacı daha da artan AB, Rusiyadan enerji qaynaqlarını daşıyan boru kəmərlərinin keçdiyi Ukraynanın AB dəyərlərini mənimsəmiş etibarlı bir qonşu olmasını arzu etmişdir. Bu əhatədə AB, Ukrayna və digər üzvlük məlumat perspektivinə sahib ölkələrlə 2009-cı ildə fərqliləşdirmək qanunu istiqamətində Şərq Ortaqlığını qurmuşdu. Bu tarixdən sonra EAP üzrə ölkələrlə Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq Razılaşmaları üzərindən əlaqələr aparılmışdır. Avropa Komissiyasının 2003-cü ildə nəşr etdiyi "Daha Geniş Avropa və Qonşuluq: Şərq və Cənubdakı Qonşularımızla Əlaqələrimizin Yeni Çərçivəsi" adlı sənəddə yeni sərhədlərin xaricində sabitliyin və rifahın təmin edilməsinin əhəmiyyətinə diqqət çəkilmişdir. Bu yeni qonşuluq siyasətinə görə AB sərhəd qonşusu ölkələrə üzvlük vəd edilmirdi.

Yanukoviç varisləri olan Kravçuk və Kuçma kimi Qərb və Rusiya arasında pragmatist və balanslı bir siyasət izləmiş olsa da, noyabr 2013-ci ildə AB ilə tərəfdaşlıq sazişi imzalamaq yerinə, Rusiya ilə təbii qaz endirimi və maddi yardım razılaşması etmişdi [1, 4].

2013-cü ilin payızında Ukraynanın AB ilə tərəfdaşlıq müqaviləsini imzalamaqdan imtina etməsi üzərinə ölkədə başlayan etirazlar hökumət əleyhdarının mitinglərinə çevrildi. Prosesin sonunda prezident Viktor Yanukoviç devrildi və Qərb tərəfdarı yeni bir hökumətin qurulması ilə ölkədəki təzyiq düşdü. Ancaq Ukraynanın cənubunda və şərqində və Krımda başlayan separatçı hərəkətlər ilə Ukrayna yeni bir sabitsizliyə yol açdı [2, 3-4].

* AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun “Beynəlxalq Münasibətlər və İnsan Hüquqları” şöbəsinin böyük elmi işçisi
e-mail: ibrahim.shikar@gmail.com

Rusiya bu müddətdə hakimiyyətə gələn Qərb tərəfdarı Kiyev hökumətini və 25 maydakı erkən Prezident seçkisini qanuni saymamışdı. Qərb isə Krım və Sivastopoldakı müstəqillik referendumlarını qanuni saymamışdı. 21 noyabr 2013-cü ildə başlayan etirazlarda AB ilə tərəfdaşlıq müqaviləsi imzalanması tələb olunurdu. Ancaq dekabr ayında Yanukoviç Rusiya ilə 15 milyard dollarlıq iqtisadi yardım və təbii qazda endirim razılaşmalarını imzalamış və bunlara əlavə olaraq 16 yanvarda Ukrayna Parlamenti vergi tənzimləmələri və nümayiş qanununa dair qanuna dəyişikliklər etmişdi. Bu dəyişikliklərə reaksiya olaraq fərqli qruplardan ibarət olan etirazçılar "erkən seçki" tələbi edirdilər [2, 3-4]. Böyüyən etirazlar qarşısında addım atmaq məcburiyyətində qalan Yanukoviç son bir həmlə olaraq təzyiqi salmaq məqsədilə müxalifət liderlərinin yanında Almaniya, Polşa və Fransa Xarici İşlər Nazirləri ilə Rusiya İnsan Hüquqları Komissarının qatıldığı danışıqlar təşkil etmişdi.

Bu danışıqlar nəticəsində müxalifətin bir çox tələbini təsdiq edən bir razılaşma imzalanmaq üzrə idi. Ancaq meydana olan digər partiya və qruplar, bu müqaviləni tanımayacaqlarını elan etdilər. Bütün bunlar Yanukoviçin partiyasından 60 millət vəkili istefa verməsinə səbəb oldu.

Müxalifətin çoxluq təşkil etdiyi 27 fevral 2014-cü ildə qurulan yeni hökumət mayın 25-də erkən prezident seçkisinin keçirilməsi, Ukrayna xüsusi təyinatlı polis alayının ləğv edilməsi və Rus dilinin rəsmi dil olmaqdan çıxaran Azlıq Dilləri Qanununun ləğvi kimi qərarlar çıxarıldı. Yeni hökumətdə islahat tərəfdarı Ana Vətən Partiyası lideri Arsen Yatsenyuk Baş nazir oldu. Rusiya əleyhinə atılan bu addımlar nəticəsində Rusiya ilk olaraq yeni rəhbərliyi qanuni görməmə qərarını aldı [2, 3-4].

Rusiya-Ukrayna münasibətlərində gərginləşmə

Rusiya ilk olaraq Yanukoviç dövründə edilən kredit və endirimli təbii qaz razılaşmasını təxirə salıb. Rusiyanın gərginliyi artırmaq istiqamətli ilk addımı isə Krım üzərindən oldu. 27 fevralda formalı və silahlı şəxslər Krım Parlamentinin və Baş nazirlik binasını ələ keçirdilər. Parlament yalnız Rus mənşəli millət vəkillərinin iştirak etdiyi bir iclasda Rus Birliyi Partiyası sədri Sergey Aksenov'u baş nazir seçdi və martın 16-da referendum keçirilməsi qərarı alındı. Krımda xalqdan iki sual soruşuldu: "Rus vətəndaşı olmaq surətiylə Rusiya Federasiyasına birləşməyi dəstəkləyə bilərsinizmi? 1992-ci il Konstitusiyasına dönməsi surətiylə Krımın keçmiş statusunu qazanmasını dəstəkləyə bilərsinizmi? "Nəhayət referendum nəticəsinə görə Krım Rusiyaya birləşmiş oldu [2, 6].

Krım Rusiya üçün əvvəldən bəri strateji bir əhəmiyyətə sahib idi. Rusiya 2010-cı ildə Ukrayna ilə Krımdakı əsasını 2042-ci ilə qədər uzadan müqaviləni imzalamışdı. Rusiya üçün Qara dənizdəki və cənub sərhədlərindəki təhlükəsizliyi təmin edən bu donanma, həmçinin Aralıq dənizindəki fəaliyyətini də təmin etməkdədir. Kievdəki dəyişikliklərin Sivastopoldakı Rusiya donanmasını təhlükəyə salması bəhanəsi ilə Rusiya Krımı işğal etdi. Krım ayrıca Rusiyanın AB-nə qarşı enerji kartını istifadə baxımından əhəmiyyətli bir mövqeyə gəlmə potensialına malikdir. Rusiya Krımın referendum ilə beynəlxalq hüquqa uyğun bir şəkildə Rusiyaya birləşdiyini müdafiə etmiş və Putin "Kosova" nümunəsini xatırlatmışdı.

Ukraynanın şərqində eynilə Krımdakı kimi təşkil edilən Rusiya tərəfdarları nümayişlər Moskvanın hərbi sahədə atacağı addımlardan xəbərini verirdi. Rusiya ilk olaraq 28 fevralda 150 min əsgərin iştirakı ilə bir manevr başladı. 2014-cü ilin mart ayında Donetskə qarşıdurmaların başlaması ilə 17 mart tarixində Rus Xarici İşlər Nazirliyi Ukraynadakı vətəndaşlarının həyatları üçün məsuliyyət daşıdıqlarını bildirmişdir [3, 1266]. Rusiya Şərq Ukraynada Rus əsgərlərinin müdaxilə olduğu iddialarını isə yalanlamışdır. 5 iyun 2014-cü ildə Voice of Russiya danışan Putin "Cənub-Şərqi Ukraynada

hərbiçilərimiz yoxdur " demişdir. Ancaq NATO, ABŞ və digər ölkələrin kəşfiyyat təşkilatları ilə müşahidəçilər şərq Ukraynada Rus əsgərləri və hərbi sursatın olduğunu göstərən şəkil, video və peyk şəkilləri olduğunu bildirmişdilər (3,1257). Rusiyanın Şərq Ukraynada 2014-cü ilin yazında başladığı müdaxiləyə bu bölgədə rus dilində danışan seqmentlər ilə rus mənşəli insanların təzyiq və təhdid altında olduqlarını səbəb göstərmişdir. Ayrıca Putin, Donbas bölgəsinin 1920-ci illərdə Ukraynaya SSRİ tərəfindən verilən "Novorossiya" (Yeni Rusiya) olduğunu xatırladaraq bu bölgənin Rusiya ilə olan bağlılığını xatırlatmışdır [3, 1287].

Qərbin Krımın işğalına reaksiyası sərt olmuşdur. ABŞ Prezidenti Barak Obamanın 28 fevral 2014-cü ildə Rusiya əsgərlərinin Krımdakı varlığı ilə bağlı xəbərlərdən dərin narahatlıq duyduğunu və Ukraynaya qarşı hərbi bir müdaxilənin əvəzinin olacağı və "beynəlxalq cəmiyyətlə birlikdə Ukraynanın arxasında dayandığını" söylədi. AB isə "EuroMeydan"dakı etirazları hər baxımdan dəstəklədi. 16 yanvarda nümayişçilərin hüquqlarını məhdudlaşdıran və onlara beş ilə qədər həbs cəzasını nəzərdə tutan yeni qanunlar AB-nin reaksiyası nəticəsində 27 yanvarda ləğv edildi. 18 fevralda alovlanan və üç gün davam edən şiddət hərəkətlərində 100 adamın ölməsi nəticəsində AB Yanukoviç və hökumətinə bəzi sanksiyalar tətbiq etdi. Şiddətdən məsul olan Ukraynalı hökumət rəsmilərinin AB ölkələrindəki mal varlıqlarının dondurulması, AB-nə viza qadağanı və nümayişləri yatırmaq üçün istifadə edilən materialların satışının qadağan edilməsi kimi sanksiyalar tətbiq edildi.

Krım Məclisinin Krım Muxtar Respublikası və Sivastopolun Rusiyaya qatılması istiqamətində 16 martda referendum keçirilməsi qərarının verildiyi 6 mart 2014-cü ildə Avropa Dövlət və Hökumət başçıları Şurası fəvqəladə toplandı. Ukraynanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinin Rusiya tərəfindən pozulduğunu, Rusiyanın bu ölkədən əsgərlərini çıxarması lazım olduğu və Krım Məclisinin referendum qərarının Ukrayna konstitusiyasına zidd olduğu ifadə edildi [2, 11].

Gürcüstan müdaxiləsində olduğu kimi, Rusiya eynilə Krımın işğalında və Ukraynanın şərqindəki hərbi müdaxiləsini beynəlxalq hüquq arqumentlərini istifadə edərək qanuniləşdirməyə çalışmışdır. Rusiya bu sayədə həm daxili ictimaiyyətin dəstəyini qazanmaq, həm də beynəlxalq ictimaiyyətdə gələcək reaksiyaları saxlamaq üçün bu strategiyayı aparmışdır.

2014-ci ilin mart ayında təşkil edilən iki fəvqəladə BMT Təhlükəsizlik Şurasının toplantısındakı ölkələr Rusiyanın müdaxilə səbəblərini qeyri-kafi hesab etdilər. Necə ki BMT İnsan Haqqları Yüksək Komissarlığının hesabatları, Ukraynada rus dilində danışan vətəndaşların insan hüquqlarının pozulduğunu dair bir sübutun olmadığını, əksinə Krımdakı referendumda Krım tatarlarının təzyiq altında olduğunu və qəbul edilən rus qanunlarının onların ifadə azadlığı, dini azadlıqlar, dərnek qurma kimi haqqlarına maneə törədəcəyini vurğulamışdır. 1 mart 2014-cü ildəki BMT Təhlükəsizlik Şurasının konfransında rusiyalı vəkil Vitali Çurkin Yanukoviçin Rusiyadan kömək tələbində olduğunu iddia etmiş və Yanukoviçin Rusiyaya yazdığı məktubu göstərmişdir. Çurkin Kievdən gələn şəxsiyyəti naməlum silahlı şəxslərin Krım Daxili İşlər Nazirliyi binasını ələ keçirməsi nəticəsində Yanukoviçin kömək tələbində olduğunu iddia etmişdir. Buna qarşı ABŞ, Ukrayna məclisi təsdiqi olmadan xarici əsgərlərin ölkəyə dəvət edilməsinin Ukrayna konstitusiyasına zidd olduğu qarşılığını vermişdir [3, 1266].

Rusiyanın Ukraynanın şərqində dondurulmuş bir qarşıdurma yaratması əslində Rusiyanın bir müddətdir yaxın ətrafında Qərbə yaxınlaşma təşəbbüsündə olmuş ölkələrdə izlədiyi strategiyanın davamıdır. Eynilə Gürcüstan və Moldova kimi müdaxilə olduğu ölkələrdə Rusiya, Ukraynanı da çarəsiz vəziyyətdə qoyaraq və bu Qərbə integrasiya olmalarını maneə törətməkdədir. Ölkədəki bütün torpaqlarına hakim ola bilməmiş bir Ukrayna hazırda Qərbin korrupsiyanın aradan qaldırılması və iqtisadi islahatların aparılması

kimi tələblərini yerinə yetirə bilmir.

Ancaq Ukrayna Böhranından sonra, Rusiyanın fikirlərinin əksinə, AB Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində müzakirə edilən ölkələrdən Ukrayna, Gürcüstan və Moldova AB-i yolunda qətiyyətlərini davam etdirmişlər. Bu ölkələrin qətiyyətli nəticəsində AB, 2014-cü ilin iyulundan etibarilə bu üç ölkə ilə tərəfdaşlıq müqaviləsi ilə "Dərin və Hərtərəfli Azad Ticarət əməkdaşlığı" müqaviləsi imzalanmışdır. AB ilə gömrük vergilərini qaldıran Ukrayna, Gürcüstan və Moldova Rusiyadan bir addım daha uzaqlaşmışlar. Ancaq AB-nin sərhədlərini genişləndirmək istiqamətində istəyli olmaması, Rusiyanın bu üç ölkədəki "dondurulmuş münaqişələri" yaradaraq prosesin önünü kəsməsi və Ukrayna Böhranı sonrasında bu ölkələrin ictimaiyyətdə AB tərəfdarlarının azalması kimi səbəblər üzündən bu ölkələrin Avropa Birliyinə üzv olması yaxın gələcəkdə mümkün deyil. 2014-cü ilin aprelində Ukrayna Böhranı sonrası edilən ictimaiyyət yoxlamalarına görə Moldovada xalqın yalnız üçdə biri və Ukraynada əhalinin yarısı AB ilə tərəfdaşlıq müqaviləsi imzalanması tərəfdarı olarkən, Gürcüstanda bunun 50% altına düşdüyünü göstərmişdi [4, 3].

Nəticə

Rusiya, beynəlxalq hüququ ayaqlar altına almaq bahasına, yaxın ətrafında hege-moniyə qurma istiqamətində addımlar ataraq, soyuq müharibə sonrası beynəlxalq sistemdə regional güc olacağını ortaya qoymuşdur. Rusiyanın bu hücumlarına ABŞ-ın qarşı çıxması, beynəlxalq sistemin Rusiyanın arzu etdiyi şəkildə çox-qütblü hala çevrildiyinə dair fikirləri gücləndirmişdir. ABŞ bundan sonrakı müddətdə Rusiyanı nəzərə almadan global səviyyədə hücumlar ortaya qoya bilməyəcək. Digər tərəfdən NATO, Rusiyanı nəzərə almadan genişlənmə istiqamətində qərar ala bilməyəcək. Necə ki, 1990-cı illərin sonundan etibarən başlayan əhatəli genişlənmə dalğası, Rusiyanın fəal xarici siyasət izləməyə başladığı 2000-ci illərin sonunda bir anda dayanmışdır. Rusiya həm öz yaxın ətrafındakı güc mövqeyini gücləndirmiş olub global səviyyədə təsirli bir aktor olması yolunda sürətlə irəliləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sarı G. AB Yolunda Ukrayna: Avropa Komşuluk Politikası Ve AB-Ukrayna İlişkileri, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 4, 2015
2. Özdal H. Özertem, Hasan S., Has K., Yeğin M. Ukrayna Siyasi Krizinde Rusya ve Batı'nın Tutumu", USAK Analiz, 2014, No 28, 3
3. Allison R. Russian 'deniable' intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules, International Affairs, 2014
4. Inayeh A., Schwarzer D., Forbrig J. Regional Repercussions of the Ukraine Crisis. Challenges for the Six Eastern Partnership Countries, The German Marshall Fund of the US, Economic Policy Paper, 2014, 3, 3
5. Wolff, Andrew. T. (2015). Future of NATO enlargement after Ukraine crisis. <https://www.chathamhouse.org/publication/ia/future-nato-enlargement-afterukraine-crisis>.
6. Walker E. A Strategic response to Russia's Role in the Ukraine Crisis. 2015 <http://eurasiangeopolitics.com/2015/05/06/a-strategic-response-to-russia>.
7. Украинский кризис и отношения России и НАТО. <http://www.nato.int/docu/review/2014/Russia-Ukraine-Nato-crisis/Ukraine-crisis-NATO-Russia-relations/RU/index.htm>
8. Кризис российско-украинских отношений: анамнез и планирование. <http://glavcom.ua/publications/121734-krizis-rossijsko-ukrainskih-otnoshenij-anamnez-i-planirovanie.html>

Резюме

Ибрагимов Шикар

Кризис российско-украинских отношений

Помимо географических, исторических, экономических и этнических отношений между Россией и Украиной имеются и более тесные связи. После расширения Восточной Европы в 2004-2007 г.г. актуальным стал вопрос членства Украины в ЕС. Отказ Украины подписать договор о совместном сотрудничестве с ЕС стал поводом антигосударственных протестов недовольных масс населения. Последствиями сепаратистского движения на юго-востоке Украины и в Крыму стали свержение президента Виктора Януковича, а также создание государства с прозападной политикой. Россия признала недействительным Киевскую власть с прозападной политикой, в том числе и проведённые 25 мая досрочные президентские выборы. Европа же в свою очередь признала недействительным референдум независимости Крыма и Севастополя.

Ключевые слова: сепаратизм, интеграция, Европейский Союз, НАТО, Крым

Summary

Ibragimov Shikar

The crisis in the relations between Russia and Ukraine

There are closely ties between Russia and Ukraine, in addition to geographical, historical, economic and ethnic relations. The question of Ukraine's membership in EU became actual after the expansion of Eastern Europe in 2004-2007. Ukraine's refusal to sign an agreement about cooperation with EU became an occasion for anti-state protests of dissatisfied masses of population. The consequences of the separatist movement in the South Eastern part of Ukraine and in Crimea were the overthrow of President Viktor Yanukovich, as well as the creation of a state with a pro-Western policy. Russia recognized as ineffective authority of Kiev with pro-Western policies, including early presidential elections held on May 25. Europe, in turn, recognized as ineffective referendum of the independence of Crimea and Sevastopol.

Key words: separatism, integration, the European Union, NATO, Crimea

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

AVROPA İTTİFAQINDA İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFININ ZƏMİNLƏRİ VƏ ŞƏRTLƏRİ

Şəbnəm ZEYNALOVA*

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, integrasiya, zəminlər, şərtlər, inkişaf

Giriş

Beynəlxalq integrasiyanın yaranması beynəlxalq münasibətlər sistemində və xüsusən də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən obyektiv proseslər və tendensiya ilə şərtlənir. Bununla belə, integrasiya proseslərinin başlanması və inkişafı üçün bir sıra zəminlərin mövcud olması zəruridir. Belə zəminlərin olması integrasiyanın yaranması üçün əlverişli şərait yaradır. Bu cür zəminləri bütövlükdə iki qrupa: iqtisadi-coğrafi və sosial –siyasi zəminlərə bölmək olar.

I. İqtisadi-coğrafi şərtlər və zəminlər

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi-coğrafi zəminlər arasında əsas yeri integrasiya olunan ölkələrin müəyyən bir regiona məxsus olması tutur. Yəni, bu dövlətlərin ərazisi bir-birinə qonşu və yaxud yaxın olmalıdır. Belə ki, Avropa İttifaqını bir integrasiya qurumu kimi 1957-ci ildə yaranan onun ilk təsisçiləri və iştirakçıları Almaniya, Fransa, Belçika, Niderland, Lüksemburq və İtaliya bir-birilə həmsərhəd və ərazi cəhətdən bir-birinə yaxın, qonşu ölkələrdir. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikası Fransa, Belçika, Niderland və Lüksemburqla ümumi sərhədə malikdir. Fransa Respublikası Almaniya, Belçika, Lüksemburq və İtaliya ilə həmsərhəddir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, daha öncə üç qonşu ölkə - Belçika, Lüksemburq və Niderland öz aralarında müvafiq sazişlər bağlayaraq “Benilüks” adlandırılan bir qurum yaratmış və bu qurum çərçivəsində integrasiya prosesinə başlamışlar. Belə ki, “Benilüks”ə daxil olan ölkələrdə integrasiya prosesləri I Dünya müharibəsindən sonra başlamışdır. Eduard Somers qeyd edir ki Lüksemburq kiçik ölkə olduğundan və I Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq daha böyük iqtisadi vahidə integrasiya olunmasında həyatı vacib maraqlı idi. Digər tərəfdən, Belçika öz qonşusu ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə siyasi maraq göstərirdi. [1, s.869] Bu səbəbdən 25 iyul 1921-ci ildə Belçika-Lüksemburq İqtisadi İttifaqın, BLİİ, (*ingiliscə*, Belgium-Luxembourg Economic Union, *BLEU*) yaradılması haqqında saziş bağlanmışdır (1 may 1922-ci ildən qüvvəyə minmişdir) [2]. Bu sənəddə bir sıra məsələlərin həlli öz əksini tapmışdır. Tərəflər arasında gömrük vergiləri və rüsumları ləğv edilmiş və üçüncü dövlətlərə qarşı vahid gömrük vergiləri və rüsumları müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı iki ölkə arasında idxal və ixrac olunan malların (əmtənin) miqdarına dair məhdudiyyətlər aradan götürülmüş və həmçinin iki ölkə arasında xidmətlərin göstərilməsi tamamilə sərbəst edilmişdir.

II Dünya müharibəsi zamanı mühacirətdə olan Niderland, Belçika və Lüksemburq hökumətləri 5 sentyabr 1944-cü ildə Gömrük Birliyi haqqında saziş imzalamışlar. Daha sonra 14 mart 1947-ci ildə bu sənədə əlavələr və dəqiqləşdirmələr edilmişdir (1 yanvar 1948-ci ildən qüvvəyə minmişdir). Bu tarixdən sonra Benilüks (Belçika, Niderland və Lüksemburq) dövlətləri arasında ticarət bütün vergi və rüsumlardan azad edilmiş, üçüncü dövlətlərə qarşı isə vahid bir gömrük tarifi müəyyən edilmişdir [3, s.165]. Bundan sonra

* “Xəzər” universiteti, doktorant
e-mail:shabnamzeynalova@yahoo.com

15 oktyabr 1949-cu ildə üç dövlət arasında iqtisadi ittifaq haqqında Müqavilə imzalanmışdır. Bu sənədə əsasən bütün kəmiyyət və digər məhdudiyyətləri aradan qaldırılmaqla ticarətin daha da sərbəstləşdirilməsini və ticarət və valyuta siyasətinin əlaqələndirilməsini nəzərdə tuturdu. 3 fevral 1958-ci ildə isə Haaqada Benilüks ölkələri İqtisadi İttifaq haqqında müqavilə imzalanmışlar [4].

Göründüyü kimi, Avropa Birliyinin fəaliyyətə başlamasına qədər Niderland, Belçika və Lüksemburq arasında xeyli dərəcədə integrasiya prosesləri formalaşır və inkişaf edirdi.

Bununla yanaşı, Avropa Birliyinin özəyini Almaniya və Fransanın birliyi təşkil edirdi. Belə ki, bu ölkələrin o vaxtki iqtisadiyyatının və energetikasının əsasını polad və daş kömür sənayesi təşkil edirdi. Əsas məqsəd isə daş kömürünün və metallurgiya məhsulunun istehsalı üzrə resursların birləşdirilməsi idi. Məsələn, nəhəng Saar-Lotaringiya daş kömürü hövzəsi Fransanın Almaniya ilə sərhədində yerləşir. Yəni, bu halda da bu ölkələrin bir regionda, həmsərhəd olması integrasiyanın mühüm zəminidir. Heç də təsadüfi deyil ki, Avropaya integrasiya proseslərinin əsaslarından birini 18 aprel 1951-ci ildə Parisdə bağlanmış Avropa Kömür və Polad Birliyi (AKPB) haqqında Saziş təşkil edirdi (ingiliscə, ECSC – European Coal and Steel Community) [5].

Avropa Birliyinin genişlənməsi də tədricən qonşu ölkələrin bu quruma daxil olması yolu ilə baş verirdi. Belə ki, əgər Avropa Birliyinin genişlənməsi prosesinə fikir versək (bu günə altı genişlənmə “dalğası” olub), belə bir qanunauyğunluğa rast gəlmək olar ki, belə genişlənmə tədricən, ilk növbədə qonşu ölkələrin qoşulması vasitəsi ilə baş verir.

Elmi ədəbiyyatda da bu hal qeyd edilir. O.N. Misko integrasiyanın inkişafı üçün zəruri olan zəminlər arasında integrasiyada iştirak edən dövlətlərin ümumi sərhədlərə malik olması və bu dövlətlərin bir qitədə və birbaşa coğrafi yaxınlıqda olmalarını göstərir. [6, s. 23] Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, ərazi yaxınlığı yalnız integrasiyanı mümkün edən zəminlərdən yalnız biridir. Onu digər zəminlər tamamlamalıdır. Məsələn, 18 fevral 1960-cı ildə Montevideoda bağlanmış saziş əsasında Argentina, Braziliya, Meksika, Paraqvay, Peru, Urquvay və Çili Latin Amerikası Azad Ticarət Assosiasiyasını (LAATA, *ingiliscə, The Latin American Free Trade Association* (LAFTA) yaratmışlar. [7, s.191] Sonralar bu quruma 1961-ci ildə Kolumbiya və Ekvador, 1966-cı ildə Venesuela, 1967-ci ildə isə Boliviya qoşulmuşdur. Bu quruma daxil olan ölkələr ərazi cəhətdən bir-birinə yaxın, bir regionda yerləşir. Ferdinand Con Matis LAATA-nın yaradılması ilə regional ehtiyacların təmin edilməsi üçün bu ölkələrin mövcud olan istehsal potensialını daha dolğun istifadə etmək imkanını, regional ixtisaslaşmanın və məhsul çeşidlərin genişləndirilməsi hesabına xərclərin azaldılması imkanlarını qeyd edirdi. [8, s. 3; daha ətraflı bax, 9] Lakin bu ölkələrdə iqtisadiyyat, xüsusən infrastruktur (nəqliyyat və yol infrastrukturu, rabitə) çox zəif inkişaf etmişdir. Bu isə əhəmiyyətli dərəcədə regionda integrasiya proseslərini ləngidirdi.

Bu səbəbdən ilk mərhələlərdə integrasiyanı mümkün edən zəminlərdən biri də integrasiya olunan dövlətlərin yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsidir. Avropa Birliyinin yaradılması haqqında 25 mart 1957-ci il tarixli sazişi (10) imzalayan istər Almaniya, Fransa, İtaliya, istərsə də Benilüks ölkələri, və sonradan 1 yanvar 1973-cü ildən Avropa Birliyinə qoşulan Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarka [11] iqtisadi cəhətdən dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətləri sırasında idi. Hətta II Dünya Müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələri iqtisadi və sənaye cəhətdən Avropa qitəsinin ən qabaqcıl hissəsini təşkil edirdi və iqtisadi qüdrətinə görə ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yerdə gedirdi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, səmərəli fəaliyyət göstərə bilən integrasiya birliyi yalnız o zaman mümkündür ki, onda iştirak edən dövlətlərin sənaye potensialı yüksək olsun. Belə dövlətlərin sənayesi geniş spektrli texniki cəhətdən mürəkkəb olan hazır məhsul, məmulatlar istehsal edir. Və təbii ki, belə dövlətlər beynəlxalq sənaye ixtisaslaşdırılmasının və kooperasiyasının inkişafında çox maraqlıdırlar. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə

inkişaf etməsi, texniki məhsulların istehsalının mürəkkəbləşdirilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünü zəruri edir və bu prosesin daha da inkişaf etməsini tələb edir. Bu isə öz növbəsində integrasiya proseslərini daha da sürətləndirir. Bununla belə integrasiya qurumlarına iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş dövlətlərlə yanaşı yeni dövlətlərdə daxil ola bilər. Lakin integrasiyaya cəlb edilən yeni dövlətlər bunun üçün müəyyən müddət ərzində integrasiya qurumu çərçivəsində müəyyən edilmiş iqtisadi, siyasi, və hüquqi şərtlərə əsasən gəlməlidir. Yəni integrasiya qurumuna daxil olmaq istəyən ölkə belə növ şərtlərin əməl edilməsi səviyyəsinə çatdıqda, o integrasiya qurumuna qəbul oluna bilər. Avropa Birliyinin genişlənməsi məhz bu yolla baş verir. Belə ki, 1 yanvar 1981-ci ildə Avropa Birliyinə Yunanistan, 1 yanvar 1986-cı ildən isə İspaniya və Portuqaliya qəbul olunur.

İqtisadi və sənaye cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə beynəlxalq əmək bölgüsü də zəifdir. Bununla yanaşı, həm də əsasən eyninövlü məhsul, məsələn əsasən mineral xammal və ya dərin emal olunmayan məhsul, və ya kənd təsərrüfatı malları istehsal edən ölkələr bu sahədə bir biri ilə rəqabətə girməyə məcbur olurlar və son nəticədə bu belə malların qiymətinin azalmasına gətirir. Bundan əlavə integrasiya proseslərini natural təsərrüfat ünsürləri ilə olan çoxtərəfli iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə inkişaf etdirmək çox çətinidir. Məhz bu səbəbdən dünyanın bəzi regionlarında (məsələn Afrikada, qismən Cənubi Amerikada) yaradılmış integrasiya qurumları səmərəli fəaliyyət göstərə bilmir. Belə integrasiya qurumlarını yaratmış dövlətlər isə onlardan böyük fayda əldə edə bilmir.

İnteqrasiya proseslərinin yaradılması və inkişafı iqtisadi zəminlərdən biri də bu proseslərdə iştirak edən dövlətlərdə iqtisadiyyatın strukturudur. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyi yaranması anında bu prosesdə iştirak edən dövlətlərin iqtisadiyyatının əsasını sərbəst fəaliyyət göstərən mürəkkəb struktura malik olan bazar iqtisadiyyatı təşkil edirdi. Yəni bu dövlətlərin müəssisələri və şirkətləri integrasiya proseslərinin inkişaf etməsində birbaşa maraqlı idilər. İnteqrasiya prosesləri müxtəlif ölkələrin şirkətləri və müəssisələri arasında yaranan əlaqələr hesabına inkişaf edirdi. Bu isə nəticə olaraq rəqabəti sərtləşdirirdi və məhsulların keyfiyyətinin artırılmasına gətirirdi.

Digər bir integrasiya qurumunda - Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasında vəziyyət tamamilə başqa cür idi. Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası SSRİ və Rumıniyanın təşəbbüsü ilə 5 yanvar 1949-cu ildə (SSRİ, Rumıniya, Macarıstan, Bolqariya, Polşa və Çexoslovakiya hökumətləri nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş qapalı iqtisadi müşavirədə yaradılmışdır. [12, s.355] Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının yaradılması haqqında rəsmi sənəd isə 18 yanvar 1949-cu ildə Moskvada imzalanmışdır. Bu quruma daxil olan ölkələr iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş olsalar da bütövlükdə onların iqtisadiyyatı planlı iqtisadiyyat prinsipləri əsasında qurulmuşdur. Hətta hüquqi cəhətdən bu dövlətlərdə (məsələn SSRİ-də) fəaliyyət göstərən müəssisələr birbaşa iqtisadi və təsərrüfat əlaqələrində iştirak etmirdilər və bunda heç o qədər də maraqlı da deyildilər. Çünki müəssisələr arasında heç bir rəqabət yox idi və ola da bilməzdi, əks halda bu planlı iqtisadiyyat prinsiplərinə zidd olardı. Rəqabət olmayan yerdə keyfiyyət göstəriciləri də yüksək ola bilməzdi. Bu səbəbdən bu ölkələr arasında integrasiya dövlətlərarası əlaqələr hesabına baş verirdi və dərin köklərə malik deyildi. Bu dövlətlərdə mahiyyətə sosialist planlı iqtisadiyyata son qoyulduqda belə növ integrasiya da tezliklə ləğv olundu. Formal olaraq isə 28 iyun 1991-ci ildə Budapeştdə SSRİ, Rumıniya, Macarıstan, Bolqariya, Polşa, Çexoslovakiya, Vyetnam, Kuba və Monqoliya bu qurumun buraxılması haqqında protokol imzaladılar. Bununla sosialist iqtisadi integrasiyanın tarixi sona yendi.

Beləliklə, interqasiya proseslərinin inkişafı iqtisadi zəminlərdən biri interqasiyada iştirak edən dövlətlərdə iqtisadiyyatın əsasını bazar iqtisadiyyatı təşkil etməsidir.

İnteqrasiya proseslərinin formalaşması və inkişafı iqtisadi zəminlər arasında Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin resurs, istehsalat və elmi-texniki cəhətdən bir-birinin

qarşılıqlı tamamlanmasıdır. Belə tamamlama iqtisadi cəhətdən tədricən baş verir və onun müəyyən tarixcəsi olur. Bu dövlətlərin iqtisadi mexanizmləri əsasən bir-biribə uyğun gəlir. Buna zərurət yarandığı halda bu dövlətlərin iqtisadiyyatları qarşılıqlı olaraq bir-birinə səmərəli adaptasiya olunur. İnteqrasiya olunan dövlətlərin iqtisadiyyatlarının bir-birinin qarşılıqlı tamamlanması ilk növbədə bu ölkələrin ixracat strukturlarının müxtəlifliyindən ibarətdir. Yəni eyninövlü məhsullar istehsal və ticarət edən dövlətlərin integrasiyası çox çətindir, bəlkə də mümkün deyil. Fikrimizcə məhz integrasiya olunan dövlətlərdə bir-birini tamamlayan strukturların olmaması bütövlükdə Afrika ölkələrinin integrasiyasını ləngidir, digər bir regionda isə ərəb ölkələri arasında integrasiyanın aşağı səviyyədə olmasının əsas iqtisadi səbəblərindən biridir.

İnteqrasiya proseslərinin formalaşması və inkişafı iqtisadi zəminlər arasında Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə təhsilin, elmin, elmi araşdırmaların, bununla sıx bağlı olan texniki inkişafın yüksək səviyyəsidir. Bu zəmin bu ölkələrdə elmi-texniki cəhətdən daha mürəkkəb məmulatların istehsalını, müasir texnologiyaların və innovasiyaların tətbiq edilməsini və s. mümkün edir. Bu isə, öz növbəsində, elmin, texniki sahələrin inkişafına şərait yaradır və təkan verir. Bu sahələrdə elmi kəşflərin və bununla bağlı yeni ixtiraların çoxu Avropa ölkələrində edilmişdir.

II. İctimai-siyasi şərtlər və zəminlər

Iqtisadi-coğrafi zəminlərlə yanaşı integrasiya proseslərinin yaranması və formalaşmasında müəyyən ictimai-siyasi zəminlər də vacib əhəmiyyət kəsb edir.

İlk növbədə integrasiya olunan dövlətlər demokratik olmalıdır, onlarda siyasi plüralizm hökm sürməlidir. Belə dövlətlərdə vaxtaşırı, ölkə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada seçkilər keçirilməli, qanunun aliliyinə əməl edilməlidir. Belə dövlətlərdə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət olunmalıdır. Həmçinin belə dövlətlərdə hakimiyyət bölgüsü olmalı və onlar mahiyyətcə hüquqi dövlət olmalıdırlar. Qeyd edilən sahələrdə dəyərlər eyni olmalıdır. Məsələn, Yunanıstanda, İspaniya və Portuqaliyada avtokrat rejimlərin çökməsindən sonra onların siyasi cəhətdən Avropa İttifaqına üzv olmasına maneələr aradan qaldırıldı. Digər tərəfdən Türkiyənin Avropa İttifaqına üzv olmamasını guya ki Türkiyənin liberal demokratiyanın əsas prinsiplərinə, məsələn söz azadlığı kimi prinsiplərə əməl edilməməsi bəhanə edilir.

İnteqrasiya olunan dövlətlərin əhalisinin əksəriyyətinin bunu istəməsi və buna can atmasıdır. Məsələn, Portuqaliyanı götürsək görmək olar ki, bu ölkənin Avropa İttifaqına üzv olması ona çox böyük fayda gətirdi. Belə ki, 1986-cı ildən (Portuqaliyanın Avropa İttifaqına üzv olduğu ildən) bu günə ölkənin Ümumi Daxili Məhsulu 76 % artmışdır. Əhalinin yaşayış səviyyəsi xeyli dərəcədə artmışdır. Portuqaliyanın Avropa İttifaqına üzv olduğu 30 ildə Ümumi Daxili Məhsulda ixracatın payı 25-dən 41 %, idxalatın payı isə 27-dən 39 qalxmışdır. 2013-cü ildə isə bu ölkənin ticarət balansını ilk dəfə olaraq müsbət olmuşdur. Yəni əhali belə integrasiyanın faydasını görür. Hər hansı bir ölkənin əhalisinin belə integrasiyaya can atmasının rəsmi formalarının ifadəsi müxtəlif ola bilər. Bu ölkədə ya referendumun keçirilməsi yolu ilə (əksər hallarda), və ya ölkə ali hakimiyyət orqanının qəbul etdikləri qanunlarla baş verə bilər. Məsələn, Böyük Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyinə üzv qalması haqqında 5 iyun 1975-ci ildə keçirilmiş referendumda səs verənlərin 67,2 % bunun lehinə səs vermişlər. Lakin 23 iyun 2016-cı ildə Böyük Britaniyada bu ölkənin Avropa İttifaqında üzvlüyündə qalması haqqında keçirilmiş referendumda iştirak edənlərin 51,9 % faizi Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasının lehinə səs vermişdir. [13] Bunun nəticəsi olaraq 29 mart 2017-ci ildə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı Avropa İttifaqının rəhbər qurumu olan Avropa Şurasını rəsmi olaraq xəbərdar etmiş və bununla da Avropa İttifaqından rəsmi çıxması proseduruna başlamışdır. (14) Yeni dövlətlərin Avropa İqtisadi Birliyinə qəbul edilməsindən öncə

Fransada, bu qurumun təsisçilərindən biri kimi, Avropa İqtisadi Birliyinin genişləndirilməsi haqqında 23 aprel 1972-ci ildə referendum keçirilmişdir. Səs verənlərin 68,3% bu quruma yeni dövlətlərin üzv olunmasının lehinə səs vermişdir. İrlandiya Respublikası Avropa Birliklərinə üzv olunması haqqında 10 may 1972-ci ildə ölkə konstitusiyasına Üçüncü Əlavə edilməsi üzrə referendum keçirmişdir. Referendumda səs verənlərin 83,1 % belə əlavənin qəbul olunması lehinə səs vermişlər. Bu əlavə ölkəyə Avropa Birliklərinə qoşulmasına razılıq verirdi. Norveçdə Avropa Birliklərinə üzv olunmasına dair referendum 25 sentyabr 1972-ci ildə keçirilmişdir. Referendumda səs verənlərin 53,5% bunun lehinə səs vermişdir.

Danimarkada bu ölkənin Avropa Birliklərinə üzv olunmasına dair 2 oktyabr 1972-ci ildə keçirilmiş referendumda səs verənlərin 63,3 % bunun leyhinə səs vermişlər. [15, s. 544] Lakin Norveç Avropa İttifaqına üzvolma haqqında 28 noyabr 1994-cü ildə keçirilən referendumda səs verənlərin 52,2% bunun əleyhinə səs vermişdir. [15, s. 1438]

Bu və ya digər ölkənin Avropa İqtisadi Birliyinə üzv olması haqqında imzalanmış sazişin ölkə parlamenti tərəfindən ratifikasiya edilməsi yolu ilə təsdiqlənməsinin misalı kimi Yunanıstanı gödətərmək olar. Belə ki, 28 may 1979-cu ildə Yunanıstanın Avropa İqtisadi Birliyinə üzv olması haqqında saziş imzalanmışdır. Bu saziş 28 iyun 1979-cu ildə Yunanıstan parlamenti tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Həmçinin Böyük Britaniyanın Avropa Birliklərinə üzv olmasına dair heç bir referendum keçirilməmişdir.

Təbii ki, bütün bunlar integrasiyaya can atan dövlətlərin siyasi rəhbərliyinin iradəsinin olması nəticəsində baş verə bilər. Demokratik dövlətlərdə siyasi rəhbərliyi seçkilərdə qələbə qazanmış siyasi qüvvələrin (siyasi partiyaların, siyasi blokları və hərəkatların) rəhbərləri formalaşdırır və təşkil edir. Təbii ki əhalinin əksəriyyəti və ya çoxluğu Avropa İttifaqına üzv olmasına istək görsədən ölkələrdə siyasi seçkilərdə siyasi qüvvələr bunları nəzərə alaraq Avropa İttifaqına üzv olması barəsində müddəaları da öz seçki proqramlarına daxil edə bilərlər. Və seçkilərdə belə müddəaları öz proqramlarına daxil edən qüvvələr qələbə qazandıqda, bununla da Avropa İttifaqına üzv olmasına dair danışıqlara başlanmasına mandat əldə etmiş olurlar. Məsələn, 1970-ci ilin aprelində 1970-ci il seçki kampaniyasına az qalmış o vaxtki Mühafizəkarlar partiyasının lideri Hit demişdir ki Avropa integrasiyasının davamı yeni üzv dövlətlərin xalqları və parlamentlərinin tam ürəkdən razılığı olmadan baş verməyəcək. [16, s.90] Digər bir misal da gətirmək olar. Belə ki, Böyük Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyinə üzv qalması haqqında 5 iyun 1975-ci ildə keçirilən referendumdan əvvəl ölkənin o zamankı baş naziri Harold Vilson buraxdığı pamfletdə qeyd etmişdir ki: "... Mən sizdən öz səsini istifadə etməyi xahiş edirəm, çünki sizin bu səsini hər şeyi həll edəcək. Hökumət onun necə olduğundan asılı olmayaraq sizin verdiyiniz səsi qəbul edəcək." [17, s. 15]

Yunanıstan Avropa İqtisadi Birliyinə üzv olması haqqında sazişi Yunanıstanın görkəmli dövlət xadimi Konstantin Karamanlis imzalamışdır. O 1955-1963 (kiçik tənəffüslərlə) və həmçinin 1974-1980-ci illərdə ölkənin baş naziri və 1980-1985, həmçinin 1990-1995-ci illərdə prezidenti olmuşdur. Konstantin Karamanlis 1974-1980-ci illərdə baş nazir olduğu dövrdə Yunanıstanın iqtisadiyyatında ciddi yüksəliş olmuş və bunun nəticəsi kimi 1979-cu ildə Avropa İqtisadi Birliyi Yunanıstanın bu birliyə 1981-ci ildən üzv olması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Bununla bərabər həmdə nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa İttifaqında integrasiya prosesinin gedişatında üzv dövlətlərin öz suverenliyinin müəyyən bir hissəsindən imtina edilməsi və bir sıra, bəlkə də ölkə üçün çox vacib olan məsələlərin həllini yaranan birliyin dövləüstü orqanların səlahiyyətinə aid edilməsi baş verir.

İntegrasiya proseslərinin inkişafında müəyyən ictimai-siyasi zəminlərə artıq Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin digər dövlətlərin üzv olunmasına maneə yaratmamasıdır. Məsələn, Türkiyə Respublikası Avropa İttifaqına üzv olmasına dair bir sıra addımlar

atmışdır. Belə ki, 12 sentyabr 1963-cü ildə Türkiyə Respublikası və Avropa İttifaqı arasında Assosiasiya sazişi imzalanmışdır. Türkiyə Respublikası Avropa İttifaqına üzv olmasına haqqında rəsmi ərizəni 14 aprel 1987-ci ildə vermişdir. Bununla belə yalnız 12 ildən sonra, yəni 12 dekabr 1999-cu il Helsinki sammitində bu quruma namizəd statusuna malik olmuşdur. Brüsseldə 17 dekabr 2004-cü ildə keçirilmiş sammitdə bu qurumun rəhbəredici orqanlarından biri, yəni Avropa Şurası Türkiyənin Avropa İttifaqına üzv olması haqqında danışıqların başlanması rəsmi tarixini 3 oktyabr 2005-ci il elan etdi. Bütün bunlara baxmayaraq indiyə kimi Türkiyənin Avropa İttifaqına qəbul olunması məsələsində heç bir irəliləyiş yoxdur. Belə ki Avropa İttifaqında Türkiyənin bu quruma üzv olmasına Fransa və Almaniya tərəfindən dəstəklənən ciddi müqavimət var. Halbuki sırf iqtisadi cəhətdən Türkiyə inkişaf etmiş dövlətlərin sırasındadır. Belə ki, Türkiyə öz iqtisadiyyatına görə dünyada 15-ci yerdədir və G-20, yəni dünyanın 20 ən inkişaf etmiş. Həmçinin Türkiyə Avropa ittifaqına integrasiya olunmasının bir neçə mərhələsini keçib. Belə ki, Türkiyə 12 sentyabr 1963-cü ildə Avropa İqtisadi Birliyi ilə Assosiasiya haqqında, 1996-cı ildə isə Gömrük İttifaqı haqqında müqavilə imzalamışdır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədən qat-qat sonra Avropa İttifaqına üzv olunmasına dair danışıqlara başlayan dövlətlər artıq bu qurumun üzvüdür. Məsələn, Xorvatiya Avropa İttifaqına üzv olması haqqında ərizəni 2003-cü ildə vermişdir, yəni Türkiyədən 16 il sonra. Avropa İttifaqına namizəd statusunu Xorvatiya 2004-cü ilin ortasında əldə etdi, yəni Türkiyədən 6 il sonra. 1 iyul 2013-cü ildən isə artıq Xorvatiya Avropa İttifaqının üzvüdür. [17]

Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Türkiyənin Avropa İttifaqına qəbul edilməməsinin əsas səbəbi yalnız siyasi xarakter daşıyır. Məhz bunun səbəbidir ki Türkiyədə Avropa İttifaqına üzv olma tərəfdarlarının sayı bu ölkənin baş nazirinin müavini Bülent Arıncının sözlərinə görə 75%-dən 20 % enmişdir. Beləliklə belə bir vəziyyət dəyranə bilər ki, Avropa ittifaqı üzv olmasına dair bütün maneələr aradan qaldırılsın, lakin artıq Türkiyə bunu istəməsin, və ya onun əhalisi bunun lehinə səs verməsin.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin əksəriyyəti həm də HATO hərbi-siyasi təşkilatın üzvüdür. Belə ki Avropa İttifaqına üzv ölkələrin 22 (həmdə bu quruma üzv olmağa 2 namizəd ölkə) NATO-nun üzvüdür.

İntegrasiya proseslərinin yaranması və formalaşmasında ictimai-siyasi zəminlər arasında integrasiyanın lider dövlətinin və ya dövlətlərinin olmasıdır. Avropa İttifaqında belə bir lider dövlətlər Almaniya və Fransadır. Şübhəsiz bu dövlətlər Avropada həm ərazisinə və əhalisinin sayına, həm də iqtisadi və siyasi qüdrətinə görə regionun liderləridir. Ümumiyyətlə Avropa İttifaqının yaradılması Almaniya və Fransa birliyi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Düzdür hər bir yeni dövlətin Avropa İttifaqına üzvlüyü formal olaraq konsensus yolu ilə həyata keçirilir. Lakin, bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, belə proseslərdə aparıcı rol məhz bu iki ölkə - Almaniya (daha böyük dərəcədə) və Fransa (daha az dərəcədə) oynayır. Yunanıstanda 2010-cu ildə başlayan borc böhranı bunu bir daha sübut edir. Bu böhrandan çıxmaq üçün Almaniya hökuməti Yunanıstan hökumətinə faktiki olaraq ultimativ formada bir sıra sərt iqtisadi tədbirlərə al atmağı təklif etmiş və yalnız bunun müqabilində Yunanıstana iqtisadi yardım göstərməsinin mümkün olduğunu bildirmişdir. Nobel mükafatçısı məşhur iqtisadçı Pol Kruqman Yunanıstan böhranı ilə əlaqədar Yunanıstana yeni yardım proqramının qəbul edilməsi ilə bağlı şərtlərlə bağlı yazır ki, Avroqrupun bu tələb siyahısı dəlildir, ağılsızlıqdır. O qeyd edir ki: "Hələ şans var, Avropa özünü uçurumun kənarından çəkə bilər: belə ki, Avropa mərkəzi bankın prezidenti Mario Draqi yenidən müəyyən sağlam düşüncə göstərməyə çalışır, Fransa prezidenti Olland isə nəhayət ki Merkelin əxlaqəyrəddi strategiyası ilə razı olmamasını ifadə etməyə başladı. Lakin ciddi zərər artıq vurulmuşdur. Bundan sonra kim Almaniyanın xoş niyyətlərinə inanar?" [18]

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda digər zəminlərin olmasının vacibliyi də göstərilir. Bunların içində Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin ümumi tarixə, ümumi mədəniyyətə malik olması, elm, təhsil sahəsində bir çox oxşarlığın olması vurğulanır. Həmçinin onların hamısının bir dinə, xristian dininə mənsub olması da qeyd edilir. Heç də təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqı hərdən xristian klubu da adlandırılır və bəzi nüfuzlu dairələrin bu kluba müsəlman ölkələrinin qəbul olunmasına etiraz etdiklərini deyillər. Belə ki, hələ 2004-cü ildə Avropa İttifaqının Avropa Şurasının gələcək sədri Herman Van Rompey bəyan etmişdir ki: “Türkiyə Avropanın bir hissəsi deyil və heç bir vaxt olmayacaqdı. Avropa İttifaqının Türkiyə hesabına genişlənməsini keçmişdə baş vermiş digər genişlənmələrə bərabərləşdirmək olmaz. Avropanın qüdrətini əks etdirən və xristianlığın fundamental dəyərləri olan universal dəyərlər Türkiyə kimi böyük islam dövlətinin qoşulmasından sonra öz gücünü itirəcəklər”. (19) Halbuki, formal olaraq Avropa İttifaqı dinlə heç bir bağlılığı yoxdur. Belə ki, nə Avropa İttifaqının fəaliyyət göstərməsi haqqında Müqavilə, nə də ki Avropa İttifaqı haqqında Müqavilə kilsəyə hansısa bir xüsusi statusun verilməsini nəzərdə tutmur. Məsələn, Avropa İttifaqının fəaliyyət göstərməsi haqqında Müqavilənin 17-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən Avropa İttifaqı milli hüquqa görə kilsələrin və digər dini assosiasiyaların və icmaların üzv-dövlətlərdə istifadə etdikləri statusa əməl edir və belə statusa qəsd etmir.

Nəticə

Beləliklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə integrasiya proseslərin yaranması və formalaşması ilə bağlı zəminlərin və şərtlərin aşağıdakı kimi təsnifatını aparmaq olar:

1. Integrasiya olunan ölkələr müəyyən bir regionda məxsus olmalıdırlar. Avropa İttifaqı integrasiya qurumu çərçivəsində olan dövlətlər bir regiona – Avropaya məxsusdurlar.

2. Avropa İttifaqına integrasiya olunan ölkələr yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə səciyyələnirlər.

3. İnteqrasiya proseslərinin yaradılması və inkişafı proseslərində iştirak edən dövlətlərin iqtisadiyyat strukturunun xüsusiyyəti bu dövlətlərdə iqtisadiyyatın əsasını bazar iqtisadiyyatının təşkil etməsindədir.

4. İnteqrasiya proseslərinin formalaşması və inkişafında Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin resurs, istehsalat və elmi-texniki cəhətdən bir-birinin qarşılıqlı tamamlanmasıdır.

5. Avropa İttifaqına integrasiya olunan dövlətlər öz siyasi quruluşuna görə demokratik ölkələr olmalıdır. Belə dövlətlərdə insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət olunmalı liberal demokratiya dəyərləri əsas və eyni olmalıdır.

6. Avropa İttifaqına integrasiya olunan dövlətlərin əhalisinin əksəriyyəti buna öz ölkə qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydasında öz razılığını bildirməlidir. Yalnız bu halda bu ölkələrin Avropa İttifaqına integrasiya olunmasına yol açılır.

7. Avropa İttifaqına integrasiya olunması dövlətlərin siyasi rəhbərliyinin iradəsindən də asılıdır. Təbii ki əhalinin çoxu Avropa İttifaqına üzv olmasına istək görsədirsə bu ölkələrdə seçkilərdə iştirak edən siyasi qüvvələr bunları nəzərə alaraq ölkənin Avropa İttifaqına üzv olması barəsində müddəaları da öz seçki proqramlarına daxil edə bilirlər. Və seçkilərdə onlar qələbə qazandıqda və siyasi rəhbərliyə gəlmiş halda Avropa İttifaqına üzv olmasına dair danışıqların başlanmasına hüquq əldə etmiş olurlar.

8. Avropa İttifaqında integrasiya proseslərinin yaranması və formalaşmasında integrasiyanın lider dövlətinin və ya dövlətlərinin olmasıdır. Avropa İttifaqında belə bir lider dövlətlər Almaniya və Fransadır.

9. Avropa İttifaqına integrasiya proseslərinin inkişafında artıq Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin digər dövlətlərin üzv olunmasına maneə yaratmamasıdır. Türkiyənin

Avropa İttifaqına qəbul edilməməsinin əsas səbəbi yalnız siyasi xarakter daşıyır və buna bəzi Avropa ölkələrinin razı olmaması ilə bağlıdır.

10. Avropa İttifaqına integrasiya olunmasında ümumi tarix köklərinin olması, müəyyən dərəcədə mədəniyyət oxşarlığı, dil və din yaxınlığı da vacib əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Somers E. Belgium-Luxembourg Economic Union (BLEU) //The Max Planck Encyclopedia of public international law. Index and tables, edited under the direction of Rüdiger Wolfrum, Oxford, Oxford University press, 2013, vol. I, pp. 869 – 874
2. *Belgium and Luxembourg - Convention for the establishment of an Economic Union between the two countries, signed at Brussels, July 25, 1921* // 9 League Nation Treaty Series, 223
3. International Governmental Organizations: Constitutional Documents. 2-nd edition, Ed. by Peaslee A.J., Xydis D.P. The Hague, M. Nijhoff, 1961, 1962 p.
4. Treaty Establishing the Benelux Union // 381 United Nations Treaty Series, 165
5. The Treaty establishing the European Coal and Steel Community, 18 April 1951 // 261 United Nations Treaty Series, 140
6. Мисько О.Н. Международная экономическая интеграция. – СПб: Университет ИТМО, 2015, 174 с.
7. Hilton R. Planning and Integration in Latin America: The Movement toward Latin American Unity // Journal of Latin American Studies, Vol. 3, No. 2, 1971, p. 191-201
8. Mathis F.J. Economic Integration in Latin America; the Progress and Problems of LAFTA. Austin: Bureau of Business Research, University of Texas, 1969, 112 p.
9. Krause W., Mathis F.J. Latin America and economic integration; regional planning for development, Iowa City, University of Iowa Press, 1970, 105 p.
10. Treaty Establishing the European Economic Community, 25 March 1957 // 298 United Nations Treaty Series, 3
11. Treaty of Accession of Denmark, Ireland and the United Kingdom // OJ, L 73. Vol. 15. 27 March 1972, p. 3-203
12. Dragomir E. The creation of the Council for Mutual Economic Assistance as seen from the Romanian archives // Historical Research, 2015, vol. 88, issue 240, pp. 355-379
13. Erlanger S. Britain Votes to Leave E.U.; Cameron Plans to Step Down // *The New York Times*, 24 June 2016
14. “No turning back” on Brexit as Article 50 triggered // *BBC News, politics*, 29 March 2017
15. Nohlen D., Stöver P. Elections in Europe: A Data handbook. Baden-Baden, Nomos Verlag, 2010, 2070 p.
16. Crowson N.J. The Conservative Party and European Integration Since 1945: At the Heart of Europe?, Routledge, 2007, 306 p.
17. Waterfield B. Croatia’s EU bid facing delays thanks to Britain and France, Brussels” // “The Telegraph”, 23 May 2011
18. Krugman P. Killing the European Project // *The New York Times*, 12 July 2015
19. Анищенко Н. Господин председатель // *Lenta. Ru*, 20 ноября 2009 года // <https://lenta.ru/articles/2009/11/20/eu/>

Резюме

Шебнем Зейналова

Предпосылки и условия развития процессов интеграции в Европейском Союзе

В статье автор исследует основные предпосылки и условия формирования и развития процессов интеграции в рамках Европейского Союза, одного из самых интегрированных в высокой степени объединений в современном мире. Автор классифицирует такого рода предпосылки и условия на экономико-географические и общественно-политические.

Ключевые слова: Европейский Союз, интеграция, предпосылки, условия, развитие

Summary

Shabnam Zeynalova

Prerequisites and conditions for the development of integration processes in the European Union

In the article the author explores the main prerequisites and conditions for the formation and development of integration processes within the framework of the European Union, one of the most highly integrated union in the modern world. The author classifies this kind of prerequisites and conditions on economic and geographic and socio-political.

Keywords: European Union, integration, prerequisites, conditions, development

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82, 091

TÜRK DİVAN ƏDƏBİYYATINDA MUSIQI TERMİNLƏRİ³
(*Nəsimi şeiri əsasında*)

Səadət ŞIXIYEVA*

Açar sözlər: divan şeiri, Nəsimi, musiqi terminləri, poetika, eyham

Giriş

Türk divan şeirində təkcə bədii və fəlsəfi düşüncə aləmi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin mədəni və ictimai həyatı ilə əlaqəli ifadələr də yer alır. Məlum olduğu kimi, klassik şeirdə istər sosial, istər mədəni həyatın təsviri fraqmentar xarakterli və detallar biçimindədir.⁴ Bu ədəbiyyatda həyatı gerçəklikləri əksətdirmə əsas məqsəd olmadığından həmin inikaslar çox zaman şairin poetik məqsədinə arxa plan xarakterlidir və çeşidli niyyətlərlə şeirə gətirilir. Divan *ədəbiyyatında ictimai həyatın* şairanə izləri və bu sahədəki biliklərin ifadələri müəllifin öz çağında xatırlatma və onun əsas qayəsinə keçid xarakterli olsa da, günümüzdə tarixi əhəmiyyəti baxımdan xüsusi dəyər kəsb edir. Bu ədəbiyyatda mədəni həyat ilə bağlı diqqət yetirilən spesifik mövzulardan biri də cəmiyyətin yaşamında musiqinin yeri və önəmidir. Türk divan şeirinin bu kontekstdə təfərrüatlı təhlili bəhsini etdiyimiz mövzuya aid motiv, anlayış və terminlərin xüsusi düşüncə qatları yaratdığını üzə çıxardı. Bir çox orta çağ şairlərinin ayrı-ayrı beytlərində ifadəsini tapan musiqi ilə əlaqəli düşüncələri toplayaraq dəyərləndirdikdə bu müəlliflərin dövrünün bir sıra elm və sənət sahəsi kimi musiqi sahəsində də malik olduğu biliyin elmi əsaslılığı aydın olur. Nəticədə divan ədəbiyyatında müşahidə olunan zahiri pərakəndəliyin əslində sistemli biliyin fraqmentləri olması məlum olur.

1. Divan şeirində musiqi və muğamla əlaqəli mövzular

İlk öncə bildirməliyik ki, divan şairlərinin musiqiyə müraciəti çeşidli səviyyələrdədir. Bəzi şairlər musiqidən söz açarkən divan şeiri ənənəsinə, deməli, digərlərinin musiqi sahəsindəki biliklərinə istinadən ümumi xarakterli məlumatları dilə gətirdikləri halda, bir sıra şairlər divanlarında musiqi, xüsusilə muğamla əlaqəli daha dərin bilik sahibi olduqlarını nümayiş etdirmişlər. Bununla belə, daha fərdi xarakterli olan ikinci halla bağlı təzahürlərdə də ədəbi ənənənin müəyyən bir təsirinin olması inkarolunmazdır.

Divan şeirində musiqi sənətinə müraciət də fraqmentar və ya sistemli olması baxımından iki fərqli şəkildə nəzərə çarpır. Qeyd etdiyimiz kimi, klassik şeirdə musiqi ilə əlaqəli mövzular çox zaman əsas mövzuya lirik və ya fəlsəfi bir zəmin yaratmaq, eləcə də təsviri canlandırmaq, ifadə tərzini zənginləşdirmək və s. kimi məqsədlərə xidmət edir. Bununla belə, bir sıra xüsusi ədəbi formalarda musiqi sənətindən daha sistemli biçimdə söz açılması ənənəsinin mövcudluğunu da xatırlatmalıyıq. Tanınmış türkiyəli tədqiqatçı Mahmud Kaplanın ifadə etdiyi kimi, "*saqınamə, surnamə və nəsihətnamə (pəndnamə) kimi növlərdə musiqi haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Rəzmin⁵ ziddi olan*

³ Məqalənin başlıca tezisləri "Uluslararası Türk Dünyası Müzik Kültürü Konfransı"nda (21-23 April \ Nisan 2014, Türkistan – Kazakistan) məruzə edilmiş, türk, rus və ingilis dillərində çap olunmuşdur (26; 29; 34).

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shikhiyevs@gmail.com

⁴ bu barədə bax: 27.

⁵ döyüş

*bəzmdən*⁶ söz açan saqinamələrdə bu məclislərdə çeşidli çalğılar və muğamlar ilə əlaqəli məlumat verildiyi kimi, icra etmə qaydaları haqqında da canlı təsvirlər verilmişdir”. (21)

İstər məsnəvi, istərsə də divan ədəbiyyatında əyləncə, toy, bayram və s. kimi xüsusi günlərin təsvirində musiqi ilə bağlı mövzu və terminlərə sıxılıqla rast gəlinir. Bundan başqa, orta çağ ədəbiyyatında musiqi alətlərinin təşxis vasitəsi ilə canlandırılması əsasında yazılan məsnəvilərə də rast gəlinir. Buna nümunə olaraq, Əhmədinin (XV) “*Sazlar münazirəsi*” (28, s. 194, 219) və Füzulinin (XVI) “*Yeddi cam*” (1, s. 185-191) əsərini göstərə bilərik. Bəzi təsəvvüfi əsərlər də musiqi alətlərinin adı ilə adlandırılmışdır. Sultan Vələdin (XIII) “*Rübabnamə*”, Əhmədi-Dainin (XIV) “*Çəngnamə*” və Dədə Ömər Rövşəninin (XV) “*Neynamə*” kimi əsərləri buna nümunə ola bilər.

Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, XIV-XV yüzilliklərdə divan sahibi olan bir sıra şairlər musiqi ilə yaxından maraqlanmışlar, hətta bir qismi ayrıca risalələr yazmışdır. Məsələn, Əmir Xosrov Dəhləvi (“*Ecazi-Xosrovi*”)⁷, Sultan Əhməd Cəlayir⁸, Əbdürəhman Cami (“*Risaleyi-musiqi*”) və Əlişir Nəvainin (“*Müqəddimətül-üsul*”) risalələrini nümunə olaraq göstərə bilərik.⁹ Təkcə musiqidən bəhs edilən risalələrin deyil, ümumiyyətlə, divan şeirinin də musiqi mədəniyyəti kontekstində təhlili və dəyərləndirilməsi orta çağ insanının mədəni həyatında musiqinin yeri barədə müəyyən bir təsəvvür yarada bilər. Tanınmış türkiyəli alim Agah Sirri Levəndin yazdığı kimi, “*türk divan şairləri içərisində musiqişünas olanlar az deyildir. Nazim, İtri, Hafız Post, Sami və Nabi kimi şairlərin şəxsən musiqi ilə məşğul olduqları*” (23, s. 245) məlumdur. Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nümayəndələrinin də əsərləri onların musiqi elmi və təliminə dərin bələdliyini təsdiqləyəcək faktiki materiallara malikdir. Bu barədə irəlidə bəhs edəcəyik.

Burada bir cəhəti xüsusilə vurğulamalıyıq ki, türk divan ədəbiyyatında şairlərin əksəriyyəti xalq musiqisindən deyil, muğamlardan söz açmışlar.¹⁰ Məlum olduğu kimi, “*orta əsrlərdə çox populyar olan muğam Yaxın və Orta Şərq xalqlarının birgə səyi ilə meydana gələn və orta qədimləşən özünəməxsus bir musiqi janrıdır*” (6, s. 261). Orta çağ ədəbiyyatında musiqi sahəsindəki ortaqlığı həm muğamın Şərq xalqlarının həyatında xüsusi yer tutması, həm də İslami Şərq şeiri nümayəndələrinin bu mövzuya müxtəlif dillərdə müraciəti təmin edir.

Əsas mövzuya keçməmişdən öncə qeyd etməliyik ki, istər farsca, istərsə də türkcə şeirdə muğamlardan çeşidli səviyyələrdə bəhs edilməsi çox sayda tədqiqatçının diqqətini cəlb etmişdir. Orta əsrlərdə yazıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığında musiqi istilahları, bu terminlərin bədii və ya ədəbi-təsəvvüfi dəyəri barədə bir çox araşdırmalarda yeri gəldikcə söz açılmışdır. Bu araşdırmalar içərisində tədqiqatçı Əhməd Əsgərin “*XII-XV əsrlərdə*

⁶ məclis; burada: əyləncə məclisi

⁷ “*Rəsailül-ecaz*” da adlanan və beş uzun risalədən meydana gələn bu mənsur əsərin ilk dörd risaləsində dil, üslub, yazı sənəti və musiqi ilə əlaqəli məsələlərdən bəhs olunur (22, s. 136).

⁸ Tədqiqatlarda bu əsərin adı göstərilməyərək, ümumi şəkildə musiqi risaləsi kimi qeyd olunur.

⁹ Əmmar Fəruq Həsənin muğamın nəzəri əsasını yaradanlar barədə verdiyi məlumatlar bu sahənin peşəkar musiqişünaslardan öncə filosofların maraq dairəsində olduğunu göstərir. Tədqiqatçı yazır: “*Musiqi sənətinin yaranması, üslub özəllikləri, strukturları və mövcudiyyətinin yolları barədəki məlumatlara IX yüzillikdən başlayaraq, Şərq elm adamlarının əlyazmalarında rast gəlinir. Əl-Fərabi Şərq musiqi nəzəriyyəsini yaratdı və İbn Sina musiqi akustikasını, aralıqlar və ritmlərlə əlaqəli problemlərin dərin bir izahını verdi. XIII yüzilliyin II yarısında, böyük musiqişünas-nəzəriyyəçi Səfiəddin Ürməvi “Kitab əl-ədvar” adlı risaləsində ilk dəfə on iki lad-dövrün (daha sonra muğam) yaranması prinsipini əsaslandırdı*” (36).

¹⁰ Sünbülzadə Vəhbinin şeirində “*şərqi*”, “*mani*” və “*türkmani*” musiqiyə mənfi münasibət ifadəsini tapmışdır:

*Saqınıb söyləmə şərqi, mani
Neydügin bilmə hələ türkmani.*

*Təbin eylərsə əgər meylü səfa,
Bil məqamatını bisövtü səda.* (sitat: 23, s. 245)

Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik araşdırma)” adlı əsərini xüsusi qeyd etmək istədik. Müəllif XII-XV əsrlərdə yaşayan Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında muğama dair bir çox məlumatların əksini tapdığını üzə çıxararaq, araşdırmaya cəlb etmişdir. Onun doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, *“muğam sənətinin öyrənilməsi, o cümlədən onun tarixinin araşdırılması baxımından bu məlumatların əhəmiyyəti çox böyükdür”* (6, s. 264). Həmin kitabda bu problem çoxcəhətli və təfərrüatlı təhlil edilərək, xronoloji ardıcılıqla izlənilmişdir. Buna görə də biz bu bölümdə məqalənin həddlərini aşmamaqla tədqiqat obyektimiz barədə ümumi təsəvvür yaratmaq niyyətini izlədik və həmin yüzilliklərdə yaranmış əsərlərə qısaca bir nəzər salmağı məqsəduyğun bildik. Məlum olduğu kimi, ensiklopedist şair sayılan Nizami Gəncəvinin əsərlərində çeşidli muğamlar barədə məlumat verilir. Şair *“Xosrov və Şirin”* əsərində muğamlardan səkkizinin adını çəkir: *“bunlar “Rast”, “Üşşaq”, “Hisari”, “İraqi”, “Novruz”¹¹, “İsfahan”, “Rəhavi” və “Zərəfkənd”dir”* (4, s. 106-108; 6, s. 264) Bundan başqa, Nizami *“Xosrov və Şirin”*ində Sasani dövrü musiqişünaslarından Barbədin yaratdığı 30 nəğmənin adını qeyd edir. Məhz bu kimi zəngin informativ yüklə malik olması dahi şairin əsərini Sasani dövrü musiqisinin müasir araşdırıcıları üçün mötəbər bir qaynağa çevirmişdir (bax: 32, s. 5-6, 23).

XIII əsrin laedri məsnəvilərindən olan *“Dastani-Əhməd Hərami”*də də bir çox muğam və avazların (*“İraq”, “İsfahan”, “Novruz”, “Şahnaz”, “Nühüfti”, “Hüseyni”, “Hicaz”, “Dühəng”*), eləcə də musiqi alətlərinin (*“çəng”, “qopuz”, “şəştə”...*) adı çəkilir. Dastanda yer alan:

*Həm on iki məqamı seyr edərlər,
Dəvazdəvü şeşünü deyir edərlər.
Nühüft eyləyibən çəngi dizildi,
Qopuzü şeştə avazı düzildi, (5, s. 66)*

- kimi mısralar maraqlı doğurur. Belə ki, şeirdə muğamla əlaqəli olaraq tək-cə musiqi alətlərinin ümumi adı olan sazın deyil, qopuzun da adı xatırladılır. Yuxarıda xatırlatdığımız beytlər dastanda muğam adları sadalanan aşağıdakı parçadan sonra yer alır:

*İraqü İsfahan, Novruzü Şahnaz
Edərdi bir-birinə iki şah naz.
Nühüftivü Hüseynivü Hicazi
Dilə gəlib çalardı dürlü sazi. (5, s. 66)*

Ehtimal ki, muğamlardan bəhs edilərkən qopuzun da xatırlanması orta çağda *“saz”* sözünün, ümumiyyətlə, *“musiqi aləti”* anlamında istifadəsindən qaynaqlanır. Dastanda yer alan *“Dilə gəlib çalardı dürlü sazi”* misrasında da *“dürlü saz”* ifadəsi eyni anlamda istifadə olunmuşdur. Sözün bu anlamı indiyə qədər Türkiyə türkcəsində qalsa da, Azərbaycan türkcəsində ifadənin anlam çevrəsi, bildiyimiz kimi, ayrıca bir musiqi alətinin adı olaraq daralmışdır.

Məsnəvidən verdiyimiz ilk nümunədə XIII yüzillikdə türk musiqi sənətində muğamların sayının 12, avazların sayının 6 olması da ifadəsini tapmışdır: *“on iki məqam”, “dəvazdəvü şeş...”*. Muğam ilə bağlı bu məlumatların bədii ədəbiyyatda ifadəsi tədqiqatçı Vaqif Əliyevin: *“elmi qaynaqlarımız kimi ədəbi-poetik mənbələrimiz də muğam tariximizin araşdırıcıları üçün qiymətli məxəzlərdir”* (8, s. 4), - deyərkən haqlı olduğunu göstərir.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, divan şairlərinin musiqi ilə maraqlanması ümumiyyətlə təsadüfdən-təsadüfə müşahidə olunan bir ədəbi təzahür olmamışdır. Əmir

¹¹ əslində: Novruz

Xosrov Dəhləvi, Sultan Əhməd Cəlayir, Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvai kimi şairlərin bu sahədəki dərin biliklərini həm divanları, həm də risalələrdə ifadə etmələri həmin yüzilliklərdə musiqi sənəti və elminə artan marağın nəticəsidir. Eləcə də bu dəlillər XI yüzillikdə filosofların (Fərabî, İbn Sina və s.), XIII-XIV əsrlərdə musiqişünasların maraq dairəsində olan musiqi təliminin XIV-XV yüzilliklərdə həm də şairlərin tədqiqat obyektinə çevrilməsinin inkar olunmaz bir göstəricisidir. Onlar təkcə bu sahədəki biliklərini nümayiş etdirmək və düşüncələrini nəzmə çəkməklə kifayətlənməmiş, musiqi terminologiyasını bədii mətnin poetik elementinə çevirərək, şeirliyi zənginləşdirə bilmişlər. Türk divan ədəbiyyatında musiqiyə rəğbətə ifadələri və spesifik terminlərə müraciət təkcə musiqi tarixi deyil, həm də bu ifadələrin bədii təxəyyülə nüfuz şəkli, kəsb etdiyi poetik funksiyalar və s. baxımından da əhəmiyyətə malikdir. Türkiyəli alim M.Nejat Səfərçioğlunun doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, *“divan şairlərimiz əsərlərində bu musiqi məqamlarına¹² yer verərkən muğamların musiqi özəllikləri ilə yanaşı, muğama aid olan kəlmələrin hərfi və məcazi anlamlarını da nəzərdə tutaraq, çeşidli xəyallara mövzu edirlər”* (25, s. 3). Bu tezis XIV əsr şeirini orta çağ musiqi sənəti kontekstində öyrəndikdə də özünü doğruldur. Belə ki, həmin dövr şairlərinin türkcə divanında dövrün muğam sənəti və ümumiyyətlə, musiqiyə aid anlayışların çox zaman eyham poetik fiquru vasitəsilə istifadəsi müşahidə olunur. XIV yüzillikdə bir-birinə çağdaş olan Əhmədi, Qazı Bürhanəddin və Nəsiminin qəzəllərində müraciət etdikləri musiqi terminləri həm muğam, həm də poetika ilə bağlılığı baxımından diqqəti cəlb edir. Bunu da xüsusilə vurğulamaqlıyıq ki, hər üç şairin divanında bu terminlərin seçimində eyni deyiləcək qədər yaxınlıq müşahidə olunur və bu kəlmələr eyham olaraq istifadə edilsə də, mətnlərdə musiqi ilə əlaqəlilik daha qabarıq görünür. Əhmədi:

*“Hicaz” ilə “İraq”ü “İsfahan”da
Sözi “Üşşaq”ı etmişdür “Mühəyyər”. (18, s. 591)*

*Nüvaxt eylə “Nəva”da kim, ol yüzi “Novruz”
“Mühəyyər” eylədi eşqiylə “Rast” “Üşşaq”ı. (18, s. 593)*

*Oldı eşqi pərdəsində nalişüm
Gəh “Mühəyyər”, gəh “Nəva”, gəh “Zəngülə”. (18, s. 594)*

Qazı Bürhanəddinin divanında da təqribən eyni muğam və avazların adlarına rast gəlinir: *“Rast”, “Mühəyyər”, “Müxalif”, “Nəva”, “Hicaz”, “Şahnaz”, “Nühüftə”, “Üşşaq”*. Müqayisə üçün Qazı Bürhanəddin şeirindən bəzi nümunələrə nəzər salaq:

*Bu “Rast” qəddüni çəngi görürsə, dutma əcəb,
Əgər “Müxalif” edüp sazını “Mühəyyər” ola. (11, s. 19)*

*Eşq “Nəva”sı ilə “Nühüftə” könülüm,
Mayə ola olmaz, olur isə “Hicazi”. (11, s. 49)*

*Şəha, “Üşşaq”dan qıldum “Nühüftə”
Ki, “Şahnaz” ilə gılursın “Mühəyyər”¹³. (11, s. 29)*

Ümumiyyətlə, Əhmədi və Nəsiminin türkcə divanlarında *“Üşşaq”, “Mühəyyər”, “Hicaz”, “İraq”, “İsfahan”, “Rast”, “Novruz”, “Nəva”* və *“Zəngülə”* kimi muğam və

¹² muğam

¹³ Mövzu ilə əlaqəli daha çox beyt üçün bax: 6, s. 265-266.

avaz adları paralellik təşkil edir. Bəhsini etdiyimiz hər üç şairin “*Nəva*” və “*Zəngülə*”¹⁴ kimi musiqi terminlərini çox zaman eyham şəklində – həm xüsusi isim olaraq muğam adı, həm də lüğəvi anlamı ilə ümumi xarakterli musiqi termini (“səs”, “avaz” və s.) kimi şeirə gətirməsi ortaqlıq yaradan cəhətlərdəndir. Bu barədə irəlidə təfərrüatlı bəhs edə-cəyik. Nəsiminin türkcə şeirində bu iki muğamın adı ilə yanaşı, “*Çiğənə*”nin (“*Cığənə*”) də eyham kimi istifadəsi görünür.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, eyni dövrdə və yaxın dövrlərdə yaşamış şairlərin əsərlərində bir çox muğam adlarının istifadəsi eyni olsa da, bəzi fərqliliklər də müşahidə olunur. Məsələn, Nəsiminin “*İraq*”, “*İsfahan*”, Qazı Bürhanəddinin “*Nühüftə*” kimi muğam adlarına müraciəti bu dediklərimizə bir nümunə ola bilər. Bu özəllik muğam terminologiyasından istifadədə təkcə ənənənin deyil, şairlərin bilik və maraq dairələrinin də təsirinin olduğunu göstərir.

Nəhayət, Mahmud Kaplanın araşdırmasından bu xülasəni verməklə divan şeirində musiqi sənəti ilə bağlı termin və anlayışların işlənmə səviyyəsi barədə təsəvvürü genişləndirmək istərdik. Tədqiqatçı yazır: “*divanların təhlili zamanı şairlərin musiqi ilə nə qədər yaxından maraqlandığı açıqca görünür. Məsələn, Füzuli divanında 40, Qazı Bürhanəddin divanında 90, Yəhya bəy divanında 70, Həlaki divanında 15, Nevi divanında 55, Naili divanında 25, Qaramanlı Nizami divanında 10 və Nədim divanında 50 beyt musiqi istilahları ilə zənginləşdirilmişdir*” (21).

Burada bir cəhəti də nəzərə çatdırmalıyıq ki, orta çağ ədəbiyyatının çoxyönlü təhlili musiqi sənətinin, xüsusilə muğamın tarixi ilə bağlı bir sıra mübahisəli məqamlara işıq sala bilər. Belə ki, “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” dastanında, eləcə də Nəsimi və Qazı Bürhanəddinin divanlarında “*muğam*” deyil, “*məqam*” (cəmi: “*məqamat*”) istilah olaraq istifadə edilir. Bu mənada ifadənin Azərbaycan şeirində “*muğam*” şəklində işlənməsinin tarixi xüsusi araşdırmaya möhtacdır.

2. Nəsiminin türkcə divanında musiqi terminləri və onların poetik funksiyası

Bir sıra çağdaşı kimi Nəsiminin də türkcə divanında dövrün muğam sənətinə və ümumiyyətlə, musiqiyə aid anlayışlar çeşidi və kəsb etdiyi anlamlar baxımından diqqəti çəkir. Şairin dünyəvi, dini və təsəvvüfi mövzulu 20-dən artıq beytində musiqi istilahları işlənir. Bu beytlərdə musiqi sənəti ilə əlaqəli şəxslər (*Büzürg, mütrib, rəqqas, cığan \ cığənə*)¹⁵, spesifik terminlər (*zil, bəm, dəm*¹⁶, *nəfəs*¹⁷, *ahəng, avaz, pərdə, şüab, nəğmə *

¹⁴ Qeyd etməliyik ki, bəzi sözlüklərdə “*zəngülə*”nin “*zəng*”, “*zıncırov*” anlamı da qeyd olunur və bu halda həmin kəlmə “*cərəs*”lə sinonimlik təşkil edir (bax: 30, s. 11437). Bəzi sözlüklərdə “*zəngülə*” musiqi pərdələrindən biri (33, s. 1040), bəzilərdə isə 12 muğamdan birinin adı kimi verilir (30, s. 11437; bax: 33, s. 1040)

¹⁵ Nəsimi şeirində bu ifadə ilə həm muğam adı, həm də musiqi ilə bağlı şəxs nəzərdə tutulur.

¹⁶ “*Dəm*” Nəsiminin türkcə divanında bəzən birbaşa, bəzən isə dolayısı ilə musiqi sənəti və təlimi ilə əlaqəli termin statusuna yiyələnir. Məsələn, şairin:

Həq götürdü pərdəyi, oldu əyan,

Surinə urdu dəm İsrəfil, oyan... (13, s. 605)

- kimi mısralarından sonuncusunda “*dəm*” kəlməsi “*pərdə*” və “*sur*” ilə birlikdə işləndikdə musiqi ilə əlaqəli anlayışa çevrilir və musiqi termini kimi qəbul edilə bilər. (H.Araslının tərtib etdiyi mətnə misra “*Surinə urdu dəm İsrəfil, oyan*” (13, s. 605) şəklində olsa da, bədii məntiqə görə fikrin “*Surinə urdu dəm İsrəfil, oyan*” biçimində ifadə olunduğu qənaətinəyik. Ümumiyyətlə, bu tərkib təkcə Nəsiminin deyil, bir sıra digər orta çağ şairlərinin əsərlərində də “*dəm* urmaq” kimi işlənir).

Aşağıdakı tuyuqda isə ifadənin təkrar olunmaqla istifadəsi musiqi səsini təsəvvürə gətirir:

Nagəhan bustana girdim sübhə dəm,

Lalənin əlində gördüm cami-Cəm.

Süsən eşitdim ki, aydır dəmbədəm:

Dəm bu dəmdir, dəm bu dəmdir, dəm bu dəm. (13, s. 602)

¹⁷ Nəsiminin aşağıdakı mısralarında “*mütrib*” və “*avazeyi-Quran*” ilə birlikdə işlənən “*nəfəs*” dolayısı ilə musiqi termini funksiyasını qazanmış olur:

Həm seyrdə mən mütrib ilə həmnəfəs oldum,

Həm saqiye mən sağərü peymanə yetirdim. (13, s. 431)

nəğmə, *məqam* \ *məqamat*¹⁸, *ədvar*, *ləhn*, *əzgü*, *nəğməxan*, *dilbəri-tənnaz*¹⁹), *muğam*, *avaz* və *şöbələr*inin adları (“*Nəva*”, “*Zəngülə*”, “*Hüseyni*”, “*Çargah*”, “*Büzürgi*”, “*Kuçik*”, “*Segah*”, “*Hicaz*”, “*Sifahan*”, “*İraqi*”, “*Rəhavi*”, “*Hisar*”, “*Mübarqə*”, “*Müxalif*”, “*Şahnaz*”, “*Şur*”, “*Nigar*”, “*Cığanə*” (“*Çığanə*”), “*Zöhhadi*”), *zərb*, *simli* və *nəfəsli alətlərdən* (*çəng*, *saz*, *ney* \ *nay*, *təmbür*, *çarpara*, *rübab*, *ərgənün*, *qanun*, *sur*, *cərəs*) söz edilir.

Nəsiminin aşağıdakı mətlə ilə başlayan qəzəlinde çoxsaylı *muğam* adları həm *şeyr*, həm də musiqi təlimi baxımından dəyərə malikdir. Bu terminlərin istifadəsində bəzən ifadənin musiqi ilə bağlı anlayışı, bəzən isə ümumişlək anlamı ön plandadır. Amma bu ifadələrin istər termin olaraq dar mənada, istərsə də eyham şəklində ikili anlamda istifadəsi dövrün musiqi sənəti haqqında müəyyən bir təsəvvür yarada bilir və bu cəhəti ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəsimi:

Həsrat yaşı hər ləhzə qılır bənzimizi saz,
*Bu pərdədə kim, nəsnə bizə olmadı dəmsaz,*²⁰ (13, s. 73)

- mətlləli 7 beytlik qəzəlin, əsasən, ortadakı 5 beytində *muğamlardan* söz açır:

“Üşşaq” meyindən qılalı işrəti-“Novruz”,
Ta “Rast” gələ çəngi-“Hüseyni” də sərəfraz.

Ba “Çargahi” lütf gıl, ey hüsnü “Büzürgi”,
“Kuçik” dəhənindən bizə, ey dilbəri-“Tənnaz”.

“Zəngülə” sifət nalə qılam zar “Segah”a,
Çün əzmi-“Hicaz” eyləyə məhbubi-xoşavaz.

Ahəngi - “Sifahan” qılır ol nami “Əraqi”²¹,
“Rəhavi” yolunda yenə canım qıla pərvaz.

Könlümü “Hisar” eylədi ol ruhi-“Mübarğə”,
Gəl, olma “Müxalif”²² bizə, ey dilbəri-“Şahnaz”. (13, s. 73)

Gəl, ey Hüseyni, same’ ol, sən Ruhi-qüdsidən yana,
Gördün yaqın çün hər nəfəs avazeyi-Quran gəlir. (13, s. 518)

¹⁸ Nəsimi şeirində “*məqam*”, adətən, təsəvvüfi anlamda işlənsə də, yalnız bir dəfə musiqi məqamı (*muğam*) mənasında istifadə olunur:

Çərxin ağazın anladır bu sözüüm,
Saz, ədvar ilə məqam oldum. (13, s. 548)

Nəsimi şeirində “*məqamat*” kəlməsi də iki mənada işlənir: “*məqamlar*” (*muğamlar*) və *məqamələr* (“*Bular canlar sifətindən cahanda* \ *Anınçün kim, məqamati-Hərirəm*” (13, s. 432)).

¹⁹ Çalğıçı, müğənni anlamında işlənir (12, s. 305). Bu nümunədən də göründüyü kimi, musiqi ilə bağlı şəxslər bəzən məcaz vasitəsilə ifadə edilir. Hər fən “zarafatçı”, “məsxərəçi”, “istehzaçı” anlamında olan “*tənnaz*” ifadəsi (12, s. 305) “*dilbəri-tənnaz*” tərkibində “çalğıçı”, “müğənni” mənasını kəsb edir. Beləliklə də, Nəsiminin musiqi ilə bağlı terminləri ikimənalı istifadə etdiyi kimi, hər fi anlamında musiqi sənəti və elmi ilə bağlılıq olmayan kəlmələrə də yeri gəldikcə musiqi ilə əlaqəli mənalar yükləyə bilməsi məlum olur.

²⁰ Nəsiminin bu qəzəlinde *muğam* adlarının eyham poetik fiqurunun vasitəsilə ilə yaradılan ikili anlamları, bu mənalar arasındakı paralellik və tənəsüb şeiri mükəmməl bədii örnəyə çevirir. Qəzəlin bu özəlliyi xüsusilə analoji əsərlərlə müqayisədə daha qabarıq görünür. Belə ki, şairin müasirlərindən Öhmədi və Qazi Bürhanəddinin şeirində bu *muğam* adlarının istifadəsində musiqi sənəti ilə bağlılıq, Hafizin şeirində isə ifadələrin lüğəvi anlamı daha ön planda nəzərə çarpır.

²¹ Ola bilsin ki, Əraqi nisbəli bir xanəndə və ya musiqişünasa da işarədir.

²² “*Müxalif*” “*Çahargah*” dəstgahında “*Hisar*” ilə “*Mübarqə*” arasındakı şöbədir (3, s. 53; 6, s. 265). Göründüyü kimi, Nəsimi də bu *muğamla* bağlı terminləri eyni bir beyt içində istifadə etmişdir.

Qəzəlin sonuncu beytində isə Sədi Şirazinin adının çəkilməsi şeirin prototipinin bu şairə aid olması təsəvvürünü yaradır:

*Çun “Şur”ə²³ gəlib eşq sözün qıla Nəsimi,
Şövkündən anın cuşa gəlir Sədiyi-Şiraz. (13, s. 73)*

Amma Nəsiminin bu qəzəlinin məqtə beytində Sədinin adı keçsə də, bunun səbəbini hələlik yalnız ehtimallar əsasında açıqlamaq mümkündür və bu cəhət xüsusi araşdırmaya möhtacdır. Belə ki, bənzər strukturlu şeirə Sədinin divanının elmi-tənqidi mətnində rast gəlmədik. Sədi şeiri və muğam sənəti əlaqəsinin ola bilib-bilməyəcəyi, Nəsiminin sözü-gedən şeirində bu sələfinin adının yer almasının səbəbini araşdırarkən maraqlı bir fakta rast gəldik: XIII əsrdə Şeyx Sədi Ümri Dəməşqi adlı bir musiqişünas yaşamış və əsərini nəzmlə nəsrin növbələşməsi ilə qələmə almışdır. Beləliklə də, son beytdə məhəbbətdən söz açıldığı üçün həm məhəbbət lirikasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sədi Şirazi, həm də qəzəl boyu musiqi sənətindən bəhs edildiyi üçün bu sahədə risalə müəllifi olan Sədi Dəməşqi yad olunmuş olur. Bu eyni təxəllüslü müəlliflərdən birinə birbaşa (*Sədiyi-Şiraz*), digərinə isə dolayısı ilə işarə edilməklə maraqlı bir eyham örnəyi yaradılır. Bənzər vəziyyəti biz Nəsiminin farsca müvəşşəx şeirində də görmüşdük. Şair eyni hərfləri (د، م، ع) istifadə etməklə عماد (İmad (öz adı)) və عمدا (“*Omda*” (İbn Rəşiqin poetikaya dair əsəri) sözlərinin oxunmasına şərait yaradır. İfadələrdən biri – “*Omda*” nisbətən açıq oxunduğu halda, İmadın nəzərdə tutulmasını yalnız ehtimal etmək mümkündür. (Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: 16, s. 214-215)

Sonuncu beytdə “*Şur*”un məhəbbətlə əlaqələndirilməsi də maraq doğurur. Çünki musiqişünas E.Əhmədovun ifadə etdiyi kimi, Azərbaycanın irihəcmli və çoxhissəli muğam dəstgahı olan “*Şur*” lirik xarakterli olub, parlaq emosional və obrazlı məzmunla malikdir (7, s. 97).

Zənnimizcə, Nəsiminin təhlilini etdiyimiz qəzəlinə Hafizin aşağıdakı beyti qaynaqlıq edir:

فکند زمزمه عشق در حجاز و عراق
نواى بانگ غزلهای حافظ از شیراز. (31, s. 351)

(Hafizin qəzəllərinin səs və avazı²⁴ Şirazdan (başlayaraq) Hicaz və İraqa (da) eşq zümzüməsi saldı).

Hafizin bu beytində Hicaz, İraq və Şiraz həm yer adı, həm də muğamların adları olaraq nəzərdə tutulur. Eyni zamanda “*zəmzəmə*” (zümzümə), “*nəva*” (səs) və “*bang*” (səs) da musiqi ilə əlaqəli terminlər olaraq beytdə müəyyən bir anlam qatları yaradır. Beytin tək-cə sözlüyü deyil, eyni zamanda bütövlükdə qəzəlin qafiyə sistemi də Nəsiminin yuxarıdakı şeiri ilə yaxından səsleşir. Bununla belə, bu cəhəti də qeyd etməliyik ki, Nəsiminin sonuncu şeiri ilə Hafizin bəhsini etdiyimiz qəzəlinin yalnız məqtəsi məzmun və sözlük baxımından müştərəkliyə malikdir. Burada daha bir fərqli cəhətə diqqət yetirməliyik ki, Nəsimi şeirinin ideya zəminini təşkil edən Hafizin məqtə beytində muğam və şöbələri eyham olaraq istifadə edilən kəlmələr vasitəsilə təsəvvürə gəlməkdə və musiqi, eləcə də muğamla bağlılıq poetik ifadənin arxa plandadır. Nəsimi şeirində isə bu terminlər qəzəl boyu istifadə edilərək, ön plandadır və eyni kəlmələrin lüğəvi anlamı da nəzərdə tutulmaqla hər bir beytdə eyham örnəyi yaradılmışdır.

²³ “*Şur-şahnaz*” muğamı “*Şahnaz*”, “*Dilkeş*”, “*Şəddi-Şahnaz*” tərkib şöbələrindən ibarət muğamdır” (3, s. 82; 6, s. 266). Beytlərin sırasından da göründüyü kimi, Nəsimi “*Şahnaz*”-ın ardınca “*Şur*”-u xatırlatması ilə muğamlar barədə dərin bilik sahibi olduğunu bir daha nümayiş etdirmiş olur.

²⁴ hərfən: səsinin avazı

Nəsiminin bu qəzəlinin terminoloji bazası təkcə onun böyük müasiri Hafizlə deyil, digər çağdaşları – Əhmədi və Qazı Bürhanəddinin bəzi şeirləri ilə də müştərəkliyə malikdir. Analoji qəzəlləri müqayisəmiz əsasında belə bir nəticəyə gəldik ki, Əhmədi və Nəsiminin qəzəllərində istifadə etdikləri musiqi terminləri eyni deyiləcək şəkildə yaxındır və həmin ifadələrin musiqi ilə bağlı məna qatı daha çox öndədir. Hər iki şair “Üşşaq”, “Mühəyyər”, “Hicaz”, “İraq”, “İsfahan”, “Rast”, “Novruz”, “Nəva” və “Zəngülə” kimi muğam və avazların adlarını, eyni zamanda bəzi musiqi terminlərini istifadə etmişlər. Bu iki şairin çağdaşı olan Qazı Bürhanəddinin divanında da təqribən eyni musiqi terminlərinə rast gəlinir: “Rast”, “Mühəyyər”, “Müxalif”, “Nəva”, “Hicaz”, “Şahnaz”, “Nühüftə”, “Üşşaq”. Amma bu cəhəti nəzərə çatdırmalıyıq ki, Nəsiminin qəzəlində daha çox sayda muğam, guşə və avazların adları çəkilir: “Üşşaq”, “Novruz”, “Rast”, “Hüseyni”, “Çahargah”, “Küçik”²⁵, “Zəngülə”, “Segah”, “Hicaz”, “İsfahan”, “İrak”, “Zöhhadi”, “Hasar”, “Mübərqə”, “Şahnaz”.²⁶

Ümumiyyətlə bu məqamı da xatırlatmalıyıq ki, nəsimişünaslıqda şairin bu qəzəlində yad olunan muğamların sayı barədə fikir vəhdəti yoxdur. Tədqiqatçı M.Əsgərova görə, bu qəzəldə 17 muğam və guşənin adı çəkilir (12, s. 305). Tədqiqatçı V.Əliyev isə yazır: “Şair 12 əsas muğamdan 9-unun adını çəkir, onuncunu isə – “Busəlik” muğamını arif oxucunu beytdən “çıxarmağa” təhrik edir... Bundan əlavə, qəzəldə 6 avazdan ikisinin – “Şahnaz” və “Novruz” – adı yad olunur” (8, s. 4).

Bu rəy və mülahizə müxtəlifliyi muğamın tarixi, xüsusilə yüzillər ərzində uğradığı dəyişikliklərlə dolayısı ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi müəlliflər şairin əsərində xatırlanan muğam adlarını onun öz dövrünə, bəziləri isə müasir şəklinə uyğun dəyərləndirirlər. Azərbaycanlı araşdırıcıların tədqiqatından məlum olduğu kimi, Nəsiminin ömür və sənət yolu “Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ucaltdıqları 12 sütunlu 6 bürclü musiqi bargahının dağıldığı, sonradan onların xarabalıqları üzərində öz musiqi sistemini yaratmağa başladığı dövr”ə (Ü.Hacıbəyov) təsadüf edir.²⁷ Bu səbəbdən Nəsimi şeirində rast gəlinən muğam, avaz və şöbələrin adları həm də musiqi tarixi baxımından əhəmiyyət kəsb edir..

Azərbaycan muğamlarının tarixi təkamül yoluna nəzər salan V.Əliyev maraq doğuran nəticələrə gəlir:

- Bu muğamlardan təkcə “Rast” muğamı, səs düzüümü, mayə ucalığı və tonallığını bütün xallarda qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

- Bu gün zamanın təbəddülatına uğramış digər muğamlar - “Üşşaq”, “Hüseyni”, “Əraq” “Rast”da, “Müxalif” və “Hasar” “Çahargah”da, “İsfahan” “Bayatı-Şiraz”da, “Şahnaz” isə “Şur”da şöbə və guşə şəklində ifa olunur. (8, s. 4) Ə.Əhmədin qeyd etdiyi kimi, şairin “adını çəkdiyi bu muğam və guşələrin, demək olar ki, hamısı günümüzə qədər gəlib çatıb və xanəndələrimiz tərəfindən oxunmaqdadır” (6, s. 267).

²⁵ “Yaxın Şərq musiqisində kiçik bir ton”. (12, s. 305)

²⁶ “Novruz” və “Şahnaz” araşdırmalarda avaz olaraq qeyd olunur.

²⁷ Ü.Hacıbəyov muğamın uzun bir inkişaf yolu keçərək, milli keyfiyyətlər qazanmasına işarə ilə yazırdı: “Yaxın Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti XIV əsrə doğru özünün yüksək səviyyəsinə çatmış və on iki sütunlu, altı bürclü “bina” (dəstgah) şəklində iftixarla ucalmış və onun zirvəsindən dünyanın bütün dörd tərəfi: Əndəlüsdən Çinə və Orta Afrikadan Qafqaza qədər geniş bir mənzərə görünmüşdür. XIV əsrin axırlarına doğru baş verən ictimai-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, bu möhtəşəm musiqi “binasının” divarları əvvəllər çatlamış və sonralar isə büsbütün uçub dağılmışdır. Yaxın Şərq xalqları uçub dağılmış bu “musiqi binasının” qiymətli “parçalarından” istifadə edərək, özlərinin “lad tikintisi” ləvazimatı ilə hər xalq ayrılıqda özünə məxsus səciyyəvi üslubda yeni “musiqi bargahı” tikmişdir. Təbii ki, 12 klassik muğamın adları və həmçinin bu muğamların bəzi xalqlarda şöbə halına keçir və yaxud əksinə, əvvəllər şöbə hesab olunan musiqi sonralar müstəqil muğama çevrilir. Yenə də bu qayda ilə, muğam və onun şöbələrinin eyni adları ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif məna ifadə edirdi” (9, s. 35-36; bax: 6, s. 263).

Bəhsini etdiyimiz qəzəlin nəinki sözlüyü və terminoloji bazası, eləcə də arxitektotonikası, əlaqəli olduğu 5 və 7 sayları da musiqi təlimi ilə yaxından bağlıdır. V.Əliyevin doğru müşahidə etdiyi kimi, *“şair 7 beytlik bu qəzəldə muğamların adını ortadakı 5 beytdə çəkmişdir”* (8, s. 4). Ehtimal ki, bu cəhət də səbəbsiz deyildir. Belə ki, muğamların adında gördüyümüz *“Yekgah”, “Dügah”, “Segah”, “Çahargah”, “Pəncgah”* da 1-dən 5-ədək (*“yek”* (bir), *“do”* (iki), *“se”* (üç), *“çəhar”* (dörd), *“pənc”* (beş)) say üzərində qurulmuşdur. Zənnimizcə, musiqi məqamlarının (muğam) beş sayı ilə əlaqəli bu özelliyi Nəsiminin diqqətini çəkmiş və o, qəzəlin ortadakı beş beytində muğamların adlarını eyham kimi istifadə edərkən onların təkcə hərfi və ya terminoloji anlamlarını deyil, bağlı olduğu sayları da nəzərdə tutmuşdur.²⁸ Beş sayına bu qədər əhəmiyyət verilməsinə ezoterik və ya dini yozumlar da vermək olardı. Amma beş sayı musiqidən bəhs edən şeirin əsasını təşkil etdiyi üçün onu kontekstdən ayırmağı məqsədəuyğun saymadıq.

V.Əliyevin ehtimalına görə, muğamdan söz açılan qəzəlin 7 beytdən təşkil olunması isə 7 laddan qaynaqlanır²⁹ (8, s. 4).

Maraqlıdır ki, Nəsiminin qəzəlinin təkcə ortadakı beytlərində deyil, məqtə beytində də muğam (*“Şur”*) adı yer alır və həmin ifadənin işləndiyi mətn təcrid olunmuş şəkildə götürüldükdə *“Şur”*un daha çox lüğəvi mənası (sevinc, şənlik və s.) qabarıq görünür. Amma qəzəlin kontekstində bu gün həmin ifadə də musiqi ilə bağlı termin kimi qəbul edilə bilər. Halbuki bu muğamın tarixi, tədqiqatçılara görə, XVI əsrdən öncəyə getmir: *“Şur”un yaranma tarixini nəzərdən keçirərkən görürük ki, qədim yazılı ədəbiyyatda – risalələrdə, ədəbi əsərlərdə bu muğamın adı çəkilmir. Tədqiqatçıların fikrincə, “Şur” muğamının özülünü orta əsrlərdə 12 klassik muğamdan biri olan “Nəva” muğamı təşkil edir. Doğrudan da, “Nəva”nın səs sırası “Şur” məqamının səs sırasına çox uyğundur. Bununla belə, digər bir fikir də var. Bu baxımdan, professor Məmmədsaleh İsmayilovun bəzi mənbələrə əsaslanan fikirləri də maraqlıdır. O, “Şur” adının XVI əsrdən sonra yaranmasını göstərərək, belə ehtimal edir ki, “Şur” muğamı müəyyən dövrdə “Dügah” adını daşımışdır və təsadüfi deyil ki, “Şur” məqamının səs sırası “Dügah”ın səs sırasına oxşardır. Üzeyir Hacıbəyli zaman keçdikcə həm muğamların, həm də onların şöbə və guşələrinin dəyişikliyə uğramasını göstərərək, “Bayatı-Şiraz” və “Şur” kimi yeni adların meydana gəlməsini bununla izah etmişdir* (7, s. 96). Beləliklə də, Nəsiminin bu qəzəlinin muğam tariximiz baxımından daha bir əhəmiyyəti üzə çıxmış olur: muğam və avaz adlarını eyham poetik fiquru vasitəsilə əsərinə gətirən şairin öz beytində *“Şur”* muğamının spesifikasiyasına uyğun ifadələr seçərək istifadəsi, onu eşq coşqusuyla əlaqələndirməsi təsadüf nəticəsi sayıla bilməz və bu muğamın formalaşma tarixinin daha qədimliyi barədə düşüncələrə yol açır.

Nəsiminin təkcə bəhsini etdiyimiz qəzəlində deyil, ayrı-ayrı əsərlərində də onun orta çağ Şərq musiqi təliminə bələdliyini göstərən dəlil-beytlərə rast gəlmək mümkündür. Bir nümunəyə nəzər salaq:

²⁸ Orta çağ islam dünyası musiqi qaynaqlarında adından sıklıqla söz edilən önəmli mənbələr arasında *“İxvanüs-səfa”* risalələri də yer alır. Türkiyəli tədqiqatçı Ramazan Kamiloğlu yazır: *“İxvanüs-səfa” əlli bir risalədən beşincisini musiqi elminə ayırmış, bu risalədə səsə özəllikləri, musiqinin ruha təsiri, musiqi fasilələrinin sayla bağlı ifadələri, musiqi ilə kosmos arasındakı güclü əlaqə, duyğu orqanlarının səsi alma keyfiyyəti, səslərin uyğunluğu, mizaclarla səslər arasındakı əlaqə, kompozisiyaya dair qaydalar, alətlər, ritm və ud mövzuları dəyərləndirilmişdir. “İxvanüs-səfa”da musiqi sənəti, hükəməyə aid bir sənətdir və musiqi ümumbəşəri əxlaq anlayışlarının paralelində götürülmüşdür* (20, s. XV). Göründüyü kimi, *“İxvanüs-səfa”*da əlli bir risalədən beşinci musiqi elminə ayrılmışdır. Eyni zamanda Əmir Xosrov Dəhləvi də musiqidən beş risalədən ibarət olan əsərində - *“Ecazi-Xosrovi”*də bəhs edir.

²⁹ Bu gün 7 əsas muğamımızın – *“Rast”, “Şur”, “Segah”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz”* və *“Humayun”* üzərində Azərbaycan musiqisinin 7 başlıca ladi formalaşmışdır (2, s. 181; 6, s. 268).

*Bu musiqidən, ey same, sana gər nəsnə kəşf oldu,
Məqamatın bəyan eylə, üsulun göstər ədvarın. (13, s. 414)*

Tanınmış tədqiqatçı alim Nəsimi Göyüşov bu beytdə şairin orta çağ Şərq musiqi təlimində istifadə edilən “məqam” və “ədvar” anlayışlarının əlaqəsini incə bir ədəbi deyimlə ifadə etdiyini bildirir. Tədqiqatçıya görə, “orta əsrlərdə on iki məqama həsr edilmiş musiqi təlimi dövr (ədvar) adlanırdı, dövr müəyyən biçimə və düzənə salınmış bütöv və ahəngdar sıkl kimi başa düşülür. Hər hansı bir qəlibə salınan harmonik və mükəmməl sistem dövr şəklində təsəvvür və ifadə edilir. Musiqi elmi ilə ədvarın fərqi ondan ibarətdir ki, birincisi nəzəri məsələləri, ikincisi isə məqamların əməli-praktiki tərəflərini və texniki xırdaqlarını araşdırır. Dövrələrin başqa növləri də var: dövr-i-rəvan, dövr-i-şahzərb, dövr-i-zərbül-rəbi, dövr-i-zərbül-fəth, dövr-i-ədl, dövr-i-fərəh, dövr-i-kiş, dövr-i-küll, dövr-i-müxəmməs, dövr-i-vərşan” (10). Daha sonra tədqiqatçı şairin yuxarıdakı beyti barədə yazır: “Göründüyü kimi, Nəsimi məqamların (muğamlar) söyləndiyinə (“məqamatın bəyan eylə”) və ədvarın musiqi metodologiyası olmasına (“usulün göstər ədvarın”) aydın bir biçimdə işarə edir” (10). Nəsimi digər bir beytində də “məqam” və “ədvar”ı əlaqəli şəkildə istifadə edir, musiqi ilə fələyin başlanğıc nöqtəsi və dövrəyə gəlməsi arasında bir fikri bağ qurur:

*Çərxin ağazın anladır bu sözüüm,
Saz, ədvar ilə məqam oldum. (13, s. 548)*

Burada “ədvar” (dövrələr) və “məqam” “saz” ilə əlaqədə musiqi termini keyfiyyətini qazanır, fələklə əlaqələndirildikdə isə həm də təsəvvüfi bir mənə çaları kəsb edir.

Nəsiminin aşağıdakı beyti həm onun musiqi təliminə bələdliyinin, həm də bu biliklərin onun şeirinin poetikasına təsirinin səviyyəsini öyrənmək baxımından xüsusi dəyərə malikdir:

*Gül üzünə aşiq olub qanda bir üşşaq var,
Xoş nəvayi-saz edər daim nəvayi-əndəlib. (13, s. 27)*

Tədqiqat əsərlərindən məlum olduğu kimi, “Üşşaq” 12 əsas muğamdan birincisi, “Nəva” isə ikincisidir (bax: 6, s. 266; 12, s. 305). Nəsiminin yuxarıdakı beytində həm muğamların bu sırasının gözlənilməsi, həm də həmin kəlmələrin eyham şəklində istifadəsi maraq doğurur. Göründüyü kimi, birinci “nəva” musiqi termini, digəri ümumi isim olaraq “avaz” anlamında şeirə gətirilmişdir. İfadənin muğam adı kimi də nəzərdə tutulmasına isə birinci misrada yer alan “üşşaq” sözü işıq tutur.

Şairin muğamların sıralanmasında birinci olan “Üşşaq”ı bir, ikinci olan “Nəva”nı isə iki dəfə istifadəsi, çox ehtimal ki, təsadüfdən yaranmayıb. Bəhsini etdiyi hər sahəyə mükəmməl bələdliyini ustalıqla nümayiş etdirən Nəsimi, beləliklə, bu üsulla həmin ardıcılıqdan xəbərdarlığını da dolayısı ilə ifadə edir. Həm də “nəvayi-saz” və “nəvayi-əndəlib” tərkibləri birlikdə canlı aləmin nümayəndələrinin (insan və bülbül) ifasında kainatı bürüyən musiqi sədalarını təsəvvürə gətirir, bu tərzdə təsvir isə bədii ifadələrlə yaradılan tablonun rəng çalarını zənginləşdirir.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Nəsiminin şeirində təkcə “Nəva” və “Zəngulə” deyil, “Çiğənə” də çoxanlamlılıq yaradır. Araşdırmalarda “Çiğənə” muğamlardan birinin adı olaraq yer alır (bax: 32, s. 7). Bununla belə, Nəsimi şeirində “çiğən” ilə dəfin eyni bir mətndə istifadəsi cingənə (qaraçı) musiqisinə eyham olaraq da qəbul edilə bilər³⁰ və

³⁰

*Dəfü cəngü çığənə, nayü tənbur
Düzülsün daima zilü bəm olsun. (13, s. 172)*

assosiasiya yaratması ilə maraq doğurur.

Aşağıdakı beytlərdə şair orta çağ musiqi mədəniyyətinin bəzi elementlərini nəzmə çəkir:

*Həm seyrdə mən mütrib ilə həmnəfəs oldum,
Həm saqiye mən sağərü peymanə yetirdim.* (13, s. 431)

*Fürsətdürür, gəlin bu gecə içəlim meyi,
Şəm ilə mütribü mənü sən, şahidü şərab.* (13, s. 491)

Beləliklə də, mütribin şərab məclisi ilə əlaqəsi, saqi kimi məclisi dövr edərək dolaşması barədə məlumatı əldə etmiş oluruq.

Nəsiminin tərcibəndləri içərisində aşağıdakı beytlərlə başlayan parçalar musiqi terminologiyası ilə yüklü olması baxımından diqqəti çəkir:

*Eşqi-həq irdi mütrib ilə çü saz,
Nəğməyi-Davud ilə gəldim baz.* (13, s. 551)

*Pərdə içində çalınır bir saz
Kim, edər eşq nəvasın ağaz*

*Kim, "Nəva"yi qılır çü bu "Üşşaq"
Büzürgün nəğməsin dutar "Şahnaz".* (13, s. 554)

Sonuncu beytdə eyham kimi istifadə olunan muğam və avaz adları həm Nəsiminin musiqinin nəzəriyyəsinə bələdliyini açıqlama, həm də musiqi tariximiz baxımından əhəmiyyət qazanır. Belə ki, "Şahnaz" 6 avazdan biri olduğu üçün "Büzürg" sözü ilə gizli tənəsüb yaradır: bu ifadə həm məşhur filosof, eyni zamanda musiqi bilicisi Büzürgümidin adına işarə kimi qəbul edilə bilər, həm də "Novruzı-büzürg"ü³¹ da yada salmaqla poetik düşüncədə tənəsüb yaradır. Çünki "Şahnaz" kimi "Novruz" da 6 avazdan biridir. Həm də irəlidə görəcəyimiz kimi, "Üşşaq" muğamının digər bir adı da "Novruzı-büzürg"dür. Göründüyü kimi, "Novruz" muğam və avazların adında yer alması ilə digərlərindən çox fərqlənir. Qaynaq və araşdırmalarda bu adın çeşidli tərkiblərdə iştirakı musiqişünaslar və musiqiçilərin ona çox önəm verməsinin göstəricisidir.

Qeyd etməliyik ki, "Novruz" Nəsimi şeirində bir şəkildə, Sasani dövrü musiqi tarixində isə çeşidli adlar altında xatırladılır. Nəsimi deyir:

*"Üşşaq" meyindən qılalı işrəti-"Novruz",
Ta "Rast" gələ çəngi-"Hüseyni"də³² sərəfraz.* (13, s. 73)

Sasani dövrü musiqisində isə "Novruz" bir çox nəğmənin adında yer alır: "Novruz", "Saz-e novruz", "Naz-e novruz", "Novruz-e xara", "Novruz-e xordək", "Novruz-e Keyqubad", "Bad-e novruz", "Novruz-e Keyxosrovi", "Novruz-e bozorg", "Novruz-e kuçək"...³³ (bax: 32, s. 5-7)

Sözlüklərdə "çiqaq" ifadəsinin əski türkcədə "malı-mülkü olmayan" anlamına gəldiyi bildirilir. Bəzi türkoqlara görə "çingənə" (qaraçı) kəlməsinin kökü də bu sözdür və digər dillərə türkcədən yayılmışdır (bax: 35).

³¹ Böyük Novruz

³² Hüseyninin həm də Nəsiminin təxəllüslərindən olmasını nəzərə alsaq, bu beyti onun çəng alətində ifa edə bilməsi kimi də yozmaq mümkündür.

³³ "Novruz"un nəğmə variantlarında "novruz-bayati", "novruzı-əcəm", "novruzı-ərəb", "novruzı-rəvəndə", "novruzı-səba" və s. də yer alır. (bax: 12, s. 305)

Burada bu cəhəti də vurğulamalıyıq ki, Nəsiminin eyni bir səviyyədə “Novruz”la “Üşşaq”³⁴ əlaqəli istifadəsi təsadüfi deyildir. Belə ki, tədqiqatçı M.Əsgərovun şərhində bildirilir ki, “Üşşaq” “12 əsas muğamdan birincisidir, eyni zamanda “Novruz-e büzürg” da adlanır. Nəsimi də muğamları səciyyələndirərkən, mövzuya məhz “Üşşaq”la başlayır” (12, s. 305).

Şairin xatırlatdığı muğam adlarını Sasani dövrünün digər musiqi məqamları adları ilə də müqayisə etdik. Bu muğam adlarından bəzilərinin eyni, bir qisminin isə fərqli olduğu üzə çıxdı. Nəsimi şeirində yer alan bəzi muğam adlarına isə, ümumiyyətlə, İran muğamları sırasında rast gəlmədik və buna nümunə olaraq, “Şur”u qeyd edə bilərik.

Türkiyəli musiqişünas Y.Öztuna muğamların və onların ayrı-ayrı şöbələrinin yaranma tarixlərini təxminən olaraq xronoloji sıra ilə düzür. Onlardan Azərbaycanda məşhur olanlarının yaranma tarixi təqribən bu sıra ilədir: daha qədim olanlar – “Çahargah”, “Hicaz”, “Hüseyni”, “İsfahan”, “Kürdi”, “Nəva”, “Rast”, “Segah”, “Şahnaz”, “Üşşaq”, “Zəngülə”, “Mahur” – 1350-ci illərində, “Bayatı”, “Hisar”, “Hümayun”, “Nəvahənd” – 1400-cü il, “Zabul” – 1410-cu il, “Bəstənikar” – 1425-ci il və s. (bax: 24, s. 497-498).

Halbuki Nəsimi və Qazı Bürhanəddin şeirində “Nigar”ın muğamlarla eyni bir mətn içində yer alması “Bəstənikar”ın tarixinin daha qədim ola biləcəyi ehtimalına yol açır. Burada Nəsiminin çağdaşı Qazı Bürhanəddinin divanı ilə bağlı daha bir məqamı da xatırlatmalıyıq. Hökmdar şair “musiqi ilə bağlı araşdırmalar üçün həm etnoqrafik baxımdan, həm də sənəşünaslıq cəhətdən olduqca böyük marağa səbəb olur. Onun “Divan”ında verilən bir sıra məlumatlara başqa müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək mümkün deyildir. Burada hətta haqqında bəhs olunan musiqi alətlərinin və klassik muğam və onun şöbələrinin adlarının çəkilməsi onların qədim tarixi ilə bağlı müəyyən fikir söyləmək üçün də olduqca əhəmiyyətlidir” (6, s. 265).

Nəsiminin:

Altı avazə, on iki pərdə yigirmi dörd şüəb,

Həm rübabü ərgənünəm, çəng ilə tənburıyəm, (13, s. 424)

- beytində “altı avaz”, “on iki pərdə” və “yigirmi dörd şüəb”dən³⁵ söz etməsi, dövrün muğam sənəti və nəzəri əsası barəsində aydın bir təsəvvür yaradır. Onu da qeyd etməliyik ki, araşdırıcılara görə, elmdə 24 şöbə barədə nəzəriyyə yenidir və bu sahədə birincilik Əbdülqadir Marağayiyə məxsusdur. “Musiqi haqqında orta çağ elminin son klassiki olan Əbdülqadir Marağayi özündən öncə gələn ənənələri xülasə etmiş və eyni zamanda elmə çox sayda yeniliklər gətirmişdir. İlk növbədə o, 24 şöbəni açmış və bir-bir onun xasiyyətnaməsini vermişdir”³⁶ (6, s. 265). Bu kontekstdə Nəsiminin böyük çağdaşının musiqi nəzəriyyəsindən də xəbəri olması anlaşılır. Bununla bərabər, Nəsimi musiqi ilə əlaqəli saylarda da bir tənasüb görür və hürufilikdəki əkiz saylar anlayışından yararlanmaqla 6-nın 12-nin yarısı, 12-nin isə 24-ün yarısı olmasına diqqəti çəkir. Beləliklə, hürufilik ədəbiyyatında əlifbanın hərflərinin 7, 14 və 28 və ya 8, 16 və 32 sayları ilə əlaqələndirilməsində görülən durumu musiqi ilə əlaqəli saylarda da axtaran hürufi şair bu say tənasübünün təsadüfi olmadığı qənaətini dolayısi ilə ifadə edir. Yuxarıdakı beytə hürufilik ideyalarının təlqin olunduğu bir şeirdə yer verilməsi də bu ehtimalımızı təsdiq edir. Burada Agah Sırrı Ləvəndin musiqinin orta çağda riyaziyyat elminin bir bölümü olması

³⁴ hərfən: aşıqlar

³⁵ hərfən: şöbələr

³⁶ Əbdülqadir Marağayi öz şeirlərini Azərbaycan türkcəsi, fars və ərəb dillərində yazmışdır. Marağayi özünün yazdığı kimi, şeirlərinin əksər qismini Azərbaycanda və İraq türkləri arasında geniş yayılmış “Segah”, “Üşşaq” və “Nəva” muğamlarına uyğun vəznərdə qələmə alıb (37).

haqqındakı qənaətini də yada salmaq yerində olar. Tədqiqatçıya görə, musiqi qədim insanlara görə, riyazi elmlərdən alınmışdır (23, s. 241). Orta əsrlərdə musiqi nəzəriyyəsi tarixində xüsusi bir yeri olan məşhur filosof İbn Sinanın da musiqini riyazi elmlər arasında sayması araşdırmalardan məlum olur (17, s. 89). Bu dövrdə musiqi bir sənət olmaqdan çox, riyazi elmlər içərisində yer alan bir elm sahəsi olaraq görülmüşdür (17, s. 90). Bundan başqa, araşdırmalarda musiqinin tibb, hikmət (fəlsəfə) və nücum elmləri ilə münasibətindən də bəhs edilir, on iki muğamın 12 burca, 7 avazənin³⁷ 7 səyyarəyə (ulduza), çar³⁸ şöbənin ənasiri-ərbaaya³⁹ və 24 əlhanın⁴⁰ saati-leylü nəhara⁴¹ uyğunluğundan söz açılır (23, s. 241)

Yeri gəlmişkən, orta əsrlərdə musiqi sənətinin ilahi qaynağı barədə mülahizələrin mövcudluğunu da qeyd etmək istərdik. “Əbdülqadir Marağayi musiqidə olan harmoniyanın qaynağını Allahda görür” (10). Bəzi orta çağ şairləri isə musiqi sənətinin yaradıcısı olaraq, hz. İdrisi, bir qismi isə hz. Davudu görürlər.

Nəsiminin təkcə muğam adları deyil, ümumiyyətlə, dövrünün musiqi təlimindən qaynaqlanan ifadələrdən istifadəsi də onun bu sənət sahəsinin incəliklərinə bələdliyini göstərir. “Böyük şairin qəzəldə “dəmsaz”, “ahəng”, “xoşavaz”, “nalə” kimi musiqi ilə doğma olan ifadələri məharətlə işlətməsi şeirin ümumi vəhdətinə xidmət etdiyi kimi, bədii keyfiyyətinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir” (8, s. 8).

Nəsiminin türkcə divanına şərh yazmış M.Əsgərova görə, şair “pərdə, musiqi alətlərinin adı, muğamların adları və terminləri ilə özünün hürufilik ideyalarını, vəhdəti-vücut haqqındakı qənaətlərini obrazlı şəkildə ifadə etmişdir” (12, s. 304). Amma bu cəhəti də xüsusilə qeyd etməliyik ki, şairin divanlarında bütün mövzular hürufiliklə əlaqəli deyildir. Onun şeirinin mövzu dairəsi daha rəngarəngdir və musiqi terminləri də müxtəlif mövzularla əlaqələndirilərək istifadə olunur. Musiqi terminologiyasına şair istər təsəvvüfi⁴², istər hürufilik, istərsə də dünyəvi məzmunlu şeirlərində müraciət edir. Ümumiyyətlə, bu musiqi alətlərinin istifadə edildiyi sahələr çeşidinin çoxluğu baxımından maraq doğurur. Nəsiminin türkcə divanında əyləncə məclislərində⁴³, Novruz bayramı günlərində,⁴⁴ məhəbbət nəğmələri oxunarkən⁴⁵ musiqinin müşayiəti haqqında məlumatlara rast gəlinir. Eyni zamanda onun şeiri şahlar⁴⁶ və digər insanların⁴⁷ musiqi məclisi ilə əlaqəli ənənə və adətlərə işarələri ilə də diqqəti çəkir. Aşağıdakı şeirdəki canlı təsvir şairin təbiət, insan və musiqi sənətini bir harmoniya içində görməsinin nəticəsidir:

³⁷ Göründüyü kimi, avaz və ya ahənglərin sayının 7 olaraq da verilməsinə rast gəlinir (bu barədə bax: 32, s. 5).

³⁸ dörd

³⁹ Dörd ünsür

⁴⁰ “Nəğmə” anlamında olan “ləhn”-in cəmidir. Burada “şöbə” mənasında işlədilmişdir.

⁴¹ 24 saatlıq gecə və gündüz

⁴² **Mütrib** kimi hər ləhzə “ənəlhəq” dili söylər,

Ey **nayə** giriftar olan, dur, yenə çal **nay**. (13, s. 113)

⁴³ Sun, saqiya, kasən rəhiq, çal, mütriba, eşq əzgüsün

Kim, məst olan bu badədən qəltanü həm heyran gərək. (13, s. 114)

⁴⁴ Nun – Novruz olucaq yar ilə xoşdur gülü mül,

Çalına **çəngü rübab**, oxuna **üşşaqü nigar**. (13, s. 531)

(Sonuncu misra H.Araslı nəşrində “üşşaqi-nigar” şəklində verilsə də, bədii məntiqə əsaslanan poetik tənasübə istinadən şairin muğam terminologiyasında da qoşalığı (“Üşşaq”, “(Bəstə)nigar”) gözlədiyini ehtimal edirik. Belə ki, beytdə “yar” - “novruz”, “gülü mül”, “**çəngü rübab**” qoşalığı sonuncu ifadələrin də izafətlə birləşmədiyi, həmçincə üzv olduğu qənaətini yaradır.

⁴⁵ *Zahidin mehrab* içində zikrü təəddir işi,

Aşıqin məhbub önündə çəngi zirü bəmdürür. (13, s. 232)

⁴⁶ *Qurulmuş məclisi-şahi, çalınır çəngü ney, qanun,*

Tərənnümlər qılır mütrib, ara yerdə şərab oynar. (13, s. 197)

⁴⁷ *Gülzarə qədəm bas sənəmi saz ilə, mütrib,*

Gəl, eyş edəlim zövq ilə, gər olmasa zərraq. (13, s. 29)

*Havada tutiyü qumru, çəməndə çəngü saz eylər,
Dutar ahəngini quşlar kimi zilü, kimi bəmdən.* (13, s. 380)

Burada bir məqamı da vurğulamaq istərdik ki, divan şeirində cəmiyyətin təkcə bəzm deyil, rəzmi (savaş) həyatından söz edilərkən də musiqi bu həyatın bir ünsürüdür.⁴⁸ Nəsiminin türkcə divanından imamlara oxunan mərsiyələrin belə musiqi müşayiətində oxunması anlaşılr.⁴⁹ Şairin aşağıdakı beytində isə təsəvvüfi çevrələrdə musiqini islami ənənəyə uyğun olaraq, haram sayanlara tənqidi münasibət, eləcə də hürufilərin kilsə musiqisinə rəğbətinin ifadəsi də açıq şəkildə dilə gətirilmişdir:

*Səfasız sufiyi gör kim, haram der dinləməz sazı
Ki, əhli-həq⁵⁰ olan kişi, nə qəm, girsə kəlisayə.* (13, s. 484)

Nəsimi şeirində musiqi alətlərinin istifadəsində də bir mütənasiblik görünür. Şair musiqi alətlərini kiçik qruplar şəklində istifadə edir:

- dəf, çəng və ney;⁵¹
- çəng və rübab;⁵²
- rübab, ərğanun, çəng və tənbur;⁵³
- çəng, dəf və tənbur.⁵⁴

Bu musiqi alətlərinin adının şeirdə istifadə şəkilləri dövrün ansamblları barədə müəyyən bir təsəvvür yaradır. Maraqlıdır ki, Nəsimi çəngi bu qrupların hər birində yad edir. Bu isə “*çəngin bəzmin ən önəmli çalğılarından biri*” (18, s. 594) olmasından irəli gəlir.

Nəsimi şeirində musiqi terminlərinin istifadəsinin təhlili göstərir ki, bu spesifik ifadələr təkcə divan şeirini və ümumiyyətlə, Azərbaycan bədii fikrini zənginləşdirən qaynaqlardan biri kimi deyil, eyni zamanda musiqi tariximizi öyrənmək baxımından da əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Burayadək dediklərimizdən göründüyü kimi, bir çox şairlərin musiqi sahəsində yazdıqları istər divan ədəbiyyatı, istərsə də musiqi tarixi baxımından özəl önəm kəsb edir və xüsusi təfərrüatlı araşdırmaya möhtacdır. Bu müəlliflərdən bir qismi peşəkar musiqi nəzəriyyəçisi (Əbdülqadir Marağayi), bir qismi həm şair, həm də musiqi nəzəriyyəçisi (Sultan Əhməd Cəlayir, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai), bir qismi isə musiqi nəzəriyyəsinə yetərincə bələd olan şair (Nəsimi, Qazı Bürhanəddin, Əhmədi və s.) olması ilə maraq doğurur. Burada önəmli bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır: orta çağ divan şairlərinin əksəriyyəti dövrün bir çox düşüncə sahəsində olduğu kimi, musiqi elmində də

⁴⁸ Nəsiminin davamçılarından olan XVI əsr hürufi divan ədəbiyyatının nümayəndəsi Misali şeirlərindən birində “*təbl*” və “*çəng*”i “*hərb*”lə (19, s. 196), digər bir şeirində isə “*saz*”ı “*səlib*”lə (19, s. 202) əlaqəli şəkildə eyni bir mətn daxilində istifadə edir.

⁴⁹ *Mən çəng kimi ikiqat oldum,
Növhə qılıram rübab içində.* (13, s. 543)

⁵⁰ burada: hürufi(lər)

⁵¹ “*Ənəlhəq*” çağırır *çəngü dəfə ney,*
Yalançı lailə-illayə düşmüş. (13, s. 309)

⁵² *Çün Nəsimiyə bu Fəzl açdı hidayət qapısını,
Çalınız çəngü rübabı, içəlim nüqlü şərab.* (13, s. 492)

⁵³ *Altı avazə, on iki pərdə yigirmi dörd şüab,
Həm rübabü ərğanunəm, çəng ilə tənburiyəm,* (13, s. 424)

⁵⁴ *Oynaram rəqqas olub çəngü dəfə tənbur ilən,
Çünkü məndə şeş cəhət var, dönməzəm çarparədən.* (13, s. 351)

dərin bilik sahibi kimi görünürlər və bu, mövzuda məlumatlılıqları ilə heyrət doğururlar.

Divan şeirində cəmiyyətin musiqi həyatına bağlı anlayış, termin və motivlər zahirən təsadüfdən-təsadüfə müraciət təsiri bağışlasa da, məsələnin təhlili nəticəsində bu deyimlərlə spesifik anlam qatı yaradıldığı bəlli oldu. Bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin əsərlərində ifadəsini tapan insanın həyatının çeşidli sahələri və anlarında musiqinin müşayiəti orta çağda musiqinin sosial və mədəni həyatdakı mövqeyinin möhkəmliyini və təsadüflərə bağlı olmadığını göstərir.

Bu kontekstdə təhlil musiqi alətlərinin çeşidli funksiyalarını da üzə çıxardı. Musiqi ilə əlaqəli anlayışlar, motiv və məzmunlar təkcə mədəni həyatın bir parçası, gerçəkliyin bir ünsürü deyildir, bunlar eyni zamanda real aləmlə qeyb aləmi arasında vasitə – insanı Haqq dünyasına yönləndirən vasitə və s.-dir. Divan şeirində qiyamət⁵⁵ və mehdi anlayışını ifadədə belə musiqi alətlərinin adlarından yararlanılır. Savaş səhnələrini təsvirində, xaç (səlib) yürüşündə ələmlə bərabər musiqi alətlərinin də adı yer alır. Bu isə musiqinin mədəni-ictimai həyatın real bir elementi olaraq diqqətimizi çəkdi.

Bu mövzunu Azərbaycan musiqi tarixi üçün önəmli edən cəhətlərdən biri də budur ki, sözügedən məsələnin təfərrüatlı incələnməsi musiqinin həm orta çağ mədəni həyatındakı statusunu, həm də divan şeirinin mövzu, motiv, məzmun və sözlüyünə təsirini müəyyənləşdirməyə yardım edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı: Elm, 1969.
4. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm, 1992.
5. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Gənclik, 1978.
6. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik araşdırma). Bakı: Elm, 2012. (<http://www.anl.az/el/Kitab/2013/Azf-271636.pdf>)
7. Əhmədov E. “Şur” muğamı. \ Konservatoriya, 2011, №2, s. 101-106.
8. Əliyev V. Muğam rayihəli qəzəl. \ Şəhriyar, 27 avgust-3 sentyabr 1998-ci il.
9. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. II cild. Bakı: Az. SSR EA, 1965.
10. Göyüşov N. Muğam sənəti: mahiyyəti, qaynaqları və dəyərləri (www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=1423)
11. Qazı Bürhanəddin. Divan. Tərtib edən: Ə.Səfərli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988.
12. Nəsimi, İmadəddin. İraq divanı. Tərtib edən: Qəzənfər Paşayev, Bakı: Yazıçı, 1987.
13. Nəsimi, İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973.
14. Səfərova Z. Azərbaycanın musiqi elmi. Bakı: Elm, 1998.
15. Şixiyeva S. “Otuz iki” sayının bədii-fəlsəfi mənə tutumu (Nəsimi şeiri əsasında). \ Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal). Bakı Avrasiya Universiteti, 2016, №4, s. 172-190.
16. Şixiyeva S. Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri: tətbiq şəkilləri və nəzəri biliklər prizmasından. \ Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal). Bakı Avrasiya Universiteti, Cild 6, №1, 2017 (33), s. 207-219.

Türk dilində

17. Abbasoğlu Z.Y. 14. Yüzyılda Musiki Tasavvuru: Hasan Kâşânî'nin “Kenzü't-Tuhaf” Adlı Eseri. \ İnsan ve Toplum, 2011\6, Sayı: 2, s. 87-109.

⁵⁵ Çıxar pənbə qulağından, gözün aç
Ki, həşr olduvü çalındı bu gün sur. (13, s. 238)

18. Gülyüz M.E. Ahmedî Divanı'nın Tahlili. Doktora Tezi, C.1. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.
19. Güneş D. Misali Divanı: İnceleme-Metin, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2011.
20. Kamiloğlu R. Ahmed Oğlu Şükrullah ve "Edvâr-I Mûsikî" Adlı Eseri. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bölümler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (Türk Din Mûsikîsi). Ankara, 2007. (acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/3564/4452.pdf)
21. Kaplan M. Divan Şiirinde Musiki.
(<http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=68>)
22. Kurtuluş R. Emir Hüsrev-i Dihlevî. \ TDV İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
23. Levend A.S. Divan Edebiyatı. Kelimeler ve Remizler. Mazmunlar ve Mefhumlar. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.
24. Öztuna Y. Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
25. Sefercioğlu M.N. Dîvan Şiirinde Mûsikî ile İlgili Unsurların Kullanılışı
(<http://www.geocities.com/msefercioglu/makaleler/divansiirindemusiki.htm>)
26. Şihıyeva S. Klâsik Türk Edebiyatında Müzikal Terimler (Nesimi Şiiri Temelinde). \ Uluslararası Türk Dünyası Müzik Kültürü Konfransı (Bildiri Özetleri), 21-23 April \ Nisan 2014, Türkistan – Kazakistan, s. 24-29.
27. Şihıyeva S. Sosyal Nitelikli Konuların Tasavvufî Yorumu: Nesimî Örneği. \ *Kafkaslar*. Özel Sayı-VI, Temmuz-Aralık, 2015, Sayı: 76, s. 249-257.

Rus dilində

28. История узбекской литературы, в 2-х томах. Т. 1. (С древнейших времен до XVI в.) Ташкент: Издательство Фан, 1987.
29. Шихиева С. *Музыкальные термины в классической литературе (на основе поэзии Нессими)*. \ Uluslararası Türk Dünyası Müzik Kültürü Konfransı (Bildiri Özetleri), 21-23 April \ Nisan 2014, Türkistan – Kazakistan, s. 24-29.

Fars dilində

30. دهخدا، علی اکبر. لغت نامه دهخدا، جلد هشتم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، 1373.
31. دیوان غزلیات مولانا شمس الدین محمد خواجه حافظ شیرازی. بکوشش دکتر خلیل خطیب رهبر، تهران، انتشارات صفی علیشاه، 1376.
32. شبانی، عزیز. تاریخ موسیقی از کورش تا پهلوی، جلد اول، (سری «شناسایی موسیقی ایران»، شیراز، اداره فرهنگ استان فارس، 1351.
33. محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص ببرهان. برهان قاطع، جلد دوم، تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر، 1357.

İngilis dilində

34. Shikhiyeva S. *Musikal Terms in Classical Turkic Literature (Based on poetry of Nessimi)* \ Uluslararası Türk Dünyası Müzik Kültürü Konfransı (Bildiri Özetleri), 21-23 April \ Nisan 2014, Türkistan – Kazakistan, s. 24-29.

İnternet-resursları

35. <https://www.uludagsozluk.com/k/cigan>
36. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
37. <https://az.wikipedia.org/wiki>

Резюме

Саадат Шихиева

**Музыкальные термины в классической тюркской литературе
(на основе поэзии Несими)**

Специфические выражения, связанные не только с мышлением, но и с культурной жизнью общины, занимают особое место в классической тюркской литературе. Мотивы, понятия и термины, связанные с музыкальной сферой общественной жизни, создают особые смысловые пласты в этой поэзии.

Следует подчеркнуть, что сфера применения музыкальной терминологии отличается спецификой. Изучая классическую поэзию в контексте музыкальной жизни средневековья, можно понять в каких областях использовалась музыка. Например, в диване Несими особое внимание привлекает использование музыкальных понятий, касающихся искусства мугама. Поэт с помощью аллюзии затрагивает музыкальные темы более, чем в 20-ти бейтах с мирскими, религиозными и мистическими содержаниями. В этих бейтах упоминаются имена личностей (Бозорг) и разных слоев общества, связанных с музыкальным искусством (музыканты, танцовщицы, цыгане и т.д.), специфические термины (*нева, зангуле, зил, бем, аханг, аваз, перде, шуаб, нагме*), ветви мугама ("*Хусейни*", "*Чаргах*", "*Бузурги*", "*Кучик*", "*Тенназ*", "*Сегях*", "*Хиджаз*", "*Сифахан*", "*Ираки*", "*Рехави*", "*Хисар*", "*Мубарге*", "*Мухалиф*", "*Шахназ*", "*Шур*", "*(Басте)нигар*"), ударные, струнные и духовые инструменты (*ченг, саз, ней\най, тамбур, чарпара, рубаб, ерганун, канун, сур, джерес*). Области применения этих музыкальных инструментов представляют особый интерес. Тюркский диван Несими дает информацию о музыкальных сопровождениях во время увеселительных собраний, праздничных дней Новруза, любовных песен. В то же время в поэзии поэта подчеркнуты обычаи и традиции в музыкальных собраниях разных слоев общества. Вообще музыка является неотъемлемой частью жизни не только в развлекательных собраниях, но и в военные периоды. Из произведений Несими выясняется, что даже элегии (мерсийе), посвященные имамам, сопровождаются музыкой. В стихах поэта чувствуются намеки и на цыганскую музыку.

Детальное изучение этих особенностей важно для определения места средневековой музыки в культурной жизни, а также ее влияния на темы, метафоры, мотивы и лексический фонд классической поэзии.

Ключевые слова: классическая поэзия, Несими, музыкальные термины, поэтика, иносказание

Summary

Saadat Shikhiyeva

**Musical Terms in Classical Turkic Literature
(Based on poetry of Nessimi)**

Specific expression related not only to thinking, but also the cultural life of the community has a special place in the classical Turkic literature. Motives, concepts and terminology associated with the music sphere of social life, create special layers of meaning in this poetry.

It should be emphasized that, the scope of musical terminology is different characteristics. Studying classical poetry in the context of the musical life of the Middle Ages, we can understand the areas in which music was used. For example, there is attracted a special attention to use of musical concepts related to the art of mugham in Divan of Nessimi. Using allusions poet affected musical themes in more than 20 couplets of social, religious and mystical contents. There are mentioned the names of individuals (Bozorg) in these couplets; different society levels are associated with the musical arts (musicians, dancers, gypsies, etc.), specific terms (*neva, zangule, zil, bem, ahang, avaz, perde, shuab, nagme*), branches of mugam ("*Huseyni*", "*Chargah*", "*Buzurgi*", "*Kuchik*", "*Tennaz*", "*Segah*", "*Hicaz*", "*Sifahan*", "*Iraki*", "*Rehavi*", "*Hisar*", "*Mubarge*", "*Muhalif*", "*Shahnaz*", "*Shur*", "*(Beste)nigar*"), percussion, string and wind instruments (*chang, saz, ney/nay, tambur, charpara, rubab, yerganun, kanun, sur, jeres*). The uses of these musical instruments are of particular interest. Turkic Divan of Nessimi gives us information about the musical accompaniment during entertainments, Novruz holidays, and love songs. At the same time, his poetry emphasized customs and traditions in the music collections of different layers of society. Generally the music was an integral part of the life not only in the entertainments, but also in war times. It turns out

that, even elegy (mersiye) devoted to imams were accompanied by music. In his poetry Nessimi hinted to gypsy music, too.

A detailed study of these features is important to determine the place of medieval music in cultural life, its impact on the themes, metaphors, motifs and lexical foundation of classical poetry.

Keywords: *classical poetry, Nassimi, musical terms, poetics, allegorymusical terms, poetry, allegory*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova-Kekeç Elmira Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

RUHİ BAĞDADI “DİVAN”INDA QADIN MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSAS FAKTORU

Aygül HACIYEVA*

*“İstər kişi, istərsə də qadın olsun, Mən heç
birinizin əməlini puça çıxarmaram. Siz hamınız
bir-birinizdənsiniz (dində kişi, qadın eynidir)...”
“Ali-İmran” surəsi, 195.*

Açar sözlər: XVI əsr, İslam dini, Ruhi Bağdadi, divan, yaşam tərz, Azərbaycan qadını

Dünyanın bir çox xalqları üçün səciyyəvi olan Azərbaycan qadınına hörmət, ona Ana və ailə ocağının mühafizəçisi kimi sitayiş ənənəsi ölkəmizdə xüsusi sabitliyə malikdir və müasir dövrə qədər Azərbaycan həyat və məişətinin, eləcə də mədəniyyətinin bütün sahələrində özünü göstərir. Hələ neolit erasında Azərbaycan qadınının ailə və təsərrüfatdakı, uşaq dünyaya gətirmədəki roluna görə ona böyük üstünlük verilmiş, cəmiyyət matriarxat dövrünü qadınların hesabına yaşamışdı. Qobustandakı qayaüstü qadın rəsmləri, müxtəlif zaman kəsiklərinin canlı şahidi olan qadın heykəlləri o dövrdəki qadınların cəmiyyətdə böyük rolunun olduğunu göstərməkdədir. Bütün bunlar qadına olan yüksək hörmətə, onun ailə ocağının mühafizəçisi, eləcə də cəngavər döyüşçü kimi cəmiyyətdə sərbəstliyinə, Azərbaycan qadınının ləyaqətinə dəlalət edir. O dövrün dini təsəvvürlərində də ailə ocağının qoruyucusu olan qadını ilahiləşdirilirdi [1, s.12]. Zaman gəldi və bu möhtəşəm dövr özünün yüksək zirvəsinə çatdıqdan sonra patriarxatla əvəz edildi. Bu keçid Azərbaycanda da özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Bürünc dövründə təsərrüfat sahəsindəki dəyişikliklər kişilərin rol və əhəmiyyətinin artmasına səbəb oldu [2, s.18].

Bu baxımdan, Azərbaycanda qədim, orta əsr və yeni dövrdə xalqın mədəniyyət və yaşam tərzini əks etdirən tarixi mənbələrlə yanaşı, o dövrün əlyazmaları, eləcə də çoxjanrlı bədii ədəbiyyatımız verir, desək, – yanlışmıq.

Qadının siyasi və ictimai həyatdakı layiqli yerini, azadlığı və hüquq bərabərliyini göstərən, eləcə də onların kişilərə nisbətən intellektual və mənəvi üstünlüklərini vurğulayan bir çox orta əsr klassik ədəbiyyat nümunələri mövcuddur. Belə nümunələr arasında R.Bağdadinin “Divan”ı mötəbər yerlərdən birini tutur. Bu, inkaredilməz bir faktdır ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda bir-birinə paralel mövcud olan oturaq, yarımköçəri və köçəri sivilizasiyalar Azərbaycan qadınıni özünəməxsus tərzdə bir sosial cins kimi formalaşdıraraq onun qadın kimi mentaliteini o dövrün qayda-qanunlarına görə müəyyən edirdi [3].

Bu dövrlərin qadını ruhən və əməlləri ilə öz qəhrəman ərlərinə sadıq, at və silahdan mahir istifadə etmə bacarığına malik olan, döyüş meydanlarında belə öz soyunu müdafiə və xilas edə bilən qadın idi. İslam cəmiyyətlərində qadınların mövqeyini həmişə adət-ənənə, dini qaydalar müəyyənləşdirmişdir. Buna görə də İslamdan əvvəl olduğu kimi, İslamın gəlişindən sonra da qadınlara həmişə hər yerdə eyni cür münasibət bəsləndiyini söyləmək həqiqətdən uzaq iddiadır. Bəzi dövrlərdə və zamanlarda qadınlara qarşı zorakılığın olması, həyat yoldaşı ilə birgə gəzməyin “ayıb” hesab edilməsi, ikinci sinif insan kimi davranılmasının səbəbi İslam deyil, əksinə, İslamın mahiyyətini olduğu

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: shakarbsu@mail.ru

kimi qavramayan, buna görə də yanlış hərəkətlər edən qüsurlu müsəlmandır. Əgər biz Həzrəti Peyğəmbərin dövründəki qadınların vəziyyətini, İslamdan sonra onlara verilən haqları düzgün qiymətləndirə bilsək, bu gün qadınlara qarşı tanınan haqlara 1400 il əvvəl verilən dəyərin nə dərəcə əhəmiyyətli olduğunu dərk edə bilərik. Amma paradoksal da olsa, İslamda qadının mülkiyyət, hüquq və vəzifələri, ailə və cəmiyyətdə kişi ilə qarşılıqlı əlaqəsi, xüsusən ərin südəmə uşağı olan qadına münasibəti, nikah pozulduğunda vəzifə və hüquqlarının çox dəqiq və aydın təsəvvür edilməsinə baxmayaraq ota əsrlərin feodal-patriarxal cəmiyyətində bu hüquqlar məhdud idi. İslam dini və bu dinin qadına münasibəti, müqəddəs "Quran"ın qadına qarşı hörmət və insanpərvər münasibət tələbi R.Bağdadinin "Divan"da təcəssüm etdirdiyi qadınların həyatında da öz əksini özünə-məxsus şəkildə göstərir:

Səadətlə sərəfraz olduğundan şadman olma,
Gəl insaf et kiminlə başə çıqmışdır fəna dünya [s.170];

Göz açmadım bən qiryədən, göstərmədən yüz bana sən,
Dəf olmadı, ey pürəcəfa, bəndən büka, səndən həya [s.170];

Ruzigarım tirə oldi, neyləyim bilməm, bəni
Rusiyəhlər qıldılar ol şəm-i-rövşəndən cüda [s.176];

Qönçəvəş qan ilə bağrın dolsə fəryad eyləmə,
Oldun, ey dil, gül gibi bir pakdaməndən cüda [176];

Eyləsəm vəslin təmənnə, bəxt yar olmaz bana,
İxtiyar etsəm gəmin, dil gəmküsar olmaz bana [s.177];

Bu bab ilə açılmadı, qaldı dəri-vüsal,
Olmuş həya ol afətə mane, bana ədəb [s.191].

R.Bağdadinin "ey Səbə", "ey nəsimi-sübh", "badi-səbə", "mahi-liqa", "sərvi-həsən" xitabları ilə təcəssüm etdiyi qadın dövrünün ona heç də "zəif cins" adı verə bilməyən, zəif və köməkətsiz məxluq deyil. Sevgilisinin qaşlarının ayrılığı aşıqı üçün xəncərdən daha öldürücü, daha betərdir:

Səndə bu xəncəri əbru ki, var, ey sərvi-həsən,
Qorqum oldur qırılə qəmzən ucundan dünya [s.167];
və ya:
Nə hacət qaşların şəmşir çəkmək qətli-üşşaqə,
Bütün dünyayı öldürsən yetər ol nərgisi-şəhla [s.175].

R.Bağdadi "Divan"ındakı qadın özünün fitri istedadı və ağılı, bacarıqla istifadə etdiyi fiziki gücü və qətiyyəti ilə kişilərdən heç də fərqlənir:

Bəni bir navək ilə eylədi gəməni iki qat,
Qoluna, qüvvətü-ustaduna yüz bin rəhmət [s.183].

"Divan"da böyük şövlə vəsf edilən qadın alicənablığı, müdrikliyi, cəsurluğu, şairlik bacarığı və xoş rəftarı ilə sələflərindən, eləcə də digər məmləkətin qadınlarından özünəməxsusluğu ilə seçilir:

Qanqı gülçöhrədə var səndə olan lütfi-xuda?
Qanqı məhparədə var səndə olan hüsni-əda? [s.16];

Öyünirdi ruxinə mahi-fələk filcümlə,
Məhr yanında əgər görünə biləydi Səha [s.195];

Gərçi dilbərləri xoştəbdir İstanbulun,
Bunların var lisanində vəli özgə səfa [167].

Məlumdur ki, X əsrdə Bağdad şer və ədəbiyyatın, eləcə də sənətin parlaq bir beşiyi olmuşdur (4,s.99). Ruhinin “Divan”ından Bağdadda bir çox ədəbi məclislərin qurulduğu, hətta qadınların da şer dinləməyə həvəs göstərdikləri, onun özünün də o məclislərdən ilham aldığı qənaətinə gəlmək olur. Əsasən, Azərbaycan dilində keçirilən ədəbi məclislərin yalnız o dövrün müəyyən tanınmış elm və ədəb sahiblərinin evlərində deyil, həm də “Şeyx bağı” deyilən yerdə toplandığına aid Ruhinin Bağdada ünvanladığı bir məktubunda işarə olunur:

“Şeyx bağı” yenə dönmüşmü riyazi-Ədəmə?
Qəti rənəliyi varmı, o gülüstan necədür?

Yenə iclali-təmam ilə vəziri-adil,
Andə gülgəşt için etmədəmi çün lə necədür?

Ayaq üstündə tururlərmi müqabildə yenə,
Əlləri bağlumi adab ilə qılman, necədür? [203, 49 a].

R.Bağdadinin qəzəllərində sərvboylu sevgilisi şəri sevən, ona böyük dəyər verə bilən və onu qiymətləndirməyi bacaran, eləcə də ondan böyük zövq almaqan həzz alan, al-əlvan, yaşıl libasları ilə əqli aparan, məftunedici gözəlliyə malik “ismi-pünhan”dır:

Naz ilə geysə əgninə dilbər səfid-sürx,
Çəşmim dogər ayağınə gövhəri səfid-sürx [202, 17 a];

Bəni nalan edən, ey Ruhi, bu mahrulərdən,
Bir cəfakaridir, adın demək olmaz əmma [203, 54 a].

O da məlumdur ki, orta əsrlərdə İslamın qadınla əlaqədar bir çox demokratik və humanist mövqeləri “yaddan çıxarılırdı”. Əsas diqqət İslamın qadın hüquqlarını müdafiə edən çoxsaylı müddəalarına deyil, arvadın ərinə qarşı itaətli olmasına, arvadın bürünərək hicaba girməsinə yönəldilirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bütün əsrlər boyu qadın və arvadın kişi və ya ərə tabe olması təkcə dinlə bağlı olmayıb; din bu məsələdə ictimai şüurun digər formaları ilə birlikdə çıxış edib. Ruhi Bağdadinin “Divan”ında hicabın, eləcə də sevgilisini ondan ayrı qalmağa məcbur edən “dərunilər”in (gizli otaqların) aradan qaldırılmasına qarşı böyük ümid var:

Yıllar keçər ki, görməziz ol mahi biniqab,
Mabeynimizdən ah, kim rəf olmadı bu hicab [s.189];

Dayim əcəbmə müztərib olsə dərunimiz,
Əskik olurmi xatiri-aşıqdən iztirab? [s.189];

Zövq etmədə vüsalın ilə ruzü şəb rəqib,
Aşıqlərin fəraqın ilə çəkmədə niqab [s.191].

Əlbəttə, İslam dini və bu dinin qadına münasibəti haqqında çox deyilmiş və bu barədə çox da yazılmışdır. Orta əsr ədəbiyyat nümunələrində İslamın qadına olan münasibəti zaman-zaman qeyri-adekvat şərh edilmişdir. Bu barədə araşdırılan bir çox fəlsəfi və nəzəri ədəbiyyata, eləcə də R.Bağdadinin “Divan”ından əldə etdiyimiz çoxsaylı nümunələrə istinad edərək, qadının hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını, hüquqsuzluğunu o dövrün ədəbiyyatında İslamın təsiri ilə bağlamaq cəhdlərini əsasız hesab edir və belə bir qənaətə gəlirik ki, bunlar heç də İslam, iqtisadiyyat, siyasət və o dövrdə yazıb-yaradan şairlərlə (*bu məqalədə konkret olaraq R.Bağdadi ilə – A.Hacıyeva*) bağlı olmayıb, yuxarıda göstərilən faktorların ictimai şüurda sintezi və bu şüurun cəmiyyətdə kişi-qadın münasibətləri də daxil olmaqla, davranış qaydalarının təşəkkülünə təsiri və bu davranış qaydalarının vəhdəti ilə bağlıdır. Çünki, İslam dini hər zaman insanlara qarşı cinsi, irqi, milli ayrı-seçkilik salmadan ümumbəşəri prinsipləri əhatə etmişdir.

Həzrəti Peyğəmbər: **“İslam dini elə sülh və əmin-amanlıq şəraitini yaradacaq ki, ən uzaq yerdən bir qadın təkbaşına Məkkəyə gələcək, Kəbəni təvaf edib qayıdacaq və həmin qadının başına heç bir iş, ziyan gəlməyəcəkdir”,** - buyurduğu halda, təəssüflər olsun ki, bəzi dövrlərdə və bəzi bölgələrdə İslamın bu cəhanşümillüyünü dar düşüncələri ilə izah etməyə çalışanlar olmuşdur. Elə məhz bu düşüncələrin darlığının təzahürüdür ki, İslamın qadına verdiyi haqlar çox az sahədə onlara şamil edilmişdir [5, s.6].

ƏDƏBİYYAT

1. История Азербайджана. Баку, 1979.
2. Quluzadə Z. Gender Azərbaycanında. Bakı, 2003.
3. Mövsümova L. Azərbaycan mədəniyyətində qadın problemi. Bakı, 1996.
4. Musabəyli A. R.Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında). Bakı, “Elm”, 2005.
5. Miri E. İslamda qadının ictimai həyatdakı rolu. Bakı, 2007.
6. Bekir Topaloğlu. İslamda qadın. “Ensar”, İstanbul, 2004.
7. Mövsümova L. Azərbaycan mədəniyyətində qadın problemi. Bakı, 1996.
8. Naxçıvanlı A. Qadın liderliyi haqqında bəzi mülahizələr // Genderşünaslıq, №4, Bakı, 2000.

Резюме

Айгюль Гаджиева

Религия ислам и основной фактор женских отношений в «Диване» Рухи Багдади

В средние века существующие в Азербайджане параллельно оседлые, полукочевые и кочевые цивилизации определяли менталитет азербайджанской женщины, как женщины согласно правилам того времени, формируя его своеобразным образом как социальный род. Тогдашняя женщина была женщиной, верной своему мужу-герою по духу и делам, обладающей умением искусного пользования конем и оружием, способной защитить и спасти свой род даже на полях сражений. Несмотря на это, права женщины были ограничены в феодально-патриархальном обществе того времени. В статье говорится о своеобразном проявлении в жизни женщин, воссозданных Рухи Багдади в «Диване», исламской религии и отношения этой религии к женщине, требования уважительного и гуманного отношения к женщине в священном «Коране».

Ключевые слова: XVI век, религия ислам, «Диван», Рухи Багдади, образ жизни, азербайджанская женщина

Summary

Aygul Hadjieva

The expression on woman beauty in the book “Divan” by Ruhi Bagdadi

Since the time immemorial woman has always been preferred as a person, combining many roles in herself in the family, such as, home chores and giving a birth to a child, that is why, in terms of gender relationships she had advantages. Descriptions on the rocks found in the Azykh cave, where woman is described with a bow and arrows on her shoulders, prove her freedom and ability to protect all her family members from their enemies in the society and that's why she is highly respected.

Respect for woman is characteristic for many peoples all over the world. The same attribute was characteristic in Azerbaijan in the Middle Ages, too. Nowadays, this feature shows itself in so many fields in Azerbaijan, such as, culture and legislation. From this point of view, the character sketch of woman-mother in the book “Divan” by R. Bagdadi is not a weak creature of her time, but quite the opposite of that, here woman is respected and worshipped. No matter how hard it is, Ruhi keeps the name of his beloved in secret; he is afraid of her becoming known to all

In “Divan” by Ruhi not only the woman beauty, but also her intellectual and moral advantages are expressed in colorfully literary way.

Key words: XVI century, Islamic religion, Ruhi Bagdadi's Divan, The style of the life, Azerbaijan woman

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

SİNTAKTİK DERİVASİYA

Fəridə ALLAHVERDİYEVA*

Açar sözlər: sintaktik derivasiya, sintaktik sistem, sintaktik səviyyə, derivasiya prosesi

Giriş

Elmi tədqiqatın hər hansı bir sahəsi kimi dilçilik araşdırmaları da müxtəlif nöqteyi-nəzərdən, müxtəlif tərəflərdən, aspektlərdən, səviyyələrdən aparılır, onlardan hər biri və yaxud yalnız biri elmi çıxış mənbəyi kimi əsas götürülərək tədqiq edilir. Hər bir nöqteyi-nəzərin özünün bu və ya digər kriteriyası, dil hadisələrinin əsas tərəflərinin aşkar edilməsinə imkan verən parametrləri vardır. Belə parametrlərin toplusu tədqiq edilən linqvistik obyektin quruluşunun müəyyən edilməsinə xidmət göstərir və həmin sahənin perspektiv tədqiqini müəyyən edir.

Mövzunun adından da göründüyü kimi, tədqiqatımızın obyektinin müəyyən-ləşdirilməsinin əsasında oxşar sintaktik strukturların fərqli cəhətlərinin, nisbi struktur ayrılıqlarının və məna çalarlıqlarının dəyişmələrini müəyyənləşdirmək gərəkdir. Ənənəvi aspektlərə diaxronik-sinxronik, dil-nitq, forma-məzmun, paradigmatik-sintaqmatik və s. kimi əlaqələr aiddir. Son illərdə dilçilikdə aydın şəkildə daha bir aspekt ayrılır və onu derivation aspekt adlandırırlar. Dilin bütün aspektlərini əhatə edən derivasiya anlayışı bütünlükdə dilçilikdə təzə olmasada, onun sintaktik tədqiqatlara sirayət etməsi müqayisədə təzədir və oxşar sintaktik strukturların fərqləndirilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Dilçilik terminləri lüğəti”ndə derivasiya termini yalnız söz yaradıcılığı ilə əlaqələndirilir və “söz yaradıcılığı modellərinə müvafiq olaraq affikslərin köməyi ilə yeni sözlərin yaranması” kimi izah edilir (6, s. 129).

Göründüyü kimi, burada sintaktik derivasiya məfhumu barəsində heç bir məlumat verilmir. Lakin sonuncu onilliklərdə dilçiliyin inkişafı derivasiyanın sintaktik baxımdan təhlilini əsaslandırıb və bu sahədə müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır.

Derivation aspektin aydın olan tərəflərindən biri budur ki, hər hansı səviyyənin vahid(lər)i məlumdur və bilavasitə mətnə əks olunur. Derivasiya (törəmə) nəticəsində müəyyən qaydalara riayət edilməsi sayəsində nisbətən sadə vahidlərdən daha mürəkkəb vahidlər yaranır. Cümlə səviyyəsində belə yanaşma öz əksini N.Çomski və onun tərəfdarları tərəfindən “törəmə” (generativ) qrammatikada tapmışdır.

Derivasiya nəzəriyyəsi səviyyələrarası yanaşmanı əks etdirir (azı iki səviyyə arasındakı yanaşmanı) və nisbətən sadə vahidlərdən daha mürəkkəb vahidlərin yaranması mexanizmini aşkara çıxarmağa şərait yaradır. Beləliklə, derivasiyanın hər hansı nəzəriyyəsi dilin aşağıdakı “funksional blok”larının qarşılıqlı əlaqəsini təsvir (tədqiq) etməlidir: (1) derivasiya prosesinin ilkin materialı kimi aşağı səviyyənin verilən (və ya müşahidə olunan) vahidlərinin toplusu; (2) həmin ilkin (müşahidə olunan) vahidlərin kombinator əlaqə qaydaları; (3) belə ilkin vahidlərin seçimini təmin edən və kommunikativ vəzifəyə uyğun gələn qaydaların təsviri.

Sintaktik səviyyədə derivasiya

Sintaktik səviyyədə derivasiya termini bir cümlənin o biri cümləyə elə çevrilməsini

* Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: farida@mail.ru

bildirir ki, burada törəmə cümlə (başqa sözlə derivasiyaya uğrayan cümlə) öz qrammatik statusuna və mənasına görə ilkin cümlədən fərqlənir. Məsələn, aşağıdakı cümlələr bir-birinə münasibətdə derivation əlaqələrlə birləşirlər:

Jane opened the window. - Grandmother made Jane open the window.

The child is sleeping. - The child wanted to sleep.

The hostess washed the floor. - The hostess began to wash the floor.

İlkin cümləni “opened”, törəmə cümləni “derivat” adlandırsaq, törəmə cümlənin qrammatik və məna statusunda baş verən dəyişiklikləri ilkin cümlə ilə müqayisədə derivasiyanın formal və məna “operator”ları adlandırmalı oluruq. Burada cümlənin məna statusunun (semantik quruluşunun) həm derivasiya prosesində və həm də transformasiya prosesində dəyişməz qaldığının şahidi oluruq.

Əgər transformasion əlaqələr əsasında bu və ya digər məna məsələsi dildə ifadə olunursa, onda derivation əlaqələr dildə bir məna tapşırığının digər məna tapşırığını ifadə etmək məsələsinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əlbəttə, derivation əlaqələr ilkin qanunauyğun əlaqələrlə bağlı olur. Lakin bir növ klassik hesab edilən transformasiya nəzəriyyəsi çərçivəsi daxilində transformasion əlaqələrlə derivation əlaqələr arasında çox ciddi çəkilmiş bir sərhəd yoxdur. Məsələn, Z.Hərrisdən ötrü nəqli cümlələrdən sual cümlələrinin və kauzativ cümlələrdən qeyri-kauzativ cümlələrin qurulması eyni tipli hadisələr olsalar da nəqli cümlələrdən sual cümlələri qurarkən (məsələn, *John went on a business trip - Did John go on a business trip?*) xarici məna statusu dəyişir və deməli, belə dəyişiklik transformasiya adlanır. Lakin qeyri-kauzativ konstruksiyalardan kauzativ cümlələr quraşdırdıqda (məsələn, *Jane opened the window. - Her grandmother made Jane open the window*) daxili məna statusu dəyişir və nəticədə ortaya çıxan dəyişiklik derivasiya adlanır. Başqa sözlə, törəmə cümlənin məna quruluşunda kauzativ məna meydana çıxır ki, belə məna aparıcı cümlənin məna strukturunda yoxdur. Hər iki növdən olan əlaqələrin qarışdırılması səbəbi aydındır. Bu, yalnız onunla bağlıdır ki, belə quruluşlu cümlələr bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən və tamamilə müxtəlif komponentlərdən ibarət olan strukturların kifayət qədər qiymətləndirilməməsindən ibarətdir.

Əgər belə bir nöqtəyi-nəzərlə razılaşsaq ki, sintaktik sistem daxilində derivation əlaqələr transformasion əlaqələr kimi əhəmiyyətli yer tutur, onda dilçiliyin əsas məsələsini yalnız mənanın öyrənilməsinin modelləşdirilməsi deyil, həm də ilkin qanunauyğun əlaqələrlə bağlanan və bir mənadan digərinə keçmə prosesinin modelləşməsindən ibarət olması ilə də razılaşmalı oluruq.

Sintaktik səviyyədə derivation əlaqələr, demək olar ki, təsadüfdən-təsadüfə öyrənilir. Ona görə də biz burada derivation əlaqələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməyə çalışacağıq və bizim əsas parametrlər hesab etdiyimiz məqamlara əsaslanaraq onların təsnifatını verməyə cəhd göstərəcəyik.

Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə cümlənin məna tərəfinə, daha dəqiq desək, cümlənin məna statusuna, onun hansı elementlərdən təşkil olunması məqamlarına diqqət yetirmək lazımdır.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, cümlənin daxilə məna statusunu konkret leksik mənalardan mücərrədləşmiş elementar mənalara yaradır (7, s. 15-21).

Sintaksis bəhsində ayrı-ayrı sözlərin mənası deyil, daha yüksək mücərrədləşmənin nəticəsi olan semantik kateqoriyalar “işləyir”. Sözü kateqorial-semantik mənası onun morfoloji forması ilə birlikdə cümlələrin bu və ya digər modelinin struktur məna komponentini formalaşdırır ki, mənasına uyğun gəlir (7, s.68).

Cümlənin elementar mənasını təsvir etməkdən ötrü bir sıra terminlərdən istifadə olunur. Onları ayrı-ayrılıqda şərh etməyə çalışsaq, situasiya və situasiya iştirakçıları terminlərinin burada əsas rol oynadıqlarının şahidi olarıq. Situasiya olan, mövcudluq tapan, baş verənlərin hamısının toplusudur. Təbii dillərdə situasiyanı fəllər, sözönləri

(məsələn, *till, until* - “*anticipate*”, *due to* - “*reason*”), bağlayıcılar (*if* - “*condition*”), sifətlər, çoxlu isimlər (məsələn, *Fire!*, *eləcə də love, attack, honesty* və s.), söz birləşmələri (məsələn, *to take measures, to bear losses*) və bütöv cümlələr (məsələn, *It is raining*) situasiyanın adları ola bilər. Situasiya burada dildən kənar hər hansı prinsiplər əsasında ayrılan sadəcə olaraq fiziki reallığın fragmenti deyil, tədqiq edilən “kəsilən” leksik vahidin “parçası”nı təsəvvür etmək deməkdir (8, s. 10-42).

Hər bir situasiya fərddir, lakin öz xüsusi əlamətləri ilə situasiyanın iştirakçıları “fərdi xüsusiyyətlər üzərində” situasiyanın iştirakçılarının ümumiləşmiş anlama kodunu qurmağa imkan verir (8, s. 10-42).

Bu da, əslində, ənənəvi dilçilikdə subyekt, obyekt, adresat, instrument, agens, patient, çıxış nöqtəsi, son nöqtə kimi terminlərlə ifadə olunan və yaxşı məlum olan terminlərdir. Bu koddan istifadə edərək, məsələn, *to cut, to split* kimi fəllərlə adlanan fərdi situasiyaların təsdiqini cümlələrlə ifadə etmək olar:

A man splits wood with an ax, (2) The girl cuts bread with a knife, bunların eyni iştirakçıları vardır: subyekt, obyekt, instrument; və buna görə də onlar ümumiləşdirilmiş əhəmiyyətli situasiyanın ifadəçiləridirlər.

Cümlənin daxili məna statusu

Cümlənin daxili məna statusunu (məna quruluşunu) məna elementindən və elementar mənasından fərqləndirmək lazımdır. Cümlənin daxili məna statusu məna elementlərini, onlar arasında əlaqələri və elementar mənalara yaradır. Elementar məna elə bir funksiyadır ki, onu digər məna elementinə münasibətdə bir məna elementi yerinə yetirir. Təbii ki, əgər bir məna elementi digər məna elementləri ilə əlaqəyə girirsə, onda həmin məna elementi bir neçə elementar mənalara ifadə edə bilər.

Deyilənləri aydınlaşdırmaq məqsədilə misallara müraciət edək. Məsələn, *Jenny lay (down)*. Cümlənin məna strukturunda iki məna elementi vardır. Bu elementlərdən hər biri mənanın daşıyıcısıdır, çünki istənilən iki element bir-biri ilə yalnız bir əlaqə ilə bağlanır ki, bu əlaqənin bir tərəfi elementar mənadır. “*lay*” sözü ilə ifadə olunan məna situasiyanı adlandırır, lakin “*Jenny*” sözü ilə ifadə olunan məna elementi situasiyanın subyektini adlandırır. Baxdığımız cümlə ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan digər bir cümləyə diqqət yetirək: *The grandmother earged Jenny to lie down*.

Bu misaldakı cümlənin məna quruluşu dörd məna elementindən ibarət olub hər bir söz yalnız bir məna elementini ifadə edir. Bu elementlərin indi bir-biri ilə hansı əlaqələrə girdiklərini izləyək, “*earged*” sözü ilə ifadə edilən məna elementi “*grandmother*”, “*Jenny*”, “*to lie*” sözləri ilə ifadə edilən məna elementləri ilə əlaqəyə girir. Bu məna elementini (*earged*) “kəuzativlik”, “*grandmother*” sözü ilə ifadə edilən məna elementini “agens” (kəuzativliyin agent), “*Jenny*” sözü ilə ifadə edilən məna elementini “iştirakçı” (kəuzativliyin iştirakçısı) və “*to lie*” sözü ilə ifadə edilən məna elementini situasiyanın kəuzativliyi adlandırırlar. Bununla birlikdə “*to lie*” sözü ilə ifadə edilən məna elementi “*Jenny*” sözü ilə ifadə edilən məna elementi ilə də əlaqəyə girir, “*to lie*” sözü ilə ifadə edilən məna elementinə münasibətdə belə məna elementini situasiyanın “subyekt” adlandırırlar. Beləliklə, “*Jenny*” sözü ilə ifadə edilən məna elementi təkcə bir elementlə deyil, iki məna elementi ilə əlaqəyə girir və elə bunun sayəsində də iki elementar mənanı özündə daşıyır: “iştirakçı” (kəuzativliyin iştirakçısı) və “subyekt” (vəziyyətin, şəraitin subyekt). Buraya sxem şəklində dörd məna əlaqəsi, dörd məna elementi və beş elementar məna daxildir.

Derivasiya prosesində alınan törəmə cümlələr öz daxili məna statuslarına görə ilkin cümlələrdən fərqlənirlər. Bir qayda olaraq onların daxilində derivasiyanın məna operatorları kimi mövcudluq tapan məna elementləri yeridilir. Deyilənlərlə əlaqədar olaraq bir tərəfdən hər hansı cümlədə istər ilkin, istərsə də törəmə cümlədə, təmsil edilə bilən məna

elementlərin qısa səciyyəsinə vermək, digər tərəfdən, derivasiyanın operatoru rolunda çıxış edən belə məna elementlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdırmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı ilkin cümlədə situasiya adlanan məna elementinin mövcudluğudur. İlkin cümlədə təqdim edilən bu məna elementi digər məna elementlərinə münasibətdə aparıcı rol oynayır. Başqa sözlə, burada aparıcı və yardımçı məna elementləri vardır. Yardımçı dementier situasiyanın iştirakçıları adlanır. Deməli, *Jenny lay down* cümləsində “*lay down*” məna aparıcısı (situasiyası) olduğu halda, “*Jenny*” cümlənin yardımçı elementidir və situasiyanın subyekti adlanır.

Derivasiya prosesində elementar məna daşıyıcıları

Derivasiyanın operatoru vəzifəsində çıxış edən məna elementlərinin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar elementar mənaların daşıyıcılarıdır (məsələn, kauzativlik, modallıq və s.). Elementar mənalar isə məna strukturunda artıq situasiya adlandırılan mənalarlardır. Derivasiyanın həyata keçirilməsi zamanı buraya daxil edilən məna elementi törəmə cümlənin məna strukturunda mütləq aparıcı yer tutur; lakin situasiya adlandırılan məna elementi ilkin cümlədə onun yardımçısı kimi çıxış edən elementlərə münasibətdə aparıcı rol oynayan məna elementi təzə daxil edilən məna elementinə yardımçı kimi çıxış edir, yəni artıq həmin məna elementi eyni zamanda həm aparıcı, həm də yardımçı elementə çevrilir.

Deyilənlərdən çıxış edərək *Jenny lay down* cümləsinin modal derivatı olan *Jenny wanted to lie down* cümləsində derivasiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ilkin cümlənin məna strukturuna elementar modal məna ifadə edən məna elementi daxil edilir ki, bu da situasiyanın mütləq aparıcısı olur.

Cümlə üzvləri səviyyəsində bölgü

İngilis dilində, eləcə də hər hansı digər dildə aşağıdakı iki tipdən olan cümlələri müşahidə etmək olar:

1. Cümlə üzvləri səviyyəsində birinci tipdən olan cümlələr xəbər və mübtədadan ibarətdir, lakin nitq hissələri səviyyəsində (morfoloji baxımdan) xəbər funksiyasında çıxış edən və situasiya adlanan tam mənalı feldən və mübtədə funksiyasında çıxış edən və situasiyanın subyekti adlanan isimdən ibarətdir. Bu qəbildən olan cümlələr bunlardır:

Jenny lay down;

The lamp was stirring, və s.

Cümlə üzvləri səviyyəsində ikinci tipdən olan cümlələr xəbər, mübtədə və tamamlıqdan ibarətdir, lakin nitq hissələri səviyyəsində xəbər funksiyasında çıxış edən və situasiya adlanan tam mənalı feldən və mübtədə funksiyasında çıxış edən və situasiyanın subyekti adlanan isimdən və tamamlıq funksiyasında çıxış edən və situasiyanın obyektini adlanan isimdən (addan) ibarətdir. Bu qəbildən olan cümlələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

The grandmother cleaned fish;

The boy split wood və s.

Hələlik bu iki cümlə tərkibində baş verən derivation əlaqələr üzərində dayanaq. Hər hansı cümlə ilkin cümlədən məna statusuna görə fərqlənən cümlələrlə müqayisədə adətən, ifadə planında müəyyən göstəriciyə - daxili məna statusunda baş verən derivasiyanın formal dəyişikliklərini qeydə alır. Məsələn,

The boy split wood.

The boy wanted to split wood.

Bu derivasiya zəncirini cümlə üzvləri səviyyəsində xəbər və mübtədadan, nitq hissələri səviyyəsində isə xəbər funksiyasında işlədilən və situasiyanı adlandıran tam mənalı fel və situasiyanın subyekti adlandıran addan ibarət olan və mübtədə işlənən

isimdən ibarətdir. Daxili məna statusu səviyyəsində bu derivasiya zəncirində və nitq hissələri səviyyəsində ilkin cümlənin quruluşundan fərqlənir. Daxili məna statusu səviyyəsində fərq ondan ibarətdir ki, cümlənin strukturuna elə bir element daxil edilir ki, o, elementar mənanı ifadə edir və bu məna da derivasiyanın məna operatorudur. İlkin və törəmə cümlələrin daxili məna statusu arasındakı fərqi müəyyən edir. Cümlə üzvləri səviyyəsində törəmə cümlənin strukturu ilkin cümlənin strukturundan fərqlənir. Lakin cümlə üzvləri səviyyəsində artıq fərqlər müşahidə olunur. Əgər ilkin cümlənin strukturunda bir şəxsi feil varsa, törəmə cümlənin strukturunda iki feil: şəxsi və məsdər formasında olan feil vardır ki, onlar bir-birilə həm formal, həm də məna baxımından əlaqədirlər. Daxili məna statusu səviyyəsində isə bunlar arasındakı fərqlər ondan ibarətdir ki, cümlənin məna quruluşuna “modallıq” elementar mənasını ifadə edən element daxil edilir ki, o da derivasiyanın məna operatorudur. Derivasiyanın formal operatoru şəxsi formada olan “*to want*” feili və əsas feilin məsdər formasıdır.

İndi isə universal təbiətli cümlələrin bəzi sintaktik derivasiya xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, özü-özlüyündə sintaktik derivasiya prinsip etibarilə çoxdərəcəli bir prosesdir. Bu prosesi müəyyən edən məna operatorları ya eyni elementar mənanı, yaxudda müxtəlif elementar mənalara ifadə edə bilər. Beləliklə, derivasiya zəncirində:

- (1) *Jenny lay down.*
- (2) *Grandmother lay down Jenny.*
- (3) *The doctor asked grandmother to lie down Jenny.*
- (4) *This circumstances made the doctor ask grandmother to lie down Jenny.*

Hər bir derivasiya mərhələsində eyni elementar məna “kəuzativlik” məna operatoru vəzifəsini yerinə yetirdiyi halda, digər derivasiya zəncirindəki:

- (1) *Jenny lay down.*
- (2) *Grandmother lay down Jenny.*
- (3) *Grandmother wanted to lie down Jenny.*

Birinci derivasiya mərhələsində “kəuzativlik” elementar mənasının operatoru vəzifəsini yerinə yetirir, ikinci derivasiya mərhələsində isə “modallıq” elementar mənanı ifadə edir.

Bir mərhələli sintaktik derivasiyanı müşahidə etdiyimiz: (1) *The girl danced*; (2) *The girl began dancing* kimi hallar çoxmərhələli sintaktik derivasiyanın xüsusi halıdır.

Prinsip etibarilə sintaktik derivasiya müxtəlif istiqamətli bir prosesdir, yəni derivasiya prosesində iştirak edən hər bir cümlədən müxtəlif məna operatorlarının köməyi ilə bir neçə müxtəlif derivatlar (törəmələr) qurmaq olar. Məsələn:

- (1) *Jenny danced!*
- (2) *Jenny wanted to dance.*
- (3) *Grandmother asked Jenny to dance.*
- (4) *Mother ordered grandmother to ask Jenny to dance.*
- (5) *Grandmother started to ask Jenny to dance.*

Burada ilkin cümlə olan (1) *Jenny danced* cümləsindən iki derivat qurulur: (2) *Jenny wanted to dance* “modallıq” məna operatoru vasitəsilə və *Grand-mother asked Jenny to dance* “kəuzativlik” məna operatoru vasitəsilə. Öz növbəsində 3-cü cümlənin də iki derivatı qurulur: (1) *Mother ordered grand-mother to ask Jenny to dance* “kəuzativ” məna operatorunun köməyi ilə, və (2) *Grandmother started to ask Jenny to dance* - “mərhələ” məna operatoru vasitəsilə baş verir. Hər hansı derivasiya zəncirində icra olunan bir istiqamətli sintaktik derivasiya müxtəlif istiqamətli derivasiyanın xüsusi halıdır.

Nəticə

Hər bir sadə cümlə istər İngilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində həmin dillərin

qanunları əsasında qrammatik cəhəddən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir. Cümlənin əmələgəlmə qanunları hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Nitqimizi təşkil edən sadə cümlələri bir-birindən fərqləndirən müxtəlif məqsədlər vardır. Cümlənin bir qisminə əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir, bir fikir ya təsdiq, ya da inkar edilir. Bu cəhədləri nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Daxili məna statusu səviyyəsində fərq ondan ibarətdir ki, cümlənin strukturuna elə bir element daxil edilir ki, o, elementar mənanı ifadə edir və bu məna da derivasiyanın məna operatorudur.
2. Derivasiyanın operatoru vəzifəsində çıxış edən məna elementlərinin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar elementar mənalardan daşıyıcılarıdır (məsələn, kauzativlik, modallıq və s.). Elementar mənalardan isə məna strukturunda artıq situasiya adlandırılan mənalardır.
3. Əgər belə bir nöqteyi-nəzərlə razılaşsaq ki, sintaktik sistem daxilində derivation əlaqələr transformasiya əlaqələri kimi əhəmiyyətli yer tutur, onda dilçiliyin əsas məsələsini yalnız mənanın öyrənilməsinin modelləşdirilməsi deyil, həm də ilkin qanunauyğun əlaqələrlə bağlanan və bir mənadan digərinə keçmə prosesinin modelləşməsindən ibarət olması ilə də razılaşmalı oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. DDA., Bakı, 2007.- 36 s.
2. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı, "E.L." Nəşriyyatı və Poliqrafiya şirkəti MMC. 2008.- 164 s.
3. Block M.Y. Course in Theoretical English Grammar. M. 1983
4. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press, 1968
5. Worth D.S. The role of Transformations in the Definition of Syntagmas in Russian and other Slavic Languages. In: "American Contributions to the V International Congress of Slavists". Sofia, the Hague, 1963
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд. М.: Сов.энциклопедия, 1966. - 608 с.
7. Илларионов С.В. Гносеологическая функция принципа инвариативности. ВФ., 1968, №12
8. Розентал Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. 2-изд. испр.идоп. М.: Просвещение, 1976, 544 с.
9. Сильницкий Г.Г. Теория деривации и ее место в системе лингвистических дисциплин. В. кн.: Теоретические аспекты деривации. Межвузовский сборник научных трудов. Пермь, 1982

Резюме

Фарида Аллахвердиева

Синтаксическая деривация

Имея дело с теорией деривации, автор предлагает различать грамматические и лексико-семантические уровни, в том числе соответствующим образом синтаксически-грамматические и лексико-семантические уровни предложения. В первом случае – рассматривается класс словоформ и правил формирования структуры предложения от функциональных и грамматических функций, а на втором уровне регулируются правила формирования лексико-семантических структур предложения от главного слова. Отмечается, что указанные уровни частично пересекаются друг с другом, потому что основы слов являются не только лексическими субстратами лексико-семантического

уровня, но они также являются их грамматическими валентностями.

Ключевые слова: синтаксическая деривация, синтаксическая система, синтаксическая уровень, процесс деривации

Summary

Farida Allakhverdiyeva

Syntactical derivation

Dealing with the theory of derivative the author suggests distinguishing grammatical and lexis-semantic levels, including according syntactic-grammatical and lexis-semantic levels of the sentence.

In the first case it is dealt with class of word forms and rules of formation of the structure of the sentence from the functional and grammatical functions and in the second level it is dealt with the rules of formation of lexis-semantic structure of the sentence from the basically word. It is pointed out that the indicated levels partially cross each-other, because the bases of words are not only the lexical substrates of lexis-semantic level but they are also their grammatical valences.

Keywords: syntactical diversion, syntactical system, syntactical level, the diversion process

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

MISTAKES AND FEEDBACK

Aynur MAMMADOVA*

Key words: *error, feedback, student, teacher, fluent, language, article, assess, communication*

Introduction

The words “mistake” and “error” are considered to be synonymous, but Penny Ur made a difference between these terms. Errors are consistent and based on “mis-learned” generalizations. On the other hand, mistakes are occasional, inconsistent slips. Language teachers perceive that both mistake and error done spontaneously by the student. According to Brown, mistake refers to a performance error, which is made by language learners while producing a known structure incorrectly and comes out through a slip of tongue. Mistakes can be self corrected by native or non-native speakers, but errors cannot be done so, because the mistakes do not occur from insufficiency, whereas, errors occur for incompetence in the language.

Making mistakes plays an important and useful part in language learning because it allows learners to experiment with language and measure their success in communicating. Over time, as teaching and learning of second language has changed, the role of error correction and giving feedback has also changed.

One of the things that puzzles many teachers is why students go on making the same mistakes even when such mistakes have been repeatedly pointed out to them. Yet not all mistakes are the same; sometimes they seem to be deeply ingrained, yet at other times students correct themselves with apparent ease. Now we'll focus on the kinds of mistakes.

Julian Edge suggests that we can divide mistakes into three broad categories: “slips”, “errors” and “attempts”. **Slips-** are the result of tiredness, worry or other temporary emotions or circumstances (2). Slips are the mistakes which students can correct themselves once the mistake has been pointed out to them. **Errors-** are mistakes which the students cannot correct themselves- and which therefore need explanation. **Attempts-** that is when a student tries to say something but does not yet know the correct way of saying it. Of these, it is the category of errors that most concerns teachers, though the students' attempts will tell us a lot about their current knowledge- and may well provide chances for opportunistic teaching.

If the teacher thinks that a student could self-correct a mistake, we shall call this type of mistake a slip [3,9-10].

If a student cannot self-correct a mistake in his or her own English, but the teacher thinks that the class is familiar with the correct form, we shall call that sort of mistake an error.

When the teacher knows that the students have not yet learned the language necessary to express what they want to say, we can call their mistakes attempts. When it is not clear what the students want to mean, or what structure they are trying to use, we can also call these mistakes attempts.

It is now widely accepted that there are two distinct causes for the errors which most if not all students make at various stages:

L1 interference: students who learn English as a second language already have a deep knowledge of at least one other language, and where L1 and English come into contact with each other there are often confusions which provoke errors in a learner's use

* Azerbaijan State Oil And Industry University
e-mail: aynur252@mail.ru

of English. This can be at the level of sounds: Arabic; for example, does not have a phonemic distinction between [f] and [v], and Arabic speakers may well say *ferry* when they mean *very*. It can be at the level of grammar where a student's first language has a different system

Developmental errors

For a long time now researchers in child language development have been aware of the phenomenon of “over-generalisation”. This is best described as a situation where a child who starts by saying *Daddy went, They came*, etc. perfectly correctly suddenly starts saying “*Daddy goed*” and “*They comed*”. What seems to be happening is that the child starts to “over-generalise” a new rule that has been learnt, and as a result even makes mistakes with things that he or she knew before. Later, however, it all gets sorted out, as the child begins to have a more sophisticated understanding, and he or she goes back to saying *went* and *came* whilst, at the same time, handling regular past tense endings [2, 100].

Errors are part of the students' *interlanguage*, that is the version of the language, which a learner has at any one stage of development, and which is continually reshaped as he or she aims towards full mastery. When responding to errors teachers should be seen as providing feedback, helping that reshaping process rather than telling students off because they are wrong.

Sometimes errors do not disappear, but get fossilized. Fossilised errors are errors which a learner does not stop making and which last for a long time, even for ever, in his foreign language use. Fossilisation of errors often happens when learners, particularly adults are able to communicate as much as they need to in the foreign language and so have no communicative reason to improve their language. These fossilized errors may be the result of lack of exposure to the L2, the result of a learner's conscious or unconscious lack of motivation to improve their level of accuracy, or the fact that they cause no problem in communication.

Feedback

What is **feedback**? Feedback is giving information to someone about their learning and/or showing them that you have understood (or not) what they have said. In the classroom, teachers can give feedback to learners and learners can give feedback to the teacher. Feedback encompasses not only correcting students, but also offering them an assessment of how well they have done, whether during a drill or after a longer language production exercise. The way we assess and correct students will depend not only upon the kind of mistakes being made, but also on the type of activity the students are taking part in [1, 215].

Assessment of student performance can come from the teacher or from the students themselves.

Teachers assessing students:

Assessment of performance can be explicit when we say That was really good, or implicit when, during a language drill for example, we pass on to the next student without making any comment or correction (there is always the danger, however, that the student may misconstrue our silence as something else. Because the assessment we give is either largely positive or somewhat negative students are likely to receive it in terms of praise or criticism. Indeed, one of our roles is to encourage students by praising them for work that is well done, just as it is one of our duties to say when things have not been successful.

Apart from tests and exams there are a number of ways in which we can assess our students' work:

Comments: commenting on student performance happens at various stages both in and outside the class. Thus we may say *good*, or nod approvingly, and these comments are a clear sign of a positive assessment. When we wish to give a negative assessment we might do so by indicating that something has gone wrong, or by saying things such as *That's not quite right* or *Your invitation language was a bit mixed up*. When we make comments about our students' written work we can write speaking-like comments at the end of a piece of writing such as *You've written a very interesting composition*. We can write our comments in note form in the margins, or use comment symbols.

Marks and grades: when students are graded on their work they are always keen to know what grades they have achieved. Awarding a mark of 9/10 for a piece of writing or giving a B + assessment for a speaking activity are clear indicators that students have done well. When we grade a homework exercise which depends on multiple choice, sentence fill-ins, or other controlled exercise types, it will be easy for students to understand how and why they achieved the marks or grades which we have given them. The same is less obviously true with more creative activities where we ask students to produce spoken or written language to perform a task. In such cases our awarding of grades will necessarily be somewhat more subjective. It is possible that despite this our students will have enough confidence in us to accept our judgement, especially where it coincides with their own assessment of their work. But where this is not the case- or where they compare their mark or grade with other students and do not agree with what they find- it will be helpful if we can demonstrate clear criteria for the grading we have given, either offering some kind of marking scale, or some other written or spoken explanation of the basis on which we will make our judgement. Though, grades are popular with students and teachers, some practitioners prefer not to award them. Such teachers prefer to rely on the kind of comments mentioned above. If we do use marks and grades, however, we can give them after an oral activity, for a piece of homework, or at the end of a period of time (a week or a semester).

Reports: at the end of a term or year some teachers write reports on their students' performance either for the student, the school, or the parents of that student. Such reports should give a clear indication of how well the student has done in the recent past and a reasonable assessment of their future prospects. It is important when writing reports to achieve a judicious balance between positive and negative feedback, where this is possible. Like all feedback students have a right to know not only what their weaknesses may be, but also what strengths they have been able to demonstrate. Reports of this kind may lead to future improvement and progress. The chances for this is greatly increased if they are taken together with the students' own assessment of their performance.

Students assessing themselves:

Although, as teachers, we are ideally placed to provide accurate assessment of student performance, students can also be extremely effective at monitoring and judging their own language production. They frequently have a very clear idea of how well they are doing or have done, and if we help them to develop this awareness, we may greatly enhance learning. Self-assessment can be made more formal in a number of ways. Students can be given material to guide them in making their own judgement.

Though feedback- both assessment and correction- can be very helpful during oral work teachers should not deal with all oral production in the same way. Decisions about how to react to performance will depend upon the stage of the lesson, the activity, the type of mistake made, and the particular student who is making that mistake.

A distinction is often made between accuracy and fluency. We need to decide a particular activity in the classroom is designed to expect the students' complete accuracy- as in the study of a piece of grammar, a pronunciation exercise, or some vocabulary work

for example- or whether we are asking the students to use the language as fluently as possible. We need to make a clear difference between ‘non-communicative’ and ‘communicative’ activities; whereas the former are generally intended to ensure correctness the latter are designed to improve language fluency.

Most students want and expect us to give them feedback on their performance. During communicative activities, however, it is generally felt that teachers should not interrupt students to point out a grammatical, lexical or pronunciation error, since to do so interrupts the communication and drags an activity back to the study of language form or precise meaning. Indeed, according to one view of teaching and learning, speaking activities in the classroom, especially activities of the extreme communicative end of our continuum, act as a switch to help learners transfer ‘learnt’ language to the ‘acquired’ store or a trigger, forcing students to think carefully about how best to express the meanings they wish to convey. Part of the value of such activities lies in the various attempts that students have to make to get their meanings across; processing language for communication is, in this view, the best way of processing language for acquisition.

There are times during communicative activities when teachers may want to offer correction or suggest alternatives because the students’ communication is at risk, or because this might be just the right moment to draw the students’ attention to a problem. Furthermore, intensive correction can be just as unpleasant during accuracy work too. It often depends on how it is done, and just as importantly, who it is done to. Correction is a highly personal business and draws, more than many other classroom interactions, on the rapport between teacher and students.

Correction is usually made up of two distinct stages. In the first, teachers show students that a mistake has been made, and in the second, if necessary, they help the students to do something about it (3). The first set of techniques we need to be aware of, then, is devoted to showing incorrectness. These techniques are only really beneficial for what we are assuming to be language slips rather than embedded errors. The students are being expected to be able to correct themselves once the problem has been pointed out. If they cannot do this, however, we need to move on to alternative techniques.

Showing incorrectness; this can be done in a number of different ways: 1. Repeating: here we can ask the student to repeat what they have said, perhaps by saying Again? Which, coupled with intonation and expression, will indicate that something is not clear. 2. Echoing: this can be a precise way of pin-pointing an error. We repeat what the student has said emphasising the part of the utterance that was wrong. It is an extremely efficient way of showing incorrectness during accuracy work. 3. Statement and question: We can, of course, simply say That’s not quite right, or Do people think that’s correct? To indicate that something has not quite worked. 4. Expression: when we know our classes well, a simple facial expression or a gesture, may be enough to indicate that something does not quite work. This needs to be done with care as the wrong expression or gesture can, in some circumstances, appear to be mocking or cruel. 5. Reformulation: an underrated correction technique is for the teacher to repeat what the student has said correctly, reformulating the sentence, but without making a big issue of it.

Getting it right: if the student is unable to correct herself, or respond to reformulation, we need to focus on the correct version in more detail. We can say the correct version emphasizing the part where there is a problem before saying the sentence normally or we can say the incorrect part correctly. If necessary we can explain the grammar.

Feedback during fluency work: The way in which we respond to students when they speak in a fluency activity will have a significant bearing not only on how well they perform at the time but also on how they behave in fluency activities in the future. We need to respond to the content not just the language form; we need to be able to untangle

problems which our students have encountered or are encountering, but these are things we may well do after the event, not during it. Our tolerance of error in fluency sessions will be much greater than it is during more controlled sessions. Nevertheless, there are times when we may wish to intervene during fluency activities, just as there are ways we can respond to our students once such activities are over.

Gentle correction: if communication breaks down completely during a fluency activity, we may well have to intervene. If our students cannot think of what to say, we may want to prompt them forwards. If this is just the right moment to point out a language feature we may offer a form of correction. Provided we offer this help with tact and discretion there is no reason why such interventions should not be helpful. Gentle correction can be offered in a number of ways. We might simply reformulate what the student has said in the expectation that they will pick up our reformulation.

Recording mistakes: We frequently act as observers, watching and listening to students so that we can give feedback afterwards. Such observation allows us to give good feedback to our students on how well they have performed, always remembering that we want to give positive as well as negative feedback. One of the problems of giving feedback after the event is that it is easy to forget what students have said. Most teachers write down points they want to refer to later, and some like to use charts or other forms of categorisation to help them do this.

We can also record students' language performance on audio or videotape. When we have recorded student performance we will want to give feedback to the class. We can do this in a number of ways. We might want to give an assessment of an activity, saying how well we thought the students did in it, getting the students to tell us what they found easiest or most difficult. We can put some of the mistakes we have recorded up on the board and ask students firstly if they can recognize the problem, and then whether they can put it right. When we write examples of what we heard on the board, it is not generally a good idea to say who made the mistakes since this may expose them in front of their mates. Indeed, we will probably want to concentrate most on those mistakes which were made by more than one person. These can then lead on to quick teaching and re-teaching sequences which arrive in this way.

Another possibility is for teachers to write individual notes to students, recording mistakes they heard from those particular students with suggestions about where they might look for information about the language- in dictionaries, grammar books, or on the Internet.

The way we give feedback on writing will depend on the kind of writing task the students have undertaken, and the effect we wish to create. When students do workbook exercises based on controlled testing activities, we will mark their efforts right or wrong, possibly penciling in the correct answer for them to study. However, when we give feedback on more creative or communicative writing (such as letters, reports, stories, or poems) we will approach the task with circumspection and clearly demonstrate our interest in the content of the students' work.

Students can also give feedback to their classmates. This is called peer feedback. Peer feedback can be oral or written and can cover the same focus areas as teacher feedback. Peer feedback is useful for all learners. The students who give the feedback reflect on (think about) the work their classmates have done. The students who receive feedback are given information on how they can improve. The students are often guided by a feedback observation sheet. Young learners, though, are not able to give very detailed peer feedback because they are not able to think about their mates' work very carefully. Peer feedback can have a positive effect on classroom dynamics and can help to train students in skills they need to become autonomous.

Now let's focus on some tips (1):

1. Wherever possible feedback should be balanced, focused and helpful. It needs to be balanced so that there is comment on positive aspects of a learner's work as well as areas he or she needs to improve; focused so that the learner knows exactly what the good points are and what the problems are; helpful so that the learner knows what steps to take to improve. This is particularly important for weaker or less confident learners.

2. Feedback can be given at different stages of a lesson, for example at the beginning of the lesson when we comment on work we have marked, during an activity, while we monitor learners doing pairwork or group work, at the end of an activity when we tell learners how they did, or correct their common errors at the end of or after the lesson when we are marking some written work.

3. During class or individual feedback it is possible to revisit or recycle language that learners are having problems with, by providing learners with written exercises, or by including the language for review in an oral activity in the following lesson.

4. Small-group feedback sessions are useful for the teacher and learners to give and receive feedback on classes and on teaching and learning.

5. Feedback which is particularly personal or sensitive should be given to learners privately and not in front of the whole class.

6. Written or oral feedback can be given to learners after formal assessment in addition to a mark or grade. This feedback should include guidance on how learners can improve their work.

7. Learner diaries provide teachers with an opportunity for individual, private two-way feedback (learner to teacher as well as teacher to learner).

8. Learners often need guidance to help them provide teachers with feedback. If we say to learners, for example, 'Write some feedback for me about the lesson and about your learning styles in your learner diaries. You have ten minutes,' it is likely that learners will not be able to provide much useful feedback because the task is too general. It is better to give learners guidance or a framework to work with. (1)

REFERENCES

1. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams: The TKT Course. Module 3. Cambridge University Press . Second Edition. 2011.
<https://www.cambridge.org/core/books/the-tkt-course-modules-1-2-and-3/>
2. Jeremy Harmer: The practice of English language teaching. Longman. Third edition, 2001, 365 p.
3. Julian Edge: Mistakes and correction. Longman. Longman Keys To Language Teaching. <https://www.amazon.com/Mistakes-Correction-Longman-Language-Teaching/dp>

Xülasə

Aynur Məmmədova

Səhvlər və əks əlaqə

Bu məqalədə ingilis dilində danışarkən və yazarkən tələbələrin etdikləri səhvlər və müəllimlərin bu səhvlərin qarşısını necə almaqları haqqında məlumat verilmişdir. Müəllimləri, dəfələrlə izah edilməsinə baxmayaraq, bəzi tələbələrin eyni səhvləri müntəzəm olaraq təkrarlamaları düşündürür. İngilis dilində səhvlərin bir neçə növünü ayırd etmək mümkündür: 1. Yorgunluq, narahatçılıq və sair səbəblərdən, bəzi hallarda isə tələbə diqqətini dərslə yönəldə bilmədikdə ortaya çıxan mexaniki səhvlər. Tələbələr bu səhvləri etdiklərini dərhal başa düşür və asanlıqla onları düzəldirlər. 2. İngilis dilini ikinci dil kimi öyrənən tələbələr bir çox hallarda öz ana dillərində olan müxtəlif qaydaları, sözləri qarışdırırlar və bu da nəticədə bir çox səhvlərə gətirib çıxarır. Məsələn, fransız tələbələr daha çox İndiki bitmiş zamanın işlədilməsində çətinlik çəkirlər, çünki onların öz ana dillərində olan bu zaman forması ingilis dilindəkindən cüzi fərqlənir. Bir çoxları qaydasız fellərin işlədilməsində çətinlik çəkirlər. Lakin dilin qrammatikasını dərinlən öyrəndikdə bu səhvlər aradan qalxır. Müəllimin əsas vəzifələrindən biri də tələbələrin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsidir.

Qiymətləndirmə şifahi və yazılı, rəsmi və qeyri-rəsmi olmaqla bərabər müxtəlif üsullarla da ola bilər. Burada əsas məqsəd, tələbələri həvəsləndirilmək, onlarda özlərinə qarşı inam yaratmaq və eyni zamanda, səhvlərini başa düşməkdə kömək etməkdir. Müəllim tələbələri qiymətləndirdiyi kimi onlar da müəllimin dərsi necə keçməsi, dərslər zamanı hansı üsullardan istifadə etməsi və sair barədə öz fikirlərini söyləyə bilərlər. Bu məqalədə bu barədə geniş məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *səhv, əks əlaqə, tələbə, müəllim, səlis, dil, məqalə, qiymətləndirmək, ünsiyyət*

Резюме

Айнур Мамедова

Ошибки и обратная связь

В этой статье рассказывается о том, как учащиеся ошибаются и как учителя могут предотвратить эти ошибки во время разговора и написания на английском языке. Хотя учителя неоднократно объясняют, иногда они думают об ошибках учеников, которые они делают регулярно. Существует несколько типов ошибок на английском языке: 1. Механические ошибки, возникающие при усталости, тревоге и других причинах, а в некоторых случаях не могут привлечь внимание ученика. Студенты сразу понимают эти ошибки и легко исправляют их. 2. Ученики, изучающие английский как второй язык, часто предпочитают своеобразные правила и фразы на своем родном языке, что в конечном итоге приводит к многочисленным ошибкам. Например, французские студенты мало используют время, потому что их родной язык немного отличается от английского. Многим сложно использовать неправильные глаголы. Однако эти ошибки устраняются, когда вы изучаете грамматику обильно. Одной из основных задач учителя является оценивание знаний и умений учащихся.

Оценка может быть как устной, так и письменной, формальной и неформальной. Главная цель здесь - побудить учащихся к укреплению доверия к ним и в то же время помочь им понять их ошибки. Как учитель оценивает ученика, также ученики могут оценивать урок и тактику учителя во время урока и т.д. В этой статье содержится обширная информация об этом вопросе.

Ключевые слова: *ошибка, обратная связь, студент, преподаватель, грамотно, язык, статья, оценить, общение*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT: 741.5

XVII-XVIII ƏSRLƏR AVROPA KARİKATURASI

Bayram HACIZADƏ*

Bəşər tarixinə, dünya mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmiş Avropada karikaturanın yaranmasına təkan vermiş amillər haqqında müxtəlif, bir-birindən maraqlı fikirlər mövcuddur. Bəziləri bu sənət növünün yaranmasının və sürətlə inkişaf etməsinin əsas səbəbini avropalıların yüksək intellektual səviyyəsi, bəziləri isə onların ətrafda baş verən ədalətsizliyə, mövcud nöqsanlara, kilsənin və hakim dairələrin təkisinə laqeyd qala bilməmələri ilə izah edirlər. Mədəniyyətin və incəsənətin paytaxtı sayılan Avropada təsviri sənətin ən şən, eləcə də ən mübariz növü hesab edilən satirik rəsmin mövcudluğunu, geniş kütlələrin bu sənət növünü rəğbətlə qarşılamasını adi hal, daha dəqiq desək, labüd vəziyyət kimi qəbul edənlər də az deyildir. Lakin bütün fərziyyələrdən, ehtimallardan asılı olmayaraq, tam əminliklə deyə bilərik ki, Avropada yaranan karikaturalar süjet aydınlığı, kamilliyi baxımından seçilir və onlardan əvvəl yaranmış və digər xalqların mədəniyyətinə aid olan karikaturalardan hiss olunacaq dərəcədə fərqlənirdilər. Bu gün bizə məlum olan nümunələrə əsaslanaraq tam əminliklə deyə bilərik ki, mövzularındakı sərtliyi, kəskinliyi, eləcə də orijinallığı ilə seçilən, öz tamlığı, peşəkar rəssam işi və rəssam tapıntısı ilə diqqəti cəlb edən bu əsərlər dünya incəsənətini zənginləşdirmiş, karikatura tarixində layiqli yer tutmuşlar.

Avropanın tanınmış fırça ustalarının, qrafik rəssamlarının yaradıcılığında özündə qrotesk və ya tənqidi əhvali-ruhiyyə daşıyan satirik rəsmləri bizim üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə, gündəlik həyatda baş verən hadisələrə tənqidi münasibət bildirmək, bu hadisələrə yumorla yanaşmaq Avropa incəsənətində, ədəbiyyatında, həmçinin geniş xalq kütlələri arasında müxtəlif lətifələr, deyimlər formasında çox geniş yayılmışdı. Bütün bunlar rəssamların, xüsusilə də karikatura ustalarının əsərlərində də öz əksini tapırdı. Bu əsərlərdə hədəf nöqtəsi seçilən şəxsin kimliyi və ya hadisənin harada baş verməsi o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi. Hədəf dövrün tanınmış siması, nüfuzlu məmuru, yaxud hansısa miflik qəhrəman ola bilərdi. Avropa rəssamlarından Adrian van de Venne, Jak Kallo, Adrian Brauver, Piter van Lar, Piter de Blot, eləcə də görkəmli fırça ustaları Piter Rubens, Rembrandt van Reyn və digərlərinin yaradıcılığında karikatura xarakterli rəsmlərin olması tədqiqatçı alimlərin və sənətşünasların nəzərindən yayınmamışdır.

Çoxşaxəli yaradıcılığı ilə seçilən, özünün siyasi satiraları, alleqoriyaları və münasibətləri ilə şöhrət qazanmış, dövrünün kitab illüstratoru və şairi kimi tanınmış görkəmli Niderland rəssamı Adrian van de Venne (*Adriaen van de Venne, 1589-1662*) öz yaradıcılığında yumor və satiraya kifayət qədər yer verirdi. Rəssamın “Bütün bunları daşımaq lazımdır...”, “Qaməlli siçovul ovçusu”, “Cütlük (Bayquşlar)”, “Ötəri əyləncələr” kimi əsərlərini tam əminliklə o dövrün konkret hadisələrinə çəkilmiş tənqidi rəsmlər və ya karikaturalar adlandırmaq olar.

A.Vennenin 1614-cü ildə yaratdığı “Ruhların ovu” satirik əsəri Niderland inqilabı zamanı katolik və protestant kilsələri arasındakı münaqişəyə müəllifin istehsalı gülüşü kimi qəbul edilə bilər. Dini fanatizmin alleqoriyası kimi qəbul edilən bu rəsmdə bütün

* əməkdar incəsənət xadimi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
e-mail: azercatoon@gmail.com

realistik detallar incə yumorla işlənmişdir. Mütəxəssislərin fikrinə görə, Adrian van de Vennenin yaradıcılığına Yan Breygelin (böyük) mənzərə lövhələri və Piter Breygelin (böyük) sarkazmlı satirik əsərləri öz təsirini göstərmiş, onu yeni-yeni əsərlər yaratmağa ruhlandırmışdır (3).

XVII əsrin birinci yarısında Fransanın şimal-şərqində yerləşən Lotaringiya regionunda yaşayıb-yaratmış oymaçı-rəssam Jak Kallonun (*Jacques Callot, 1592-1635*) əsərlərində də karikatura elementləri aydın görünür. Qravüra və ofort ustası kimi tanınmış və şöhrət qazanmış J.Kallonun incə yumorla, bəzən isə kəskin sarkazmla aşılınmış əsərlərində Fransa, İtaliya mənzərələrini, eləcə də burada yaşayan adi insanların, hərbiçilərin, sirk ustalarının, küçə dilənçilərinin, aktyorların və başqalarının təsvirlərini görmək olar. Rəssamın “Aşıqlar”, “İtaliyan aktyorları”, “Küçə musiqiçiləri”, “İblislərin rəqsi” silsiləsindən olan rəsmlərində, həmçinin digər bu kimi əsərlərində, tənqid, ironiya və sarkazm öz vizual əksini tam olaraq tapmışdır.

Avropanın görkəmli rəngkarları və qrafika ustalarının yaradıcılığında karikatura əsas yerlərdən birini tutmasa da, tam əminliklə demək olar ki, onların əksəriyyəti vaxtaşırı bu janra müraciət etmişdir. Ətrafda baş verən haqsızlıqların, qabalığın, əyintilərin əks olunduğu, eləcə də gündəlik həyat hadisələrinin təsvir edildiyi və tamaşaçıda təbəssüm doğuran belə əsərlərə əksər rəssamların yaradıcılığında rast gəlmək olar. Bu mənada görkəmli sənət ustaları Piter Paul Rubensin (*Pieter Paul Rubens, 1577-1640*) “Virsaviya”, “Zalımın (İrodun) ziyafəti”, holland rəssamı Rembrandt van Reynin (*Rembrandt Harmenszoon van Rijn, 1606-1669*) “Pozğun Rahib”, Piter van Ların (*Pieter van Laer, 1599-1642*) “Rəssamlıq emalatxanasında”, Piter de Blotun (*Pieter de Bloot, 1601-1658*) “Kasıb rəssam”, flamand rəssamı Adrian Brauverin (*Adriaen Brouwer, 1605-1638*) “Kəndlilər”, “Kəndlilərin oyun masası arxasında davası”, “Acı məhlul” və s. bu kimi əsərləri diqqətə layiqdir (4).

XVIII əsrdə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş karikatura Avropada, xüsusilə də İngiltərədə sosial status alaraq cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bəhs edilən dövrdə İngiltərədə karikaturanın geniş xalq kütlələri arasında tanınmasında və müstəqil janr kimi inkişafında o dövrün tanınmış rəssamı, ingilis boyakarlığında realizmin banisi Uilyam Hoqartın (*William Hogarth, 1697-1764*) xidmətləri danılmazdır. M.Y.Qerman “Uilyam Hoqart və onun dövrü” (“Уильям Хогарт и его время”) kitabında dövrünün döyüşən əsgəri, maarifçisi və filosofu adlandırılan U.Hoqartın xidmətləri haqqında belə yazır: “Rəssamın dünya incəsənəti tarixində və müasir təsviri sənətin inkişafında xidmətləri əvəzsizdir. Sözsüz ki, ingilis maarifçi rəngkarlığının formalaşması və sonrakı inkişafı bu böyük sənətkarın adı ilə birbaşa bağlıdır. U.Hoqart nəinki İngiltərədə, eləcə də bütün Avropada ilk və yeganə maarifçi boyakar rəssam olmuşdur” (2.207). Onun fəaliyyəti, yeni ideyaları XVIII əsrdə Avropa mədəniyyətinə böyük təsir göstərmiş, həmin dövrdə və özündən sonra yaşayıb yaratmış rəssamların yaradıcılığında və bu janrın sonrakı inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

XVIII əsrin 30-cu illərinin sonunda U.Hoqart həm portret ustası, həm də satirik rəssam kimi özünün ən gözəl əsərlərini yaratmışdır. Rəssam öz yaradıcılığında davamlı olaraq mənəviyyat mövzusunə toxunmuş, “pis” və “yaxşı” hesab etdiyi məqamları əsərlərində ustalıqla təsvir etmişdir. “Görüşdən əvvəl və sonra” (1736), “Səyyah aktrissalar” (1738), “Əxlaqsız qadının aqibəti” (1738), “Kübar cəmiyyətinə aid olmaq istəyi”, “Yaxalanan qadın” kimi rəsmlərində o, nüfuz qazanmaq istəyini, var-dövlətə çatmaq xatirinə mövcud dəyərləri satan insanları, mənəviyyatsızlığa aparan yolları özünəməxsus satirik vasitələrlə göstərmişdir (5).

Yaşadığı Londonun küçələrində müşahidə etdiyi çirkinliklər, adi insanların üzləşdiyi dəhşətlər, qəddarlıq, rəzillik, əyyaşlıq, pozğunluq və nəticədə bütün insani keyfiyyətlərin itirilməsi kimi ciddi problemlər Hoqartı çox narahat edirdi. Rəssam, “Sərxoşluq küçəsi” (Pivə küçəsi) (1751), “Cin döngəsi” (1751) qravüralarında insanların tam kütləşməsinə və onlarda insani keyfiyyətlərin itirilməsinə gətirən sərxoşluğun dəhşətlərini, “Qəddarlığın son həddi” əsərində hakimlərin qəddarlığını göstərməyə, “Yatmışlar” əsərində isə dində mövcud olan süniliyi, savadsız, məhdud düşüncəli ruhanilərin əsl simalarını açmağa nail olmuşdur (şək.1).

XVIII yüzilliyin ortalarına qədər Avropa rəssamları ətrafda müşahidə edilən hadisələrdən götürdükləri səhnələri, tarixi epizodları öz əsərlərində təsvir edərkən çox nadir hallarda mövcud çərçivələrdən, ənənəvi qaydalardan kənara çıxırdılar. Bu mənada U.Hoqart və onun kimi digər novator rəssamların yaradıcılığı, əlbəttə, istisna idi. İngiltərədə ilk incəsənət nəzəriyyəçilərindən biri olmuş U.Hoqart siyasi karikatura sahəsində də müstəsna xidmətlər göstərmiş, bir çox sənət adamlarının bu janra müraciət etməsinə ciddi zəmin, münbit şərait yaratmışdır. Belə rəssamlar sırasında əsasən karikaturaçı kimi tanınmış və şöhrət qazanmış görkəmli ingilis rəssamı, Ceyms Qilreyin (*James Gillrey*, 1757-1815) yaradıcılığı və fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. London Rəssamlıq Akademiyasının məzunu, dövrünün peşəkar rəssamlarından biri olmuş Ceyms Qilrey sələfi U.Hoqartın əsərlərində müşahidə olunan satirik motivlərə istinad edərək özünün bu sahədəki fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. XVIII əsrin sonları-XIX əsrin əvvəllərində məhz C.Qilreyin məhsuldar və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində karikatura bir sənət növü kimi inkişaf etmiş, geniş xalq kütlələri arasında daha da tanınaraq, təsviri sənətin müstəqil bir janrına çevrilmişdir. Bu dövrü bəlkə də karikaturanın yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğu dövr adlandırmaq olardı.

C.Qilreyin yüksək peşəkarlıqla və sevgi ilə işləyib hazırladığı karikaturalar ilk növbədə sənət kamilliyi və tamlığı ilə seçilirdi. Ştrixlərlə zəngin olan karikaturaların və xətti rəsmetmənin banisi kimi şöhrət qazanmış rəssamın kiçikli-böyüklü hər bir əsəri kompozisiyasının mürəkkəb quruluşu, təsvir manerasının yüksək səviyyəsinə görə fərqlənirdi. Onun müəllifi olduğu rəsmlərdə təsvir edilən tiplərin hərəkətləri mürəkkəb rakurslardan dəqiqliklə göstərilmiş, çox zərif və incə ifadə vasitələri ilə işlənmişdir. Öz satirik rəsmlərində obrazların daxili aləmini açmağa müvəffəq olmuş rəssam, qəhrəmanlarının xarakterik cizgilərini, manera və jestlərini böyük məharətlə çatdırmışdır. O, əsərlərində ingilis, aristokratiyasını, kral III Georqu, onun xanımını və taxtın varisi Uelsini (IV Georq), eləcə də Napoleonun işğalçılıq siyasətini açıq və kəskin şəkildə tənqid etməkdən çəkinmirdi. Krala və onun ailə üzvlərinə qarşı amansız olan rəssam III Georqu maymaq və xəsis, kraliçanı qoca simic, kaftar, şahzadələri isə sərxoş, qumarbaz, qarınqulu və əxlaqsız kimi göstərirdi. “Rəssamın kral III Georqun tənqid olunduğu karikaturasını krala göstərəndə o, ikrah hissi ilə demişdi: - “Mən belə sənət növü tanımıram...” Bunu eşidəndən sonra rəssam çəkdiyi ikinci karikaturada Georqu əlində tutduğu karikaturaya küt sifətlə baxan vəziyyətdə təsvir etmişdir” (6).

III Georqun apardığı daxili və xarici siyasəti tənqid edən “Dövlət borclarının ödənilməsinin yeni yolu” (1786), onun dünyada baş verən siyasi hadisələrdən xəbərsiz olduğuna gülən “Qarın ağrısı” (1792), kralın siyasətə deyil, daha çox kənd təsərrüfatı sahəsinə marağının olmasını yumorla təqdim edən “Xoşrəftar”, həmçinin onun qarınquluğunu, yeməyə, ziyafətlərə həvəsini ifşa edən “Yeməkdən zövq almaq əyləncəsi” (1792) kimi əsərlərində C.Qilrey ideyanı lakonik, yığcam təsvir vasitələri ilə dinamik və çevik tərzdə çatdırmağa nail olmuşdur.

C.Qilreyin yaradıcılığını diqqətlə izlədikcə aydın olur ki, ilk dövrlərdə Fransız inqilabına rəğbət bəsləməsinə baxmayaraq, sonralar o, Napoleon Bonapartın qatı düşməninə çevrilmişdir. Rəssamın erkən əsərlərindən biri olan “Bonapartın sonu” karikaturasında yer kürəsinin üzərində oturmuş və bir-biri ilə döyüşən iki personaj – İngiltərəni təmsil edən III Georq və Fransanı təmsil edən Napoleon təsvir olunmuşdur. Karikaturada cəsarətli və güclü görünən kraldan Napoleonun artıq bir neçə zərbə aldığını və əzilərək arxaya çəkildiyini görmək olar. Bu rəsmdə Fransanın qaranlıq, İngiltərəni isə dünyanın işıqlı tərəfi kimi göstərilməsi sadə, lakin təsirli təbliğat vasitəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Napoleon işğal zamanı ingilis karikaturaçıları bir cəbhədən çıxış edərək çoxsaylı patriotik ruhlu vərəqələr dərc etdirirdilər. Həmin vərəqələrdə mövcud təhlükəni kiçiltməyə çalışan rəssamlar işğalçıyı zəif, ingilis kralını və xalqını isə güclü və məğlubedilməz qəhrəman kimi təsvir edirdilər. Bu sıradan C.Qilreyin yüksək peşəkarlıqla işləyib hazırladığı “Napoleonun arzuları”, “Con Bulun naharı” (Con Bul ingilislərdə milli personaj, krala sadıq fermer obrazıdır), “Con Bul Fransa gəmilərini bombalayır”, “Fransız azadlığı və ingilis köləliyi” və digər əsərləri göstərmək olar.

Rəssamın 1805-ci ildə dərc edilmiş və “Şam yeməyi” kimi də tanınan “Puding təhlükə altındadır” adlı məşhur karikaturasında masa arxasında yer kürəsini bölüşdürən Napoleon Bonapart və İngiltərənin baş naziri U.Pitt təsvir olunmuşdur. Karikaturada Napoleon acgözlüklə Avropanı kəsib öz qabına qoyur, U.Pittin payına isə boş okean düşür (şək.2).

Uilyam Hoqart yaradıcılığının vurğunu olan Ceyms Qilreyin əsərlərində onun yaradıcılığına xas motivlər, yanaşmalar aydın hiss olunur. Karikaturanın boyakarlıqda müstəqil bir istiqamət kimi inkişaf etdirilməsi, istər siyasi, istər sosial, istərsə də məişət mövzulu karikaturanın geniş ictimaiyyətə tanınması məhz U.Hoqart və C.Qilreyin adı ilə bağlıdır. İngiltərənin ən məşhur satirik qrafika ustalarından biri olmuş Qilreyin məhsuldar və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində karikatura XVIII əsrdə müstəqil incəsənət növü statusunu əldə etmişdir. İctimai qüsurlarla, nadanlıq və savadsızlıq, zəiflik və hərislik ilə mübarizədə tərbiyə vasitəsi kimi istifadə olunan satira və yumor janrı xüsusi parlaqlığı ilə ingilis ədəbiyyatı və incəsənətində artıq özünü təsdiqləmiş, Britaniya adaları sakinlərinin milli xarakterinin, gündəlik həyatlarının bir hissəsinə çevrilmişdi.

XVIII-XIX əsrləri karikatura janrının özünəməxsus, fərdi xüsusiyyətlərinin formalaşması dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrdə Avropa karikaturasına xas xüsusiyyətlərdən ən başlıcası cəmiyyətdə baş verən siyasi və ictimai hadisələrə tez reaksiya vermək, operativ münasibət bildirmək bacarığı idi. Karikatura janrına xas çeviklik, lakoniklik və dürüst ifadəlilik Avropa, o cümlədən ingilis rəssamlarında bütün zamanlarda bu janra marağı artırmış, onları karikaturanın imkanlarından tam şəkildə bəhrələnməyə sövq etmişdir.

İngilis rəssamları arasında öz əsərlərində dövrünün eybəcərliklərini əks etdirən Con Kollett, Tomas Patç, Henri Uilyam Banberi, Tomas Roulendson, Nataniel Dans Holland və digərlərinin məhsuldar və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində karikatura bir sənət növü kimi daha da tanınmış və populyarlıq qazanmışdır. İngiltərədə öz imzası ilə tanınmış və şöhrət qazanmış Con Kolletin (*Jhon Collett, 1725-1780*) əsərlərində də qrotesk, ironiya, yumor aydın hiss olunur. U.Hoqart əhvali-ruhiyyəsi hiss olunan bu əsərlər bir qədər qlamur təsiri bağışlasa da, onlarda Hoqartın əsərlərinə xas olan dərinlik və tənqidilik çatışmırdı. Digər tərəfdən, rəssamın özünəməxsus dəst-xətlə işləyib hazırladığı bu rəsmlər xüsusi koloriti və əhvali-ruhiyyəsi ilə seçilirdi. Təsadüfi deyildir ki, Con Kolletin yüksək peşəkarlıqla işləmiş olduğu həmin əsərlər cəmiyyətdə rəğbətlə qarşılanır və ən məşhur nəşriyyatlarda çap olunurdu. Bu sırada onun “Hiyləgər oynaş”, “Korset bağlamaq

üsulu”, “Ən yaxşı adaxlı” kimi əsərlərini qeyd etmək olar.

Öz dəsti-xəti ilə ingilis və Avropa oxucusuna yaxşı tanış olan Tomas Roulendsonun (*Thomas Rowlandson, 1756-1827*) yüksək yumorla aşılarmış “Bir az da sıx!” (1790), “Heykəltəraşın emalatxanasında”, “Qadınlar klubu” (1807), “Ulduzları seyr edən “ər”, “Rəssamlıq akademiyasında”, Henri Uilyam Banberinin (*Henry William Bunbury, 1750-1811*) “Şəhər kənarındakı klub” (1788), “Bərbərxanada” (1771), “Ailə” (1781), “Mənim ailəm və qızım” (1795), “Təlimçi”, Tomas Patçın (*Thomas Patch, 1725-1782*) “Buğa”, “Florensiyalılar”, “Falstraf”, Nataniel Dansın (*Nathaniel Dance Holland, 1736-1811*) “Sən kimsən?” (1782), “Pivəxana”, “Böyük parik”, “Qaz” və digər bu kimi karikaturaları öz orijinallığı, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə müəlliflərin fərdi baxışı, yanaşması və əlbəttə, yüksək rəssam peşəkarlığı ilə seçilirdi.

Bu gün tam əminliklə demək olar ki, nəzərdən keçirilən XVIII əsr Avropa karikaturasının inkişafı yalnız ingilis rəssamlarının yaradıcılığı ilə məhdudlaşmır. Bu janr artıq Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya və digər Avropa ölkələrində tanınmış və populyarlıq qazanmışdır. XVII-XVIII əsr Avropa karikaturasından bəhs edərkən bu janrın geniş kütlələr arasında tanınmasında xidmətləri olmuş görkəmli sənət adamlarının, tanınmış boyakar və qrafika ustalarını xatırlamamaq olmaz. Avropa incəsənətində öz imzaları ilə tanınmış və şöhrət qazanmış bir çox fırça ustaları karikaturadan özünüifadə vasitəsi kimi istifadə edərək cəmiyyətdə baş verən hadisələri öz əsərlərində əks etdirmişlər.

Bu mənada həmin dövrün tanınmış boyakar rəssamı, ispan rəngkarı və qravüra ustası, Avropa, eləcə də dünya təsviri sənətinin görkəmli simalarından biri, Fransisko Qoyyanın (*Francisco José de Goya y Lucientes, 1746-1828*) yaradıcılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Rəssamın Napoleonun işğalçılıq siyasətini tənqid edən karikaturaları, həmçinin digər mövzularda işləyib hazırladığı cəsarətli, inqilabi ruhlu əsərlərini izləyərkən, tamaşaçının qarşısında hadisələri bütün çılpalığı ilə təqdim etməkdən çəkinməyən mübariz rəssam obrazı canlanır (7).

Madrid Akademiyasında vitse-direktor, eləcə də rəngkarlıq şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış F.Qoyya 1786-cı ildə kral sarayının rəssamı təyin olunmuşdur. Çox maraqlı və diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, bütün imtiyazlara və cəmiyyətdə kifayət qədər nüfuza malik olan rəssamın yaradıcılığında, daha dəqiq desək, dünyaya baxışında və fəlsəfəsində birdən-birə köklü dəyişiklik baş vermişdir. Boyakar rəssam kimi tanınaraq böyük nüfuz qazanmış F.Qoyya öz yaradıcılığında və bəlkə də siyasi baxışlarında müəyyən mənada çevriliş edərək, 1790-cı ildə “Kapriços” adlı 80 vərəqəlik ofort seriyasını yaratmışdır. Bu nəinki karikatura tarixində, eləcə də dünya təsviri sənəti tarixində yeni söz, yeni yanaşma idi. İnqilabçı, daha dəqiq desək, ittihamçı ruhda köklənmiş rəssamın hər bir əsəri onun ətrafda baş verən faciələrə, haqsızlıqlara barışmaz mövqeyinin, vətəndaş mübarizəsinin, fəlsəfi-tarixi münasibətinin aynası idi (1.9).

Cəmiyyətdə baş alıb gedən mənəvi pozğunluğu, nadanlığı, insan hərisliyi və ikiüzlülüynü bütün çılpalığı ilə təsvir edən F.Qoyya sanki bu yolla insanları saflığa çağırırdı. Onun insanların cılızlaşmasını, müxtəlif maraqlar naminə qurulmuş ailələrin saxtılığını, puçluğunu, əxlaqsızlığı ifşa edən “Onlar hər yoldan keçənə “hə” deyirlər”, “Hər ikisi bir-birinə layiqdir”, “Onu oğurladılar!..”, “İyrənc gecə”, “Nə böyük fədakarlıq!..”, tamahkarlığı, simasızlığı, pula hərisliyi, mənəviyyatsızlığı göstərən “Allah onun günahından keçsin”, “Cücə kimi yoldular”, “Xərcləməmə!” kimi əsərləri özündə o dövrün reallığını əks etdirirdi.

İnqilabçı rəssam F.Qoyya əsərlərində ikiüzlü rahiblərin, simasız və tamahkar, nadan və savadsız insanların əsl simalarını açaraq, onları küt uzunqulaq, hiyləgər

meymun, maskalanmış bədheybət və ya pis niyyətli cadugər kimi təsvir edirdi. “Tələbə müəllimindən üstündür?”, “Bravissimo!”, “Üç nəslimi tanıyıram!”, “Bu, hansı xəstəlikdən ölüb?”, “Çox oxşayır”, “Donosçular” (“Xəbərcilər”), “İnandırıcı deyil”, “Mühüm şəxsiyyətlər” və digər rəsmlərində müəllif bəzən Ezop dilindən, bəzən bənzətmələrdən, bəzənsə el misallarından məharətlə və yerində istifadə etmişdir (şək.3).

Beləliklə, Fransisko Qoyya və digər rəssamların yaradıcılığı və məhsuldar fəaliyyəti sayəsində karikatura bədii təsir gücünə malik bir janr kimi İspaniyada, eləcə də Avropanın digər ölkələrində öz mövqeyini artıq kifayət qədər möhkəmlətməmişdi.

Artıq qeyd olunduğu kimi, Avropa rəssamlarının yaradıcılığında siyasi karikatura ilə yanaşı, ölkə daxilində baş verən müxtəlif hadisələri, cəmiyyətdəki əyintiləri əks etdirən karikaturalar və satirik rəsmlər kifayət qədərdir. Karikatura satirik və ya yumoristik rəsm olub müəyyən mənada təsviri lətifə xarakteri daşıyır və məzmun baxımdan əsasən siyasi, sosial, məişət janrlarına bölünür. Karikaturada komizm effekti bilavasitə səciyyəvi xüsusiyyətlərin şişirdilməsi, kəskinləşdirilməsi və gözlənilməz təzadların, oxşatmaların yaradılması ilə əldə olunur. Eyni zamanda karikatura şəxsiyyətin və vətəndaşın düşüncə tərzini, onun sosial və mənəvi normalara münasibətini əks etdirən, ictimai vəziyyətin aynası rolunu oynayan bir sənət növüdür.

Tanınmış ingilis qravüra ustası, alleqorik və satirik rəsmləri ilə şöhrət qazanmış Martin Druşautun (*Martin Droeshout, 1601-1650*) “Axmaqlığın müalicəsi”, əsərlərini “Tim Bobbin” imzası ilə dərc etdirən ingilis karikaturaçısı və satirik şairi Con Kolerin (*John Collier, 1708-1786*) “Kitabxanaya xoş gəlmisiniz”, “Səhər görüşü”, “Dış həkimində”, ingilis naşiri və rəssamı Metyu Darlinin (*Matthew Darly, 1720-1778*) “Dəbli saç düzüümü”, onun xanımı Meri Darlinin (*Mary Darly, 1756-1779*) “Mübarizə”, alman rəssamı Martin Engelbrextin (*Martin Engelbrecht, 1684-1756*) “Əczaçı”, “Əczaçının xanımı” kimi karikatura və satirik rəsmləri bugünkü tamaşaçıya o illərin tam mənzərəsini açır, bu sənət növünün vacibliyini və əhəmiyyətini göstərir. Fransanın qlamur rəssamlarından biri sayılan, rokoko üslubunda çəkən Antuan Vattunun (*Antuan Vatto, 1684-1721*) “Heykəltəraş meymun”, rəssamlıq təhsili olmamasına baxmayaraq qeyri-adi rəsm etmə mədəniyyəti ilə seçilən Lui-Leopold Bualinin (*Louis-Leopold Boilly, 1761-1845*) məşhur litoqrafiyalarından olan “Pulsuz əyləncə günü”, “Konsert”, “Dilənçilər”, “Tütün həvəskarları”, “Dış həkimində”, müasirləri arasında karikaturaçı kimi şöhrət qazanmış italiyalı rəssam Pyer Leone Qeççinin (*Pier Leone Ghezzi, 1674-1755*) “Venesiyalı yezuitlər”, “Aynın bələdçisi”, Covanni Battista Tepolonun (*Giovanni Battista Tiepolo, 1696-1770*) “Qozbel cırtıdanlar”, “İtlərin rəqsi” karikaturaları, Covanni Batista Piranezinin (*Giovanni Battista Piranesi, 1720-1778*) “Sevgi ovçuları” silsiləsindən olan rəsmlərinin hər biri özündə tənqid və ifşa kimi yalnız karikaturaya xas olan xüsusiyyətləri əks etdirən çox nadir sənət əsərləridir.

Yuxarıda haqqında danışdığımız bu rəssamların yaradıcılığını araşdırdıqca karikaturanın təsviri sənətin çox sadə və “yüngül” növü olması haqqındakı bəzi fikirlərin və təsəvvürlərin tam yanlış və əsassızlığı aydın görünür. İnkişaf etmiş cəmiyyətin tərkib hissəsi olan karikatura müəllifdən özünəməxsus düşüncə tərzini, orijinallıq, hadisələrə tənqidi münasibət və şərti ifadə vasitələrindən düzgün və yerində istifadə etmək bacarığı tələb edir. Hər bir xalqın özünəməxsus satirik-yumoristik duyumu, ətrafda baş verən hadisələrə münasibəti onun mədəniyyətinin, mənəviyyatının, formalaşmış zövqünün göstəricisidir. Bu mənada öz yüksək zövqü, qədim və zəngin rəsm mədəniyyəti və ənənələri ilə seçilən Avropa rəssamlarının yaratdıqları satirik rəsmlər və karikaturalar dünya mədəniyyəti nümunələri arasında özünəməxsus yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızadə B. Azərbaycanca karikaturanın inkişafı. Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2008, 320 s.
2. Герман М. Уильям Хогарт и его время. Ленинград: Изд. "Искусство", 1977, 526 с.
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ван_де_Венне,_Адриан#cite_note-wga-1
4. https://ru.wikipedia.org/wiki/Браувер_Адриан
5. https://smallbay.ru/article/culture_england_hogart.html
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Гилрей_Джеймс
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Гойя,_Франсиско

Резюме

Байрам Гаджизаде

Европейская карикатура в XVII-XVIII века

В статье рассматриваются художественно - культурные и политические аспекты европейской карикатуры, являющейся неотъемлемой частью мирового искусства. Подчеркивается влияние карикатуры на происходящие в обществе социальные и политические события. В статье представлена информация о карикатурах на различные темы, созданных в XVII-XVIII века в Европе, особо подчеркивается необходимость и важность этого вида искусства.

Ключевые слова: карикатура, общество, цензура, критика, гротеск, сатира, художники, творчество.

Summary

Bayram Hajizadeh

European cartoon in the XVII-XVIII centuries

The article deals with the artistic-cultural and political aspects of the European cartoon, which is an inseparable part of the global art. The influence of the cartoon on the social and political events taking place in society is emphasized. The article presents information about the cartoons on various topics created in Europe in the XVII-XVIII centuries, and the necessity and importance of this kind of art are highlighted.

Key words: cartoon, society, censorship, criticism, grotesque, satire, artists, creativity.

Şəbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

Şək.1. Sərxoşluq küçəsi. Uilyam Hoqart (1751-ci il).

Şək.2. Şam yeməyi. Ceyms Gilrey (1805-ci il).

Şək.3. Bu, hansı xəstəlikdən ölüb? Fransisko Qoyya (1792-1799-cu illər).

Şək.1. Sərxoşluq küçəsi. Uilyam Hoqart (1751-ci il).

Şək.2. Şam yeməyi. Ceyms Gilrey (1805-ci il).

Şək.3. Bu, hansı xəstəlikdən ölüb? Fransisko Qoyya (1792-1799-cu illər).

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK QORUYUCUSU – DİL

Günəş CƏBRAYILOVA*

Açar sözlər: ana dili, dil və millət, dil fəlsəfəsi, dil siyasəti, milli mentalıq, dil eyniliyi, dil mədəniyyəti, Konfutsi İnstitutu, Yunus Əmrə İnstitutu, Beynəlxalq Dil Mərkəzi

Giriş

İnsan gerçək dünyada ona görə yaşaya bilir ki, həyat təcrübəsi onu bir-biri ilə təzad yaradan qavrama və düşüncə səhvlərini aradan qaldırmağa təhrik edir. Bu səbəbdən mədəniyyət “dil qatı”nda yaşayır və inkişaf edir, “qat” mədəniyyətin məzmununu diqtə etmir. Lakin dil, təfəkkür və mədəniyyət əlaqələrinin rolunu azaltmaq da olmaz. Məhz dil hər bir insanda formalaşan dünya təsvirinin əsasıdır, ətraf aləmdə müşahidə edilən müxtəlif əşya və hadisələri nizamlayır. İstənilən əşya və ya hal (hadisə), adları olarsa, insan üçün mənə kəsb edir. [24]

Dil həmin dildə danışan millətin düşüncə tərzini şərtləndirir. Müxtəlif millətlər eyni əşyaları və eyni dünyanı müxtəlif cür görürlər. Hər bir xalqın ruhunun əks olunduğu atalar sözü və məsəlləri var ki, bu da həmin xalqın “açar sözləri”dir.

Dil bütövlükdə həyat, tarix, xalqın yaşayış tərzini yaddaşdır. O cəmiyyətin varlığı, təşəkkülü və inkişafı üçün ən mühüm şərtidir. XV-XVI əsrlərdə yaşamış alim, mütəfəkkir və yazıçı Makiavellinin sözləri ilə desək, dil insana öz fikrini bildirmək üçün verilmişdir. Həqiqətən dil sehrli bir aləmdir. Dili yaradan yaşadan dəyişdirən, inkişaf etdirən xalqdır. Dilin vəzifəsi ancaq informasiya vermək və ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. O, milli şüur və təfəkkürün vacib göstəricisidir.... Dil insanı hər yerdə və həmişə müşahidə edir, onun işində, düşüncəsində, həyəcanlananda, sevinəndə və s. Məhz bu mənada dil təbiətinə görə bəşəri, xidmətinə görə millidir. Əmək prosesi birgə yaşayan insanları bir-biri ilə ünsiyyət yaratmaq, fikirlərini bir-birinə çatdırmaq, bir-birindən kömək almaq ehtiyacı oyatmışdır. [20]

Konfutsi deyirdi ki, dil fikri ötürməyin yeganə üsuludur, dövlətin bütün sahələrdə fəaliyyətini təmin edən yeganə vasitə dildir. Əgər hər birimiz fikrimizi aydın və birmənalı bildirsək, bununla dövlətə yalnız uğur gətirmiş olarıq. Əgər dilin istifadəsində qeyri-dəqiqlik, səhvlər varsa, bu, ənənələrin, qaydaların, mədəniyyətin dağılmasına da gətirib çıxara bilər.

Dil və insan birliyi

Müxtəlif milli, dini, sosial və digər mədəniyyətlərdə hər bir tarixi zaman ərzində dəyişilə bilən eyni bir məişət hadisələri haqqında müxtəlif təsəvvürlər, müxtəlif etik normalar və adətlər, qaydalar və ünsiyyət etalonları mövcuddur. Hər bir “dil mədəniyyəti” insanın baxışını, duruşunu, yerləşini və hərəkətini müxtəlif cür qiymətləndirir. Məsələn, əgər bəzi mədəniyyətlərdə düz gözün içinə zillənən baxış düzlük və səmimilik nişanəsi kimi qəbul edilsə, digərlərində - kobudluq, böyüyə hörmətsizlik kimi qəbul olunur. Çinlilər öz narazılıqlarını gözlərini geniş açmaqla bildirirlər. Afrikanın ayrı-ayrı xalqlarında gülüş – sevinc yox, təəccüb və karıxma əlamətidir. Əgər Avropa cəmiyyətində insana tüpürmə nifrəti bildirirsə, Keniya və Tanzaniyada yaşayan masai tayfası nümayəndələrində bu - sevgi və xeyirxahlıq ifadəsidir, Amerika hindularında isə

* Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, doktorant
e-mail: g.jabrayilova@yandex.ru

pasiyentə tüpürmə həkimin mərhəməti əlamətidir. Buna görə müxtəlif millətlərin, xalqların və etiqadın insanları üçün universal mənə daşıyan qiymətləndirmələr, baxışlar, jestlər, hərəkətlər ola bilməz. Bəzi xalqlarda razılıq bildirən təsdiqləyici baş hərəkəti, başqaları üçün, razılaşmama rəmzi və məsələn, bolqarlarda, əksinə ola bilər. [12, s.288]

Elm üçün ən sirli və az öyrənilmiş məqam isə hər hansı bir dilin yaranma anıdır. Elmdə dilin yaranmasına, mənşəyinə dair xeyli nəzəriyyələr hazırlanıb işlənsə də, milli dil haqqında sual hələ də açıq olaraq qalmaqdadır. Dilin öz yaşam qanunları vardır və onlar dili məhdudlaşdırır.

Kulturoloji ədəbiyyatda dilin əhəmiyyəti adətən aşağıdakı kimi dəyərləndirilir:

- Güzgü - insanı əhatə edən gerçək aləmi və həmçinin xalqın mentalitetini, milli xarakterini, adət-ənənələrini, əxlaqını, dəyərlər sistemini, dünyanın təsvirini əks etdirən mədəniyyət güzgüsü;
- Anbar, mədəniyyət çünki xalq tərəfindən toplanmış bütün biliklər, bacarıqlar, maddi və mənəvi dəyərlər onun dil sistemində - folklorunda, yazılı və şifahi nitqində qorunub saxlanılır;
- Mədəniyyət daşıyıcısı, çünki məhz dilin köməyi ilə mədəniyyət nəsildən nəslə ötürülür. Uşaqlar mədəniləşmə prosesində ana dilini öyrənərək, onunla birgə əvvəlki nəsillərin ümumiləşmiş təcrübəsini də mənimsəyirlər;
- İnsanı formalaşdıran mədəniyyət aləti, çünki məhz dil vasitəsilə insan öz xalqının mentalitetini, adət-ənənələrini, həmçinin dünyanın məxsusi mədəni obrazını qavrayır. [24]

Məlumdur ki, dünyanın milli-spesifik təsvirinin mövcudluğu ideyası alman filologiyasında (Mixaelis, Herder, Humboldt) XVIII əsrin sonunda - XIX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Klassik alman humanizminin görkəmli nümayəndəsi Vilhelm fon Humboldtun (1767-1835) önəm verdiyi dil fəlsəfəsinin əsasında dilin xalqın mənəvi inkişafına müəyyən təsir göstərməsinə inam dayanırdı. Hind-Avropa dillər ailəsindən kəskin fərqlənən ispan basklarının dilini öyrənərkən, Humboldt bu fikrə gəlir ki, müxtəlif dillər sadəcə ümumbəşər şüurun müxtəlif qatı deyil, həmçinin dünyaya müxtəlif baxış, müxtəlif anlamdır. Sonralar “İnsan dillərinin quruluşunda fərqlər və onun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” əsərində Humboldt yazırdı: “Hər bir dildə məxsusi dünyagörüş vardır. Bir səs əşya və insan arasında qaldığı kimi, dil də ümumən ona xaricdən və daxildən təsir edən insan və təbiət arasındadır. Hər bir dil məxsus olduğu xalqı əhatə edir, insan başqa dil çevrəsinə daxil olduğu halda öz dil çevrəsindən çıxır.” [23]

Dil sosial və şəxsi ünsiyyətin təbii vasitəsidir. Dil nəinki ünsiyyət vasitəsi, həmçinin dünya xalqlarına milli mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənələri çatdırmaq və təbliğ etmək üçün ən mühüm vasitələrdəndir.

Dil hamını bir millətdə birləşdirir və eyni zamanda millətin meyarı kimi çıxış edir. Dil tarixi, mədəniyyəti, dini möhkəmləndirir, xalqın mənəvi zənginliyini artırır. Xalqın dili mənəvi və mədəni dəyərləri müəyyən edir və xalqın bütövlüyünü qoruyub saxlayır. Məhz dilə görə onun bütün daşıyıcıları vahid birlik yaradırlar ki, bu da vahid şəkildə dünyanın dərkini təmin edir və ümummilli problemlərin həllinə köməkçidir. Bu birlik və bütövlük onu güclü edir.

Herder dil birliyini hər şeydən üstün tutaraq millətin əsas əlaməti hesab edirdi. Onun fikrincə, dil həm də millətin mədəniyyətinin ifadəsi hesab olunur. Bundan əlavə, onlar millətin mövcudluğu üçün qan və irq eyniliyini də əsas götürürdülər. Onların fikrincə, millət eyni qrupa daxil olan insanların obyektiv birliyidir. Yəni insanın doğulduğu andan milli mənsubiyyət məlum olur. Ona görə də milli mənsubiyyəti itirmək, dəyişmək və ya inkar etmək mümkün deyildir. Məsələn, elzaslılar Fransada yaşasalar da, milliyətcə alman olaraq qalacaqlar. [7, s. 340-341]

Dil xalqın tarixi yaddaşını qoruyaraq, onun vizit kartıdır. Avropa məhz dilə görə həmişə elm və incəsənət sahəsində yüksək inkişafa nail olmuşdur. Bütün dünya ölkələrində milli dillə yanaşı, digər dillərin də istifadəsi digər dilin möhkəmlənməsinə və inkişafına imkan vermir.

Ernest Renanın adı ilə bağlı olan fransız konsepsiyasına görə isə millət tarixi inkişafın məhsuludur. Odur ki, millət anlayışında irq əsas götürülə bilməz. Çünki heç bir millət etnik cəhətdən homogen deyil, müxtəlif etnosların qarışığından ibarətdir. Məsələn, fransızlar millət kimi qalların, roman və alman tayfalarının qarışığından formalaşmışlar. Dil eyniliyi də əsas götürülə bilməz. Çünki dil birliyə çağırırsa da, onu məcbur etmir. Məsələn, Böyük Britaniya və ABŞ eyni dilə malik olsalar da, müxtəlif millətləri təmsil edirlər. Bunu ispanillik millətlərə də aid etmək olar. İsveçrəliklər dörd əsas dildə danışılar, lakin özlərini vahid İsveçrə milləti kimi təqdim edirlər. [7, s.341]

Dünya elmi fikrinin qənaətləri də təsdiqləyir ki, dil daim bir millətin təməlini təşkil edir. Bu nöqtədə dil, kültür və millət məfhumları ilə birləşməkdədir. Yəni dil, kültür və millət bir bütündür ki, bir-biri ilə tamamilə qaynayıb-qarışmış, birləşmişdir. Bu tarixi, sosial və kulturoloji gerçəklik “dil”in dəyərini ortaya qoymaqladır. Bu da bir reallıqdır ki, “dil” tarixən müxtəlif şərt və amillərin təsiri altında meydana gəlmişdir. Yəni dil, cəmiyyətin mahiyyət və strukturundan doğmuş, cəmiyyətə xas olan başlıca bir kültür ünsürüdür. Hər hansı bir toplumun dilini soysuzlaşdırmaq, degenerasiya etmək - həmin toplumu bütün varlığı ilə ortadan qaldırmaq deməkdir. [21]

Mədəniyyətlər çoxdur, onların qarşılıqlı əlaqəsi yalnız dil əsasında qurulmur; yəni, insan özü müəyyən edir ki, dil vasitəsilə mədəniyyətlərin dialoquna və ya çəkişməsinə necə təsir edə biləcək, digər mədəniyyət ilə qarşılıqlı əlaqələri necə inkişaf etdirəcək. Lakin bu halda o, dilin əsasında əvvəlcə dünyanın dillə təsvirini qurmalı, sonra dünyanın mədəni təsvirini yaratmalıdır, çünki o, məhz bu dünyada yaşayacaqdır. İnsan həm mədəniyyətlərin dialoqunu, həm də onların çəkişməsini yaradır. Dil mədəniyyətin güzgüsüdür. Onda insanın gerçək dünyası və həyatının gerçək şəraiti ilə yanaşı, xalqın ictimai özünüdərk, mentaliteti, milli xarakteri, həyat tərz, adət-ənənələri, əxlaq və əqidəsi, dəyərlər sistemi, dünyanı hiss etməsi, dünyanın inikası əks edilir. Müasir dövrdə xalqlar arasında sıx ünsiyyət şəraitində dillər digər xalqların istifadə edilən dillərinin təsiri altında müəyyən qədər öz xüsusiyyətlərini itirir. Əlaqə nə qədər sıx olarsa, digər dilin neqativ təsiri bir o qədər aydın sezilir. Bu da dərin, psixoloji, əsil milli xüsusiyyətlərin – mentallığın, birliyin, həmrəyliyin, sentimentallığın itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu kəsilmə insanlar tərəfindən dilin istifadəsində özünü göstərir.

Mədəniyyətlərin dialoqunda olduğu kimi, mədəniyyətlərin münafişəsində də insanlar və fərqli mədəniyyətli xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələr vasitəsi kimi dil böyük rol oynayır. Axı məhz başqa mədəniyyətə mənsub olan dilin öyrənilməsi həmin mədəniyyəti tam və hərtərəfli anlamağa imkan yaradır. Mədəniyyətlərin çəkişməsinə təkan verən mədəni yanlışlıqlar da mövcuddur ki, onlar daha ağırlı qəbul edilərək, dil səhvlərinə nisbətən daha kəskin neqativ reaksiya doğurur.

Ana dili ailədə aşılır və nəsillər arasında bir əlaqələndirici vasitə olmaqla, ölkənin gələcəyini təmin edir. Müasir nəsil dilin doğulmasında əsas rol oynaya bilməz, çünki o, dili əvvəlki nəsildən öyrənərək, gələcək nəslə ötürür. Ana dilinə xəyanət edən insan gələcək nəsillər haqqında düşünmür, xüsusilə bu, dövlət liderlərinə aiddir. Dövlət üçün yaradılan bütün maddiyyatlar dil üçün də keçərlidir, çünki dilə faydalı olan xalq üçün də faydalıdır. Bu ailə problemi deyil, bu milli problemdir, çünki ətrafda baş verənlər haqqında bilikləri biz dil vasitəsilə əldə edirik.

İnsan ana dilindən istifadə edərkən, hüduzsuzdur. Xarici dilin öyrənilməsi sadəcə bir əlavə, köməkçi ünsiyyət vasitəsidir. Doğma ana dili silahın gücü kimi bir gücdür.

Azlıqların istifadə etdiyi dilin beynəlxalq dillə əvəz edilməsi milli məxsusluğun itirilməsinə, müəyyən dərəcədə milli özünüdərkin məhvinə, xalqın mənəvi aşınmasına gətirib çıxarır. Ölkənin dili insanlar üçün ana dili olmayan hallarda həmin dövlətin üstünlüyü haqqında düşünülür və ölkənin rifahına çalışmayan idarəçilik sistemi yaradılır. Belə idarəçilik sistemi dominant və asılı millətlərdən ibarət müstəmləkə rejimini xatırladır. Dil bizə imkan verir ki, başqa xalqın, etnosun, cəmiyyətin mədəniyyətinə toxunaq.

Mədəni qloballaşma, mədəni müxtəliflik, dil və dilin inkişafı

Dil hər bir xalqın mentallığını özündə əks etdirir. Mədəniyyətlərlə tanış olmaqda, qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı zənginləşmə sahəsində problemlərin həllində, millətlər-arası ünsiyyət mədəniyyətinin artırılmasında mühüm rolü dil oynayır. Milli dillərin inkişafı bu gün dövlət siyasətinin önəmli vəzifələrindən biridir. Etnik dil və sosial linqvistik problemləri ilə əlaqədar hələ maarifçilik dövründə Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri A.Bakıxanov, M.F.Axundovun araşdırmalarında etnik linqvistikaya üstünlük verilir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilçiliyinin uğurları da çoxdur. Xüsusən də Azərbaycan ədəbi dil tarixinin tədqiqi bu dövrdə geniş vüsət almışdır. Dilimizin praktik məsələlərinin kamilləşməsinə, onun tarixinin, mənşəyinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu gün Azərbaycan dilinin dövlət statuslu dillər arasında olmasına görə bu dilin mənəvi dirilik atributuna çevrilməsi yolunda böyük fədakarlıqlar göstərmiş ümum-milli lider Heydər Əliyevə minnətdar olmalıyıq.

Ulu öndər milli-mənəvi dəyərlərimizin ən qiymətli və bir millət kimi milli varlığını rəmzi olan Azərbaycan dilinin saflaşdırılması və inkişafı istiqamətində çox mühüm addımlar atıb. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi həmin dövr üçün əhəmiyyətli hadisə idi.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan dili öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bundan sonra hökumət səviyyəsində Ana dilinin inkişafı və qorunması istiqamətində əhəmiyyətli sənədlər qəbul edildi.

“Dövlət dili işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərman, yeni əlifbaya keçidin 2001-ci ilin avqustuna kimi ölkəmizdə bütünlüklə təmin edilməsi ulu öndərin öz doğma dilinə bağlılığını bir daha təsdiqləmiş oldu. Ümummilli liderin 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə avqustun 1-i ölkəmizdə “Azərbaycan dili və Azərbaycan əlifbası günü” kimi qeyd olunur. 2002-ci il 30 sentyabr tarixdə “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində daha bir addımdır. Bu sənəd ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımıza və onun dilinə tükənməz məhəbbətinin, qayğısının parlaq nümunələrindən biridir. Bu ənənələri ölkə Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirməkdədir.

Ölkənin müxtəlif regionlarında bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə fərqli yanaşılır, lakin hamı üçün ümumi olan – etnosların fəaliyyətinin və mədəniyyətinin əsasını təşkil edən, millətlərarası əlaqələrin harmonikləşdirilməsi amili kimi dillərin qorunub saxlanmasıdır.

Qloballaşma şəraitində, dünya ölkələrinin din, mədəniyyət, ictimai-siyasi əlaqələr baxımından yaxınlaşması olduğu kimi, dil baxımından da yeni yanaşma meydana çıxdı. Müasir elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi inkişaf, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, yeni elmi anlayışların yaranmasına, o cümlədən dünya dilləri arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Sosializm sisteminin dağılması bu sistemə daxil olan

ölkələrdə rus dilinin zəifləməsinə, ingilis dilinə olan xüsusi marağın güclənməsinə səbəb oldu. İngilis dili ana dilindən sonra zəruri ehtiyac və tələbat olan dilə çevrildi. Nəinki daxili həyat tərzini, hətta beynəlxalq həyat da bu dilin öyrənilməsinə ehtiyac doğurdu. Dünya bazarında xidmət sahəsində beynəlxalq əməliyyatların böyük hissəsi ingilis dilində həyata keçirilir. Xidmət sahəsində baş verən bu dəyişiklik məvacib səviyyəsinə, işçilər üçün yeni qapıların açılmasına şərait yaradır. Bu həm uşaqlar, həm də yetkin insanlar üçün İngiliscə öyrənmənin vacibliyini aşkara çıxarır. İngilis dilini bilmək işsizliklə mübarizədə öz töhfəsini verir. Həqiqətən iş tapmaqda ingilis dilini bilmək başlıca rol oynayır. Təsədüfi deyildir ki, hazırda inkişaf yolunu tutan şirkət və cəmiyyətlərə işçi götürülərkən ortaya qoyulan tələblərdən biri doğma dillə yanaşı ingilis dilini də bilməkdir.

İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır. Dövri və qeyri-dövri mətbuatı, kitabxana fondlarını, televiziya, radio və kinonu, internetin ingilis sektorunu və digər mənbələri özündə birləşdirən ingilisdilli informasiya məkanı hal-hazırda həcm və məzmununa görə misli görünməmiş dərəcədə böyük olması ilə nəzəri cəlb edir. Böyük həcmdə bədii və elmi-texniki ədəbiyyat ingilis dilində yazılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, dil amili xalqların yaxınlaşması və qarşılıqlı mədəni integrasiya üçün əhəmiyyətli amillərdəndir. Bugünkü gündə dünyanın bir çox ölkələri ilə siyasi, ictimai və mədəni əlaqələrin yaranaraq möhkəmlənməsi müxtəlif dillərin öyrənilməsinə tələbatı artırmışdır. Yunus Əmrə İnstitutu Bakı Türk Mədəniyyət Mərkəzi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında imzalanan əməkdaşlıq müqaviləsi çərçivəsində adı çəkilən İnstitutla Bakı Dövlət Universiteti arasında imzalanmış 13 sentyabr 2012-ci il tarixli müqavilə ilə açılmışdır. Mərkəz təhsil və tədris fəaliyyətləri ilə yanaşı, elmi tədqiqat və təbliqlərini icra etməkdədir. Burada türk mədəniyyətinin, tarixinin, dilinin və ədəbiyyatının daha yaxşı təbliği və öyrədilməsi məqsədi ilə tədqiqatlar aparmaq, fərqli təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək elmi işləri dəstəkləmək və əldə edilən nəticələri müxtəlif qəzet və jurnallar vasitəsilə ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədinə nail olmaq üçün müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirilir. Mərkəz türk dili, tarixi, mədəniyyəti və musiqisi sahəsində bacarıqlı alim və tədqiqatçıların yetişməsinə kömək etməyi, sertifikat proqramları ilə təhsil və tədris işlərini reallaşdırmağı əsas hədəf kimi götürür. [22]

British Council isə Birləşmiş Krallıq və Azərbaycan Respublikası arasında 1993-cü ildə ölkədə ingilis dili, biznes inzibatchılığı və idarəetməsi sahəsində yerli ictimaiyyətə təlim xidmətlərinin təmin olunması məqsədilə təsis edilən qurumdur. British Councilin fəaliyyətinə ingilis dili bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq miqyasda tanınmış imtahanların təmin olunması, incəsənət sferasında Birləşmiş Krallıq və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq, ali təhsil müəssisələrinin potensialının artırılması daxildir.

Digər bir qurum - Beynəlxalq Dil Mərkəzi 2010-cu ildən fəaliyyət göstərir. Mərkəzin məqsədi gənc tələbələrə və alimlərə Avropa dillərinin (Alman, İngilis, Rus, Fransız, İspan) öyrədilməsi və Almaniya Federativ Respublikası, Avstriya Respublikası, İsveçrə Konfederasiyası və digər Avropa Universitetlərinin təhsil sistemi ilə tanışlıqdır. Tarixə nəzər yetirsək, Almaniya və Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin əsasını 1995-ci ildə imzalanmış Alman-Azərbaycan Mədəniyyət Sazişi təşkil edir. Alman-Azərbaycan Mədəniyyət komissiyası 5 ildən bir görüşür. Hələ 1819-cu ildən Cənubi Qafqazda

məskunlaşmış şvab köçkünlərinin evləri bu gün də Azərbaycanın qərbində yerləşən Göy Göl rayonunda qalmaqdadır. Alman köçkünlərinin izləri Bakıda da qalmaqdadır. 1908-ci ildə əsası qoyulmuş protestant-lüteran kilsəsinin yanında dini məktəb kimi xidmət göstərən Kapelhaus yerləşir. Bu gün Kapelhausda çoxlu sayda mədəniyyət tədbirləri, konsertlər, sərgilər, film gecələri və milad bazarı keçirilir. 2009-cu ildə Bakıda Alman Dil Mərkəzi fəaliyyətə başladı. Bu Mərkəz Höte İnstitutunun əməkdaşı olaraq fəaliyyət göstərir. Mərkəz 2009-cu ilin fevral ayından Bakıda alman dilinin tədrisi ilə məşğuldur.

BDU nəzdindəki Konfutsi İnstitutu isə 2011-ci ilin aprel ayında Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin əsasında yaradılan - Azərbaycan-Çin Təhsil və Araşdırma Mərkəzidir. İnstitutun yaradılmasının təşəbbüsçüsü Çin hökuməti nəzdində Çin dilinin yayılması üzrə dəftərxana nümayəndələri olmuşdur. İş partnyoru isə BDU ilə möhkəm iş əlaqəsi olan ÇXR-in ən tanınmış Universitetlərindən biri Anxoy Universiteti oldu. [18]

Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində Konfutsi İnstitutu – azərbaycan-çin təhsil və araşdırma mərkəzidir. İnstitut ÇXR hökuməti ilə Çin yayılma Aparatının nümayəndələri adından 2011-ci il aprel ayında Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsi əsasında yaradılmışdır. İnstitutun məqsədi dostluq və anlaşmanı gücləndirmək, təhsil sahəsində Azərbaycan və Çin arasında əməkdaşlıq etmək, elm və mədəniyyət əlaqələrini genişləndirməkdir. Konfutsi İnstitutunda Çin dili kursları, danışiq klubu, Kommersiya kursları, Çin dili müəllimlərinin təkmilləşdirilmə kursları, Tayciçuan dərsləri, Xəttatlıq dərsləri mövcuddur.

Nəticə

Dil insanı əhatə edən gerçəkliklə əlaqəlidir və çox zaman dilin forması və məzmununun nəzərə alınması zərurətindən asılı vəziyyətdədir. İstənilən halın hərtərəfli araşdırılmasının yeganə yolu budur. İnsan fəaliyyətinin formalarından biri kimi dil mədəniyyətin tərkib hissələrindəndir, o, təfəkkürün mövcudluğu forması qismində çıxış edərkən, mədəniyyətlə eyni sırada dayanır və gerçək varolmanın fonuna çevrilir. Dünyanın dillə təsvirinin gerçəkliyi dünyanın mədəni təsviri vasitəsilə əks edilir.

Tarix boyu başı min cür bəlalar çəkmiş Azərbaycan xalqı zaman-zaman repressiyalara məruz qalsa da öz ana dilini qoruyub saxlaya bilmişdir. Müxtəlif illərdə Azərbaycan xalqı bütün istilalara, təzyiqlərə baxmayaraq, reallığının, ruhunun, həyatının təzahürü olan bu müqəddəs sərvətini qoruyub yaşadaraq, inkişaf etdirərək ən təkmil, mükəmməl dil səviyyəsinə qaldırmağı bacardı. Azərbaycan dili geneoloji bölgüyə əsasən türk dillərinə mənsubdur. Başqa dil qruplarında olduğu kimi, bu qrupa daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır.

Beləliklə, dil hər bir xalqın milli şüurunu, mədəni səviyyəsini özündə yaşadır. İnsan inkişaf etdikcə onun dili də inkişaf edir, təkmilləşir və digər xalqlarla dil vasitəsilə təmasda olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BDU, 1992, 331 s.
2. Abdullayev Ə. Dil, siyasət, sosial tərəqqi. Bakı: Azərbaycan, 1985, 193 s.
3. Aslanova R. XXI əsr: Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. Bakı: Nurlan, 2007, 440 s.
4. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 190 s.
5. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: AzAtaM, 2008, 352 s.
6. Həsəni A. Müasir şəraitdə Azərbaycanda dini-mədəni dəyərlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: Nur Art, 2014, 144 s.
7. Həsənov Ə. Geosiyasət. Dərslər. Bakı: Aypara-3, 2010, 604 s.
8. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
9. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
10. Mehdi N. Fəlsəfədən didaktiklərə (hamı üçün ideyalar, bir də faktlar). Bakı: Qanun, 2010, 368 s.
11. Məmmədli N. MULTİKULTURALİZM. Panaseya yoxsa alternativ. Bakı: XXI MMC, 2016, 189 s.
12. Məmmədov F. İdarəetmə mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi. Bakı: Apostrof, 2013, 672 s.
13. Mustafa F. Azərbaycanda türk kimliyi və saxta tarix problemi. Bakı: Nurlar, 2014, 664 s.
14. Rəcəbov Ə. Dil, şəur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
15. Rüstəmov A. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesləri. Bakı: Qartal, 2001, 91 s.
16. Veysəlov. Dilimiz, qeyrətimiz, qaygılarımız. Bakı: Maarif, 1997, 173 s.
17. Vəliyev K. Azərbaycan dövlət dili siyasəti. Bakı: Çinar-çap, 2006, 257 s.
18. BDU nəzdindəki Konfutsi İnstitutuna xoş gəlmisiniz!// <http://ci.bsu.edu.az/az>
19. Diasporemiz xarici ölkələrdə Azərbaycan dilinin təbliğini yüksək səviyyədə həyata keçirir: Ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan dilli məktəblər dilimizin qorunmasında müstəsna rol oynayır // Olaylar. – 2012. 17-19 noyabr. № 199, s. 15
20. Dil və nitq// <http://www.cahid.info/archives/1345>
21. Milli şüurun meyarı: dil və kultür birliyi// <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=2055>
22. “Yunus Əmrə İnstitutu Bakı Türk Mədəniyyət Mərkəzi”.
https://az.wikipedia.org/wiki/Yunus_%C6%8Fmr%C9%99_%C4%B0nstitutu_Bak%C4%B1_T%C3%BCrk_M%C9%99d%C9%99niyy%C9%99t_M%C9%99rk%C9%99zi
23. ЯЗЫК, РЕЛИГИЯ И НАРОДНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ
<http://psylib.org.ua/books/mechk01/txt03.htm>
24. Культура и язык// <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/kultura-i-yazyk.html>

Summary

Gunesh Jabrailova

National identity protector - language

A language is a proof of every nation's existence. Nations' national mentality, traditions, the world's cultural image are comprehended by a language. Besides native language, the author noted also the importance of studying of foreign languages in the article. As we know, studying of language is one of the most effective methods of breeding in patience and mutual understanding. Learning a language of other culture gives an opportunity to understand that culture completely and comprehensively. Also native language, the role of national language is studied as the method of mutual relations between different nations in a dialogue of cultures in the article.

Key words: *native language, language and nation, linguistic philosophy, linguistic policy, national mentality, linguistic identity, linguistic culture, Conficius Institute, Yunus Emre Institute, International Language Centre*

Резюме

Гюнеш Джабраилова

Язык - хранитель национальной идентичности

Язык является доказательством существования любого народа. Посредством языка воспринимаются национальная ментальность народов, традиции, культурный образ мира. В статье автор отмечает важность изучения, наряду с национальным языком, иностранных языков. Как известно, изучение языков является одним из эффективно действующих средств воспитания в духе терпимости и взаимопонимания. Изучение языка, принадлежащего другой культуре, дает возможность понять данную культуру в полном объеме и всесторонне. Также в статье затрагиваются такие вопросы, как связь родной речи с родным языком, роль национального языка в диалоге культур, как средства взаимоотношений между различными нациями.

Ключевые слова: *родной язык, язык и нация, философия языка, политика в области языка, национальная ментальность, языковая идентичность, культура языка, Институт Конфуция, Институт Юнуса Эмре, Международный языковый центр*

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

Nazim HÜSEYNLİ

Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor
e-mail: n.huseynli@bk.ru

Adil YILMAYAN

BDU-nun Sosiologiya kafedrasının doktorantı
e-mail: adilyilmayan@hotmail.com

Kəmalə PƏNAHOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə kafedrasının dosenti
e-mail: kamalapanahova@mail.ru

Nərgiz YAQUBOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, doktorant
e-mail: yaqubovanargiz@mail.ru

Taleh ŞAHMƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti, dissertant
e-mail: şahmemmedli@mail.ru

Xalid NİYAZOV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: xalid-555@mail.ru

Aqil ŞAHMURADOV

ADU, Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi
e-mail: agil1965@mail.ru

Зәур ГАСАНОВ

Институт археологии и этнографии НАНА
e-mail: zaurmail@gmail.com

Eldar SHAHGALDIYEV

PhD of Khazar University
e-mail: eshahgaldiyev@khazar.org

Abbes BENMOUSSAT

PhD student of Khazar University

Vidadi MURADOV

“Azərbayca” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Mürvət ƏLİYEV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, dissertant
e-mail: murveteliyev9099@gmail.com

Afət RÜSTƏMBƏYOVA

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: afet-rustam@mail.ru

Гюнель АЛИЕВА-МАМЕДОВА

Бакинский Государственный Университет, доктор философии по истории
e-mail: gunel-alieva-mamedova@hotmail.com

Zaur MƏMMƏDOV

Lənkəran Dövlət Universiteti

e-mail: mammadovzaur@mail.ru

Murtəza HƏSƏNOV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Rauf ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Земфира ШИХАЛИБЕЙЛИ

Институт Востоковедения им. ак. З.М.Бунятова НАНА, доктор философии по филологии

Севда ИБРАГИМОВА

Институт Востоковедения им. ак. З.М.Бунятова НАНА

e-mail: sevda2303@mail.ru

Şubay NURUZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Мюжгян МЕХТИЕВА

Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, докторант

e-mail: mujganmehdiyeva@yahoo.com

Mais ƏMRAHOV,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, tarix üzrə elmlər doktoru, professor

e-mail: emrahov48@mail.ru

Xalidə İBRAHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant

e-mail: xalideibrahimova88@gmail.com

Elşad MİRBƏŞİR OĞLU

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: e.m@bk.ru

Nadir QULİYEV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

Pərviz SƏMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, müəllim

e-mail: semedovperviz@yahoo.com

Aysel BƏDƏLOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, tələbə

Sahib VƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Hökümə ABBASOVA

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı

e-mail: h.abbasova@yahoo.com, hokuma.abbasova@edu.gov.az

Şikar İBRAHİMOV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

e-mail: ibrahim.shikar@gmail.com

Şəbnəm ZEYNALOVA

Xəzər Universiteti, doktorant

e-mail: shabnamzeynalova@yahoo.com

Səadət ŞIXIYEVA

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

shikhiyevs@gmail.com

Aygül HACIYEVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: shakarbsu@mail.ru

Fəridə ALLAHVERDİYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: farida@mail.ru

Aynur MAMMADOVA

Azerbaijan State Oil and Industry University

e-mail: aynur252@mail.ru

Bayram HACIZADƏ

Azərbaycan Karikatura Mərkəzi, əməkdar incəsənət xadimi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor

e-mail: azercatoon@gmail.com

Günəş CƏBRAYILOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, doktorant

g.jabrayilova@yandex.ru

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriftlə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı - 2
Sağ - 3
Sol -1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

4. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriftlə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücutnamə, yaşnamə, əlifnamə

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. Türk ədəbiyyatında vücutnamələr
2. “Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitekonikası və məzmun özəllikləri

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriftlə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“Qaynaqlar” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Qaynaqlar:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyarlı S. Milli hərəkətimizin ilkin dövrləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətnə ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.
- Bütün məqalələr iki rəy və şəbə çıxarışı ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14
2. Параметры должны быть в следующем порядке:
Внизу – 2
Наверху – 2
Справа – 3
Слева – 1
3. Абзац – 1 см
4. **Название:**
Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

***Ключевые слова:** тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме*

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

*доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. **Вюджутнаме в тюркской литературе**
 2. **Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания**
- #### **Заключение**

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с.15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Источники» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Источники:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках. Азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.
- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.
- Ко всем статьям должны быть представлены два отзыва и выписка отдела в напечатанном и электронном вариантах.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

2. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №9-10, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.
- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.
- All articles should be submitted as paper and electronic version with two references and an extract from the department.

E-mail: sivilizasiyabaa@gmail.ru

WhatsApp [+9940506328388](https://www.whatsapp.com/channel/00291333333333333333)

Müəllim nəşriyyatı

Kağız formatı 60×84 1/8. 17.5 ç.v. Sayı 100

Çapa imzalandı 03.07.2017